

TARTALOM

Nyelvében él a kisebbség (<i>Cholnoky Győző</i>)	9
--	---

TANULMÁNYOK

MAGYAR–SZLOVÁK NYELVHATÁROK A FELVIDÉKEN

Gyurgyík László: Az asszimilációs folyamatok vizsgálata – komplex megközelítésben – a szlovákiai magyarság körében	10
Tátrai Patrik: Etnikai identitás a magyar–szlovák nyelvhasználatban	44
Popély Árpád: A lévai járás etnikai arculata a csehszlovák telepítési politika és a reszlovakizáció tükrében	69

KISEBBSÉGVÉDELLEM A NEMZETKÖZI JOGBAN EGYKOR ÉS MA

Niederhauser Emil: Kisebbségek és a nemzetközi szervezetek a hosszú 19. században	123
Szalayné Sándor Erzsébet: Nemzetközi jog a kisebbségvédelem szolgálatában 1919 és 1950 között	130
Majtényi Balázs: Az ENSZ és a kisebbségek védelme	167

KRITIKA

Zoltán András: A krakkói nyomdászat és a magyar művelődés	178
Palotai Mária: <i>A Pásztortűz elődje: Az Erdélyi Szemle</i>	182
Zoltán András: Szöveggyűjtemény a ruszin írásbeliség tanulmányozásához	186
S. Benedek András: Könyvek a „gens fidelissimáról” és Kárpátaljáról	188

SZEMLE

NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK	200
Schnapper, Dominique: Állampolgárság és nemzeti identitás (<i>Kakasy Judit</i>)	201
Kaczmarek, Urszula: A lengyelség megőrzése a magyarországi lengyel kolónia körében (<i>Ráduly Zsuzsanna</i>)	203
Umland, Andreas: Véleménycserék a kelet-európai előretörő jobboldali radikalizmusról (<i>Komáromi Sándor</i>)	205
Csergő Zsuzsa: Etnikai osztódás után: Vita többségről–kisebbségről a posztkommunista Romániában és Szlovákiában (<i>Kádár József</i>)	206
Krekovičová, Eva: Szlovák nemzeti/állami mitológia az ezredfordulón (<i>Futala Tibor</i>)	208
Guez, Olivier: A Milošević utáni Szerbia – Beszélgetés Zoran Đinđić-csel (<i>Kakasy Judit</i>)	210
Coward, Martin: A közösség mint heterogén együttes: Mostar és a multikulturalizmus (<i>Kakasy Judit</i>)	212
Berezovenko, Antonina: Az ukrán identitás és a nyelvi valóság (<i>Zoltán András</i>)	213
Sen’kus’, Roman: Ukránok és az Ukrajna iránti érdeklődés Nyugaton (<i>Futala Tibor</i>)	214
Vološin, Avgustin: Fel-fellángoló viták a ruszin azonosságtudatról (<i>Futala Tibor</i>)	215
Bahry, Donna: Etnikum és egyenlőség a posztkommunista gazdaság átalakulásában: Tények az Orosz Köztársaságból (<i>Kádár József</i>)	217

Fehéroroszországi lengyelek: „leírt” nemzetiség? (<i>Więź – Futala Tibor</i>)	
Roditi-Rowlands, Ourania: Roma polgári társadalom Kelet-Közép-Európában: Történelmi kitekintés és a jelen problémái (<i>Kádár József</i>)	218
Bengio, Ofra–Ben-Dor, Gabriel: Kisebbségek és az állam – az arab világban (<i>Kádár József</i>)	219
NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI IRODALMAK	222
Zajac, Peter: A közép-európai himnuszok jellegzetességei (<i>Futala Tibor</i>)	223
Mann, Arne B.: A szlovákiai romisztika áttekintése (<i>Futala Tibor</i>)	
KISEBBSÉGEK NYELVHASZNÁLATA	225
Szőke Lajos: Az egyházi szláv nyelv Északkelet-Magyarországon	
Isaev, M. I.: A Szovjetunió és a posztszovjet térség etnolingvisztikai problémái (<i>Zoltán András</i>)	226
Dzüba, Ivan: Az ukránai nyelvi helyzet napjainkban (<i>Futala Tibor</i>)	229
Fournier, Anna: Hasonlóságok felmérése: Az oroszok ellenállnak a nyelvészeti ukránosításnak Közép- és Kelet-Ukrajnában (<i>Kádár József</i>)	230
KISEBBSÉGEK KULTÚRÁJA	232
Udvari István: Hazai délszláv nyelvű urbáriumok (<i>Zoltán András</i>)	
Kapral’, M.: A Kárpátaljai Tudományos Társaság (1941–1944) kiadványai (<i>Zoltán András</i>)	233
Stoličnà, Ratislava: Mai házasságkötés egy bánáti szlovák faluban (<i>Futala Tibor</i>)	235
Šipka, Miloš: Viliam Figuš-Bystrý (1875–1937) szlovák zeneszerző etnikai tudatának alakulása (<i>Futala Tibor</i>)	236
KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI NÉPEK ÉS ORSZÁGOK KAPCSOLATAI	238
Moshes, Arkady: Orosz–ukrán közeledés 2001-ben: Lehetséges? (<i>Kádár József</i>)	
Marynowicz, Myrosław: Mit lehet tenni a saját történelemmel? A lengyel–ukrán megbékélés esélyei (<i>Futala Tibor</i>)	239
KISEBBSÉGI POLITIKA	
Ginkel, John: A litván „Dalos Forradalom” identitás-szerkezete: Miért nem volt konfliktus a nemzetiségek között? (<i>Kádár József</i>)	241
Broklová, Eva: A politikai vagy etnikai nemzetfogalom határozta-e meg az első csehszlovák államot? (<i>Futala Tibor</i>)	242
Kasim, Kamer: A káspi-tengeri olaj szállítása és a régió stabilizációja (<i>Kakasy Judit</i>)	243
Wolfel, Richard L.: Irány Astana: Nacionalista indítékok Kazahsztán új fővárosának építésében (<i>Kádár József</i>)	245
KISEBBSÉGI JOG	
Göllner, Ralf Thomas: Kisebbségvédelem a pluralista demokráciában (<i>Komáromi Sándor</i>)	247
Mamdani, Mahmood: Afrikai államok, állampolgárság és háború: esettanulmány (<i>Kádár József</i>)	249
NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE	250
Sokołowska, Justyna: Magyarok nyomai a rzeszówi régióban (<i>Ráduly Zsuzsanna</i>)	252

Udvari István: Mátyás, a ruszinok királya (<i>Zoltán András</i>)	253
S. Benedek András: A ruszin történelemről – ruszinul (<i>Zoltán András</i>)	
Gabzdilová, Soňa – Olejník, Milan: A német lakosság internálása Szlovákiában 1945 és 1946 folyamán (<i>Futala Tibor</i>)	255
Němeček, Jan: Csehszlovák–lengyel kapcsolatok a nyugati emigrációban 1939 októbere és 1940 szeptembere között (<i>Futala Tibor</i>)	257 258
Roszkowski, Jerzy M.: A Divéky nemzetség nemzetisége (<i>Futala Tibor</i>)	
Isaeva, N. O.: A macedóniai szláv lakosság nemzeti öntudata a XX. század elején (<i>Zoltán András</i>)	259 261
Gerčikova, I. A.: Csehek Oroszországban (<i>Zoltán András</i>)	263
Bütow, Eduard: Bug-parti „hollandusok” Volhíniában (<i>Zoltán András</i>)	
Ryan, Louise: Idegenek, bevándorlók és hajadonok: nyilvános értekezés az írek bevándorlásáról Nagy-Britanniába 1937-ben (<i>Kádár József</i>)	265

TABLE OF CONTENTS

A Minority Lives in its Language (<i>Győző Cholnoky</i>)	9
--	---

STUDIES

HUNGARIAN–SLOVAK LANGUAGE BORDERS IN UPPER HUNGARY

László Gyurgyík: An Analysis – in a Complex Approach – of Assimilation Processes among the Hungarians of Slovakia	10
Patrik Tátrai: Ethnic Identity in Hungarian–Slovak Language Use	44
Árpád Popély: The Ethnic Aspect of Léva District as Reflected by Czechoslovakian Settlement Policy and Reslovakisation	69

MINORITY PROTECTION IN INTERNATIONAL LAW FORMERLY AND NOW

Emil Niederhauser: Minorities and International Organisations in the Long 19th Century	123
Erzsébet Sándor Szalay: International Law in the Service of the Protection of Minorities between 1919 and 1950	130
Balázs Majtényi: The UN and the Protection of Minorities	167

CRITIQUE

András Zoltán: Printing in Cracow and Hungarian Culture	178
Mária Palotai: The Predecessor of <i>Pásztortűz</i> : The <i>Transylvanian Review</i>	182
András Zoltán: A Chrestomathy for the Study of Ruthenian Written Documents and Literature	186
András S. Benedek: Books on the „gens fidelissima” and Ruthenia	188

REVIEW

NATIONAL IDENTITY. NATIONAL AND ETHNIC PROCESSES

Dominique Schnapper: Citizenship and national identity in Europe. = Nations and Nationalism (<i>Judit Kakasy</i>)	200
Andreas Umland: An Exchange of Opinions on Right-wing Radicalism Gaining Ground in Eastern Europe (<i>Sándor Komáromi</i>)	201
Urszula Kaczmarek: The Preservation of Polishness within the Polish Colony in Hungary (<i>Zsuzsanna Ráduly</i>)	203
Zsuzsa Csergő: Beyond Ethnic Division: Majority–Minority Debate About the Postcommunist State in Romania and Slovakia. (<i>József Kádár</i>)	205
Eva Krekovičová: Slovak National/State Mythology at the Turn of the Millennium (<i>Tibor Futala</i>)	206
Olivier Guez: Serbia after Milosevic – A Conversation with Zoran Djindjic (<i>Judit Kakasy</i>)	208
Martin Coward: Community as Heterogeneous Ensemble: Mostar and Multiculturalism (<i>Judit Kakasy</i>)	210
Antonia Berezovenko: Between nation and state: Ukrainian identity in today’s language reality (<i>András Zoltán</i>)	212

Roman Sen'kus': Ukrainians and the Interest in Ukrainians in the West (<i>Tibor Futala</i>)	213
Avguštin Vološin: Debates that Occasionally Flare up in Connection to Ruthenian Identity (<i>Tibor Futala</i>)	214
Donna Bahry: Ethnicity and Equality in Post-communist Economic Transition: Evidence from Russia's Republics (<i>József Kádár</i>)	215
The Polish in Belarus: A „Discarded” Nationality? (<i>Więź – Tibor Futala</i>)	217
Ourania Roditi-Rowlands: Romani civil society in Central-Eastern Europe: Historical perspectives and contemporary issues (<i>József Kádár</i>)	218
Ofra Bengio–Gabriel Ben-Dor: Minorities and the State – in the Arab World (<i>József Kádár</i>)	219
NATIONAL AND ETHNIC MINORITY LITERATURES	
Peter Zajac: Characteristics of the Central European National Anthems (<i>Tibor Futala</i>)	222
Arne B. Mann: An Overview of Romistics in Slovakia (<i>Tibor Futala</i>)	223
LANGUAGE USE OF MINORITIES	
Lajos Szőke: The Ecclesiastic Slav Language in Northeastern Hungary (<i>András Zoltán</i>)	225
M. I. Isaev: Ethno-linguistic Problems of the Soviet Union and the Post-Soviet Region (<i>András Zoltán</i>)	226
Ivan Dzúba: Linguistic Situation in Ukraine in Our Days (<i>Tibor Futala</i>)	229
Anna Fournier: Mapping Identities: Russian Resistance to Linguistic Ukrainisation in Central and Eastern Ukraine (<i>József Kádár</i>)	230
CULTURE OF MINORITIES	
István Udvari: Urbariums in Southern Slav in Hungary (<i>András Zoltán</i>)	232
M. Kapral': The Publications of the Scientific Society of Ruthenia (1941–1944) (<i>András Zoltán</i>)	233
Ratislava Stoličná: Marriage in a Slovak Village in Banat Today (<i>Tibor Futala</i>)	235
Miloš Šipka: The Shaping of the Ethnic Identity of Slovak Composer Viliam Figuš-Bysrý (1875–1937) (<i>Tibor Futala</i>)	236
RELATIONS OF EAST AND CENTRAL EUROPEAN PEOPLES AND COUNTRIES	
Arkady Moshes: Russian-Ukrainian Rapprochement of 2001: How Viable? (<i>József Kádár</i>)	238
Myłosław Marynowicz: What Is to Do about One's Own History? Chances for Polish–Ukrainian Reconciliation (<i>Tibor Futala</i>)	239
MINORITY POLICY	
John Ginkel: Identity Construction in Latvia's „Singing Revolution”: Why Inter-Ethnic conflict Failed to Occur (<i>József Kádár</i>)	241
Eva Broklová: A Political or an Ethnic Nation Concept Determined the First Czechoslovak State? (<i>Tibor Futala</i>)	242
Kamer Kasim: The transportation of Caspian oil and regional stability (<i>Judit Kaskas</i>)	243

Richard L. Wolfel: North to Astana: Nationalistic Motives for the Movement of the Kazakh(stani) Capital (<i>József Kádár</i>)	245
---	-----

MINORITY LAW

Ralf Thomas Göllner: Minority Protection in Pluralist Democracies (<i>Sándor Komáromi</i>)	247
Mahmood Mamdani: African states, citizenship and war: a case-study (<i>József Kádár</i>)	249

HISTORY OF NATIONAL AND ETHNIC MINORITIES

Justyna Sokołowska: Traces of Hungarians in the Region of Rzeszów (<i>Zsuzsanna Ráduły</i>)	250
István Udvari: Matthias, King of the Ruthenians (<i>András Zoltán</i>)	252
András S. Benedek: On Ruthenian History – from Ruthenian (<i>András Zoltán</i>)	253
Soňa Gabzdilová – Milan Olejník: The Internment of the German Population in Slovakia in the Course of 1945 and 1946 (<i>Tibor Futala</i>)	255
Jan Němeček: Czechoslovak–Polish Relations in Western Emigration between October 1939 and September 1940 (<i>Tibor Futala</i>)	257
Jerzy M. Roszkowski: The Nationality of the Divéky Kín (<i>Tibor Futala</i>)	258
N. O. Isaeva: National Consciousness of the Slav Population in Macedonia at the Beginning of the 20th Century (<i>András Zoltán</i>)	259
I. A. Gerčikova: Czechs in Russia (<i>András Zoltán</i>)	261
Eduard Bütow: „Dutchmen” by the Bug in Volhínia (<i>András Zoltán</i>)	263
Ryan Louise: Migrants and Maids: Public Discourses on Irish Immigration to Britain in 1937 (<i>József Kádár</i>)	265

Nyelvében él a kisebbség

A kifacsart idézetre szinte hallom a replikát: az identitásörzésnek csak egyik faktora az anyanyelv, sokkal fontosabb nála a közös feladatra szerveződés, a közös emlékezet és rítusok stb., s példaként sorjázhat az írek, walesiek, bretonok esete, akik nagyrészt elvesztvén anyanyelvüket is etnikai reneszánszukat élik. A vitapartner fél igazsága a legveszedelmesebb fegyver, jelen esetben figyelmen kívül hagyja azt, hogy az említett megújulásban igenis komoly szerepet játszik az anyanyelv felélesztésének határozott törekvése (saját sajtó, könyvkiadás, iskola, rádió, tv), továbbá az EU-tagállamok és Kelet-Közép-Európa kisebbségvédelmi rendszerének határozott eltérése is mutatja (a történelmi tapasztalatok mellett): az utóbbi terület etnikailag heterogén jellege miatt a nyelvi kérdés sokkal erősebben hat az identitásra itt, mint Nyugat-Európában. Ez a tényező a nyelvi kontaktus-zónákban, a nyelvhatárok mentén különösen intenzív. E jelenségről számol be magyar–szlovák viszonylatban az MTA Kisebbségkutató Intézet égisze alatt végzett kutatási program három tanulmánya. *Gyurgyik László, Tátrai Patrik és Popély Árpád* egybehangzóan és hitelt érdemlően mutatják ki, hogy a vegyes házasságokkal, az anyanyelvi iskolai képzés visszaszorulásával, a nemzetiségi arányok módosulásával fellépő kisebbségi nyelvoktatás identitás-vesztéshez vezet.

Természetesen a jog – kiváltképp a nemzetközi jog – lenne az egyik hatásos eszköz a folyamat megállítására, netán visszafordítására. *Niederhauser Emil* és *Majtényi Balázs* egyaránt úgy látja, hogy mind a 19. században, mind a 2. világháború után negligálta a nemzetközi jog ezt a fontos világpolitikai súlyú kérdést, *Szalayné Sándor Erzsébet* pedig a két világháború közötti védelmi rendszer gyengeségeit pertraktálja, ultima ratióként a 2. világháború kitérését említi.

Lapzárta után kaptuk az öröndetes hírt: szerkesztőbizottságunk elnöke, Niederhauser Emil és egyik tagja, Pomogáts Béla Széchenyi-díjat kapott. A kiérdemelt és megszolgált magas kitüntetéshez szívből gratulál és jó egészséget, további hosszú, érdemes pályafutást kíván a szerkesztőség nevében:

Cholnoky Győző

Budapest, 2003. március

Ui.: A 2002. 4. számunkban közreadtuk a *Regisztrálható-e az identitás?* című konferencián elhangzott előadások írásos változatát. Ezeket az OTKA T035063 számú kutatása és az NKFP S1014 számú kutatása támogatta.

Gyurgyík László

**Az asszimilációs folyamatok vizsgálata
– komplex megközelítésben – a szlovákiai magyarság körében***

**An Analysis – in a Complex Approach – of Assimilation
Processes among the Hungarians of Slovakia**

The author conducted a research on the national belonging position in twelve localities inhabited by Hungarians with the help of a modified variety of Gordon's seven-variable index. His main conclusions are as follows: the dynamics of assimilation processes intensifies from generation to generation; the characteristics of ethnic assimilation in the Slovak direction are contrary to the ones that point in the Hungarian direction: they tend to increase in the first case and decrease in the second; at last, assimilation is present to the greatest extent among those with a mixed background and to the smallest among those with a homogeneous Slovak background.

A magyar–szlovák asszimilációs folyamatok jellegzetességeit egy szociológiai vizsgálat keretében 12 szlovákiai magyarlakta településen vizsgáltuk 1990–2000-ben. A kutatás egyik célkitűzése az volt, hogy túllépjen a korábbi asszimiláció-megközelítések korlátain, melyek elsősorban a népszámlálási és a népmozgalmi adatok alapján általában egy dimenzió – a nemzetiség, illetve anyanyelv változása – mentén vizsgálták a nemzeti hovatartozás alakulását.¹

Az egydimenziós, leegyszerűsítő megközelítések meghaladására, egyúttal a „puha” adatokra építő szociálpszichológiai megközelítések buktatóinak elkerülésére tettünk kísérletet a gordon–yingeri modellnek a közép-európai térség viszonyaira történő adaptálásával. Gordon az asszimilációs folyamatokat hétdimenziós megközelítésben vizsgálta, a későbbiekben Yinger a gordoni modell első négy dimenziójából építi fel saját fogalmi kereteit. (Gordon 1964, Yinger 1981, 1994)²

1. Elméleti előzmények és kutatási eredmények

1.1. Yinger koncepciója

Az asszimilációs folyamatok fogalmi kereteit J. M. Yinger pontosította. Lényegében a gordoni modell javított változatának kidolgozásával.³ Yinger az asszimilációt egy határ-csökkentő folyamatnak tekintette, mely akkor következik be, amikor két vagy több kö-

* A három tanulmány az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetében „Nyelvhatárok, etnikai kontaktuszonák a Kárpát-medence három régiójában” című kutatási program részeként készült.

¹ A (cseh)szlovák népszámlálások során az anyanyelvre 1991-ig csak két alkalommal kérdeztek rá, s ezeket az adatokat is csak járási bontásban tették közzé.

² A szociológiai ihletésű asszimiláció-elméletek fejlődésének rövid összefoglalását lásd Gyurgyík 2001.

³ A továbbiakban főleg az ő munkája alapján foglalom össze az asszimiláció elméletét.

zösség, etnikai csoport vagy kisebb társadalmi csoport tagjai kapcsolatba kerülnek egymással. Szerinte az asszimiláció csak ritka esetben válik teljessé. Mint befejezett folyamat, az asszimiláció a korábban megkülönböztethető szociokulturális csoportok egy csoporttá történő összeolvadását jelenti.

Yinger asszimilációelméletébe beépíti a disszimiláció (az asszimiláció reciproka) fogalmát, mely a csoporton belüli különbségek fennmaradását és megerősödését fejezi ki.

Az asszimiláció fogalmát – mint analitikai segédeszközt – négy alapelv segítségével közelíti meg. Az asszimiláció:

- leíró és nem értékelő fogalom, vizsgálata egyben a disszimiláció vizsgálata is;
- változó és nem ismerv: egy olyan folyamat, mely az interakció és a kulturális csere kezdeteitől a csoportok mélyreható fúziójáig terjed;
- benne minden egyes folyamat visszafordítható;
- többdimenziós folyamat (a gordonai modell első négy dimenziója): az egyes dimenziók igen nagy mértékben interaktívak, melyek egymástól elválasztva, de nem teljesen függetlenül változnak.

Az egyes dimenziók főbb jellegzetességei:

Az *akkulturáción* (1) és a *strukturális asszimiláción* (2) belül megkülönbözteti az elsődleges és másodlagos csoportok szintjén zajló folyamatokat, ez utóbbin belül elkülöníti az individuumok és a csoportok szintjén zajló folyamatokat. Az akkulturáció esetében a szubsztitutív és az additív akkulturáció közti különbséget emeli ki, melyek az asszimiláció kimenetele szempontjából eltérő jellegűek. (Az additív gazdagítja, a szubsztitutív elszegényíti a csoport kultúráját, és ezáltal gyorsítja az asszimilációt).

Yinger végül is az integráció (strukturális asszimiláció) egyéni, illetve csoport szinten zajló lefolyásában látja az asszimiláció kulcskérdését: A csoport szinten zajló integrációs folyamatok pluralizmushoz vezetnek, az egyéni integrációs stratégiák pedig asszimilációt eredményeznek (Marger 1991, Yinger 1994, Radó é. n.).⁴

Ugyanakkor az individuális és a közösségek szintjén zajló integrációnak is megvannak a feltételei. Az előző feltételezi, hogy az interakcióba kerülő, különböző etnikai csoportokhoz tartozó egyének ugyanahhoz a társadalmi csoporthoz kötődjenek, beleértve a személyes kapcsolataikat is, és ezeken a csoportokon belül az egyenlőség alapján hassanak egymásra. A csoport szinten zajló integráció – vagy pluralizmus – feltételezi, hogy a részt vevő csoportoknak megadják ugyanazokat a jogokat, ugyanazokhoz a gazdasági és politikai előnyökhöz való hozzáférési lehetőségeket, miközben ugyanolyan felelősség hárul rájuk, mint a „domináns társadalom” tagjaira. Együttel elfogadják őket mint a társadalom legitim „alrészlegeit”, akik részben eltérő kultúrával és identitással rendelkeznek.⁵

⁴ Általános jelentésében a pluralizmust az asszimiláció ellentétéként értelmezhetjük. Abramson (1981) úgy definiálja a pluralizmust, mint olyan feltételeket, melyek etnikai differenciációt és folyamatos heterogenitást idéznek elő.

⁵ Az integrációval mint egyoldalú folyamattal szemben fogalmazza meg ellenvetéseit Tove Skutnabb-Kangas: „Még mindig sok országra jellemző az a statikus és etnocentrikus nézet, melyben az integráció terhet egyedül az érkezők viselik, a domináns csoport értékei pedig ’közösként’ és egyetemesként, s nem (mint minden érték) partikuláris és változó értékeként jelennek meg. Amikor a többségi népesség ily módon az egyetemes értékekből egyformán részesedő integrált főáramlat látszatát kelti, ezzel a hatalomból és a lehetőségekből való egyenlőtlenül nagy részesedést legitimálja....” Skutnabb-Kangas (1997: 22).

Az *amalgamációt* (3) Yinger megkülönbözteti a vegyes házasságtól. Lehet vegyes házasság amalgamáció nélkül (gyermektelen házaspárok), de amalgamáció is lehet vegyes házasság nélkül (házasságon kívül született gyermekek).

A vegyesség kérdését a szerző nem egy dimenzió mentén, hanem komplex módon értelmezi: A vegyes házasságot olyan házasságként határozza meg, mely társadalmilag jelentős különbségek határán – iskolai végzettség, társadalmi osztály, vallás, etnikai hovatartozás, anyanyelv, szórakozási szokások stb. – keresztül hat.

Az *identifikációs asszimiláció* (4) vonatkozásában hangsúlyozza a kérdés összetett mivoltát, pszichológiai jellegéből adódó viszonylagos „puhaságát”, ezért nem is próbálkozik a korábbi dimenziókhöz hasonló, empirikusan is értelmezhető kategóriarendszer megfogalmazásával.

Yinger elméletének egyik jelentős hozadéka, hogy Gordonnak az asszimiláció analitikus dimenzióival kapcsolatos nézeteit pontosította. Asszimilációs elméletében a hasonlást nem egyirányú folyamatként értelmezi. A kisebbségi és a domináns csoportok interakciói során mindkét csoportban változást tételez fel. A csere azonban távolról sincs egyensúlyban. A kultúra fő összetevőinek vonatkozásában – nyelv, vallás, politikai nézetek, gazdasági gyakorlat stb. – kicsi a kölcsönösség, és a strukturális dimenzióban a csere még inkább aszimmetrikus.

A gordon–yingeri modell közép-európai térségben való alkalmazása néhány kérdés tisztázását igényli.

1.2. A közép-európai és az amerikai asszimilációs folyamatok eltérő vonásai

Kutatásunk szempontjából a meghatározó különbség az észak-amerikai (állampolgári–nemzeti) és a közép-európai (kulturális–nemzeti) társadalomfejlődés eltéréseiből adódik: a két fejlődési típusban különböző erősségű az elvárás a nemzeti kultúra elsajátítására. Az utóbbiban nagyobb (volt) a nemzeti kultúra, nyelv, történelem, tradíciók szerepe, mint az észak-amerikai modellben, ahol az angol nyelv elsajátításán túl inkább az amerikai általános értékek elfogadása a meghatározó (Joó 1988, Kövágó 1977, Csepeli 1992).

Az állampolgárnemzet kialakulásának folyamatában egy eredetében is bevándorlók-ból kialakult nemzet fogadja be az újabb bevándorlókat, akik új hazát keresve maguk mögött hagyták korábbi hazájukat. Az új haza a hátrahagyott perspektíváihoz képest gazdasági felemelkedést ígért; ehhez a kivándorlónak amerikaivá kellett válnia.

Ettől a helyzettől gyökeresen eltér a közép-európai térség interetnikai viszonyainak az alakulása, ahol őshonos népek élnek egymás mellett. Ez az eltérés ugyanakkor véleményünk szerint nem a gordon–yingeri modell használhatóságát kérdőjelezi meg, inkább igényli e modell újraértelmezését, és bizonyos módosítások lehetőségét veti fel két vonatkozásban is.

Egyrészt a modell egy – látszólag – új dimenzióval, a származással való bővítésének lehetőségével merül fel (mivel a stacionáriusabb, tradicionálisabb körülmények között ez utóbbi szerepe meghatározó). Azonban a származás bevonása nem jelenti egy tartalmilag új dimenzió felvételét a modellbe. Lényegében az amalgamáció dimenziója egyik vetületének kiemelt jelleggel, önálló dimenzióként történő bevonásáról van szó.⁶

⁶ Értelmezésünkben tehát a modell 3. dimenzióját két vetületben, intragenerációs vonatkozásban házassági homogámiának–heterogámiának, intergenerációs vetületben pedig származásnak nevezzük.

Másodsorban a dimenziók súlyának, helyének az ártértékelése merül fel. Ebből adódóan térségünkben az akkulturáció szerepe valószínűleg nagyobb, a társadalmi integrációé pedig kisebb, mint az amerikai körülmények között. (Ezt a feltételezést komparatív adatok hiányában nem tudjuk tesztelni.) Ezért – a térségünk viszonyainak, tudományos előzményeinek megfelelően – az asszimilációt egy- és többdimenziós megközelítésben vizsgáljuk. Mindkét megközelítés közös vonása, hogy a gordoní–yingeri elmélet dimenzióiból építkezik. Jelen dolgozatunkban a többdimenziós komplex modell segítségével vizsgáltuk az asszimilációs folyamatokat.⁷

2. A kutatás hipotézisei

A többdimenziós komplex megközelítésben az asszimilációt mint folytonos változót vizsgáljuk. A vizsgálati populációt két szempontból elemezzük: egyrészt (1) vizsgáljuk a mintasokasághoz tartozók nemzeti hovatartozási pozíciójának (NHP) eloszlását, másrészt (2) asszimilációjának mértékét, melyet a származás és a nemzeti hovatartozás pozíciója közti eltérésként értelmezzünk (lásd 3. fejezet vesd össze 4.1.1. Az NHP-t a gordoní–yingeri modell dimenzióiból képzett index segítségével határozzuk meg).

Vizsgálatunk fő hipotézise szerint Szlovákiában az asszimilációs folyamatok eltérő mértékben módosítják az egymással kapcsolatba lépő kisebbségi és többségi nemzetiségek etnikai jellegzetességeit. Kapcsolatuk etnikai kihatásait tekintve aszimmetrikus. A kisebbségi származásúak egy része nemzetiségváltás következtében a többségi nemzethez tartozónak vallja magát, a többségi nemzethez tartozóknál viszont csak kisebb mértékű etnikai hasonlóságra kerül sor a kisebbségek irányába. Ezt a fő hipotézist bontjuk le a továbbiakban két blokk keretében alhipotézisekre.

1. *A magyar–szlovák vegyes lakosságú területen élő népesség nemzeti hovatartozási pozícióját jelentős mértékű etnikai homogenitás jellemzi. Legtöbbsen a két „etnikai magban” helyezkednek el. A szlovák térfél homogenitása nagyobb, mint a magyaré.*⁸
 - 1.1. A magyar–szlovák interetnikus kapcsolatok intenzitás-növekedését az egyes dimenziók heterogenitásának növekedése kíséri. Így feltételezzük, hogy a nemzeti hovatartozás pozíciójának heterogenitása generációváltásról generációváltásra növekszik.
 - 1.2. *A nemzeti hovatartozás pozíciójának heterogenitása a többségi jellegű települések felé haladva csökken. A legnagyobb mértékű heterogenitást a vegyes jellegű településeken tételezzük fel. Ugyanakkor a településeken többségben lévő nemzetiség heterogenitása kisebb, mint a lokális kisebbségé.*
*Az idősebb korcsoportok felé haladva országos szinten nő a populáción belül a magyar népesség aránya.*⁹
 - 1.3. Ezért feltételezzük, hogy az idősebb kohorszok felé haladva növekszik a nemzeti hovatartozás pozíciójának magyar jellege. S így módon az idősebb korcsoportokban vélhetőleg a homogenitás mértéke nagyobb, mint a fiatalabbakban.
 - 1.4. Feltételezzük, hogy a legheterogénebb nemzeti hovatartozási pozíció a vegyes származásúaknál lesz kimutatható, s a legkevésbé vegyesek a szlovák származá-

⁷ Az egydimenziós modellek segítségével végzett vizsgálatok eredményeit a Gyurgyík 2002a, 2002b tanulmányok tartalmazzák.

⁸ A térfél kifejezés magyarázatát ld. a 4.4.1. szakaszban.

⁹ Lásd Gyurgyík 1994.

- súak lesznek. A vegyes származásúak NHP-ja a magyar–szlovák interetnikus tér teljes kontinuumára kiterjed, míg a magyar származásúaknak csak alig kimutatható része kerül a szlovák pólus közelébe.
2. Az asszimilációs folyamatok folytonos változóként többdimenziós értelmezésben is a magyar–szlovák interetnikus kapcsolatok aszimmetrikus mivoltát erősítik meg. A szlovák nemzetiségük irányába mutató hasonulások intenzívebbek és extenzívebbek, mint a magyar nemzetiség irányába mutatók.
 - 2.1. Az asszimilációs folyamatok dinamikája generációváltásról generációváltásra növekszik (vö. 1.4.1.1. hipotézis). A szlovák irányba mutató változások extenzív és intenzív vetületben növekszenek, a magyar irányba mutatók csökkennek.
 - 2.2. *Feltételezzük, hogy az asszimilációs folyamatok a vizsgálati egységek származása szerint eltérő módon alakulnak. A legnagyobb mértékű asszimilációt (valamennyi generációváltáson, leszármazási ágon belül) a vegyes házasságokból származóknál tételezzük fel, s a homogén magyar házasságokból származóknál nagyobb mértékű asszimilációt várunk, mint a homogén szlovák házasságokból származóknál. Egyúttal feltételezzük, hogy a homogén magyar származásúak körében a nem hasonulók aránya generációváltásról generációváltásra csökken, s ezzel ellentétes folyamat játszódik a homogén szlovák származásúak körében.*
 - 2.3. *A magyar–szlovák vegyes lakosságú területen élő népesség asszimilációs trendjei az egyes településtípusokon eltérőek. Feltételezzük, hogy a nem asszimilálódók aránya legnagyobb a többségi jellegű településeken, s legkisebb a kisebbségi jellegű településeken lesz. Egyúttal feltételezzük, hogy a szlovák irányba mutató asszimiláció a települések szlovák jellegének erősödésével növekszik, s hasonló folyamatot tételezünk fel az ellenkező irányba is. A települések magyar jellegének az erősödésével a magyar irányba mutató asszimiláció arányának erősödését várjuk.*

3. Kutatási modellek

Kutatási modelljeink kidolgozásánál alapvetően a gordon–yingeri koncepcióból indulunk ki – a modellbe bevont dimenziók száma és megnevezése tekintetében (lásd 1. fejezet). Mivel jelen tanulmányunkban csak többdimenziós komplex megközelítésben vizsgáljuk az asszimilációs folyamatokat, ezért itt csak a komplex modellt ismertetjük.¹⁰

Az asszimiláció *többdimenziós* vizsgálatára két fázisban kerül sor. Először a vizsgálatba bevont dimenziókat leképező változókból indikátort képezzünk, melyet a nemzeti hovatartozás pozíciójaként (NHP) határoztunk meg. Ezt követően az asszimilációt a származás és a nemzeti hovatartozás pozíciója különbözeteként értelmezzük. Az előjel az asszimiláció irányát jelöli.

A modell egyszerűbb, általunk használt változatában egy dimenziót egy változóval képezzük le.

A modellbe a gordon dimenziók mellett további változók is bevonásra kerülnek (nem, korcsoportok, településtípusok).

1.1. modell: A vizsgálatba bevont dimenziókból képezzük a nemzeti hovatartozás pozícióját (NHP) meghatározó indexet: $NHP = (AKK + INT + HTN + NH) / 4$ ¹¹

¹⁰ Az egydimenziós modellek ismertetését lásd Gyurgyík 2001.

¹¹ Az indexbe bevont dimenziók rövidítései: AKK – akkulturáció, INT – társadalmi integráció, HTN – házassági heterogámia, homogámia, NH – nemzeti hovatartozás.

1.2. *modell*: Az asszimilációt (A) a származás (SZ) és a nemzeti hovatartozás pozíciója (NHP) különbözeteiként értelmezi. $A = SZ - NHP$ (A vizsgálatokat két generációváltásra vonatkozólag, illetve kor, nemek, településtípusok szerinti bontásban vizsgáljuk.)

3.1. A kutatási modellek operacionalizálása

Az asszimilációs folyamatok vizsgálatánál már történtek próbálkozások az egyes dimenziók operacionalizálására egy változó segítségével. Ezek a vizsgálatok makroszinten hasonlították össze az egyes amerikai etnikumok asszimilációs jellegzetességeit. Így a választható indikátorok köre nagyrészt a népszámlálási és egyéb országos jellegű statisztikákban előforduló kérdésekre korlátozódott (Gordon 1964, Yinger 1994, Marger 1991). A modellek dimenzióinak operacionalizálásánál szem előtt tartottuk, hogy olyan változókat keressünk, melyek több generációra visszamenőleg is lekérdezhetők. Az első két modell dimenzióit egyváltozós megközelítésben az alábbiak szerint értelmezzük:

Az *akkulturációt* – mint már utaltunk rá – vizsgálatunkban nyelvi vonatkozásaira redukáljuk, indikátoraként igen gyakran az anyanyelvet használják. Ennek értelmezése azonban távolról sem egységes.

Skutnabb-Kangas (1996: 13) az *anyanyelv* definiálásához négy különböző kritériumot használ: a származást, az azonosulást, a nyelvtudás fokát és a funkciót. Az anyanyelvnek hagyományos megközelítésben (magyar–szlovák relációban) mint bináris változónak az értelmezési kerete szintén korlátozottabb. Vizsgálatunkban a kulturális hasonlást Skutnabb-Kangasnak az anyanyelv harmadik kritériuma szerinti megközelítése alapján a nyelvtudás fokával – esetünkben a két nyelv kontinuumán belüli nyelvtudás mértékével – mérjük. Csepeli György, Örkény Antal, Székely Mária (2000) vizsgálatában a nyelvi kötődést a gyerekkori nyelvhasználattal mérik.

Az etnikumok többségi társadalomba történő *integrációjának* összehasonlítására igen gyakran a vegyes házasságok arányának alakulását tekintik (Yinger 1994). Az alapiskolai oktatás nyelvének mint a strukturális asszimiláció változójának a használata csak azokra az országokra terjeszthető ki, ahol az anyanyelven történő alapiskolai oktatásnak megvannak (megvoltak) az intézményes keretei. A kárpát-medencei magyar népesség esetében ez nagyrészt használható mutató.

Az *amalgamációnak* intragenerációs és intergenerációs aspektusát különböztetjük meg. Mindkét aspektust egy-egy változóval képezzük le. Az amalgamáció intragenerációs vetülete, – a házassági heterogámia–homogámia operacionalizálásánál kézenfekvőnek tűnik az a módszer, hogy a házasság etnikai jellegét vigyük be indikátorként a modellbe. Mivel ez képzett változó (mely a vizsgálati egység nemzetiségének és házastársa nemzetiségének a kombinációja), a modellen belül közvetve a független változók közé is bevonnánk a megfigyelési egység nemzetiségét. Ezért mi ettől eltérően a házastárs nemzetiségét visszük be a modellbe.

A *származáson* – az amalgamáció intergenerációs vetületén – a vizsgálati egységek szülei házasságának homogám–heterogám jellegét értjük.

A kérdezett nemzetiségével képezzük le a vizsgálati egységek saját *nemzeti identifikációját*.

3.2. Az alapsokaság és minta

A vizsgálatba bevont települések kiválasztása során a települések nemzetiösszetételének megfelelően 3 településtípust határoztunk meg. Ezeken belül egy városi és egy falu-

si almintá kialakítására is került sor, így módon a mintába 12 települést, 3 várost és 9 falut soroltunk.

A kutatási modell települések szintjére történő lebontásánál a következő szempontokat vettük tekintetbe:

1. Viszonyítási pontként domináns szlovák többségű nagyvárosként Pozsonyt választottuk. Több szempont szolt kiválasztása mellett: A város tágabb vonzáskörzetének etnikai térszerkezete optimális a települések kiválasztása szempontjából. A fent megfogalmazott három településtípusba tartozó községek és városok ott egyaránt megtalálhatók.
2. A három település kiválasztásánál a meghatározó kritérium az egymástól elütő etnikai jelleg. Tulajdonképpen három településtípuson belül (egy túlnyomóan magyar többségű, egy mindkét nemzetiség által hasonló mértékben lakott „vegyes” átmeneti és egy magyar kisebbségű településen) terveztük az asszimilációs folyamatokat megvizsgálni. Feltételezésünk szerint a három etnikailag eltérő jellegű településen az interetnikus kapcsolatok az asszimilációs folyamatok tekintetében is eltérő jellegzetességet mutatnak.
A kisebbségi típusba a 10–40 százalék közötti, a kisebbségi és többségi népesség által megközelítőleg egyforma mértékben lakott kategóriába a 40–60 százalékos arányban magyarlakta helységeket s a többségibe a 60 százaléknál nagyobb mértékben magyarlakta településeket soroltuk.
3. Az egyes településtípusokon belül a városi almintát egy-egy város, a falusi almintát három-három község alkotta.
4. A városok közül a 10 000 főnél nagyobb lélekszámú, a községek esetében a 1000–2500 lakosú települések kerültek a mintába. A helységek lakosságának száma és nemzetiségi összetétele szempontjából az 1991-es népszámlálási adatokat vettük tekintetbe.
5. Minden típuson belül azokat a városokat, illetve községeket választottuk ki, amelyek legközelebb estek a meghatározott közös vonatkozási ponthoz, Pozsonyhoz.
6. Minden városban 120, minden községben 40, 18 éven felüli, véletlenül kiválasztott személy lekérdezését terveztük. A tervezett mintanagyság 720 személyből állt.

Ezeknek a kritériumoknak az alapján került sor a 12 település kiválasztására.

A kutatás következő szakaszában véletlen mintavételre került sor a helységek lakossági nyilvántartásából.¹² Tekintettel az 1999 tavaszán megtartott szlovákiai közvetlen elnökválasztásra, feltételezhető volt, hogy a helységek lakossági nyilvántartásai a szokásosnál pontosabbak lesznek. A lakossági nyilvántartásból történő mintavételre a városok és községek polgármestereinek, illetve hivatalvezetőinek beleegyezése alapján kerülhetett sor. Az esetek döntő többségében ez nem jelentett problémát. Egy községben (Vágtornóc) a polgármester nem járult hozzá a mintavételhez, így az adott településtípuson belül a meg-

¹² Minden feltételezett nehézség ellenére a véletlen mintavétel mellett döntöttünk, annak ellenére, hogy a szlovákiai kérdőíves vizsgálatok zömében a kvótás módszerrel dolgoznak. A kvótás módszertől a megadott kvótán belül a lekérdezettek kiválasztásában megnyilvánuló szubjektivitás torzító és kevésbé ellenőrizhető hatása tartott vissza.

Tekintetbe véve, hogy vizsgálatunk során – a különböző településeken (nemzetiségi hovatartozás szerint is) – eltérő mértékben utasítják vissza a lekérdezést, ez esetleg hasonló problémát jelenthet. Ezért most utólag kevésbé zárkóznék el a kvótás módszertől, tekintetbe véve a kérdezők egy részétől kapott visszajelzéseket.

határozott kritériumoknak eleget tevő, sorban legközelebb eső községet (Berencset) vettem fel kiegészítésül a községek listájára.

A települések lakossági nyilvántartásaiból a 18 éven felüli lakosságra vonatkozólag készítettem el az előzetes névjegyzéket. A községekben minden tizenkettedik személy, városokban minden negyvennyolcadik személy került fel a listára. A községekben lehetőség nyílt a lista helyi ellenőrzésére is.¹³ Városokban hasonló jellegű korrekcióra nem nyílt lehetőség, minek következményeivel a későbbiekben szembesültünk. Az előzetes listából újabb véletlen mintát vettem, községenként 40, városonként 120 címmel. Ez jelentette a tényleges véletlen mintát. Mivel nem volt módom előzetesen felbecsülni, hogy milyen mértékben lesz szükség pótcímekre, az előzetes mintavételt úgy állítottam be, hogy minden helységben a tervezett minta nagyságával megegyező mennyiségű pótcímmel rendelkezem. Az adatgyűjtés során a kérdezőbiztosok 728 kérdőívet kérdeztek le.

Végezetül egy megjegyzés: a mintába felvett települések viszonylag bonyolult technikával történő kiválasztása ellenére is ez a minta csak erre a 12 településre vonatkozólag nyújt reprezentatív adatokat. S a belőlük konstruált altípusok is közvetlenül csak ezekre a településekre vonatkoztathatók.

3.2.1. A mintába bevont települések jellemzői

A fentiekben meghatározott kritériumok alapján a mintába került települések legnagyobb része Pozsonytól 30 km-es távolságon belül helyezkedik el. Mindössze egy város, illetve három község van nagyobb távolságra Pozsony közigazgatási határától. Ezek közül két község az etnikailag kisebbségi jellegű települések közé tartozik. (Ld. 1. táblázat.)

1. táblázat

A mintába felvett helységek nemzetiségi megoszlása az 1991-es népszámlálási adatok alapján¹⁴

Helységek neve		Lakosok száma	Ebből			
magyarul	szlovákul		magyar	%	szlovák	%
Dunaújfalú	Nová Dedinka	1 571	525	33,42	1 036	65,95
Fél	Tomášov	2 015	1212	60,15	773	38,36
Magyarbél	Veľký Biel	2 118	1085	51,23	1 010	47,69
Szenc	Senec	14 357	3995	27,83	10 102	70,36
Éberhard	Malinovo	1 289	765	59,35	514	39,88
Csütörtök	Štvrtok na Ostrove	1 545	1369	88,61	128	8,28
Lég	Lehnice	2 144	1688	78,73	413	19,26

A táblázat folytatódik!

¹³ A községi hivatalok személyi nyilvántartást végző munkatársának a segítségével töröltem a listáról azokat, akik ténylegesen nem laktak a községben, továbbá azokat, akik szellemileg fogyatékosok voltak.

¹⁴ A községek 1910-es, 1930-as, 1991-es nemzetiségi megoszlását tartalmazó adatokat az F2 tábla tartalmazza.

Helységek neve		Lakosok száma	Ebből			
magyarul	szlovákul		magyar	%	szlovák	%
Somorja	Šamorín	12 051	8 561	71,04	3 307	27,44
Galánta	Galanta	16 978	6 890	40,58	9 810	57,78
Réte	Reca	1 222	621	50,82	598	48,94
Berencs	Branč	1 993	756	37,93	1 219	61,16
Felsőkirályi	Horná Kráľová	1 933	507	26,23	1 416	73,25
Összesen:		59 216	27 974	47,24	30 326	51,22

Megjegyzés: A városokat a táblázatban dőlt betűvel szedtük.

A mintába kiválasztott 12 helység lakosságán belül csaknem azonos arányban van jelen a magyar és a szlovák népesség.¹⁵

A jelenlegi nemzetiségi megoszlás hosszabb időszakra visszavezethető változás eredménye, mely több, más szempontból eltérő jellegzetességgel is összefüggésben van. Így az egyes településeknek az etnikai térszerkezeten belüli elhelyezkedése (ebből a szempontból megkülönböztetünk az etnikai tömbön belüli, nyelvhatáron elhelyezkedő és nyelvszigetet alkotó településeket), az egyes helységekből az etnikai pluralizmus intézményeinek megléte, illetve hiánya (magyar tanítási nyelvű alapiskola, Csemadok – a Szlovákiai Magyarok Kulturális Szervezete –, MKP, magyar nyelvű istentiszteletek, közösségi hangosbemondó). Ebből a szempontból is megvizsgálva a településeket az tapasztalható, hogy valamennyi városban léteznek az etnikai pluralizmus intézményi keretei, függetlenül etnoregionális térszerkezeti jellemzőiktől, illetve nemzetiségi arányaiktól. A községek közül viszont a kisebbségi jellegű helységekből húsz–negyven éve felszámolták a magyar nyelvű oktatást, de az egyéb, magyarsághoz kötődő intézmények bizonyos mértékben továbbra is fennmaradtak.

A vizsgált időszakban a települések egy részének területi kiterjedése is változott, a helységek adatait az 1991-es területükre vonatkoztatva közöljük. Ez elsősorban a városok vonatkozásában jelent az egyes időpontokban eltérést a települések valós etnikai viszonyaitól. További észrevétel, hogy az 1910-ben zömmel magát magyar anyanyelvűnek valló zsidó népesség az 1921-es és 1930-as népszámlálás alkalmával nagyobb részt zsidó, s kis részben szlovák, esetleg magyar nemzetiségűnek vallotta magát. Ily módon a népszámlások során alkalmazott nemzetiségi lista megváltoztatása is hozzájárult a települések hivatalosan kimutatott etnikai összetételének módosulásához.¹⁶ A 12 helység et-

¹⁵ Az 1. táblázat a vizsgálatba bevont községek teljes lakosságának nemzetiségi megoszlását tartalmazza. Kutatásunkban a 18 éven felüli népességet kérdeztük le, itt viszont a magyar népesség aránya magasabb, mint a teljes népességen belül, tekintettel a magyar népesség magasabb átlagéletkorára (Gyurgyík 1994). Községsoros bontásban nincsenek adataink a nemzetiségek kormegoszlásáról. A mintában a megkérdezettek 53,1%-a magyar, 46,6%-a szlovák, 0,3%-a egyéb nemzetiségű.

¹⁶ 1910-ben az etnikai hovatartozást az anyanyelv szerint, a csehszlovák népszámlálások a nemzetiségi hovatartozás alapján rögzítették.

nikai összetétele a 20. század folyamán az egyes magyar és csehszlovák népszámlálások alkalmával eltérő mértékben változott. Az 1910-es népszámláláskor valamennyi település magyar többségű volt. 1930-ban 9 helység lett magyar többségű, kettő vegyessé és egy kisebbségivé lett. (1991-ben, ahogy már jeleztem, 4-4-4 település tartozott az egyes településtípusokhoz.) (Ld. *F1. táblázat*.)

4. Empirikus elemzés

Az asszimiláció intergenerációs vonatkozású vizsgálata során azzal a problémával kell szembesülnünk, hogy generációnként eltérő számú változó áll rendelkezésünkre. Érvényes ez a megállapítás még az ezzel a témával foglalkozó speciális kutatásokra is. (Kérdőíves vizsgálatunkban a megkérdezett nyilatkozik, így a lemenőire vagy felmenőire vonatkozóan csak korlátozott mértékben és pontossággal képes adatokat szolgáltatni.) Kutatásunkban öt nemzedékre vonatkozó adatok lekérdezésére került sor. Öt nemzedék esetében a nemzetiség az a nemzeti hovatartozásra utaló egyetlen változó, amely nagyobb probléma nélkül lekérdezhető.

A megkérdezettek lemenőinek (gyerekeinek és unokáinak) a nemzeti hovatartozására vonatkozó adatok értelmezése két szempontból is kérdéseket vet fel. Egyrészt a nemzedékek még részben gyermekkorúak, és nemzeti hovatartozásuk a későbbi életpályájuk során még módosulhat. Feltételezzük ugyan, hogy a szülők által lemenőiknek tulajdonított és tényleges etnikai szocializációjuk között igen szoros statisztikai kapcsolat áll fenn (így a későbbi életkorukban ténylegesen kialakuló nemzeti hovatartozásuk nagymértékben megközelíti a megkérdezettek által meghatározottat), mégis a gyermekek, illetve unokák generációjára vonatkozó adatokat, számításokat inkább csak orientációs jelleggel közöljük.

További problémát és torzítást jelenthet, hogy a felmenő nemzedékeknek tudakolt nemzeti hovatartozás esetében az intragenerációs kevésbé vagy alig ragadhatók meg az általunk használt vizsgálati módszerrel.¹⁷

Az elkövetkezőkben néhány fogalom általunk használt értelmezésére is ki kell térnünk, tekintettel arra, hogy a fogalmak vagy egyáltalán nem, vagy nem egységesen használatosak. Az alábbiakban a későbbiek során használatos fogalmak értelmezési kereteit ismeretjük.

A *kisebbségi és többségi* etnikum kifejezést a vizsgálatunkban két értelemben, a) makro- (országos), illetve b) mikro- (helyi, lokális) vonatkozásban használjuk.

A vizsgálatunkba bevont személyeknek és azok felmenőinek egy jelentős részénél életük során – anélkül, hogy lakóhelyüket megváltoztatták volna – akár több alkalommal is megváltozhatott az első értelmezési pont szerinti kisebbségi, illetve többségi státusuk. A lokális kisebbséghez, illetve többséghez tartozás szintén változhat. Egyrészt egy-egy község nemzetiségi összetétele jelentős mértékben módosulhat egy-egy generáció életén belül, másrészt talán még nagyobb mértékű változást idéz elő az egyén életében, ha lakóhelyet változtat, és eltérő etnikai összetételű településre költözik. Ez utóbbi zömmel vá-

¹⁷ Valószínűleg Szlovákiában kevésbé lehetséges a „családi emlékezetben” azt tudakolni, hogy milyen volt az anya nemzetisége házasságkötése előtt vagy utána, mint két különböző időpontban betöltött foglalkozásra rákérdezni. Még kevésbé képzelhető el standardizált kérdőív lekérdezése során azt tudakolni, hogy a család valamelyik felmenője reszlovakizált-e, s ez nemzeti hovatartozására milyen hatást gyakorolt.

rosok esetében járul hozzá látványosan egy-egy település etnikai összetételének megváltozásához.

Generáció (nemzedék) alatt az azonos korú embereket értik, és így használjuk mi is a kifejezést. Vizsgálatunkban a megkérdezettek nemzedékéhez viszonyítva határozzuk meg értelemszerűen a szülők, nagyszülők, gyerekek, unokák nemzedékét. Az egyes generációkat, leszármazási ágakat – elsősorban a táblázatokban, grafikonokban – rövidítésekkel jelöljük. Az egyes generációk és családi kapcsolataik jelölésére az alábbi jelöléseket alkalmazzuk:

- M* – megkérdezett
- MSZ* – megkérdezett szülei
- MNSZ* – a megkérdezett nagyszülei
- H* – megkérdezett házastársa
- HSZ* – a megkérdezett házastársa szülei
- HNSZ* – a megkérdezett házastársa nagyszülei
- GY* – a megkérdezett és házastársa gyermekei
- GYH* – a gyermek házastársa
- U* – unoka

Az egyes leszármazási ágakon belül az apai ágat *P*, az anyai ágat *M* betűvel jelöljük. Dolgozatunkban intergenerációs (nemzedékek közötti) asszimilációt vizsgálunk, melyet a generációváltások (GNV) során bekövetkezett nemzetváltásnak, asszimilációnak nevezünk. A generációváltásokba belépő és abból kilépő nemzedéket különböztetünk meg. A generációváltások jelölésénél a belépő és kilépő nemzedéket törtvonallal választjuk el egymástól.

Az egyes hipotézisek vizsgálatát több módszer segítségével végezzük. Az egyváltozós eloszlások és a kereszttáblás megközelítés mellett lineáris regresszióanalízist, indexeket, további eljárásként főkomponens-elemzést is alkalmazunk. Az egyes módszerek alkalmazását az adott módszerrel történő vizsgálatok leírásánál ismertetjük.

4.1. Etnikai hovatartozás és asszimiláció komplex megközelítésben

4.1.1. Etnikai hovatartozás

A következőkben az asszimilációs folyamatokat komplex megközelítésben vizsgáljuk. A magyar–szlovák interetnikus térben élők etnikai sokrétűségét, jellegzetességeit, kötődéseit korlátozott mértékben jellemzi a vizsgált településeken élők nemzetiségi összetétele. Egyrészt egy vizsgált populáció nemzetiségi, nemzeti hovatartozási megoszlása egy kategoriális változó, melyet (a magyar–szlovák relációban) *dummy* változóként kezeltünk.¹⁸ A vegyes lakosságú, egymással társadalmi kapcsolatban lévő nemzetiségekhez tartozók nemzeti hovatartozása átmenetet képez. A – vizsgálatunkban – két nemzeti közösséghez szilárdan kötődők között helyezkednek el a kisebb-nagyobb mértékben kettős, vegyes kötődésűek – ezért megalapozott az elvárás, hogy az etnikai hovatartozást olyan magasabb szintű változóval mérjük, amely képes az etnikai átmenetek megjelenítésére is.

¹⁸ A dummy változó „olyan mesterséges változó, amelynek mindössze két értéke van: 1 akkor, ha az adott megfigyelés egy meghatározott kategóriába tartozik, és 0 akkor, ha nem. E két értéket az elemzés során valódi számokként kezeljük, s velük matematikai műveleteket végezhetünk.” Moksony 1999: 220.

Másrészt egy nemzetiséghez tartozás objektív jegyek (nyelvtudás, iskoláztatás nyelve...) alapján történő rögzítése kevésbé függ az adott állam kisebbségpolitikájától, mint pusztán a szubjektív nemzeti hovatartozásra történő hagyatkozás esetén.¹⁹ Míg az egyes etnikumokhoz objektív jegyeik alapján szilárdan kötődők általában szubjektíve is az adott közösséghez tartozónak vallják magukat, a vegyes kötődésűek esetében ennek már kisebbek az esélyei.

Ezeknek az egyoldalú torzulásoknak az elkerülésére és az említett „komplexebb látásmód” kialakítása érdekében olyan numerikus változót képzünk, mely a nemzeti hovatartozást árnyaltabban, több dimenzió figyelembevételével próbálja megközelíteni. E többdimenziós megközelítés segítségével helyezzük el vizsgálati egységeinket a szlovák–magyar interetnikai tér valamely pontján, melyet a nemzeti hovatartozás pozíciójának nevezünk (NHP).²⁰

A vizsgálati egységek nemzeti hovatartozási pozíciójának megállapítására a gordon–yingeri modell származáson kívüli változóiból indexet képezzünk, melynek értékei a (képzetelen) magyar–szlovák interetnikai tér (kontinuum) két végpontja (1 és 3) között helyezkednek el.²¹ Az index értékét megkapjuk, ha az egyes változók értékeinek az összegét a változók számával osztjuk.²²

Az index kialakításánál lényeges kérdés, hogy az indexet alkotó változókat hogyan súlyozzuk. Az amerikai kutatók (Gordon és Yinger) a modellbe bevont egyes dimenziók között nem állapítottak meg sorrendet, de Gordon kiemeli az integráció dimenziójának meghatározó szerepét a hasonulási folyamatokban (Gordon 1964). Babbie az indexbe felvett elemek (itemek) súlyozásával kapcsolatban azt javasolja, hogy „...súlyozzuk az itemeket egyformán, hacsak nincs az ellenkezőjére nyomós ok. Tehát igazolni azt kell, ha kivételesen különböző súlyokat ad az ember: a szabály az egyenlő súlyozás legyen!” (Babbie 1995: 454.)

Ebből adódóan kínálkozik a lehetőség, hogy valamennyi változót egységesen, azonos súllyal vonjunk be a modellbe. Azonban az egydimenziós nemzetváltási folyamatok elemzésénél alkalmazott dummy változós regressziószámítások a vizsgálati egységek nemzetiségének alakulására legkisebb hatásúnak a házastárs nemzetiségének a hatását mutatták ki. Gyurgyik (2001). Ebből adódóan feltételeztük, hogy a változókból képzett indexben is az egyes változók súlya eltérő lesz.

Annak eldöntésére, hogy milyen mértékben vesznek részt az egyes változók a nemzeti hovatartozás pozíciójának a meghatározásában, a négy változó bevonásával főkomponens-elemzést végeztünk. A főkomponens-elemzés akkor ad használható súlyokat, ha sikerül egy olyan főkomponenst (latens változót) kimutatni, amely a faktorsúlyok alapján értelmezhető a nemzeti hovatartozás pozíciójaként. Az eredmények (az 1-hez közeli fak-

¹⁹ A szubjektív jegyekre történő hagyatkozás problematikus voltáról lásd Csepeli 1992.

²⁰ Ennek a kategóriának a kialakításával természetesen nem vonjuk kétségbe senkinek a saját nemzetiségére, hovatartozására vonatkozó nyilatkozatát, mindössze az etnikai kötődések több vonatkozásának tekintetbe-vételével helyezzük el vizsgálati egységeinket a magyar–szlovák interetnikai térben.

²¹ Az indexbe bevont változók értékei: Nemzetisége: 1 – magyar, 3 – szlovák. Nyelvtudása: 1 – jobban beszél magyarul, 2 – egyformán beszéli a két nyelvet, 3 – jobban tud szlovákul. Alapiskoláit: 1 – magyarul, 2 – vegyesen, magyarul és szlovákul, 3 – szlovákul végezte. Házastársa nemzetisége: 1 – magyar, 3 – szlovák.

²² Az indexszerkesztés szabályairól lásd Earl Babbie (1995: 442–459).

torsúlyok erős korrelációként értelmezhetők) azt mutatják, hogy ez sikerült. Az egyes változók faktorsúlyainak az értékei jelzik a változók súlyát a főkomponens előállításában.

2. táblázat

**A modellbe bevont változók faktorsúlyainak az értékei
a vizsgált leszármazási ágakban**

Leszármazási ág	Nemzetiség	Iskoláztatás nyelve	Nyelvtudás	Házastárs nemzetisége
MP	0,93512	0,87235	0,93043	0,79285
MM	0,93423	0,87428	0,92489	0,79031
M	0,92532	0,89741	0,91449	0,66360
H	0,93643	0,89925	0,92180	0,66530
Gy	0,92845	0,87374	0,92027	0,68174

Nos, az eredmények azt mutatják, hogy a vizsgálatba bevont változók közül a legnagyobb súlya a nemzeti hovatartozásnak, s a legkisebb a vizsgálati egység házastársa nemzetiségének van. A nyelvtudás faktorsúlyának az értéke a nemzeti hovatartozás értékét közelíti meg. A faktorsúlyok értékei az egyes generációkban alig változnak, jelentősebb ingadozása a házastárs nemzetiségének faktorsúlyainál mutatkozik. Ennek ismeretében az egyes változók súlyozására több lehetőség adódik:

- 1) valamennyi változó súlyát azonosnak vesszük,
- 2) a főkomponens-elemzés értékei alapján súlyozunk,
- 3) esetleg az előző kettő egyfajta kombinációjaként a változókat egyforma súllyal vonjuk be az indexbe, kivéve a házastárs nemzetiségét, melyet 0,7–0,85 értékkel súlyozzuk.

Végül is a faktorsúlyok alkalmazása mellett döntöttünk, ezáltal az indexbe bevont változók valós súlyaiknak megfelelően vesznek részt a modellben.

4.1.1.1. A NEMZETIHOVARTARTOZÁS-POZÍCIÓ KONSTRUKCIÓJA, ÉRTELMEZÉSI KERETE

Első lépésben a mintába bevont települések népességének elhelyezkedését vizsgáljuk meg a magyar–szlovák etnikai térben. Másképpen kifejezve arra vagyunk kíváncsiak, hogy milyen a vizsgált településeken lakó népesség etnikai státusának, pozíciójának eloszlása. Az 1. hipotézis a magyar–szlovák vegyes lakosságú területen élő népesség nemzeti hovatartozási pozíciójával kapcsolatban fogalmaz meg feltevéseket. Eszerint legtöbbször a képzeletbeli interetnikai tér két pólusán található homogén „etnikai magban” helyezkednek el, míg a két pólus közti sávban viszonylag kevesen vannak. Egyúttal feltételezzük, hogy a szlovák térfél homogenitása nagyobb, mint a magyaré. A magyar–szlovák interetnikai tér nemzeti hovatartozási pozíciójának az eloszlását egy U-alakzat jellemzi.

Etnikai (nemzetiségi) maghoz (*core*) azok tartoznak, akik etnikumukhoz, nemzetiségükhöz az általunk vizsgált valamennyi dimenzió mentén erősebben kötődnek, mint a másik nemzetiséghez. Így azok, akik akár egy dimenzió vonatkozásában is azonos erősséggel kötődnek a másik etnikumhoz, már nem tartoznak a magcsoportba. A magcsoport

tehát egy olyan ideális konstrukció, mely bizonyos mértékben hasonlítható az amerikai etnikai kutatásokban alkalmazott felfogáshoz, mely a fehér angolszász protestánsokat (WASP) tartotta az amerikai társadalom magcsoportjainak (Gordon 1964: 72). Próbálkozások történtek a szlovákiai magyar beszélőközösségen belül is az úgynevezett erős „nemzeti kötődésű” szlovákiai magyarok – mint egyfajta magcsoport – meghatározására. „Többnyire azokról az emberekről van szó, akik magyar tannyelvű alapiskolába, illetve gimnáziumba jártak, járnak, illetve ilyenbe járatják gyermekeiket, homogén magyar házasságból származnak, illetve ilyenben élnek, s akiknek a nemzeti értékrendje – Lampl kifejezésével élve – ’szilárd nemzeti’ (Lampl Zsuzsa 1999: 8). Az e csoporthoz tartozó magyarokat tekinthetjük úgy, mint akik a szlovákiai magyar beszélőközösségnek mintegy a magvát alkotják, de természetesen nem azonosak vele.” (Lanstyák István 2000: 68).

Az általunk használt magcsoport fogalom több vonatkozásban is hasonlít Lanstyák István meghatározásához, de ettől eltérően eltekint a homogén származásnak mint a magcsoporthoz tartozás kritériumának a kiemelésétől, az identitás konstrukciójának, „nemzeti értékrendnek” a vizsgálatától. Ugyanakkor a mi meghatározásunkban a magcsoport-hoz tartozás feltétele a nyelvtudás is: a vizsgálati egység saját nemzeti közössége nyelvét jobb szinten beszéli, mint más nyelveket.

A vizsgálat eredményei megerősítik feltevéseinket. (3. táblázat) Valamennyi generációban legtöbbször a két póluson (az etnikai magban) helyezkednek el, s legkevésbé a két mag közti vegyes átmeneti interetnikai térben. Ebben a vegyes interetnikai térben legkevésbé a legvegyesebb, átmeneti pozíciókban találhatók, s a homogén pólusok felé haladva nő az egyes értékek gyakorisága.

Ugyanakkor a két magcsoport is bizonyos mértékben belsőleg differenciált. A magyar és szlovák nyelv tudását a háromkategóriás megközelítés mellett öt kategória bevonásával is vizsgáltuk. Ebben a változatban a két szélső kategória – amelyek csak az egyik vagy másik nyelv tudását tételezik fel – bevezetése tovább differenciálja a magcsoportokat. A szlovák magcsoportot alkotók döntő többsége valamennyi változó vonatkozásában „maximális homogenitású” – amennyiben a másik nyelv ismeretének a hiányát homogenitás-növelő tényezőnek tekintjük –, a magyar magcsoportban elhelyezkedőknek viszont csak egy töredékénél mutatható ki a „maximális homogenitás” ilyen vonatkozásban.

A két magcsoport belső tagoltságának eltérése arra vezethető vissza, hogy a magyar nemzetiségűeknek csak egy – generációról generációra csökkenő – töredéke, a megkérdezettek generációjának 5,2 százaléka nem beszél egyáltalán szlovákul, míg a szlovákok egyre nagyobb része, a megkérdezettek generációjának 37,5 százaléka nem beszél magyarul. Másképpen kifejezve a szlovák népesség magcsoportjának szegregálódási esélyei a magyar népességtől kulturális-nyelvi vonatkozásban sokkal nagyobbak, mint fordítva.

A nemzeti hovatartozás pozíciójának eloszlása jobban áttekinthető, ha az adattartomány értékeit néhány kategóriába, típusba soroljuk. Két megközelítésben láttuk a típusok képzését megoldhatónak.

Az egyik eljárás szerint a nemzeti hovatartozás pozíciójának értékeit kategóriákba vonjuk össze, aggregáljuk. Az adatok eloszlásának értékelése után öt kategória kialakítása mellett határoztunk. Ennek alapján külön kategóriaként határoztuk meg a két magcsoportot, eleve feltételeztük (s az adatok eloszlása is ezt erősítette meg), hogy a legtöbbször e két homogén csoportba tartoznak, majd a belső három kategória értéktartományait azonos terjedelműnek határoztuk meg. (Így a belső kategóriák sávszélessége 0,66 egységet tett ki.) Ebben az értelemben akár „mechanikus típusokról” is beszélhetünk. Az egyes típusok elnevezései, értéktartományainak a sávjai így alakultak:

- 1: magyar magcsoport,
- 1,001–1,666: magyar jellegű csoport,
- 1,667–2,333: kettős-átmeneti csoport,
- 2,334–2,999: szlovák jellegű csoport,
- 3,0: szlovák magcsoport.

Hasonló tartalmú és jellegű típusokat képeztünk logikai úton is, ahol a két homogén magcsoport között három kisebb-nagyobb mértékben vegyes kategória képez átmenetet. Ennek alapján az előzőhöz hasonló típusokat alakítottuk ki, a következők figyelembevételével:

- 1: magyar magcsoport,
- 2: inkább magyar jellegű: a változók értékeinek többsége magyar dominanciát mutat,
- 3: kettős-átmeneti: a változók értékei azonos arányban magyar, illetve szlovák dominanciát mutatnak,
- 4: inkább szlovák jellegű: a változók értékeinek többsége szlovák dominanciát mutat,
- 5: szlovák magcsoport.

Ebben a kategorizációban a „nemzeti hovatartozás pozíciója” indexbe felvett változókat nem súlyoztuk, mivel itt a változók kategóriáinak etnikai jellege alapján közvetlenül kerülnek be az index megfelelő kategóriába.

A két tipológia kategóriáinak gyakoriságai nagyon közelítenek egymáshoz, de nem egyeznek. (A vizsgálatunk során létrehozott két tipológia több vonatkozásban is hasonlóságot mutat a Csepeli György–Örkény Antal–Székely Mária [2000] által kialakított tipológiával. Meghatározó különbség, hogy a mi vizsgálatunkban nincs kizáró, kiemelt helye a nemzeti hovatartozásnak, továbbá az első tipológiában az indexbe bevont változókat súlyoztuk. [Vö. Csepeli–Örkény–Székelyi 2000: 139–140.]

Vizsgálatunk további részében az általunk először ismertetett, nemzeti hovatartozási pozíció folytonos változójából kialakított úgynevezett mechanikus tipológiát alkalmazzuk. A következő pontokban a nemzeti hovatartozás pozíciójával kapcsolatos hipotéziseinket vizsgáljuk generációk, településtípusok, korcsoportok, származás szerint.

4.1.1.2. A NEMZETI HOVARTARTOZÁS POZÍCIÓJÁNAK ALAKULÁSA AZ EGYES GENERÁCIÓKON, ILLETVE LESZÁRMAZÁSI ÁGAKON BELÜL

Kutatásunknak ebbe a pontjába a szülők, a megkérdezettek és a gyerekek generációjából öt leszármazási ágat vontunk be. Az egyes dimenziók szerint közösségükhöz eltérő mértékben kötődő etnikumok NHP-jának az eloszlása eltérő. Egy „maximális etnikai szilárdságú” (ideáltipikus) közösség teljes egészében valamennyi etnikai változója tekintetében homogén magcsoportban lenne található. Ezt a viszonylag ritka esetet közelítik meg az egynemzetiségű, más kultúráktól elzárt nemzetállamok népességei. Ebben az esetben egy populáción belül a vizsgált nemzetiség aránya azonos az NHP magcsoportjának az arányával. A nemzetiségi jegyeikhez, ezen belül hovatartozásukhoz erősen kötődő kisebbségek és a többségi etnikum kapcsolatát a vizsgálatunkban kimutathoz hasonló eloszlások jellemzik. Ettől feltehetőleg jelentős mértékben eltérő az ukrán (ruszin) – szlovák etnikai térben élők NHP-jának eloszlása, ahol az ukrán (ruszin) magcsoportban sokkal kevesebben vannak, mint az átmenetek különböző stádiumaiban (Zel'ová 1991b).

Olyan kisebbségek, amelyek jelentős mértékben vegyesek, illetve amelyek körében a domináns nemzet irányába mutató kötődés különböző változatai vannak túlsúlyban, a magcsoportokhoz tartozók marginalizálódhatnak, s az átmeneti jellegűek képezhetik a leg-

nagyobb csoportokat. Az első típus kivételével, ahol az etnikai közösség a magcsoport-hoz tartozik, az NHP eloszlása, esetleg más mutatója mutatja a kötődés erősségét.

Az 1.1. hipotézis feltételezi, hogy a nemzeti hovatartozás pozíciója (eloszlásának) heterogenitása generációváltásról generációváltásra növekszik.

3. táblázat

A nemzeti hovatartozás pozíciója kategóriáihoz tartozó értékek eloszlása generációnként, illetve leszármazási áganként (százalékban)

Generációk, leszármazási ágak	A nemzeti hovatartozási pozíció típusai					Magcsoportokhoz tartozók összesen
	MMCS	MJ	KÁJ	SZJ	SZMCS	
Megkérdezett apja	43,2	14,3	9,3	11,7	21,6	64,8
Megkérdezett anyja	45,7	11,3	10,1	11,9	20,9	66,6
Megkérdezett	29,1	19,3	7,5	17,0	27,1	56,2
Megkérdezett házastársa	33,4	17,0	6,3	17,9	25,4	58,8
Gyerekei	24,3	13,1	13,0	15,7	33,8	58,1

Az NHP típusainak jelölései:

- MMCS – magyar magcsoport (NHP = 1)
- MJ – magyar jellegű (NHP = 1,001–1,666)
- KÁJ – kettős-átmeneti jellegű (NHP = 1,667–2,333)
- SZJ – szlovák jellegű (NHP = 2,334–2,999)
- SZMCS – szlovák magcsoport (NHP = 3)

A magyar–szlovák interetnikai tér egészét tekintve megfigyelhető a homogenitás csökkenése a szülők és megkérdezettek generációjában, melyet a magcsoportokhoz tartozók arányának (64,8, ill. 66,6%-ról 56,2, ill. 58,8%-ra) csökkenése kísér. A heterogenitás növekedése elsősorban a kisebb mértékben vegyesek (MJ és SZJ összege) típusaiban mutatható ki (26,0, ill. 23,2%-ról 36,3 és 34,9%-ra), a két pólus között félfőten, átmeneti stádiumban levők aránya ingadozik (9,3%, 10,1%-ról 7,5%, 6,3%), a gyermekek generációjában viszont újból emelkedett (13%).

A magyar–szlovák interetnikus teret magyar és szlovák térfélre osztjuk. A térfél fogalom vizsgálatunkban csak kisegítő eszközként szolgál, mely lehetővé teszi az interetnikai tér magyar és szlovák részének elkülönítését. Az 1–2 közötti NHP-értékek a magyar, a 2–3 közötti értékek a szlovák térfelet alkotják.

A magyar és szlovák nemzeti közösségek határainak nemzedékről nemzedékre történő módosulása és az interetnikai kapcsolatok erősödése közti kapcsolat összefügg egymással. A két homogén etnikai mag között elhelyezkedő, kisebb-nagyobb mértékben „vegyesek” arányának növekedése erre utal. Az egyes generációk között jelentékeny mértékben csökkent a magyar „térfélhez” tartozók aránya. A szülők generációjában a minta 62 százaléka, megkérdezettek generációjának 53-54 százaléka tartozott a magyar térfélhez.

Az egymást követő generációknál a magcsoportokhoz tartozók arányának alakulása eltérő módon alakul a magyar és a szlovák térfélen. A magyar térfélen a szülők generációjától (70,0%, 73,3%) a megkérdezett generációján keresztül (55,1%, 62,0%) a gyermekek irányába (53,8%) fokozatosan csökken a magcsoportokhoz tartozók aránya. Ez arra utal, hogy sem az asszimiláció, sem a településekre történő bevándorlás nem növeli a szlovák magcsoportokhoz tartozók arányát. Az egymást követő generációknál a magcsoportokhoz tartozók aránya le-

nyegesen nem változott (56,4%, 55,8%: 57,4%, 55,1%: 61,6%). A szülők generációjában a magyar térfélen magasabb volt a magcsoporthoz tartozók aránya, a megkérdezettek generációjában megközelítőleg azonos (a gyermekek generációjában viszont már a szlovák térfélen nagyobb a magcsoporthoz tartozók aránya). (Lásd 4. táblázat.)

4. táblázat

**A magyar, illetve szlovák térfélhez tartozók megoszlása
az NHP alapján (százalékban)**

Leszármazási ág, generáció	Magyar térfél(en) élők aránya	ebből magcsoport	Szlovák térfél(en) élők aránya	ebből magcsoport
MP	61,7	70,0	38,3	56,4
MM	62,4	73,3	37,6	55,8
M	52,8	55,1	47,2	57,4
H	53,9	62,0	46,1	55,1
GY	45,2	53,8	54,8	61,6

4.1.1.3. A NEMZETI HOVARTARTOZÁS POZÍCIÓJÁNAK A TELEPÜLÉSEK ETNIKAI JELLEGE SZERINTI ALAKULÁSA

A következő pontban a nemzeti hovatartozás pozíciójának a települések etnikai jellege szerinti változását figyeljük meg. Az 1.2. hipotézis feltételezi, hogy a legnagyobb mértékű heterogenitás a vegyes jellegű településeken mutatható ki. Ugyanakkor a településeken a többségben élő nemzetiség kevésbé heterogén, mint a kisebbségben élő.

A korábbiakban már kimutattuk, hogyan változott a vizsgálatba bevont települések etnikai összetétele. A magyar többségű helységeken a magyar népesség nagy részének a magcsoporthoz tartozása biztosítja a településtípuson belül a magas homogenitást. A vegyes jellegű településeket illetően feltételezzük, hogy mindkét etnikum részéről itt a legkiterjedtebbek a kétoldali kapcsolatok, így a heterogenitás is itt lesz a legnagyobb mértékű. Vizsgálódásunkat csak a megkérdezettek generációjára vonatkoztatva végezzük el, tekintettel a települések etnikai jellege szerinti típusok több generáción át történő értelmezésének problematikus voltára.²³

²³ Az egyes korábbi időpontokban a települések nemzetiségi összetétele és az egyes generációk nemzetiségi összetétele nem azonos, hiszen a generációk a leszármazás szerint s nem a lakóhely szerint konstituálódnak. Jól példázza ezt, ha megnézzük, hogy az egyes generációk milyen arányban származtak az egyes településtípusokról. (Az egyének származási helyét a kutatásunk során vizsgált három településtípus mellett még egy kategóriával – a szörvány, illetve nem magyarlakta jellegű települések kategóriájával – egészítettük ki. Az adatokból látható, hogy generációváltásonként a többségi településeken élők aránya csökkent, a kisebbségi és vegyes jellegű településeken élők növekedett (ld. F2. táblázat) E besorolás is az 1991-es népszámlálási adatok alapján történt.) Ezért a megkérdezettek nemzedékétől eltérő generációk esetében a településekre vonatkozólag megfogalmazott összefüggéseket „kvázi-településtípusokra” értelmezzük, s annál nagyobb körültekintéssel kezeljük az ilyen típusokat, minél távolabbi generációkról van szó a megkérdezett generációjához viszonyítva.

**A nemzeti hovatartozás pozíciójának alakulása településtípusok szerint
a megkérdezettek generációjában (százalékban)**

A települések etnikai jellege	A nemzeti hovatartozási pozíció típusai				
	MMCS	MJ	KÁJ	SZJ	SZMCS
Magyar kisebbségű	13,7	18,0	6,8	21,1	40,4
Vegyes	24,8	19,6	8,7	15,9	31,1
Magyar többségű	51,9	20,3	6,7	13,8	7,2

Megjegyzés: $p = 0,000$

A rövidítések jelölését lásd a 3. táblázat alatt!

Az adatok nem erősítették meg feltételezésünket. A magcsoportokhoz tartozók aránya (59,1%) a magyar többségű településeken a legnagyobb. A legnagyobb arányú heterogenitás a magyar kisebbségű településeken mutatható ki. A két etnikum közti átmeneti pozícióban lévők legnagyobb arányban a vegyes jellegű településeken mutathatók ki, de végső soron az egyes településtípusokon belül arányuk nem tér el jelentősebb mértékben egymástól. A magyar többségű településeken valóban a legmagasabb a homogenitás, ugyanakkor a kisebbségi településeken kis mértékben nagyobb a heterogenitás, mint a vegyes jellegű településeken. Azt, hogy miért nagyobb a heterogenitás a kisebbségi, mint a vegyes jellegű településeken, a települések etnikai jellegében bekövetkezett változásokra vezethetjük vissza. Míg a magyar többségű települések etnikai jellege (magyar többsége) nem változott lényegesen, a másik két típusba tartozó települések nemzetiségi összetétele a közelmúlt évtizedekben módosult (lásd az F1. táblázatot) Ebből adódóan a nemzeti hovatartozási pozíció kohorszok szerinti bontásban utal a települések etnikai megoszlásának egyes időszakaira. Ennek vizsgálatára még a következő alfejezetben visszatérünk.

A következőkben a két etnikai térfélen élők körében megvizsgáljuk a heterogenitás alakulását. A magyar térfélen magasabb a heterogenitás, mint a szlovák oldalon. Az egyes etnikai térfeleken élők arányának növekedését a magcsoportokhoz tartozók arányának növekedése kíséri. Így az egyik vagy másik etnikum által kisebbségben lakott településeken az adott etnikumhoz tartozók között nincsenek többségben a magcsoportokhoz tartozók. (Lásd 6. táblázat)

Feltételezzük, hogy a teljes populációra ismertett NHP eloszlása eltérő módon alakul a vizsgált településtípusok egyes térfelein. A három településtípus markánsan elkülönül a magcsoportokhoz tartozók aránya szempontjából, legalábbis a magyar térfélen. (A szlovák térfélen eltérő jellegű folyamatok zajlanak mind a nemzeti hovatartozás, mind az akkulturáció, mind az integráció szempontjából.) A magyar többségű településeken élő szlovákok többsége vegyes magyar–szlovák házasságban él.

Nos, a többségi jellegű településeken a magyar térfélen találhatók döntő többsége is a magcsoportokhoz tartozik, a kisebbségi jellegű településeken ezzel ellentétes jellegű folyamat játszódik le. A vegyes jellegű településeken pedig a népesség fele tartozik a magcsoportokhoz.

6. táblázat

**A magyar, illetve szlovák térfélen élők eloszlása
a nemzeti hovatartozás pozíciója alapján, ezen belül
a magcsoportok alakulása (százalékban)**

Településtípus	Magyar térfél(en) élők aránya	ebből magcsoport	Szlovák térfél(en) élők aránya	ebből magcsoport
Magyar kisebbségű	34,9	39,3	65,1	62,1
Vegyes	49,4	50,2	50,6	61,4
Magyar többségű	77,3	87,8	22,7	31,7

4.1.1.4. A NEMZETI HOVARTARTOZÁS POZÍCIÓJÁNAK ALAKULÁSA KORCSOPORTOK SZERINT

Korábbi ismereteink vannak arról, hogy országos szinten az idősebb korcsoportok felé haladva nő a populáción belül a magyarok aránya (Gyurgyik 1994). Az egyes településekre, illetve településcsoportokra feltételezzük, hogy amennyiben az egymást követő censzusok alkalmával csökken a magyar nemzetiségűek aránya egyes településeken, illetve azok csoportjain belül, akkor a fiatalabb és idősebb kohorszok között a magyar nemzetiségűek arányában jelentősebb mértékű eltérés lesz kimutatható.

Ennek alapján a településeken élő népesség korcsoportjai (kohorszai) nemzetiségi összetétele a települések nemzetiségi összetételét egy-egy korábbi időszaknak megfelelően reprezentálják. Ebből adódik 1.3. hipotézisünk, hogy az idősebb kohorszok felé haladva növekszik a nemzeti hovatartozás pozíciójának magyar jellege. Ily módon az idősebb korcsoportokban vélhetőleg a homogenitás mértéke nagyobb, mint a fiatalabbakban. Mivel ez a hipotézis a makrofeltételek bizonyos stabilitását tételezi fel, ezért csak a megkérdezettek generációjára terjesztjük ki vizsgálatainkat.

Korcsoportok szerinti bontásban kereszttáblázással is megvizsgáljuk a megkérdezett életkora és nemzeti hovatartozási pozíciója közti összefüggéseket.

7. táblázat

**A nemzeti hovatartozási pozíció kategóriáinak korcsoportok szerinti eloszlása
a megkérdezettek generációjában (százalékban)**

Korcsoportok	A nemzeti hovatartozási pozíció típusai				
	MMCS	MJ	KÁJ	SZJ	SZMCS
18–34 év	20,1	21,3	7,8	18,0	32,8
35–59 év	29,8	18,0	5,4	17,5	29,3
60+ év	44,7	18,9	12,3	13,8	10,3

Megjegyzés: $p = 0,000$

A rövidítések jelölését lásd a 3. táblázat alatt!

Az adatokból látható, hogy az egyes korcsoportokban a magcsoportokhoz tartozók összege csak kisebb mértékben ingadozik. Ugyanakkor a magyar magcsoportokhoz tartozók aránya az idősebbek korcsoportjában két és félszer akkora, mint a fiatalok korcsoportjában. A szlovák magcsoportban még dinamikusabbak a változások. A változások az egyes nemzetiségek szempontjából jobban áttekinthetők, ha az egyes etnikai térfeleken bekövetkezett változásokat vesszük górcső alá.

8. táblázat

Az etnikai térfelekhez, magcsoportokhoz tartozók korcsoportok szerinti eloszlása a megkérdezettek generációjában (százalékban)

Településtípus	Magyar térfél(en) élők aránya	ebből magcsoport	Szlovák térfél(en) élők aránya	ebből magcsoport
18–34 év	45,6	43,9	54,4	60,3
35–59 év	51,4	57,9	48,6	60,1
60+ év	70,5	63,3	29,5	34,2

A magyar térfélen megerősíthető a térfélhez tartozók aránya és a magcsoportokhoz tartozók aránya közti lineáris összefüggés. A szlovák térfélen viszont egy törésvonal mutatható ki a középkorúak és idősebb korcsoportok között. Az utóbbiak – 1940 előtt születettek – sokkal nagyobb mértékben heterogének, mint a fiatalabb korcsoportok. A középkorúak és a fiatalabbak korcsoportja között a magcsoportokhoz tartozók arányában nem jelentkezik különbség. E jelenségre több, valószínűleg egymást erősítő folyamat adhat magyarázatot.

Egyrészt a hatvan éven felüliek generációját érintették legnagyobb mértékben a megkérdezettek generációjából az 1940-es évek második felében a szlovákiai magyarságot ért meghurcoltatások. Ennek következtében egy jelentős részük reszlovakizált, szlovák tanítási nyelvű iskolát látogatott, s a későbbiekben sem tért vissza magyar nemzetiségéhez, ugyanakkor egyéb etnikai jegyeik folytán bizonyos mértékű magyar kötődésüket megőrizték (Šutaj 1992). Ugyanehhez a generációhoz tartoznak azok is, akik 1945–48 között mint szlovák nemzetiségűek kerültek a kitelepített, deportált, lakosságcsere kényszerített magyarok házaiba. Egy részük, a Magyarországról lakosságcsere keretében áttelepített szlovákok kettős kötődésűek, kétnyelvűek voltak (Kugler 2000, Gyivicsán 1993), egy további részük pedig az új lakóhelyükön bizonyos mértékben akkulturalódott, vegyes házasságot kötött.²⁴

4.2. Az asszimilációs folyamatok jellegzetességei a magyar–szlovák interetnikus térben

Az előző pontban a magyar–szlovák interetnikus térben élő népesség nemzeti hovatartozási pozíciójának alakulását vizsgáltuk különböző szempontokból. Ebben az alfejezetben az as-

²⁴ Ehhez a korcsoportokhoz tartoznak azok is, akik az 1960-as évek végéig – spontán módon, többnyire házasságkötés révén – kerültek új lakóhelyükre, s ott elsajátították a magyar nyelvet. De ez a réteg már vegyes házassága miatt sem tartozik a szlovák magcsoportokhoz (Sándor 1999).

szimilációs folyamatok jellegzetességeit többdimenziós megközelítésben vizsgáljuk. A 4.1. alfejezetben az NHP-index alkalmazásának előnyeit értékeltük a nemzetiség kategóriával szemben. Azáltal, hogy az asszimilációt numerikus változóval mérjük, vizsgálata – a nemzet-váltás változójához viszonyítva – több szempontból is többletet eredményez (vö. a 3. fejezet-tel). Vizsgálatunkat öt leszármazási ág két, ill. három generációváltására terjesztjük ki.

Mivel az asszimilációt a származás és a nemzeti hovatartozás pozíciója különbözeteként értelmezzük, a származást egyrészt annak háromkategóriás változójával (homogén magyar, magyar–szlovák, homogén szlovák), másrészt a szülők generációjában a házastársak NHP-jának átlagértékei alapján is vizsgáljuk. A megkérdezettek generációjában ez utóbbi szempont szerint is elvégezzük vizsgálatunkat. Feltételezzük ugyan, hogy a származásnak a szülők NHP-átlagai szerinti vizsgálata pontosabb az előzőnél, de nem tételezünk fel jelentősebb eltérést a két megközelítés között.

Az asszimiláció értéke az alkalmazott kategóriaértékeknek megfelelően -2 és $+2$ közötti terjedelmű skálán változik, ahol a negatív vagy pozitív előjel jelzi, hogy melyik nemzetiség irányába történik a hasonulás. A származás kategóriaértékei az NHP-indexbe bevont dimenziókhoz hasonlóan 1 és 3 közötti értékeket vehetnek fel (1 – homogén magyar származású, 2 – vegyes származású, 3 – homogén szlovák származású; lásd a modellbe bevont kategóriák értékeit ismertető lábjegyzetet a 4.1. részben). (A vizsgálatunk során alkalmazott kategorizációból adódik, hogy a negatív előjel a szlovák, a pozitív előjel a magyar nemzetiség irányába történő hasonulást jelöli). A szélső értékek (-2 , $+2$) a származáshoz viszonyított legnagyobb mértékű asszimilációt mutatják, a 0 pedig azt, hogy nem történt változás.²⁵

Vizsgálati hipotézisünk (2. hipotézis) a szlovák etnikum irányába extenzívebb és intenzívebb hasonulást tételez fel, mint a magyar nemzetiség irányába. Másképpen kifejezve, a magyar és szlovák nemzetiségek által lakott térségben a szlovák nemzetiség irányába nagyobb arányú hasonulást feltételezünk, mint a magyar nemzetiség irányába. Együtt a szlovák irányba tartó hasonulásokat erősebbnek, mélyrehatóbbnak véljük a magyar nemzetiség irányába mutató változásoknál. A vizsgált populáció többségének NHP-jában nem tételezünk fel származásához viszonyítva változást.

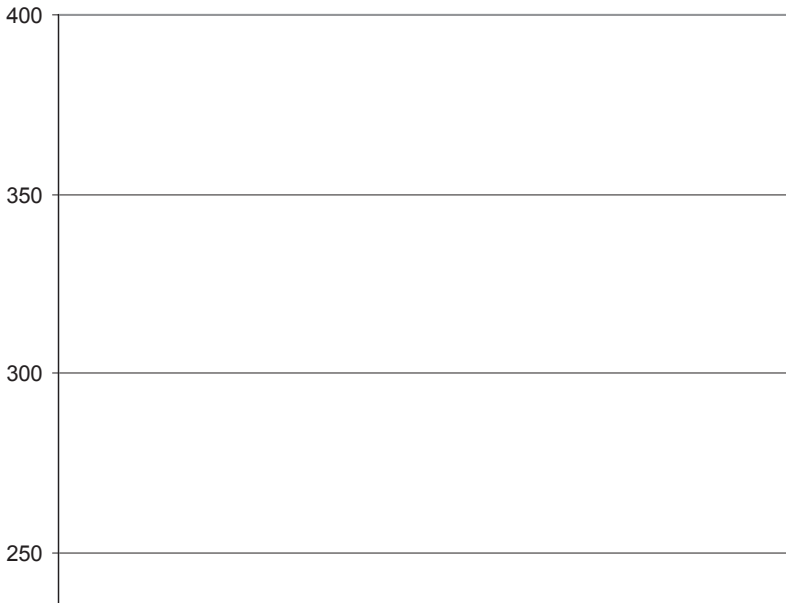
Az asszimilációs folyamatok értékelésének megkönnyítése végett $0,5$ egységnyi kategóriákat alakítottunk ki. Ily módon az asszimiláció intenzitása viszonylag jól differenciált skálán értelmezhető. (Az egyes kategóriák akár mindkét irányban „felcímkézhetők”, és típusokként is kezelhetők a nem asszimilálódóktól a maximális mértékben váltókig.) Az asszimilációs folyamatok jellegének jobb megismerését teszi lehetővé, ha a megkérdezettek generációjának származását szüleik NHP-ja alapján is bevonjuk.

Az asszimiláció változója adatainak a származás szempontjából két megközelítésben történő egybevetését, illetve eltéréseit a 1. ábra szemlélteti.

Az asszimiláció értékeinek eloszlása a megkérdezettek generációjában a származás 3-kategóriás változója szerint (magasabb, folytonos vonallal rajzolt görbe), valamint a szülők nemzeti hovatartozási pozíciója átlagához viszonyítva (alacsonyabb, szaggatott vonallal rajzolt görbe)

²⁵ A szakirodalom a befogadó etnikumtól etnikailag megkülönböztethetetlenekre vonatkozólag alkalmazza a teljes, beteljesedett asszimiláció fogalmát. Egyúttal kiemeli, hogy az ilyen mértékű hasonulás csak több generációváltás során következhet be. A mi vizsgálatunkban egyrészt közvetlenül kimutatott változásokra egy generációváltás során került sor, másrészt a modellbe bevont változók kis száma sem engedi meg ilyen lezárt folyamatra utaló jelző alkalmazását (Yinger 1994).

Az asszimiláció iránya és intenzitása

Amint az adatokból látható, a két megközelítés között az eltérések minimálisak. Ugyanakkor a háromkategóriás változó bevonásával végzett számítás a változatlanok, nem asszimilálódók arányát némileg nagyobbak mutatja, mint amilyenre a szülők nemzeti hovatartozási pozíciója átlagától vett eltérés alapján számítottuk. Ez az utóbbi folytonosabb eloszlásából adódik.

Az elkövetkezőkben a generációk szerinti összehasonlító vizsgálatoknál a módszertani azonosság biztosítása végett a szülők származását háromkategóriás változóval operacionalizáljuk. (Amennyiben az asszimilációt a szülők nemzeti hovatartozási pozíciója átlagától számított eltérésként értelmezzük, akkor ezt feltüntetjük.)

4.2.1. Az asszimilációs folyamatok generációváltások, leszármazási ágak szerint

E hipotézis az asszimilációs folyamatok dinamikájával kapcsolatban fogalmaz feltételezéseket. Eszerint az asszimiláció dinamikája generációváltásról generációváltásra növekszik. A szlovák irányba mutató változások extenzitása (= hány ember esetében történik hasonulás) és intenzitása (= a hasonulások mértéke, előrehaladottsága) csökken, a magyar irányba mutatók növekednek.

Asszimilációvizsgálatunkat a továbbiakban két vetületben terjesztjük ki. Megvizsgáljuk, hogy

- milyen a változások extenzitása az egyes nemzetiségek irányába, és hogy
- milyen az asszimiláció intenzitása, mélysége.

**Az asszimilációs folyamatok alakulása
szlovák–magyar relációban leszármazási áganként,
három generációváltás során (százalékban)**

Asszimiláció iránya és mértéke	Leszármazási ágak, GNV				
	MPSZ/ MP	MMSZ/ MM	MSZ/ M	HSZ/ H	(M+H)/ GY
Nem asszimilálódók aránya	66,4	66,6	50,5	55,5	51,6
Asszimilálódók aránya összesen	33,6	38,4	49,4	44,5	48,4
Magyar irányba asszimilálódók	13,8	11,6	10,8	11,3	11,2
Szlovák irányba asszimilálódók	19,8	21,8	38,7	33,2	37,2
Asszimilációs hányados*	1,4	1,9	3,6	2,9	3,3

* A szlovák irányba asszimilálódók osztva a magyar irányba asszimilálódókkal.

Az asszimilációs folyamatok extenzitásnövekedését jelzi, hogy a szülők generációjában a vizsgált populáció egyharmadának, a megkérdezettek generációja felének változott származásához viszonyítva a NHP-ja. A szlovák nemzetiség irányába zajló asszimiláció sokkal nagyobb kiterjedésű, mint az ellenkező irányba ható. A szlovák nemzetiség irányába mutató hasonulás aránya az egyes leszármazási ágakban jelentős mértékben megnövekedett (19,8%, 21,8%/38,7%), a magyar etnikum irányába mutató hasonulás csökkent (13,8%, 11,6%/10,8%)

Az asszimilációs hányados (9. táblázat utolsó sora) megmutatja, hogy a szlovák nemzetiség irányába az első generációváltás során 1,4–1,9-szer többen hasonultak a szlovák, mint a magyar nemzetiség irányába, a második generációváltás során ez az arány 2,9–3,6-szorosára emelkedett. A harmadik generációváltás során 3,3-szor többen hasonultak a szlovák irányba.

Az előzőekben a hasonulások arányában bekövetkezett változásokat vizsgáltuk. Arra vonatkozólag, hogy milyen intenzitású, mélységű hasonulásokra került sor magyar, illetve szlovák irányba a három generációváltás során az öt leszármazási ágban, a 10. táblázat nyújt eligazítást. A két irányba zajló folyamat eloszlása eltérő. A magyar irányba történő hasonulások között kisebb arányban vannak jelen az intenzívebb hasonulások, mint a szlovák irányba történők esetében.

Első pillantásra megfigyelhető a két nemzetiség irányába mutató hasonulások gyakoriságai és intenzitása közti különbség. A szlovák irányba mutató hasonulások teljes skálája valamennyi generációnál megfigyelhető, magyar irányba az apai ágon kívül maximális mértékű asszimiláció nem mutatható ki. (Ugyanakkor a szlovák irányba az intenzívebb hasonulások aránya növekszik, míg a magyar irányba mutatók csökkennek.)

**A szlovák és magyar irányba zajló asszimilációs folyamatok intenzitása
leszármazási áganként
(százalékban: soronként 100%)**

GNV, leszármazási ág	Asszimiláció intenzitása								
	Szlovák irányba				nem asszimilálódók			Magyar irányba	
	-2	-1,5	-1	-0,5	0	0,5	1	1,5	2
MPSZ/MP	0,2	1,5	4,3	13,7	66,4	9,9	3,7	0,2	0
MMSZ/MM	0,2	3,0	5,2	13,5	66,6	8,0	3,5	0	0
MSZ/M	0,7	2,1	10,0	26,0	50,5	8,2	2,6	0	0
HSZ/H	0,3	2,9	8,7	21,3	55,5	10,2	1,0	0	0
(M+H)/GY	0,2	2,1	14,7	20,2	51,6	9,6	1,7	0	0

* Az asszimiláció megadott értékei $\pm 0,25$ egységet jelentenek.

A következőkben megkíséreljük egy mutató keretében kezelni a hasonulási folyamatok extenzív és intenzív aspektusait. Azaz az asszimilálódás egyes értékeit előfordulási gyakoriságaikkal súlyozzuk.

**A szlovák, illetve magyar irányba zajló asszimiláció megoszlása
(a hasonulások intenzitásértékei előfordulási gyakoriságaikkal
súlyozva)**

Az asszimiláció	Leszármazási ágak, GNV				
	MPSZ/ MP	MMSZ/ MM	MSZ/ M	HSZ/ H	(M+H)/ GY
Szlovák irányba	60,7	68,9	80,5	71,8	81,6
Magyar irányba	39,3	31,1	19,5	28,2	18,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Asszimilációs hányados szlovák/ magyar irányba*	1,54	2,22	4,13	2,55	4,43

* A szlovák és magyar irányba zajló asszimiláció aránya.

Nos, az ebből a szempontból végzett vizsgálat már a szülők generációjában is jelentősebb mértékű aszimmetriát mutat ki, hangsúlyozottabban jelentkeznek a szlovák irányba történő változások (60,7, 68,9/80,5), mint a magyar irányba (39,9, 31,1/19,5). Az asszimiláció extenzív és intenzív vonatkozásait is tekintetbe vevő vizsgálat az utóbbi esetében valamennyi leszármazási ágban – kivéve a házastárs ágát – nagyobb mértékű aszimmetriát mutatott ki, mint az előbbinél (vö. a 10. táblázattal).

4.2.2.2. AZ ASSZIMILÁCIÓS FOLYAMATOK SZÁRMAZÁS SZERINT

A korábbi szakaszokban vázolt trendek jelzik a hasonulások irányában a generációk közti eltéréseket. A hasonulási folyamatok eltérései származás szerinti összevetésben válnak markánsan érzékelhetővé.

A hipotézis a vizsgálati egységek származása és az asszimilációs folyamatok kiterjedése közti összefüggésekre keresi a választ. Azaz a legnagyobb mértékű asszimilációt (valamennyi generációváltáson, leszármazási ágon belül) a vegyes házasságokból származóknál tételezzük fel, s a homogén magyar házasságokból származóknál nagyobb mértékű asszimilációt várunk, mint a homogén szlovákokból. Együttal feltételezzük, hogy a homogén magyar származásúak körében a nem hasonulók aránya generációváltásról generációváltásra csökken, s ezzel ellentétes folyamat zajlik a homogén szlovákok között.

Az asszimiláció mértékét az asszimiláció átlagértékeivel mérjük a származás szerinti típusokban az egyes leszármazási ágakban.

12. táblázat

Az asszimiláció mértéke származás szerint az egyes leszármazási ágakban, három generációváltás során

GNV, leszármazási ág	Az asszimiláció mértéke származás szerint		
	Homogén magyar	Vegyes	Homogén szlovák
MPSZ/MP	-0,179	-0,059	0,209
<u>MPSZ/MP(1918+)</u>	<u>-0,240</u>	<u>-0,389</u>	<u>0,167</u>
MMSZ/MM	-0,233	-0,321	0,212
<u>MMSZ/MM(1918+)</u>	<u>-0,308</u>	<u>-0,389</u>	<u>0,183</u>
MSZ/M	-0,322	-0,407	0,122
HSZ/H	-0,294	-0,547	0,127
(M+H)/GY	-0,324	-0,496	0,108

A homogén magyar származásúak generációi a gyermekek felé haladva növekvő mértékben hasonulnak szlovák irányba. Ugyanabba az irányba, s az előbbinél intenzívebben hasonulnak a vegyes származásúak, míg a homogén szlovákok hasonulása magyar irányba fokozatosan gyengül. Ugyanakkor hipotézisünk feltételezése a megkérdezett szüleire vonatkozólag több vetületben látszólag nem teljesültek. Feltételezésünkötől eltérően az apai ágon a legnagyobb mértékű asszimiláció a szlovák származásúaknál mutatkozott, s legkisebb a heterogén származásúaknál. A többi vizsgált ágon feltételezéseink teljesültek. Ebben az esetben is latens feltétele e folyamatok illetén történő lezajlásának, hogy az egyes generációváltásokra, leszármazási ágakra az etnikai szocializáció makro-feltételei jobbra változatlanok legyenek. Mivel ez a szülők generációjában csak az 1918 után születettek teljesül, az apai és az anyai ágon lefuttattuk a regressziószámítást az 1918 után születettek korcsoportjára is. Az asszimiláció mértéke a jelzett kohorszra feltételezésünknek megfelelően alakult. (Ld. a táblázatban az MPSZ/MP és MMSZ/MM 1918+-szal jelzett sorokat.) Ugyanakkor a magyar és a szlovák származásúaknál egy-

mással ellentétes folyamat figyelhető meg: a magyar származásúak asszimilációjának a mértéke csaknem megkétszereződött, a szlovák származásúaknál viszont mintegy felére csökkent, a vegyes származásúaknál kimutatható, szlovákság irányába mutató nagyfokú növekedés mellett.

Az összevont mutatók szerinti vizsgálatok mellett az asszimiláció egyes irányában bekövetkezett változások vizsgálataira is kitérünk.

13. táblázat

A hasonulási folyamatok megoszlása – az asszimiláció iránya származás szerint, leszármazási áganként (százalékban)

Leszármazási ág/ GNV	Származás típusa /asszimiláció iránya				
	homogén magyar	vegyes			homogén szlovák
	nem asszimilálódók	nem asszimilálódók	magyar irányba asszimilálódók	szlovák irányba asszimilálódók	nem asszimilálódók
MPSZ/MP	73,7	22,9	31,1	46,1	63,3
MMSZ/MM	73,8	11,1	24,7	64,2	65,4
MSZ/M	54,0	11,6	14,6	73,8	71,9
HSZ/H	58,0	5,3	17,1	77,5	70,2
(M+H)/Gy	53,0	14,1	12,6	73,4	75,1

Az asszimiláció csak a vegyes származásúaknál irányulhat mindkét irányba (a homogén származásúaknál csak a másik etnikum irányába mutathat). A vegyes származásúaknak csak egy generációváltásról generációváltásra csökkenő része az, amelynek nem változik a származáshoz viszonyított NHP-je. Egyúttal elmondható, hogy esetükben az aszszimiláció iránya növekvő mértékben a szlovák nemzetiség irányába mutat. A magyar és a szlovák származásúaknál egymással ellentétes folyamat figyelhető meg: a származásukhoz viszonyított NHP-jukon nem változtatók aránya a magyar származásúaknál csökkent, a szlovák származásúaknál viszont emelkedett. A szülők generációjában a magyar származásúaknál mintegy tíz százalékponttal magasabb a nem változtatók aránya, mint a szlovák származásúaknál, a megkérdezettek generációjában ennél is nagyobb mértékű, de ellentétes előjelű változások voltak megfigyelhetők. A vegyes származásúaknál a nem asszimilálódók és a magyar irányba hasonulók aránya csökkent, s a szlovák irányba hasonulóké pedig jelentős mértékben generációról generációra emelkedett. (Kivéve a 3. generációváltást.) Ugyan valamennyi leszármazási ágban asszimilációs többlet mutatható ki szlovák irányba, de az eltérés az első és második generációváltás között markánsan jelentkezik.

4.2.2.3. AZ ASSZIMILÁCIÓS FOLYAMATOK TELEPÜLÉSTÍPUSOK SZERINT

A magyar népesség nemzetváltása a településeken élő magyar lakosság arányának a csökkenésével növekszik. Ugyanakkor a magyar többségű településeken is a hasonulások iránya összegében a szlovák népesség felé mutat. Ezt a trendet a komplex megközelítésű vizsgálatunk is megerősíti.

2.3. hipotézisünk szerint településtípusonként az asszimilációs folyamatok eltérő jellegűek. A nem asszimilálódók aránya legnagyobb a magyar többségű településeken, s legkisebb a magyar kisebbségű településeken, s egyúttal feltételezzük, hogy a szlovák irányba mutató asszimiláció a településeken élő szlovákok arányának emelkedésével növekszik, s hasonló folyamatokat tételezünk fel az ellenkező irányban is, a települések magyar jellegének (a településeken élő magyarok arányának) növekedésével a magyar irányba mutató asszimiláció arányának erősödését várjuk. Feltevésünk vizsgálatához lineáris regressziószámítást alkalmaztunk. (A regressziós egyenlet azt fejezi ki, hogy az egyik változó milyen mértékben függ a másik változó értékétől.)

A vizsgálat regressziós modelljébe függő változóként az asszimiláció komplex változóját mint numerikus változót, független változókként a települések etnikai jellegének 3 kategóriás változójából képzett mesterséges (*dummy*) változókat vittük be. A tökéletes multikollinearitás elkerülése végett az eredeti változóból képzett dummyk közül – egyet kihagyunk (Moksony 1999: 72–75). Regressziós egyenletünkben a magyar kisebbségű településtípust hagytuk ki. A független *dummy* változók ily módon különböző kombinációban kerülhetnek bevonásra, ezáltal látszólag eltérő értékeket kapunk, de a be nem vont változók értékei a lineáris regressziós egyenlet alapján ($y=b_0+b_1x_1+b_2x_2\dots$) kiszámíthatók. Regressziós egyenletünkben egy „eredeti” változóból képeztük le a magyarázó változókat, ezért a magyarázó változóknak a függő változóra gyakorolt hatását a standardizálatlan regressziós együttható és a konstans összege adja meg, a kihagyott változó értéke a konstanssal egyenlő.

Az SPSS programcsomag a regressziószámításnál a független változók függő változóra gyakorolt hatásának vizsgálatánál két együtthatót ad meg, a standardizálatlan és a standardizált regressziós együtthatót – a B-t és a bétát. Míg az előbbi azt fejezi ki, milyen mértékben járul hozzá a vizsgált magyarázó változó a függő változó változásához, a bétát az egyes változók közötti sorrendet határozza meg aszerint, hogy milyen erős a kapcsolata a függő változóval.

14. táblázat

A települések nemzetiségi jellegének a hatása az asszimilációs folyamatokra a megkérdezettek generációjában

Település típusa	B	SE B	Béta	Szign.
Vegyes típus	0,077	0,043	0,076	0,0774
Többségi típus	0,133	0,046	0,124	0,0041
Konstans	–0,272	0,316		0,0000

Az adatok arra utalnak, hogy a településtípusoknak az asszimilációra gyakorolt hatása viszonylag kiegyenlített. A magyar többségű és a vegyes településtípusok hatása közti különbség elhanyagolható mértékben különbözik a vegyes és a magyar kisebbségű településtípusok hatása közti különbségtől.

Az asszimiláció irányának alakulása településtípusok szerint

Települések típusai	Az asszimiláció iránya		
	szlovák irányba	nem asszimilálódik	magyar irányba
Magyar kisebbségű	43,6	45,9	10,5
Vegyes	38,5	49,7	11,7
Magyar többségű	33,4	56,8	9,9

$p = 0,196$

Az adatok részben megerősítik feltevésünket. A településeken élő magyarok arányának növekedésével emelkedik a nem asszimilálódók aránya, s csökken a szlovák irányba asszimilálódók aránya. Ugyanakkor a magyar irányba történő hasonulások alig változnak a településtípusok függvényében. Erre vezethető vissza a szignifikancia értéke is.

Ha a származást a szülők NHP-ja átlagával fejezzük ki, a megkérdezett nemzeti hovatartozási pozíciójának a származástól való eltérése a magcsoportokhoz tartozó megkérdezetteket kivéve bármelyik irányba – a két etnikai pólus közötti értékek határáig – bekövetkezhet. Ezt regressziószámítás segítségével vizsgálhatjuk, ahol a településtípusokat, a származást és az asszimilációt is numerikus változóval vonjuk be a modellbe. (A településtípusok helyett minden egyes településre vonatkozólag a településeken élő magyarok arányát helyettesítjük be az 1991-es népszámlálási adatok alapján.)

A származás és a településtípusok hatása az asszimilációra a megkérdezettek generációjában

Változók megnevezése	B	SE B	Béta	Szign.
Származás	0,221	0,023	0,369	0,0000
Településtípus	0,006	0,001	0,215	0,0000
Konstans	-0,872	0,074		0,0000

Az adatokból látható, hogy a regressziós egyenletbe az egyes változók maximálisan magyar dominanciájú értékeit behelyettesítve is szlovák irányba mutató asszimilációt kapunk. A homogén magyar származásúaknál a mintába felvett legnagyobb mértékben magyarul lakta településen $(0,221 \cdot 1 + 0,006 \cdot 89 - 0,872 = -0,117)$ az asszimiláció szlovák irányba mutat. (1 a homogén magyar származás értéke, 89, a vizsgálatba bevont legnagyobb mértékben magyarul lakta településen élő magyarok aránya.)

5. Összefoglalás – kitekintés

Dolgozatunkban az asszimilációs folyamatokat komplex megközelítésben vizsgáltuk a szlovákiai magyarság körében.

Vizsgálatunk során több vonatkozásban is korlátoztuk tárgyunk kereteit. Az asszimiláció intergenerációs folyamatait elemeztük. Igyekeztünk időben minél távolabbra visszavezetni az asszimilációs trendeket. Vizsgálatunk elméleti és módszertani keretei a gordon–yingeri modellre épültek, melyeket a közép-európai viszonyokra adaptáltunk.

Tanulmányunkban egy többdimenziós modell keretében vizsgáltuk a hasonulási folyamatokat.

A mintavétel kialakításánál figyelembe vettük a településeken élők nemzetiségi megoszlását, illetve az urbanizáció fokát is. Ebből adódóan dolgozatunk az asszimiláció egy-egy vetületét (iskoláztatás nyelve, nyelvhasználat, vegyes házasságok) vizsgáló korábbi szlovákiai kutatások meghatározó részével szemben komplexitásában kezeli a hasonulási folyamatokat.

Empirikus vizsgálatunkban az asszimilációs–disszimilációs folyamatokat többdimenziós megközelítésben vizsgáltuk. A nemzeti hovatartozást a gordon–yingeri dimenziókból kialakított index segítségével operacionalizáltuk. Ezáltal a dichotóm nemzetiségi kötődés magyar–szlovák változója helyett kialakítottunk egy mesterséges változót, a nemzeti hovatartozás pozícióját (NHP), mely – numerikus változóként – rögzíti a magyar–szlovák interetnikus téren belül élő populáció nemzeti hovatartozásának átmeneteit, homogenitásának–heterogenitásának fokozatait.

Kimutattuk, hogy a magyar–szlovák vegyes lakosságú térben élő népesség nemzeti hovatartozási pozícióját jelentős mértékű etnikai homogenitás jellemzi, legfőképpen a két „etnikai magban” helyezkednek el, s a két mag között a vegyesebb NHP-jűek felé haladva mindkét irányból csökken a vizsgált populáción belüli arányuk. A magyar–szlovák interetnikai térben élő népesség etnikai pozícióját egy U alakú görbe jellemzi.

A magyar–szlovák vegyes lakosságú interetnikai térben élő népesség NHP-ját több vonatkozásban vettük görcső alá. Megerősítettük, hogy

- a nemzeti hovatartozás pozíciója alapján heterogének aránya generációváltásról generációváltásra növekszik;
- az NHP segítségével mért heterogenitás legnagyobb a kisebbségi és a vegyes, s legkisebb a többségi jellegű településeken;
- az egyes településeken többséget alkotó nemzetiség heterogenitása kisebb, mint a lokális kisebbségé;
- a (megkérdezett generációjában) az idősebb korcsoportok felé haladva a magyar népesség arányának növekedését a homogenitás, a magcsoportokhoz tartozók arányának növekedése kíséri.

Az asszimilációt többdimenziós megközelítésben a vizsgálati egységek származása és NHP-je közti különbségként határoztuk meg. Ez az asszimiláció–megközelítés numerikus változóként értelmezi a hasonulási folyamatok fokozatait, átmeneteit, egyúttal túllép a vegyes származásúak nemzetváltásának értelmezési nehézségein is. S lehetővé teszi az asszimiláció extenzív és intenzív vetületeinek a vizsgálatát.

Az asszimiláció komplex vizsgálata megerősítette, hogy

- az asszimilációs folyamatok dinamikája generációváltásról generációváltásra növekszik, s
- a szlovák irányba mutató etnikai hasonulások jellege eltér a magyar irányba mutatókétól. Az előző irányba mutatók növekszenek, az utóbbi irányba haladók csökkennek.

Előzetes elvárásainknak megfelelően megerősítést nyert, hogy

- a legnagyobb mértékű asszimiláció a vegyes származásúaknál, a legkisebb a homogén szlovákoknál volt kimutatható. A homogén magyar származásúak körében a nem hasonulók aránya generációváltásról generációváltásra csökkent. Ezzel ellentétes folyamat játszódott le a homogén szlovák származásúak körében. Egyúttal a szlovák irányba zajló hasonulások intenzívebbek, mint az ellentétes irányba zajlók.

Vizsgálataink tehát több vonatkozásban megerősítették korábbi feltételezéseinket.

Dolgozatunkban generációk, településtípusok, korcsoportok, nemek, származás szerinti bontásban vizsgáltuk az etnikai hasonulásokat. Ki kell emelnünk, hogy az asszimiláció-vizsgálatunk során alkalmazott elméleti és módszertani keretek csak egyik változatát jelentik a különféle irányban zajló asszimilációkutatásoknak. Külön problémát jelent a vizsgálat kiterjesztése a szórvány jellegű településekre. Ezeken a településeken minden bizonnyal más mintavételi eljárások segítségével közelíthetők meg a szórványban élők asszimilációs folyamatai.

Az asszimiláció kialakulásának elméleti keretek közt történő megismerése lehetővé teszi modelljeink komplexebbé tételét, azaz belső struktúrájuk differenciáltabb megközelítését, az egyes dimenzióikon belül a további aldimenziók elkülönítését. Hosszabb távú, nagyobb léptékű feladatként fogalmazható meg az intragenerációs asszimilációs folyamatok vizsgálati kereteinek a kidolgozása, mely új interdiszciplináris elemek beépítését igényli a kutatás elméleti és módszertani kereteibe.

Irodalomjegyzék

- Abramson, Harold (1981): *Assimilation and Pluralism*. In: Thernstrom, Stephen (ed.) *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups*. Cambridge: Harvard University Press.
- Babbie, Earl (1995): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest: Balassi.
- Csepeli György (1992): *Nemzet által homályosan*. Budapest: Századvég.
- Csepeli György–Örkény Antal–Székely Mária (2000): *Grappling national identity. How nations see each other in Central Europe*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gordon, Milton M. (1964): *Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion and National Origin*. New York: Oxford University Press, 60–84.
- Gyivicsán Anna (1993): *Anyanyelv, kultúra, közösség. A magyarországi szlovákok*. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Gyönyör József (1989): *Államalkotó nemzetiségek*. Pozsony: Madách.
- Gyurgyík László (1994): *Magyar mérleg. A szlovákiai magyarság a népszámlálási és a népmozgalmi adatok tükrében*. Pozsony: Kalligram.
- Gyurgyík László (2001): *Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarság körében PhD. értekezés*. Kézirat
- Gyurgyík László (2001): Az asszimiláció szociológiai elméleteinek és operacionalizálásuknak egy lehetséges változata a társadalomtudományi kutatásokban. In: Bárdi Nán-

- dor–Lagzi Gábor (szerk.): *Politika és nemzeti identitás Közép-Európában*. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Joó Rudolf (1988): *Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában*. Budapest: Gondolat.
- Kolosi Tamás–Rudas Tamás (1988): *Empirikus problémamegoldás a szociológiában*. Budapest: OMIKK–Tárki.
- Kugler József (2000): *Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön 1944–1948*. Budapest: Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Kövágó László (1977): *Kisebbség, nemzetiség*. Budapest: Kossuth.
- Lampl Zsuzsanna (1999): *A saját útját járó gyermek. Három szociológiai tanulmány a szlovákiai magyarokról*. Pozsony: Madách–Posonium.
- Marger, Martin (1991): *Race and Ethnic Relations: American and Global Perspectives*. Belmont, California: Wadsworth Publicity Company.
- Moksony Ferenc (1999): *Gondolatok és adatok. Társadalomtudományi elméletek empirikus ellenőrzése*. Budapest: Osiris.
- Lanstyák István (2000): *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest–Pozsony: Osiris–Kalligram–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Radó Péter (é. n.): *Nemzeti kisebbségek Magyarországon*. Budapest: Citoyen Kiadó.
- Sándor Anna (2000): *Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban*. Pozsony: Kalligram.
- Skutnabb-Kangas, Tove (1997): *Nyelv, oktatás és kisebbségek* (Kisebbségi adattár VIII). Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Sokolová, Gabriella (1987): *Soudobé tendence vývoje národnosti v ČSSR*. Praha: Academia.
- Šutaj, Ján (1992): *Zmena národnosti v historickom vývoji* In: Plichtová, Jana (ed.) *Minority v politike*. Bratislava: Česko-slovenský výbor Európskej kultúrnej nadácie.
- Szabómihály Gizella (1998): *A nyelvhasználat törvényi szabályozása és a szlovákiai magyar nyelvvaltozatok jellemzői (Cseh)szlovákiában 1918–1998 között*. In: Tóth László (szerk.) *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1948, II*. Budapest: Ister.
- Yinger, John M. (1981): *Toward a Theory of Assimilation and Dissimilation*. *Ethnic and Racial Studies*.
- Yinger, John M. (1994): *Ethnicity: Source of Strength? Source of conflict*. Albany: State University of New York Press.
- Zel'ová, Alena (1991b): *A nemzeti kisebbségek identitása Szlovákiában*. *Regio*, 1.

A mintába bevont helységek nemzetiségi megoszlásának a változása 1910–1991.*

Helységek neve	1910			1930			1991		
	Lakosok száma	Ebből %-ban		Lakosok száma	Ebből %-ban		Lakosok száma	Ebből %-ban	
		magyarok	szlovákok		magyarok	szlovákok		magyarok	szlovákok
Szenc	3 915	93,4	4,6	5 609	56,4	34,5	14 357	27,8	70,4
Réte	1 067	77,7	4,6	1 331	73,2	10,1	1 222	50,8	48,9
Dunaújfalú	724	86,0	6,9	1 029	69,8	22,3	1 571	33,4	65,9
Magyarbél	1 341	95,8	3,6	1 877	78,7	16,1	2 118	51,2	47,7
Éberhard	828	94,4	2,1	1 217	57,2	40,0	1 289	59,3	39,9
Fél	1 202	98,9	0,6	1 604	80,0	13,1	2 015	60,1	38,4
Csütörtök	1 259	97,5	0,9	1 054	92,1	5,8	1 545	88,6	8,3
Lég	1 572	98,5	0,8	2 107	73,0	25,2	2 144	78,7	19,3
Somorja	4 172	94,3	2,8	4 802	81,0	10,0	12 051	71,0	38,6
Galánta	4 143	83,1	13,3	5 290	33,5	43,2	16 978	40,6	57,8
Berencs	1 477	94,2	4,9	1 659	79,7	19,8	1 993	37,9	61,2
Királyi	1 441	86,2	10,0	1 442	75,3	23,8	1 933	26,2	73,3
Összesen	23 141	91,4	5,4	29 021	65,1	25,2	59 216	47,2	51,2

* Az adatok a települések 1991-es területére vannak átszámítva

F2. táblázat

A vizsgálatba bevont populáció megoszlása származási helye településtípusa szerint négy generációban
 (A helységek településtípusokba történő besorolása az 1991-es népszámlálás adatai alapján történt)

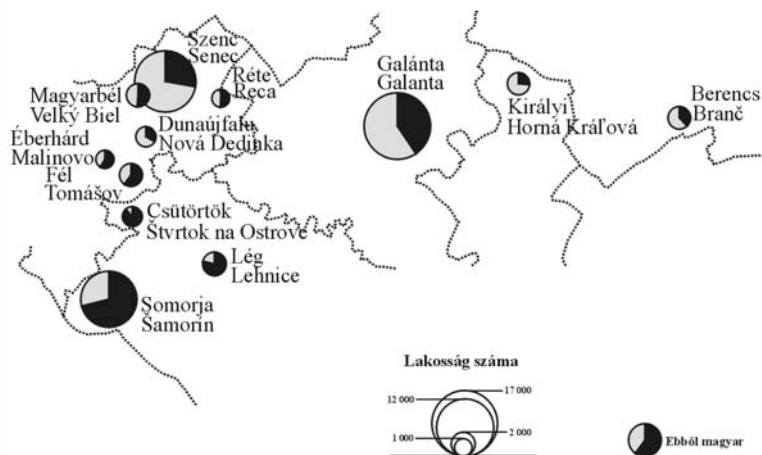
Generáció száma	A generációk jelölése	A településtípusok a magyar népesség aránya szerint*				Összesen
		szórvány	kisebbségi	vegyes	többségi	
1.	MNSZ	25,6	14,3	11,3	48,9	100,0
2.	MSZ	22,3	16,0	12,4	49,2	100,0
3.	M	13,4	22,9	23,9	39,9	100,0
3.	M+H	17,2	20,4	17,3	45,0	100,0
4.	Gy	12,2	28,1	28,8	30,8	100,0

- * szórvány = a magyar népesség aránya kevesebb mint 10%
 magyar kisebbségű = a magyar népesség aránya 10–40%
 vegyes = a magyar népesség aránya 40–60%
 magyar többségű = a magyar népesség aránya magasabb mint 60%.

A VIZSGÁLATBA BEVONT TELEPÜLÉSEK

A VIZSGÁLATBA BEVONT TELEPÜLÉSEK LAKOSSÁGA ÉS A MAGYAROK ARÁNYA (az 1991. évi népszámlálás adatai alapján)

Tátrai Patrik**Etnikai identitás a magyar–szlovák nyelvhatáron****Ethnic Identity at the Hungarian–Slovak Linguistic Border**

On the basis of the research carried out in five villages of the Nyitra (Nitra) district, this is the area where the Hungarians of Slovakia are in the most difficult situation. The ratio of the Hungarian and Slovak ethnicities has a major influence on the language use. The facts that the proportion of those Hungarian children who study in schools where Slovak is the language of teaching is high and that the ratio of intermarriages is relevant, lead to the intensification of assimilation. There is no spatial segregation in the examined five villages between the population of Slovak and Hungarian mother tongue.

Jelen tanulmány egy hosszabb írás rövidített változata. Célja, hogy bemutassa a földrajzi környezet és az etnikai térszerkezet összefüggéseit a magyar–szlovák nyelvhatár egy szakaszán, valamint az, hogy vizsgálja az esetleges etnikai alapú szegregáció állapotát vegyes etnikumú településeken. Ezek mellett fontos része a dolgozatnak a magyar etnikai identitás és a politikai (választási) magatartás kapcsolatainak bemutatása, illetve az etnikai identitás és a nyelvhasználat összefüggéseinek feltárása. Vizsgáltam még a szuburbanizáció hatását az etnikai térszerkezet alakulására.

Az etnikai struktúrának a mai Nyitrai járás területén bekövetkezett térbeli és időbeli változásaira csak röviden térek ki, mert e helyütt a 2002. február–áprilisi terepmunkám eredményeit kívánom elsősorban bemutatni. Szlovákiai vizsgálataimhoz a feltételeket Sándor Anna, a Nyitrai Konstantín Egyetem magyar tanszékének vezetője teremtette meg, míg itthon Kocsis Károly segítségével volt felbecsülhetetlen értékű. Nélkülük ez a dolgozat nem készült volna el.

A települési szintű kutatásokhoz a társadalmi minősítés módszerét alkalmaztam. A módszer elvi alapjait két megelőző kutatásból merítettem: Hoóz István felméréséből, aki a Baranya megyei nemzetiségeket vizsgálta (Hoóz I. 1985.), és Keményfi Róbert a történeti Gömör és Kishont vármegye szlovákiai részén (Keményfi R. 1998.) végzett kutatásaiból. Mindketten az adott közösségeket jól ismerő személyek segítségével állapították meg a nemzeti hovatartozást, ezt a módszert választottam én is. A kérdőíveket Szarka László kölcsönözte. Az eredeti kérdőívet kiegészítettem egy-két számomra fontos témakörrel.¹

A vizsgált helységek kiválasztása

A Nyitrai járás 62 önálló helységéből 20-at tartok magyar vonatkozásúnak, ehhez társítottam még három közigazgatásilag nem ide tartozó, de az előbbi csoporttal több szempontból rokonítható, általam vizsgált települést. Ebből a 23-ból választottam ki ötöt, mely véleményem szerint reprezentálta a többit is.

¹ A vizsgálati szempontok: teljes létszám, anyanyelv, otthoni és nyilvános nyelvhasználat, iskolaválasztás. Ezekhez csatoltam a vegyes házasság, illetve a származási hely kategóriákat. Az adatokat házsám szerint írtam össze.

A választásban az alábbi tényezők játszottak szerepet (fontossági sorrendben):

- Földrajzi helyzet: az öt település dekoncentráltan helyezkedjen el. Ezenkívül lényeges a Nyitrától való távolság is, illetve a közlekedési helyzet.
- A magyarok aránya a községben: a kiválasztáskor még csak az 1991-es adatok álltak rendelkezésemre. Megpróbáltam különböző kategóriákba eső településeket választani.
- Lényeges szempont: a települések nagysága.
- Közigazgatási helyzet: nem választottam összevont településeket, hiszen ez mind a térképi ábrázolásnál, mind az adatok értékelésénél súlyos problémát okozott volna.
- Az elméleti problémák mellett gyakorlatiak is felmerültek: milyen a település kapcsolattrendszere környezetével, van-e a községről térkép, stb.

E szempontok mérlegelése után a következő helyek mellett döntöttem: Kolon, Nyitra-csehi, Nyitraegerszeg, Barslédéc, Nagyhind. Később, a megvalósítási szakaszban Barslédéc kikerült a mintából (a polgármester adatvédelmi aggályai miatt). Helyére Nyitra-geszte került.

Az etnikai térszerkezet változásai az elmúlt évezredben

A szlovákiai magyarlakta járások között különleges helyzetben van e terület, ugyanis ez az egyetlen olyan, magyarok által is lakott vidék, mely ma már nem kapcsolódik a Dél-Szlovákiában hosszan elnyúló magyar etnikai tömbhöz, így lényegében nyelvsziget² vált.

A Nyitrai járás magyarsága őshonos, Árpád-kori eredetű kisebbség. A terület magyarok által történő benépesülése hosszú folyamat eredménye volt, amelynek kezdetét lényegében a honfoglalástól számíthatjuk. A XI. században a járás mai területének déli fele már magyar többségű, az északi fele magyar–szláv vegyes lakosságú. Szláv többségű volt viszont a Zobor-vidék, mely ma a járás magyarságának magterülete (Kniezsa I. 1938.). A magyar megtelepedés határa a gyeptől.

Ez a struktúra csak annyiban változott a török hódoltság koráig, hogy a Zobor-vidék is magyar többségű lett, a szláv lakosság csak a terület északnyugati sarkában őrizte meg pozícióit. A járás 89 településéből 79 ekkor még magyar többségű (Kocsis K. 2000.). A török elleni háborúk nagy vesztese a döntően folyóvölgyekben (hadi utak) és sík vidékeken elhelyezkedő magyar etnikum, mely jóval nagyobb veszteségeket szenvedett el a védettebb hegyvidéken lakó szlovákoknál, tehát a déli területeket sokkal nagyobb kár érte. Ennek ellenére a XVII. század végéig nem csökkent a magyar etnikai terület, sőt, a török elől északra húzódo magyar lakosság átmenetileg növelte is azt. A szlovákok dél felé terjeszkedése csak a török hódoltság után kezdődött meg, és az 1680 utáni száz évben óriási területeket hódítottak el a magyar etnikumtól a két nemzetiség kontaktzónájának egész hosszában, így a Nyitrai járás területén is. 1773-ig a terület szinte teljes lakossága kicsérlődött. A XVIII. században alakult ki a mai etnikai térszerkezet alapja, óriási keveredés ment végbe. Így jött létre két jellegzetes, egymásba ölelkező etnikai nyúlvány, mely egészen a XX. század közepéig megmaradt.

Felmerül a kérdés, hogy miért éppen a Zobor-vidék magyarsága maradt meg, miért nem vált ez is a szlovák etnikai terület részévé? A válasz a domborzati adottságokkal függ össze. A magyar többségű terület ugyanis – néhány települést leszámítva – dombsági kör-

² Pontosabban nyelvszigetekre darabolódott.

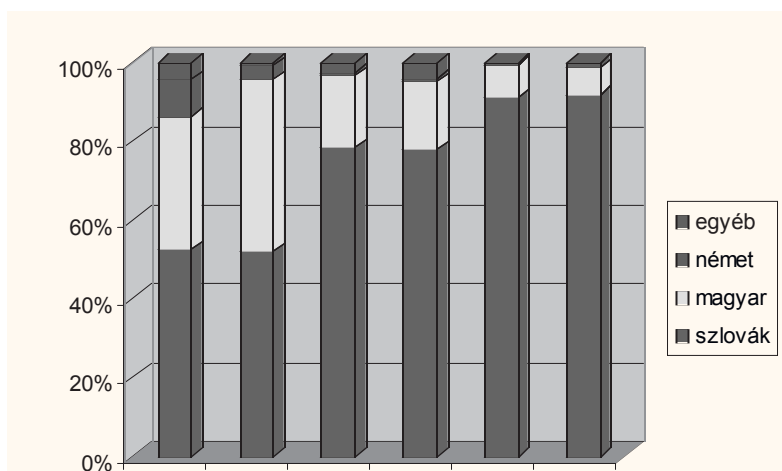
nyezetben maradt meg, a főbb hadi útvonalak távol estek tőle. Egyedül a Nyitra és a Zsitva völgye számított forgalmasabb útnak, de hadi cselekmények csak az Érsekújvár elfoglalását követő harminc évben következtek be ezen a vidéken.

A szlovák etnikum térhódítása egészen 1867-ig folytatódott, de már kisebb mértékben. A változást a kiegyezés, vele együtt a magyarság presztízsének a növekedése hozta.

1880-tól a terület elcsatolásáig a magyar etnikum jelentősen tudta növelni létszámát, elsősorban a német anyanyelvű lakosság rovására, valamint a többi nemzetiségnél magasabb természetes szaporodásának köszönhetően. Az államfordulat e téren is változást hozott. Az elmúlt nyolcvan évben a szlovákok száma és aránya folyamatosan nő, míg a magyaroké (és a németeké³) jelentősen csökken. 1938 és 1945 között átmenetileg megváltozott ez a tendencia a járás déli részén, melyet az első bécsi döntés Magyarországnak ítél. A II. világháború után ezen a területen minden népszámlálás a magyarok arányának csökkenését mutatta ki (1. ábra).

1. ábra

A Nyitrai járás mai területén élt népesség etnikai összetételének változása 1880 és 2001 között

Forrás: 1880, 1910: magyar népszámlálás anyanyelvi statisztikái
 1930, 1991: csehszlovák népszámlálás nemzetiségi statisztikái
 1941: magyar és csehszlovák népszámlálás összesített adatai: anyanyelv és nemzetiség
 2001: szlovák népszámlálás nemzetiségi statisztikái)

A 2001-es népszámlálás szerint 1991-hez képest országosan a magyarok száma és aránya is csökkent. Ugyanez történt a Nyitrai járásban is. Az 1991-ben itt összeírt magyar népesség majdnem 20%-kal csökkent, így 2001-ben már csak 10 956 magyar nemzetiségű la-

³ A német anyanyelvű lakosság egy jelentős hányadát a XVIII. században bevándorolt zsidóság adta.

kost regisztráltak. Ennél nagyobb arányú fogyatkozás csak Pozsonyban és Kassán volt. 2001-ben a Nyitrai járás 163 540 lakosának 92%-a vallotta magát szlovák nemzetiségűnek, míg magyaroknak csak 6,7%. Az egyéb nemzetiségek közül legnagyobb számban a csehek és a cigányok képviseltetik magukat.

A települések mindegyikére a magyarok számának csökkenése jellemző (1. táblázat⁴). A legkisebb veszteséget a magyar többséget megtartó települések érték el (Kolon, Alsóbodok), valamint az igen kis magyar közösséggel rendelkező Kiscétény. Sokkal kedvezőtlenebb helyzet alakult ki az előregedő, egykor magyar többségű falvakban (Nemespann, Hegyalja). Sajnálatos módon a járás településeinek többségében a magyarság erőteljesebben fogyott, mint a szlovákiai magyar átlag (91,8%). Ugyanakkor megfigyelhető, hogy azokon a településeken hiányzik a legtöbb magyar az előző népszámláláshoz képest, ahol 1991-ben a legnagyobb magyar közösségek voltak (Nyitrakér, Nyitra és Kalász).

2001-ben a magyarok 77,37%-a (8477 fő) élt olyan településen, ahol arányuk meghaladta a 10%-ot, mindössze 48,68%-uk (5333 fő) pedig magyar többségű helység lakója volt. Ez jóval elmarad az országos átlagtól, mely 1991-ben 91,8%, illetve 77,2% volt.

A népszámlálások alapján felrajzolható folyamat korántsem kedvező a magyar etnikum számára. A járás etnikailag homogenizálódik, a szlovák nemzetiség túlsúlyra jut. Míg az 1880-as népszámlálás óta a szlovák nemzetiség 4,6-szorosára duzzadt (1880 = 100%), addig a magyarok létszáma a felére csökkent (53%), a németeké pedig alig több mint egy századára (1,15%).

1. táblázat

A magyar nemzetiségűek száma és aránya 2001-ben, változásuk 1991-hez képest

Település	2001			2001/1991	2001/1991	2001/1991
	Összlakosság	Ebből magyar	A magyarok aránya	Az összlakosság változása 1991-hez képest (1991 = 100%)	A magyarok számának változása	A magyarok változása 1991-hez viszonyítva (1991 = 100%)
Alsóbodok	1159	805	69,46	103,21	-67	92,32
Babindál	671	204	30,40			
Berencs	2015	619	30,72	101,10	-137	81,88
Csiffár	591	254	42,98	94,56	-80	76,05
Gimes	1942	711	36,61	101,68	-163	81,35
Hegyalja	1395	123	8,82	94,51	-116	51,46
Kalász	1259	543	43,13	117,01	-208	78,22

A táblázat folytatódik!

⁴ A táblázatban feltüntettem három, a járás határain kívül eső községet (Barslédec, Kírályi, Nagykér), melyek hagyományosan a Nyitra-vidékhez tartoznak földrajzi, gazdasági és kulturális vonatkozásban egyaránt.

Település	2001			2001/1991	2001/1991	2001/1991
	Össz-lakosság	Ebből magyar	A magyarok aránya	Az összlakosság változása 1991-hez képest (1991 = 100%)	A magyarok számának változása	A magyarok változása 1991-hez viszonyítva (1991 = 100%)
Kiscétény	374	31	8,29	98,94	–1	96,88
Kolon	1 444	859	59,49	100,77	–47	94,81
Lajosfalu	262	2	0,76			
Nagycétény	1 724	1 374	79,70	93,64	–170	88,99
Nagyhind	350	87	24,86	96,45	–29	74,36
Nemespann	295	26	8,81	86,26	–23	53,06
Nyitra	87 285	1 489	1,71	97,02	–288	83,79
Nyitraacsehi	1 024	550	53,71	95,34	–86	86,48
Nyitraegerszeg	950	98	10,32	98,96	–55	64,05
Nyitragerencsér	1 753	573	32,69	110,60	–178	76,30
Pográny	1 065	632	59,34	94,25	–135	82,40
Tild	277	55	19,86	95,19	–13	80,88
Verebély	9 493	445	4,69	103,01	–173	72,01
Vicsápapáti	2 118	145	6,85	101,88	–24	84,80
Zsére	1 287	801	62,24	102,88	–141	85,03
Nyitrai járás	163 540	10 956	6,70	101,75	–2157	83,55
Barslédec	813	355	43,67	91,76	–155	69,61
Királyi	1 916	346	18,06	99,12	–161	68,24
Nyitrakér	3 190	2 051	64,29	92,84	–361	85,03

Forrás: Az 1991-es és a 2001-es szlovák népszámlálás nemzetiségi adatai)

Érdemes külön is megvizsgálni azt, hogy a járás településeit hogyan lehet csoportosítani a magyar nemzetiségűek aránya szerint (2. táblázat). A táblázatból kiolvasható, hogy 1880-ban mindössze egyetlen etnikailag vegyes (40–60%) település volt, Verebély, de már 1910-ben több, korábban szlovák többségű helység veszítette el homogenitását. Az államfordulattal a helyzet ismét változott, ezúttal a magyarok kárára. 1941 után felgyorsult a magyar települések etnikai eróziója. 1991 és 2001 között a magyarlakta községek többsége egy kategóriával lejjebb csúszott, így nem maradt 90% fölötti magyar helység. Ugyanakkor nőtt a 10% alatti kategória, ezzel párhuzamosan pedig csökkent azoknak a helyeknek a száma, ahol egyáltalán nem él magyar lakos. Ez egyértelműen a magyar nemzetiségű népesség szétszóródására utal (az okok között lényeges a vegyes házasságok számának emelkedése).

**A Nyitrai járás mai területén fekvő települések csoportosítása
a magyarok aránya szerint 1880–2001 között**

A magyarok aránya az adott településen	1880	1910	1930	1941	1991	2001
90% fölött	5	19	2	5	1	0
80–90%	17	8	10	3	1	1
70–80%	4	2	9	1	3	1
60–70%	5	2	4	3	2	3
50–60%	1	4	1	12	4	3
40–50%	0	3	2	6	2	3
30–40%	3	1	1	1	1	4
20–30%	3	3	2	1	2	1
10–20%	9	11	2	0	4	3
0–10%	37	31	40	20	27	37
Nincs magyar lakos	0	0	10	28	8	6

Forrás: lásd 1. ábra

Az etnikai identitás és a választási magatartás összefüggései

A parlamenti választások adataiból ellenőrizni lehet a népszámlálás eredményeit, illetve következtethetünk belőle a magyar identitástudat erősségére. Vizsgáltam a rendszerváltás óta lezajlott öt parlamenti választást, illetve a kiválasztott településeken a helyhatósági választásokat is.

Először a magyar párt(ok)ra leadott szavazatokat elemeztem (3. táblázat). A legtöbb magyar szavazatot 1992-ben, a legkevesebb 1998-ban volt, ugyanakkor a legtöbb érvényes szavazatot is 1998-ban számolták össze. Általában minél alacsonyabb a részvételi arány, annál jobb eredményt érnek el a magyar pártok, stabil szavazókörük miatt. 1992 és 1998 között folyamatosan csökkent az MKP-ra voksolók aránya, amit – többek között – a magyar népesség fogyása idézett elő, ezt a 2001-es népszámlálás be is bizonyította.⁵ Sajnos 1998-ban több helyen a magyar pártokra voksolók aránya nem érte el a 2001-ben magyarként összeírtak arányát, pedig a szavazókoriuk között arányuknak magasabbnak kellett volna lennie az elöregedés miatt.

Ezzel szemben a 2002-es választások eredménye kellemes meglepetéssel szolgált. Az MKP-ra szavazók aránya a járás minden magyarlakta településén – Babindál kivételével⁶ –

⁵ A csökkenés egyéb okai: több magyar választó az ellenzéki SDK-ra (Szlovák Demokratikus Koalíció) adta voksát, hogy így segítsék megdönteni a Mečiar-kormányt, illetve az először választók között a magyar nemzetiségűek aránya csökkent.

⁶ Viszont 1998-hoz képest itt is jelentősen megnőtt az MKP-ra szavazók aránya.

sokkal magasabb volt, mint a 2001-ben magyarként összeírtak aránya. A Nyitrai járásban az MKP 8%-ot ért el, ami 1,3 százalékponttal magasabb a magyar nemzetiségűek arányánál. Az 1998-as és a 2002-es választás két ellentétes megnyilvánulása a magyar identitásnak. A hatalmas különbség egyik okozója az a kettős kötődésű, bizonytalan identitású, mindkét nyelvet egyformán jól beszélő népesség, melyre az anyanyelvi adatok ismertetésénél térek vissza.

3. táblázat

**Parlamenti választások a Nyitrai járás magyarlakta településein
1990–2002**

Település	A magyar pártokra leadott szavazatok aránya					A magyarok aránya	
	1990	1992	1994	1998	2002	1991-ben	2001-ben
Alsóbodok	55,72	71,15	69,03	57,84	75,83	77,65	69,46
Babindál				12,29	28,01		30,40
Berencs	31,11	43,16	39,87	31,84	50,39	37,93	30,72
Csehi	36,00	57,67	59,56	53,61	62,08	59,22	53,71
Csiffár	29,42	51,64	53,26	45,89	50,76	53,44	42,98
Egerszeg	12,91	21,99	24,42	13,04	24,41	15,94	10,32
Gimes	36,17	42,12	43,27	35,28	41,54	45,76	36,61
Kalász	33,36	41,33	36,08	35,41	52,17	54,67	43,13
Kiscétény				5,34	9,78	8,67	8,29
Kolon	34,87	58,43	64,42	54,75	64,64	63,22	59,49
Lédec	38,61	50,38	48,04	39,47	47,63	57,56	43,67
Menyhe–Béd–Szalakusz	9,54	14,65	14,22	9,80	15,42	16,19	8,82
Nagycétény	69,45	81,69	83,60	77,03	83,98	83,87	79,70
Nagyhind	13,54	26,97	24,79	16,47	26,01	15,39	24,86
Nemespann	15,25	13,47	13,68	12,73	10,92	14,33	8,81
Nyitra	1,55	1,50	1,60	1,44	2,54	1,98	1,71
Nyitragerencsér		45,42	43,61	37,04	40,57	47,38	32,69
Nyitrageszte		74,71	78,23	67,79	84,23	92,29	82,54
Pográny	51,50	64,64	63,27	59,77	64,03	67,88	59,34
Tild		21,86	25,13	10,58	22,06	23,37	19,86
Verebély	4,33	5,36	5,37	3,74	5,94	6,71	4,69
Vicsápapáti	4,03	8,89	10,18	7,61	11,8	7,32	6,85
Zsére	56,69	70,27	71,05	62,78	70,13	75,3	62,24

Forrás: www.ba.sknet/Zoboralja

Természetesen a választási adatok értékelése során figyelembe kell venni azt is, hogy nem minden magyar szavaz magyar pártra, ami fordítva is igaz (bár csekély mértékben). Az

1998-as választásoknál elbizonytalanító tényező volt a hatalmon levő nacionalista kormányzat és a gazdaság válsága. A 2002-es adatok kialakulásában lényeges szerepe volt az MKP négy éven át tartó, stabil kormányzati helyzetének, valamint a viszonylag alacsony választási részvételnek⁷. Ezzel együtt úgy vélem, hogy a szloványhelyzetben élő Nyitra-vidéki magyarság identitása gyengébb, mint a déli etnikai tömbben élőké, főleg azokon a településeken, ahol a szlovákok már többségbe kerültek.

A helyhatósági választások etnikai szempontból nem mérvadók. A helyi viszonyok függvényében alakul az eredmény, például Nyitracsehin a képviselőtestület MKP-s többségű, viszont a hasonló magyar többséggel rendelkező Kolonban a függetlenek irányítanak.

A mintatelepülések etnikai összetétele

Terepmunkám során az etnikai hovatartozást az anyanyelv alapján próbáltam meghatározni. Adatközlőim – magyar tudatú értelmiségiek, illetve közalkalmazottak – helyenként komoly nehézségek árán tudtak csak egyeseket besorolni valamely anyanyelvi csoportba. Az anyanyelvi meghatározás fő jellemzői: az idősoknél a besorolás mindig problémamentes volt; ugyanígy az etnikailag homogén háztartásokban (bár a magyar háztartásoknál néha kétség merült fel a gyerek[ek] anyanyelvét illetően). Nehéz esetek főleg a legfiatalabb generációnál adódtak, többnyire a vegyes házasságból származó utódoknál. Adatközlőim meghatározása valószínűleg pontosabb a közelebbi ismerősöknél.

A besorolásnál fontos szerepet játszottak a következő szempontok: származás, az illető által legtöbbször használt nyelv, vegyes házasságoknál az anya anyanyelve, iskolásoknál az iskolázás nyelve, illetve befolyásolta őket a nemzetiségi bevallás.⁸ Személyes tapasztalataim szerint a kapott adatok kevésbé tekinthetők anyanyelvi adatsornak, inkább a magyar kötődésüket adja meg. E magyar kötődésük egy része (általában 10-15%-a) nyugodtan nevezhető szlovák kötődésűnek is, vélhetőleg ők okozzák a hivatalos statisztika és az általam gyűjtött adatok eltéréseit.

Nem tettem még említést a bizonytalan anyanyelvűekről, akikről adatközlőim egyáltalában nem tudták eldönteni hovatartozásukat. Arányuk a településeken egy százalék körül mozog. A legtöbb ilyen eset a vegyes házasságokból származó, 5 évesnél fiatalabb gyerekeknél van (legtöbbször az apa szlovák, az anya magyar).

Az előzőek fényében úgy tűnik, hogy az anyanyelvi adatsor alkalmas a kiválasztott helységek etnikai összetételének megállapítására.

Nyitracsehi összlakossága 2002 elején kerekén 1000 fő volt. Anyanyelvi megoszlása: 641 magyar, 359 személy szlovák, egyéb anyanyelvű (és nemzetiségű) lakos nincs a faluban. 2001-ben a népszámlálás 1017 lakost mutatott ki, melynek 54,1%-a magyar volt (550 fő), 45,9%-a szlovák (467 fő), tehát 2002-ben 16,5%-kal több magyart találtam, mint amit a hivatalos statisztika kimutatott. Miből adódhat ez a jelentős eltérés? Egyrészt általában a határon túli, kisebbségi helyzetben levő magyaroknál megfigyelhető egy 5–10%-os eltérés a nemzetiségi bevallás és az anyanyelvi adatok között.⁹ A másik ok véleményem szerint a terület etnikai földrajzi helyzetéből fakad. Mint már említettem, a

⁷ A Nyitrai járásban 57%.

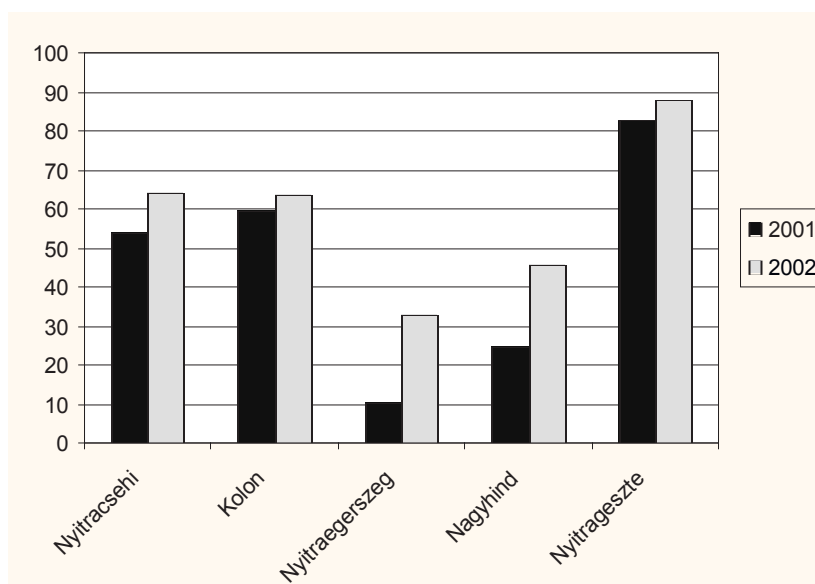
⁸ Terepmunkám előtt egy évvel írták össze a lakosság nemzetiségét. Adatközlőim jelentős része kérdőbiztos volt a népszámlálásnál, így pontosan tudták, hogy ki milyen nemzetiséget vallott be.

⁹ A szlovákiai magyaroknál az említett rés 1991-ben 10% körüli volt.

Nyitrai járás magyarlakta települései nem kapcsolódnak a szlovákiai magyar etnikai tömbhöz, és ők maguk sem alkotnak egységes, kompakt egységet. A magyarok etnikailag vegyes helységeekben laknak,¹⁰ többségük még a saját településén belül is kisebbségben él. Ennek következtében erősebb az asszimiláció, rengeteg a kettős identitású ember, miattuk (is) nagy a különbség a 2001-es és a 2002-es adatok között.

2. ábra

A magyarok aránya a kiválasztott településeken 2001–2002

Forrás: 2001: népszámlálás, illetve 2002: saját adatgyűjtés

Kolonban az elmúlt tíz évben nőtt a lakosság száma, s 2001-ben 1444 főt számoltak össze. 2002-ben már csak 1429-en voltak, ebből 30-an a faluhoz tartozó majorság lakói, mind evangélikus szlovákok. Vizsgálataim során más problémákkal szembesültem, mint Nyitracehiben. A község heterogénebb összetétele (megjelenik a roma etnikum), valamint az igen sok meghatározhatatlan (bilingvis) anyanyelvű személy két különböző adatsort eredményez. Amennyiben szigorúan az anyanyelvet nézzük (2002-es adatok), akkor három kategória kialakítása kínálkozik: magyar (911 fő, 63,75%), a szlovák (485 fő, 33,94%), a bizonytalan és egyéb (33 fő, 2,31%). (Az egyéb kategóriát egy cseh és egy lengyel anyanyelvű személy képviseli). Egy másik megközelítésben viszont el kell különítenünk azt a 37 romát is, akiknek anyanyelve döntően szlovák (34 fő szlovák, 3 bizonytalan).

A népszámláláshoz képest viszonylag kicsi az eltérés, és az is főleg a szlovákok számában jelentkezik (2002-ben 112 fővel kevesebb, ha a cigányokat külön számoljuk). A magyarok száma a 2001-es érték (856 fő) 106%-a. Jelentős az anyanyelvükben bizony-

¹⁰ Arányuk mindössze egyetlen községben haladja meg a 80%-ot.

talanok száma. Két jellemző csoportjuk van: az első a vegyes házasságban született gyerkeket, főleg akkor, ha magyar az anya.¹¹ Ekkor akár több bizonytalan minősítésű személy is lehet egy háztartásban. A másik eset az, amikor csak egy bizonytalan anyanyelvű van egy háztartásban, aki nem gyerek. Ez is a vegyes házasságokhoz kapcsolódik, de itt az egyik házastárs okozza a problémát. Döntően a magyar házastárs nemzetiségváltása (generáción belüli asszimiláció) idézi elő ezt az állapotot.

Kolon mellett Nyitraegerszeg volt a másik falu, ahol megjelent a cigány etnikum, számuk jelentősen meghaladja a népszámlálás által kimutatott értéket. A hasonlóság evvel ki is merült. Nyitraegerszeg igen egyedi vonásokkal rendelkezik vizsgálataim szerint. A többi településhez képest jelentéktelen a keveredés a szlovák és a magyar népesség között, viszonylag kicsi az anyanyelviileg meghatározhatatlanok száma is, ugyanakkor magas a nem helyi eredetű családok és személyek aránya. Jelenleg (2002-ben) 927 lakosa van, ami kevesebb, mint 1880-ban volt. A múltban igen sűrűn váltogatta etnikai arculatát (ld. 7. táblázat), és így van ez most is. A 2001-es népszámlálás szerint a magyarok aránya 10,3%, ellenben a 2002-es adatok jóval nagyobb magyar közösségről árulkodnak (32,8%). Az abszolút számokat tekintve pedig 2002-ben háromszor több a magyar, mint egy évvel korábban. Mi okozhatja ezt a hatalmas különbséget a két adatsor között? Több ok is közrejátszik:

- A népszámláláskor a magyar nagyszülőket sokszor szlováknak írták a már szlovák identitású ifjabb generációk.¹²
- A magyar származású középkorúak jelentős része – a magyar iskola hiányában – kétnyelvű, és mint ilyen legalább annyira kötődik a szlovák kultúrkörhöz, mint a magyarhoz, így népszámláláskor az államalkotó nemzet létszámát gyarapítja.
- A gyerekek többsége már csak gyengén, vagy egyáltalán nem beszél magyarul.

Mindez előrevetíti a helyi magyar közösség további csökkenését a következő években. Érdekes kérdés az is, hogy mi okozta azt, hogy egy 1910-ben még 9% feletti magyar település 70 évvel később már csak 10%-ban magyar. Az okok között fontos megemlíteni a földrajzi környezetet: a Zobor-vidéken a hegyen túli települések (Vicsápapáti, Lajosfalu, Nyitraegerszeg, Béd és Menyhe) mind hasonló közlekedés-földrajzi helyzetben vannak, elzárva a vidék magyar etnikai magjától. A másik, talán még ennél is lényegesebb elem, hogy a 60-as években bezártak a magyar iskolák, és ez végérvényesen megváltoztatta a nemzetiségi arányokat a „hegymegi” községekben.

Nagyhind a járás délkeleti részének képviselőjében került be az öt település közé. A vizsgálat szempontjából ideális volt lakosság száma, valamint érdekességet tartogatott az is, hogy nemrég vált csak el Kishindtől. Nyitraegerszeg mellett ez a másik község, ahol a magyarok kisebbségben vannak. A falu etnikai története nagyban hasonlít Nyitraegerszegére (iskolabezárás, egykor teljesen magyar helység), leszámítva azt, hogy a magyar iskolával rendelkező Kalász csak három kilométerre van tőle.¹³ Az iskola mellett a másik meghatározó tényező az 1938-ban (Cseh)Szlovákiában maradt, elszlovákosodott Kishinddel történt egyesítés, melynek következtében a település adminisztratív úton

¹¹ Kolon vegyes házasságainak többségében a női házastárs szlovák.

¹² Arra is volt példa, hogy egy idős, szlováknak egyáltalán nem tudó nénit családja szlovák nemzetiségűnek tüntetett fel.

¹³ A faluból mégsem vesz részt senki magyar nyelvű oktatásban.

vesztette el magyar többségét. Ennek rengeteg hátránya lett: a szlovák nyelvű ügyintézés, a közéletben a magyar nyelv háttérbe szorulása.

Anyanyelv szerint a magyarok aránya jóval nagyobb, mint ahogyan azt a 2001-es népszámlálás mutatta. Úgy tűnik, hogy ahol alacsony a magyarok részaránya, de korábban (mintegy 60 évvel ezelőtt) még a népesség döntő többsége magyar volt, ott hatalmas rés tátong az anyanyelvi és a nemzetiségi adatok között. A 2001-es eredmények szerint a lakosság 74,3%-a szlovák, ezzel szemben a 2002-es adatsor szerint arányuk csak 53,9%. Ugyanez a magyaroknál 24,9%, illetve 45,5%.

A jelentős különbségek hátterében ugyanazok a tényezők állnak, mint Nyitraegerszegen: magyar iskoláztatás hiánya, kettős kötődés, a gyerekek már sokszor szlovák anyanyelvűek. Egy lényeges különbség van: Nagyhinden sokkal nagyobb a vegyes házasságok aránya, és így nagyobb részesedése van a generáción belüli nemzetváltásnak. Emellett persze rengeteg olyan esetről tudunk, amikor homogén magyar családban a gyerekek már szlovák anyanyelvű. Sajnálatos, de egyben jellemző adat, hogy a faluban egyetlen olyan etnikailag homogén magyar háztartás van, ahol van gyerek (diák).¹⁴

Nyitraegersztét 1975-ben Pogrányhoz csatolták, és a kommunista hatalom megszűnésre ítélte a községet, amely azt jelentette, hogy nem lehetett építkezni. Ennek következtében sokan elhagyták a falut, főként értelmiségiek és fiatalok. Ami az egyik oldalon szerencsétlenség, az a másikon szerencse, hiszen többek között ennek a folyamatnak a hozadéka, hogy a falu a „legmagyarabb” az egész járásban. Természetesen közrejátszik még az elzárt fekvés, a főútvonalaktól való távolság, valamint az, hogy csak egy szlovák többségű szomszédja van, Csálád.

A község abszolút magyar többsége miatt nem vártam jelentős különbségeket az anyanyelvi megoszlás és a 2001-es adatok között. Feltételezésem beigazolódt, a magyar anyanyelvűek száma 105%-a a magyar nemzetiségűeknek. A 2002-es adatok szerint a lakosság anyanyelvi megoszlása a következő: szlovák 10,93%, magyar 87,47%, bizonytalan és egyéb 1,6%. Ezek után levontam azt a következtetést, mely szerint minél magasabb a magyarok aránya egy településen, annál kisebb az eltérés az anyanyelvi és a nemzetiségi adatok között. Nyitraegersztén ez a rés a vegyes házasságban élők nemzetiségi bevallásán alapul, de sajnos sok helyen homogén magyar családok is szlováknak iratkoznak. Utóbbit értetlenkedve fogadtam, hiszen Nyitraegersztén a túlnyomó magyar többség miatt senkinek sem származhat hátránya abból, hogy magyar nemzetiségű. Itt az a lakos van nagyobb gondban, aki magyarul nem tud.

Nyelvhasználat és iskolaválasztás

A nyelvhasználatot két kategóriában tudakoltam: házon belül és nyilvánosságban. Adatközlőim anyanyelve¹⁵ jelentősen befolyásolta az eredményeket mind a nyelvhasználat, mind az iskolaválasztás tekintetében. Előbbinél egyértelmű, hogy a nyilvános nyelvhasználatnál adatközlőim azt a nyelvet jelölték meg, amelyen az illető velük beszélget. Ez magyar anyanyelvűeknél többnyire a magyar. Ugyanakkor egynyelvű magyar a településeken alig van: csak az idős asszonyok, illetve a hat évesnél kisebb gyerekek körében fordul elő (Sándor A. 2000. 126). Ezért amikor a nyilvánosságban történő nyelvhasználatról

¹⁴ A „gyerek” szlovák főiskolára jár, de előtte tanulmányait magyarul végezte – a jelenlegi iskolások közül egyedülként.

¹⁵ Magyar anyanyelvűek, egy kivétellel magyar-domináns kétnyelvűek.

beszélünk, annak a magyarok esetében szinte mindig vegyesnek kell lennie, de az árnyaltabb kép érdekében használok a magyar nyelvhasználati kategóriát. Az iskolaválasztásnál meghatározó, hogy adatközlőim általában jobban ismerik a magyar családokat, így jobban tudják követni a településről elkerült magyar diákok közép- és a főiskolai pályafutását, mint a szlovákokét.

Nyitracehínél a település mindennapjaiban még mindig a magyar nyelv a domináns szerep, hiszen a lakosság 47%-a a magyart használja a legtöbbet. 12% (120 fő) tartozik a csak szlovákul beszélők közé. A csoport nem egységes, ugyanis egy 1999-es helyi felmérés szerint mindössze 14 személy nem tudott egyáltalán magyarul, tehát a többiek (mintegy 100-an) nem használják a nyelvet. A 239 iskoláskorúból 120 magyar anyanyelvű a 119 szlovákkal szemben. Az iskola nyelve szerinti tagolás már más arányokat mutat: 64%-uk szlovák iskolába jár, és csak 36% magyar nyelvűbe. Fontos tudni, hogy a faluban csak összevont 1–3. osztály van a csökkenő gyerekszám miatt. Viszont önálló szlovák osztály indul, mert ide járnak a kiscétényiek is, és sok magyar anyanyelvű gyerek jár szlovák osztályba.

4. táblázat

**Nyelvhasználati megoszlás a kiválasztott településeken,
2002-ben (százalékban)**

	Nyitracehi	Kolon	Nyitraegerszeg	Nagyhind	Nyitrageszte
m m	46,9	48,2	18,4	20,6	74,7
m v	1,8	1,6	3,2	0,9	1,1
sz sz	12,1	19,7	58,7	48,7	5,1
sz v	16,8	13,6	7,6	13,0	3,5
v v	18,2	15,1	10,9	13,9	5,6
v m	4,1	1,5	0,5	2,9	9,9
v sz	0	0,1	0,3	0	0
sz m	0,1	0	0,1	0	0,3
m sz	0	0	0,2	0	0

Jelmagyarázat: m = magyar, sz = szlovák, v = vegyes. Az első betű a házon belüli, a második a nyilvánosságban használt nyelvet jelöli.

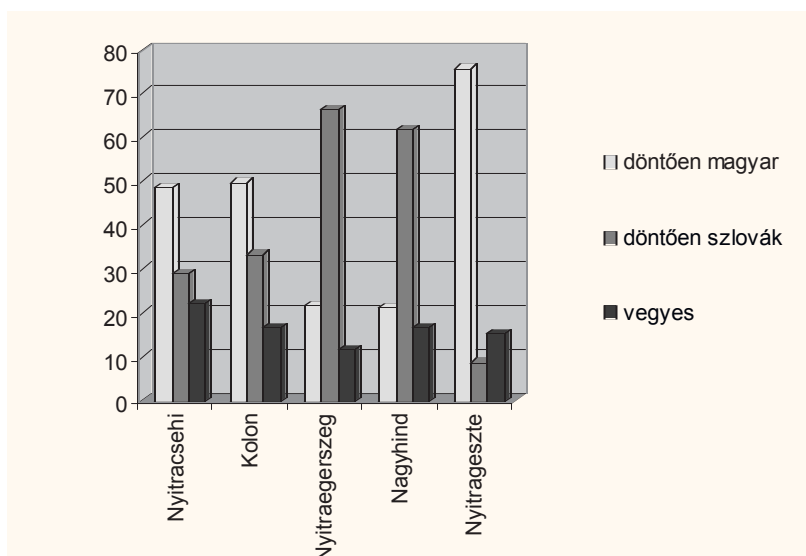
Kolonban a nyelvhasználati megoszlás nagyon hasonlít a Nyitracehínél regisztrálthoz. Nagyobb különbség csak a mindig szlovákul beszélőknél van – itt sokkal jelentősebb az arányuk. A településen egyértelmű a magyar nyelv dominanciája, hiszen a lakosság közel fele a mindennapokban a magyar nyelvet részesíti előnyben. Ennek ellenére a magyar nyelv visszaszorulóban van, a fiatalabb generációk egyre inkább a szlovák nyelvet használják. Itt is érvényes az, ami a Nyitrai járásra és Dél-Szlovákia egészére igaz: a magyarok között az életkorral párhuzamosan csökken a kétnyelvűek aránya, míg a szlovákoknál nő. Általában a családokon belül is jellemző a magyar nyelv visszaszorulása, különösen ott, ahol a gyerekek szlovák iskolába járnak. Az ilyen családokban a legkisebb gyerekek tud legkevésbé magyarul (Sándor A. 2000. 57). A diákok negyede nem tud magyarul,

vagy nem használja a magyar nyelvet, megindult tehát az egy nyelvűség irányába mutató folyamat.

Kolonban 365-en járnak valamilyen oktatási intézménybe. Az iskolások és óvodások közül 195-en magyar anyanyelvűek (53,42%), 154-en szlovákok (42,19%) és 16 gyerekek bizonytalan az anyanyelve (4,38%). Jelenleg magyar iskolába (alap-, közép- és főiskolába) és óvodába jár 99 diák, az összes tanuló 27%-a (!), a magyar anyanyelvűek 51%-a. Mindkét szám hihetetlenül alacsony, ugyanis a szlovákiai magyar átlag 73%. Sajnos az egész járásban magas a szlovák iskolába járó magyar tanulók aránya (44,7%), ezzel az összes magyarlakta járás között az első helyen áll a Nyitrai (Sándor A. 2000. 134–136).

3. ábra

**Nyelvhasználati megoszlás a kiválasztott településeken,
2002-ben (százalékban)**

Nyitraegerszeg lakosaira jellemző leginkább, hogy a nyilvánosan csak magyarul beszélők száma elhanyagolható, hiszen a település lakosságának kb. fele egyáltalán nem tud magyarul, így a magyar nyelv használatának tere erősen beszűkült. A nyelvhasználat szoros összefüggésben van az életkorral. Az idősek nagy része beszél magyarul – főleg egymás között használják anyanyelvüket –, míg a középkorúak és az annál fiatalabbak már inkább a szlovákot részesítik előnyben. Ezt ismét csak a magyar iskola bezárására lehet visszavezetni. Rendkívül nagy különbségek vannak az összlakosság, illetve az iskolások nyelvhasználati megoszlásában. Az iskolások 90%-a nem, vagy alig beszél magyarul, mely annak a hozadéka, hogy adatközlőim szerint nem is magyar anyanyelvűek. A 176 iskolás és óvodás közül adatközlőim szerint mindössze öt magyar anyanyelvű gyerek található! Ehhez hozzátartozik, hogy a többi 171 gyerek egy része homogén magyar családból származik, de mivel már a szülők is szlovák iskolába jártak, és otthon is sokszor szlovákul beszélnek, ezért legtöbbször a gyerek szlovák anyanyelvűnek tekinthető. A vegyes házasságokból származó utódok többsége pedig egyáltalán nem beszél magyarul.

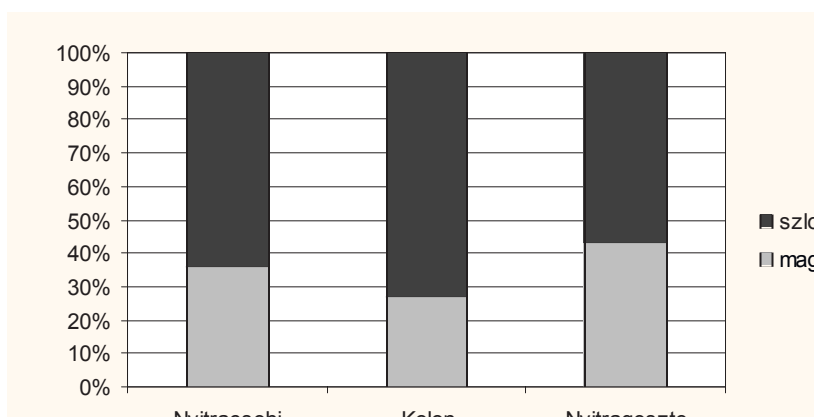
Az iskolaválasztás-kategória a községben értelmetlen, hiszen csak szlovák iskola van, és távolabbi vidékekre sem jár senki, hogy magyarul tanulhasson.¹⁶

Nagyhinden – Nyitraegerszeghez viszonyítva – kevesebb a csak szlovákul beszélők aránya, viszont nagyobb a v v és az sz v csoport részesedése (ld. 4. táblázat). Az m m csoportnak is nagyobb szelet jut a tortából, de ez nem tükrözi a magyar anyanyelvűek arányát. Ennek az az oka, hogy a vizsgált települések közül itt a legnagyobb a valamely nyelvhasználati szintéren szlovákul beszélők, illetve a v v csoport aránya, melyet szintén a nagyfokú kevertségre vezethetünk vissza.

A településen nincs magyar nyelvű iskola és magyarul tanuló iskolás, bár a kalászi magyar iskola csak 3 kilométerre van.

4. ábra

A magyar és szlovák iskolába járók megoszlása 2002-ben

Nyitraegerszén a nyelvhasználati megoszlás igazodik a két etnikum arányához, a faluban szinte csak magyarul beszélnek az emberek. Érezhető azonban, hogy itt is megkezdődött a magyar nyelv visszaszorulása. A lakosság háromnegyede mindennapjai során döntően a magyar nyelvet használja, az inkább szlovákul beszélők aránya összesen 9%. A faluban a szlovákok ugyanúgy kétnyelvűek, mint a magyarok. Az iskolások 76,32%-a magyar anyanyelvű, ami öröndetes, mivel biztosítja a falu magyar többségét a következő generációkra is. A nyelvhasználat terén az m m, m v és v m csoportok összesen majdnem kiadják a magyar anyanyelvűek arányát (75%). Ugyanakkor a valamely nyelvhasználati szintéren döntően szlovákul beszélők hányada eléri a 12%-ot, tehát jelentősen nagyobb az iskolások körében.

Az iskolaválasztás már sokkal rosszabb helyzetet mutat, mint a nyelvhasználat. Az iskolások körében többen tartoznak az sz sz, illetve az sz v csoportba. Ez az iskolaválasztásnak is köszönhető, ugyanis meglepő módon Nyitraegerszéről többen járnak a családi szlovák alapiskolába, mint a pogrányi magyarba.¹⁷

¹⁶ A legközelebbi magyar tannyelvű iskola Pogrányban található, de csak nyitrai állással lehet eljutni oda.

¹⁷ Nyitraegerszén a helyi iskolát 1970-ben zárták be.

Szuburbanizáció és szegregáció

A vizsgált terület magyarságának zöme Nyitrához közel lakik, így felmerült bennem az a gondolat is, hogy a városból kiköltöző szlovák lakosság esetleg megváltoztatta a vizsgált területen az etnikai térszerkezetet. Erre a lehetőségre különösen Nyitracsehin, Kolonban és Nyitraegerszegen számítottam. A Nyitráról történő esetleges kiáramlás mérésére alkalmasnak tűnt az, hogy adatközlőimtől megkérdeztem az idegenek¹⁸ számát, származási helyét.

Ezek alapján a vizsgált településeken a lakosság 10–27%-a máshonnan származik. Nyitracsehin idegen az összlakosság 9,9%-a (ez a legalacsonyabb érték a mintatelepüléseken). 7,8% származik a Nyitrai járás területéről, kb. fele-fele arányban a Zoboralja magyar falvaiból (és Nagycétényből) és a szomszédos szlovák községekből (Nagyemőke, Nagylapás, Kiscétény, Lapásgyarmat). Régebben a környező szlovák falvakból sok menyecske került ide, mert Nyitracsehi viszonylag jómódú falu volt. A lakosság 0,8%-a származik a járás városaiból (Nyitra és Verebely), 1,3% egyéb és ismeretlen. Az idegenek túlnyomó többsége beházasodott a településre, mindössze egyetlen olyan család van, akik nem helybeliek – ők Nyitráról jöttek. Mint később megtudtam, ennek hátterében adminisztratív okok állnak, ugyanis korlátozzák a nyitraiak telekvásárlását, pedig érdeklődő szép számmal akad. Főleg azóta, hogy 1992-ben belterületté minősítették a mai Új utca környékét, és megindult a családi házak építése. Mindezek következtében Nyitracsehi esetében nem tudom bizonyítani, hogy a szuburbanizáció hatással lenne a nemzetiségi szerkezet változásaira.

Kolon lakóinak 78,1%-a idevalósi, a többiek betelepültek. A népesség 7,5%-a származik a járásból (döntően a környékbeli magyarlakta falvakból) és mindössze 1,1% a környező városokból (Nyitra: 9 fő, Verebely: 4 fő, Aranyosmarót: 2 fő). Az adatok ismét cáfolják a szuburbanizáció meglétét, ráadásul az említett 15 személy mindegyike beházasodott a helységbe, azaz nem családok kiköltözéséről van szó.

Nyitraegerszeg egykor híresen endogám falu volt, az idegenek csekély hányadát képezték a lakosságnak. Mára a helyzet teljesen megváltozott. A faluközösség felbomlásával megindult az idegenek beköltözése, a beházasodás kevésbé volt jellemző. Az idegenek a falu népességének 27,83%-át alkotják. Anyanyelv szerinti megoszlásukban óriási a különbség: 16 magyarral szemben 237 szlovák települt be, a 40 cigányból pedig 36 idegen. A beköltöző nem magyarok majdnem 97%-a ráadásul egynyelvű szlovák. A falu – kellemes környezetének köszönhetően – egyben kedvelt üdülőhely is, sok nyitrai és pozsonyi családnak van itt nyaralója. Ezzel együtt a szuburbanizáció megléte itt sem egyértelmű.

Nagyhinden az idegenek aránya 26%, döntő többségük a környező, illetve a zoboraljai falvakból származik. Nyitragesztén az idegenek aránya alacsony (12,27%), ami jól mutatja, hogy még ma is a zártabb falvak közé tartozik. Az idegenek túlnyomó többsége beházasodott a községbe, származási helyük – néhány kivétellel – a Zobor-vidék.

Összességében a kiválasztott öt településen elhanyagolható a szuburbanizáció módosító hatása az etnikai arányokra. Ugyanakkor Nyitragerencsén (1991 előtt Nyitrához tartozott) a statisztikai adatok egyértelműen alátámasztják a szuburbanizáció meglétét.

¹⁸ Természetesen felmerül a kérdés, ki számít idegennak. Adatközlőimnél idegennak számítottak a faluba beházasodottak, valamint általában a kevesebb mint kb. 20 évvel ezelőtt beköltözők.

1991 és 2001 között Gerencsér összlakossága 168 fővel nőtt, ezen belül viszont a magyar lakosság 178 fővel csökkent (!), ezért a szlovákok többlete 328 fő (+18 egyéb nemzetiségű). A hatalmas növekmény csak a Nyitráról való kiáramlással magyarázható.

A településeken belüli etnikai tagozódás terepmunkám fontos részét képezte. Előzetesen azt feltételeztem, hogy a falvakban nincs etnikai alapú szegregáció, magyarok és szlovákok teljes keveredése a jellemző. Utóbb ez az állítás igaznak bizonyult.

Nyitraacsehin belül etnikai tömböket nem lehet lehatárolni, viszont vannak olyan utcácskák, ahol egyik vagy másik nemzetiség dominál. A község régi főutcáján (a templom és a Községi Hivatal között) a magyar anyanyelvűek jóval több háztartást népesítenek be. Meglepetésre több magyar háztartás van az Új utcában is (a Kiscétény felé vezető úttal párhuzamosan), pedig ott kivétel nélkül új házak vannak, és sok építése folyik most is. A magyar anyanyelvűek alkotják a többséget a Kiscétény felé vezető út belső szakaszán is. Viszonylag sok szlovák háztartás van az iskola környékén, és jelentős számban vannak a Nyitra felé vezető út külső szakaszán.

A vizsgált települések közül Kolonban a legnagyobb az elkülönülés a magyar és szlovák anyanyelvűek közt, de még így sem mondhatjuk, hogy e két csoport a községben szegregált helyzetben él. Kétségtől a magyarok dominálnak a helység nyugati felében (Felvég), valamint a Nyitra–Aranyosmarót főút mentén fekvő Alvégén, ahol alig találunk szlovák háztartást. A falu új, keleti, délkeleti része viszont meglehetősen kevert, de itt sincs szlovák többség a háztartások számát tekintve. A helység közepén, az iskolától nem messze épített blokkházakban viszont szlovák dominancia alakult ki. A cigányok elhelyezkedése a településen kisebb góckhoz köthető, nincs cigánytelep. Egy-egy ilyen góc 2–4 roma háztartást foglal magába, és természetesen mindegyik a falu öreg részében található, magyar háztartások szomszédságában.

Nyitraegerszegen magyar háztartások nagyobb számban a főutcán és a vasúttal párhuzamos utcában találhatók. A községben nincs olyan rész, ahol a magyar anyanyelvűek lennének többségben. Ellenben a szlovákok erős többséget képeznek a templom környékén, illetve a folyóhoz közel eső részeken. Feltűnő, hogy a többi vizsgált helységhez képest kevés a vegyes háztartások száma. Kolon mellett itt lehetett még megvizsgálni a romák elrendeződését a térben. Kolonhoz hasonlóan gócszerűen helyezkednek el a faluban, a legtöbb cigány háztartás a templom és a folyó közti leromlott részeken lakik. Szintén több háztartásukat találjuk a főutca öreg, elhanyagolt épületeiben.

Nagyhindre a teljes keveredés jellemző, nagyon magas a vegyes háztartások aránya. Magyar háztartások nagyobb számban a főutcán, illetve a Kishind felé vezető út mentén helyezkednek el, a szlovák háztartások dekoncentráltan szóródnak szét, egyedül a Községi Hivatal mögött felépített lakótelepen kerültek abszolút többségbe.

Nyitragesztén belül nincs értelme etnikai alapú elkülönülésről beszélni, hiszen anyanyelv szerint csak egyetlen homogén szlovák háztartás van, és a vegyes háztartások sem egy helyre koncentráálódtak.

Összefoglalás, következtetések

A Nyitra-vidéki magyarság őshonos, az Árpád-kortól itt élő kisebbség. Mai településterülete az egykori kiterjedt, északi homogén magyar etnikai tér szétszuszorodott maradványa. A járás jelenlegi etnikai szerkezetének alapja a XVII–XVIII. század fordulójának (1684–1708) harcai után alakult ki. A XVIII–XIX. század folyamán a szlovák etnikum jelentősen tudta növelni számát és arányát a járás területén egészen 1867-ig. Az 1867-től 1918-ig tartó időszak a magyarok számára volt kedvező, magas természetes szaporulatuk

mellett a kettős nyelvi kötődésű, korábban magát német és szlovák anyanyelvűnek vallók asszimilációja is őket gyarapította.

Az 1918-as államfordulat még ma is él a legidősebbek emlékezetében, sorsfordulója volt az itteni magyarságnak. Ettől kezdve a magyar többségű települések és a magyar lakosság száma is folyamatosan csökken.

A számbeli fogyatkozás mellett a legnagyobb probléma a magyar identitás válsága, főleg a fiatalok körében. Ehhez hozzájárultak a múltban a II. világháború utáni megtorló intézkedések (kitelepítés, deportálás, reszlovakizáció), melynek során a terület elveszítette a magyar értelmiség döntő hányadát.

A Nyitrai járás magyarsága ma – Pozsony és Kassa városa mellett – a legkedvezőtlenebb helyzetben van Szlovákiában a nemzetiségi fennmaradás szempontjából. 2001-ben a népszámlálás szerint már csak alig több mint tízezer magyar nemzetiségű lakos él a járásban. A magyar többségű települések száma nyolcra apadt (Nyitakért is ideszámítva). A Zobor-vidék északnyugati részén mindenütt 10% alá csökkent a magyarok aránya, ezen a részen a magyarok fennmaradására – anyanyelvi oktatás hiányában – nem látok reális esélyt. A járás délkeleti szegletében (Verebély környékén) hasonló a kilátások, csak kicsit később fog bekövetkezni az imént vázolt állapot. A megmaradásra a legnagyobb reménye a Nyitakér–Nagycétény–Nyitracsehi–Alsóbodok–Kolon–Zsére tengely környékén van a magyarságnak. Ennek záloga az anyanyelvi oktatás fennmaradása, illetve bővítése.

Az öt vizsgált település adataiból néhány általános következtetést vontam le. A 2001-es népszámláláshoz képest mindenütt magasabb a magyar anyanyelvűek száma,¹⁹ minél nagyobb a magyarok aránya az adott településen, annál kisebb mértékű az eltérés. A romák száma is magasabb, mint a népszámlálás szerint, ők többnyire szlovák anyanyelvűek.

A nyelvhasználatra leginkább a két etnikum aránya hat. A magyar többségű településeken a magyar nyelv dominál, ugyanez fordítva is igaz. Minél homogénebb a település nemzetiségi összetétele, annál nagyobb számban használják a kisebbség tagjai a községben uralkodó nyelvet. Jelentős különbségek vannak a nyelvhasználatban életkor szerint, az idősek használják leginkább a magyar nyelvet, a fiatalok a legkevésbé. A magyar és szlovák anyanyelvűek nyelvhasználatát az adott községen belüli etnikai arányok befolyásolják leginkább.

Az iskolaválasztás külső tényezőktől is függ: van-e magyar iskola a közelben, mekkora ráfordítást igényel a család részéről (anyagi okok) oda járattatni a gyereket. Ezek a tényezők is közrejátszanak abban, hogy a Nyitrai járásban rendkívül magas a szlovák iskolába járó magyar anyanyelvű tanulók aránya. A vegyes házasságból származó utódok szinte kivétel nélkül szlovák intézményekbe járnak, és sok magyar család is a szlovák iskolát részesíti előnyben. Ebben szerepe van annak a tévhitnek is, mely szerint ha a gyerek magyar iskolába jár, akkor nem fog érvényesülni. Pedig ez inkább fordítva szokott történni. Az anyanyelv megtartásához nélkülözhetetlen a magyar alapiskola (óvoda), így különösen fájó, hogy a járás magyarlakta falvainak jelentős részéből szinte lehetetlen magyar iskolába járattatni a gyerekeket.

A vizsgált településeken a vegyes házasságok aránya magas, de két községben a helyi sajátosságok miatt jóval alacsonyabb a többenél. A vegyes házasság általában asszimilációt eredményez szórványhelyzetben, így a Nyitrai járásban is. E házasságok aránya folyamatosan emelkedik, hiszen egyre kevesebb magyar él a vidéken, egyre nehezebb ma-

¹⁹ Nevezhetjük őket magyar kötődésűeknek is.

gyar házastársat találni. Ehhez hozzátartozik, hogy a keresők többsége Nyitrán, azaz szlovák környezetben dolgozik (esetleg tanul).

Az egyes településeken változó az idegenek aránya, ez a vegyes házasságokhoz hasonlóan helyi sajátosságoktól is függ. A Nyitrától keleti irányba eső falvakban nem tudtam kimutatni a szuburbanizáció jegyeit; az egyetlen kivétel, ahol valószínűsíteni lehet a kiköltözés jelenségét, az Nyitraegerencsér. Nyitraegerszegen halványan, de érezhető a Nyitráról kiköltözők számának növekedése. A szuburbanizáció hiányát abban látom, hogy Nyitra nem elég nagy ahhoz, hogy tömeges kitelepülés induljon meg, másrészt még a településhez tartoznak olyan hegylábi zöldövezetek (Zobor, Alsócsitár), amelyek felszívják a belső területekről kiáramlókat, de statisztikailag ezt a folyamatot nem lehet megfogni.

A települések belső etnikai struktúráját illetően a legfontosabb tény, hogy nincs térbeli szegregáció a magyar és szlovák anyanyelvű lakosság között. Minél kisebb a magyarok aránya az adott községben, annál véletlenszerűbb az azonos anyanyelvűek eloszlása. Ha a magyarok aránya egy kritikus érték alá kerül (ld. Nyitraegerszeg), akkor természetesen a pusztán számbeli fölény miatt a település egyes részein a szlovákok túlsúlya figyelhető meg. A községeken belül általánosságban elmondható, hogy a főutca, illetve a régi településrészek magyar többségűek, az új, családi házas, valamint a lakótelepi részek szlovák többségűek. A főutcában sok idős lakos – akik főleg a magyarok közül kerülnek ki – egyedül él, helyükre később sokszor cigányok költöznek. A vizsgált területen a romák aránya alacsony, így nem jöttek létre nagy cigánytelepek sem. A helységen belül általában gócpontok körül jelennek meg. Házaik, épületeik minősége rossz, sokszor romos.

Az 1998-as és a 2002-es parlamenti választások kapcsán említésre méltó, hogy a magyarok lakta településeken teljesen más eredmények születtek, mint a járás többi részén. Ez a magyar pártok esetében egyértelmű. A nacionalista színezetű pártok (HZDS, SNS) kevesebb szavazatot kaptak csakúgy, mint a kommunista párt. A szlovák pártok közül a demokratikus pártokat részesítették előnyben a magyarok lakta települések szavazói. A két választás között lényeges különbség, hogy míg az 1998-as szavazáskor a magyar pártokra voksolók aránya nem érte el a magyarok arányát az adott településen, addig a 2002-es választáson jelentősen meghaladta azt.

Fontos kérdés, hogy a földrajzi környezet miként hatott és hat a vizsgált települések etnikai összetételére. A természeti környezet szerint két csoportot lehet meghatározni a magyarok lakta településeken belül. Az elsőbe a folyóvölgyben elhelyezkedő, korábban döntően agrármélességgel rendelkező falvak tartoznak (pl. Nyitraegerszeg, Nyitracehi). E községek helyzete békeidőben kedvező, viszont a háborús dúlások legnagyobb szenvedői, hiszen közlekedés-földrajzi helyzetük (Nyitra völgye) kedvező. A másik csoportba a dombsági, hegylábi környezetbe települt falvak tartoznak, melyekben a megélhetés békeidőben sem könnyű, közlekedési kapcsolataik korlátozottak – Alsóbodok, Zsére: zsákfalvak –, viszont háborús időben védettebbek.

A modern, urbanizált társadalomban az első csoport az államalkotó nemzetiség betelepülésének elsődleges célpontja. Jó példa erre Nyitraegerszeg: főút és vasút halad át a településen, sok nyaraló épült, ráadásul szlovák többségű falvak a szomszédai. A második csoportba tartozó községekben is meghatározó a közlekedés-földrajzi helyzet: az elzárt helységeknek (Nyitrageszte, Bodok, Zsére) sikerült megőrizniük eredeti etnikai struktúrájukat, viszont jelentős a fiatal népesség elvándorlása, az elöregedés, és problémát okoz a kedvezőtlen gazdasági helyzet is. Ezzel szemben a könnyen megközelíthető községek jelentős etnikai változáson estek át (Alsócsitár, Nyitragerencsér, Vicsápapáti). A természeti-környezeti adottságok hatásait módosíthatják helyi tényezők (pl. Gimes: idegenforgalmi lehetőségek), de lényeges szerepe van az etnikai környezetnek (a szomszédos falvak nemzeti-

ségi összetétele), valamint a politikának is (pl. Nagyhind egyesítése Kishinddel, Béd, Menyhe és Szalakusz összevonása).

Mindezek alapján valószínűsíthető, hogy a magyar többséget csak azok a települések tudják megtartani, melyek viszonylag messzebb esnek a városoktól, közlekedési helyzetük kedvezőtlen, és környezetükben több hozzájuk hasonló (magyar többségű) helység található.

Felhasznált irodalom

Acsády Ignác: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720–21. *Magyar Statisztikai Közlemények XII.* 1896.

Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára I–II.*, Pest, 1851.

Fügedi Erik: Nyitra megye betelepülése. *Település és népiségtörténeti értekezések* 1. sz., Budapest, 1938.

Gyurgyík László: *Magyar mérleg*. Kalligram, Pozsony, 1994.

Gyurgyík László: A 2001-es szlovákiai népszámlálás első eredményei. *Regio*, 2001/4. sz.

Gyurgyík László: *A magyarul lakta települések magyar és szlovák nemzetiségű lakosságának megoszlása az 1991-es és 2001-es népszámlálás adatai alapján*. Gondolat, 2002/3. sz.

Hoóz István: A népesség nemzetiség szerinti megoszlásának tanulmányozásáról. In: Hoóz–Kepecs–Klinger: *A Baranyában élő nemzetiségek demográfiai helyzete 1980-ban*. Budapest, 1985.

Keményfi Róbert: *A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai rajza*. KLTE Néprajzi Tanszék, Debrecen, 1998.

Kniezsa István: *Magyarország népei a XI. században*. Athenaeum, Budapest, 1938.

Kniezsa István: *Adalékok a magyar–szlovák nyelvhatár történetéhez*. Athenaeum, Budapest, 1941.

Kocsis Károly: Az etnikai térszerkezet változásai a mai Szlovákia területén (1920 előtt). In: *A Felvidék történeti földrajza*, Nyíregyháza, 1998.

Kocsis Károly: *Szlovákia mai területének etnikai térképe*. MTA, Budapest, 2000.

Lexicon locorum Regni Hungariae populorum anno 1773 officiose confectum. Magyar Békeküldöttség, Budapest, 1920.

Sándor Anna: *Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőköségben, Kolonban*. Kalligram, Pozsony, 2000.

Urbán György: Török idők a Vág–Nyitra–Garam–Ipoly mentén 1664 táján. *Földrajzi Értesítő* XLIV. évf. 1995/1–2. sz.

Népszámlálások:

1880, 1890, 1900, 1910: *Magyar népszámlálások (anyanyelv szerint)*

1919, 1921, 1930, 1961, 1970, 1980, 1991: *Csehszlovák népszámlálások (nemzetiség szerint)*

1941: *Magyar és szlovák népszámlálás (anyanyelv, ill. nemzetiség szerint)*

2001: *Szlovák népszámlálás (nemzetiség szerint)*

Internetes források:

www.statistics.sk

www.ba.sknet/Zoboralja

	szlovák	magyar	német	egyéb	összes lakos	szlovákok aránya	magyarok aránya
1495		2					
1796		2					
1840		484					
1880	42	407	11	22	482	8,71	84,44
1890	9	493	9	0	511	1,76	96,48
1900	22	523	1	0	546	4,03	95,79
1910	49	585	1	0	635	7,72	92,13
1919	0	619	0	7	626	0	98,88
1921	121	509	0	1	631	19,18	80,67
1930	159	529	0	0	688	23,11	76,89
1941	379	400	0	0	779	48,65	51,35
1961*	737	742	0	0	1479	49,83	50,17
1970*	742	796	0	0	1538	48,24	51,76
1980*	765	756	0	0	1521	50,30	49,70
1991	438	636	0	0	1074	40,78	59,22
2001	467	550	0	0	1017	45,61	53,71
2002	359	641	0	0	1000	35,90	64,10

Melléklet

5. táblázat

Nyitrai népsége etnikai megoszlása

	szlovák	magyar	1495– német	2002 egyéb	összes lakos	szlovákok aránya	magyarok aránya
1495		2					
1796		2					
1840		760					
1880	119	578	19	29	745	15,97	77,58
1890	112	663	31	0	806	13,90	82,26
1900	170	713	19	0	902	18,85	79,05
1910	182	731	8	13	934	19,49	78,27
1919	151	726	0	1	878	17,20	82,69
1921	169	737	1	16	923	18,31	79,85
1930	294	714	0	9	1017	28,91	70,21
1941	560	600	0	7	1167	47,99	51,41
1961		901			1387		64,96
1970		1005			1488		67,54
1980		951			1510		62,98
1991	492	906	0	33	1433	34,33	63,22
2001	563	859	0	22	1444	38,99	59,49
2002	451	911	0	67	1429	31,56	63,75

Jelmagyarázat: 1495, 1796: 1 = szlovák, 2 = magyar, *: Kiscéténnel együtt;

Forrás: 1495, 1796: Kocsis K. 2000.,

1840: Fényes E.

1851, 1880–1910: magyar népszámlálások anyanyelvi adatai,

1919–2001: csehszlovák, ill. szlovák népszámlálások nemzetiségi adatai,

2002: saját adatgyűjtés

**Kolon népességének etnikai megoszlása
1495–2002**

	szlovák	magyar	német	egyéb	összes lakos	szlovákok aránya	magyarok aránya
1495		2					
1796	1						
1840		1009			1009		100
1880	44	880	26	32	982	4,48	89,61
1890	64	949	22	2	1037	6,17	91,51
1900	58	999	15	0	1072	5,41	93,19
1910	60	1039	14	17	1130	5,31	91,95
1919	44	1037	0	11	1092	4,03	94,96
1921	122	1010	13	1	1146	10,65	88,13
1930	220	944	6	5	1175	18,72	80,34
1941	600	620	0	9	1229	48,82	50,45
1961		648			1377		47,06
1970		215			1276		16,85
1980		110			1133		9,71
1991	794	153	0	7	960	82,71	15,94
2001	836	98	0	14	950	88,00	10,32
2002	577	304	0	46	927	62,24	32,79

Megjegyzés: Jelmagyarázat és forrás: ld. 5. táblázat

**Nyitraegerszeg népességének etnikai megoszlása
1495–2002**

	szlovák	magyar	német	egyéb	összes lakos	szlovákok aránya	magyarok aránya
1495		2					
1796		2					
1840		284			284		100
1880	37	340	5	7	389	9,51	87,40
1890	30	325	8	0	363	8,26	89,53
1900	34	352	2	12	400	8,50	88,00
1910	14	390	2	0	406	3,45	96,06
1919	5	486	1	13	505	0,99	96,24
1930	69	414	0	0	483	14,29	85,71
1941	14	439	4	0	457	3,06	96,06
1961		131			489		26,79
1970		243			492		49,39
1980*		117			917		12,76
1991*	643	117	0	0	760	84,61	15,39
2001	260	87	0	3	350	74,29	24,86
2002	186	157	0	2	345	53,91	45,51

Jelmagyarázat és forrás: ld. 5. táblázat

**Nagyhind népességének etnikai megoszlása
1495–2002**

	szlovák	magyar	német	egyéb	összes lakos	szlovákok aránya	magyarok aránya
1495		2					
1796		2					
1840		340					
1880	5	290	4	10	309	1,62	93,85
1890	10	304	7	0	321	3,12	94,70
1900	10	296	5	1	312	3,21	94,87
1910	0	358	5	27	390	0	91,79
1919	1	331	3	0	335	0,30	98,81
1921	9	333	0	10	352	2,56	94,60
1930	49	342	0	0	391	12,53	87,47
1941	262	300	0	0	562	46,62	53,38
1961	109	387	0	0	496	21,98	78,02
1970	88	414	0	0	502	17,53	82,47
1980*		1067			1693		63,02
1991	31	371	0	0	402	7,71	92,29
2001	66	312	0	0	378	17,46	82,54
2002	41	328	0	6	375	10,93	87,47

Jelmagyarázat: 1495, 1796: 1 = szlovák, 2 = magyar; *: Hindre vonatkozik [Kishind + Nagyhind].

Forrás: 1495, 1796: Kocsis K. 2000.,

1840: Fényes E. 1851.,

1880, 1890, 1900, 1910, 1941: magyar népszámlálások anyanyelvi adatai,

1919, 1930, 1991: csehszlovák népszámlálások nemzetiségi adatai,

2001: szlovák népszámlálások nemzetiségi adatai,

2002: saját adatgyűjtés

**Nyitraegerszte népességének etnikai megoszlása
1495–2001**

		Nyitraacsehi	Kolon	Nyitraegerszeg	Nagyhind	Nyitraegerszte
<i>Anyanyelv</i>	magyar	64,1	63,8	32,8	45,5	87,5
	szlovák	35,9	33,9	66,6	53,9	10,9
	bizonytalan és egyéb	0	2,3	0,6	0,6	1,6
<i>Nyelvhasználat</i>	döntően magyar	48,7	49,8	21,9	21,4	75,7
	döntően szlovák	29,0	33,4	66,3	61,7	8,8
	vegyes	22,3	16,8	11,8	16,8	15,5
<i>Iskolaválasztás *</i>	magyar alap és óvoda	36,0	21,9			39,5
	magyar közép és főiskola		5,2			3,9
	szlovák alap és óvoda	64,0	52,1			47,4
	szlovák közép és főiskola		20,8			9,2
<i>Háztartás</i>	magyar	54,6	59,7	34,1	36,3	82,1
	szlovák	20,4	16,8	43,0	20,4	0,9
	vegyes	24,9	23,5	22,9	43,4	17,0
<i>Vegyes házasságok száma**</i>			99	40	36	22
<i>Egyedül élő magyarok</i>		3,4	4,2	4,2	5,2	6,9
<i>Egyedül élő szlovákok</i>		1,3	0,6	1,3	1,2	0
<i>* Összesen együtt;</i>		0	2,6	4,3	0	0
<i>Forrás: ld. 5. táblázat</i>						
<i>Máshonnan származók</i>		9,9	21,9	27,4	25,2	12,3
Összlakosság		1000	1429	927	345	375

Popély Árpád

**A Lévai járás etnikai arculata
a csehszlovák telepítési politika és a reszlovakizáció
tükrében**

**The Ethnic Aspect
of Léva District as Reflected by Czechoslovakian Settlement
Policy and Reslovakisation**

The author examines the influences of Czechoslovakian settlement policy between 1945 and 1948 – the results of which still can be felt today – on the ethnic composition of Léva (Levice) district. The proportion of the Hungarian inhabitants of nine settlements dropped under 20% between 1930 and 1991, which thus lost the right to the use of the mother tongue. Considering the proportions, 98.2pc of the Hungarian population could make use of this right in 1930, while only 84.5% in 1991. This proportion had further decreased by 2001.

Tanulmányunk a II. világháború után újjáalakult Csehszlovákia 1945–1948 közötti ún. telepítési és reszlovakizációs politikáját s annak a Lévai járás etnikai összetételének alakulására gyakorolt hatását vizsgálja. A lakosságcseré keretében Magyarországra telepített, a Csehszlovákia-ba deportált, a kényszerűségből elmenekült, ill. a reszlovakizált magyarok, valamint az ezzel párhuzamosan a magyarlakta településeken letelepülő szlovákok számának, ill. az ezek hatására bekövetkezett etnikai átrendeződés település-szintű feltárásával arra szeretnénk választ kapni, hogy az 1910-ben a járás összlakosságának 73,5%-át, 1930-ban pedig még mindig 50,4%-át, tehát abszolút többségét kitevő magyarság részaránya miért süllyedt 1961-re 35,1%-ra, majd folyamatosan tovább csökkenve 2001-re 27,9%-ra.

Mivel a magyar többségű Dél-Szlovákia etnikai arculatának megváltoztatása mint szándék nem csupán a II. világháború után merült fel, hanem fontos szerepet kapott már az 1919. évi csehszlovák földreform megvalósítása során is (amikor a magyar nyelvterületen szláv (szlovák és cseh-morva) telepesfalvak egész láncolatát hozták létre), munkánkban kiemelten foglalkozunk a két világháború közötti ún. kolonizációval is.

Ezen túlmenően pedig, mivel mind a kolonizáció, mind pedig a későbbi kitelepítések és a reszlovakizáció során gyakran elhangzó érv volt az egyfajta „történelmi igazságtételre”, ill. a dél-szlovákiai lakosság elmúlt évszázadok folyamán bekövetkezett „elmagyarosítására”, valamint a „visszaszlovákosítását” megíúsító I. Csehszlovák Köztársaság állítólagos túl liberális nemzetiségi politikájára való hivatkozás, szükségesnek tartjuk a járás etnikai arculatában a 20. századig bekövetkezett változások, ill. az azokat befolyásoló tényezők áttekintését.

Választásunk azért esett a Lévai járásra, mivel a Garam-mente Szlovákiának a lakosságcseré, az Ipoly-mente pedig a reszlovakizáció által leginkább érintett régiói közé tartozik, a telepítések révén leginkább itt sikerült megbontani a korábban meglehetősen homogén magyar etnikai terület egységét, s így a járás kitűnően alkalmas arra, hogy a példáján illusztráljuk a csehszlovák telepítési és reszlovakizációs politikát.

A járás kiválasztásában nem elhanyagolható szerepet játszott az is, hogy területe (1551 km²) 1960 óta nem változott, s határait nem módosította sem az 1968. évi részleges, sem az 1996. évi átfogó területi és közigazgatási reform.

A csehszlovák Nemzetgyűlés által 1960. április 9-én elfogadott 36/1960 sz. törvény¹ értelmében létrehozott járás magvát a korábbi Lévai és Zselizi járás alkotja, amelyekhez hozzácsatolták a megszüntetett Ipolysági járás túlnyomó részét, valamint az ugyancsak megszünt Aranyosmaróti, Verebélyi és Nagysurányi járás néhány községét.² A Lévai járás esetében is érvényesült az a gyakorlat, miszerint magyar többségű járásokat egyesítettek a nagyobb népességszámú, szlovák többségű járásokkal, a lehető legkisebbre csökkentve a járásokon belüli magyar lakosság számarányát. Az új járások központjai a nyelvhatárhoz közeli vegyes lakosságú, de szlovák többségű városokból kerültek ki, s a magyar többségüket megőrző kisebb városok általában a járások perifériájára szorultak.³

A régebbi adatoknak a jelenlegi járás területére való összesítését ugyanakkor némileg megnehezítette, hogy területe 1918-ig, ill. 1938–1945 között a történelmi Bars, Hont és Esztergom vármegyékhez, Csehszlovákia 1918. évi megalakulását követően pedig a Lévai, Zselizi, Ipolysági, Párkányi, Verebélyi és Aranyosmaróti járáshoz tartozott.

A járás etnikai arculatának alakulása az elmúlt századokban

A magyar–szláv (szlovák) etnikai választóvonal már a honfoglalás idején is a járás területén haladt el. Kniezsa István szerint ez a Kisalföldön a magyar szállásterület északi határa a Pozsony–Nagyszombat–Galgóc–Nyitra–Verebély majd a Garam-menti Ó(Bars) vonaláig húzódott, a Garam völgyében pedig felnyúlt Garamszentbenedekig. Amíg az említett térségben a magyar és a szláv lakosságú területek – néhány szigettől eltekintve – élesen elkülönültek egymástól, az Ipoly völgye, megközelítőleg a mai Ipolyságtól keletre már vegyes lakosságú volt.⁴

A térség 11. században kialakult etnikai arculata a mohácsi vészig már nem változott számottevően, csupán az Ipoly-mentén figyelhető meg a magyar etnikum bizonyos térnyerése. A 15–16. század fordulójára stabilizálódott magyar etnikai terület északi határát a következő települések alkották: Mohi – Kiskoszmály – Garamtolmács – Óbars – Garamkelecsény – Léva – Kiskereskény – Hontvarsány – Hontkiskér – Csánk – Bori – Dalmad – Egeg – Palást.⁵ Az így kijelölt nyelvhatár természetesen nem jelentett merev etnikai választóvonalat, hiszen ettől északra, különösen az Ipoly mentén jelentős számú magyar, délre pedig szláv kisebbség élt, úgyhogy a járás akkor még Hont vármegyéhez tartozó keleti részén a két népesség „teljes keveredéséről” beszélhetünk.⁶

A járás, csakúgy mint az egész mai Szlovákia etnikai arculatát gyökeresen átalakította a 150 éves török hódoltság, ill. a 17. század végén és 18. század elején kibontakozó észak–déli irányú, a folytonos háborúk során kipusztult országrészek benépesítését célzó migrációs folyamat. A Kisalföldre az 1663-ban kiújuló harcok, köztük Érsekújvár török elfoglalása mérte a legnagyobb csapást, ami a magyar lakosság tömeges elhurcolását, elpusztulását vagy elmenekülését, s így egész falvak, régiók elnéptelenedését eredményez-

¹ Sbírka zákonu Republiky československé, ročník 1960, částka 15., 98–100. s.

² Sčítanie ľudu, domov a bytov k 1. decembru 1970 v okrese Levice 1973. 7. s.

³ Vö.: Kocsis K. 1995.

⁴ Kniezsa I. 1938. 376–379. s.

⁵ Kocsis K. 2000. Egegtől északra magyar lakosságú volt még a Korponai járáshoz tartozó Egyházmarót, Szúd, Ősöd és Gyügy; Egeg és Palást között pedig ezzel szemben szláv (szlovák) lakosságú Felsőszemeréd, Szalatnya, Kistompa, Horváti és Felsőtúr

⁶ Bakács I. 1971. 33. s.

te. A pusztítást a Bécs 1683. évi sikertelen török ostroma után meginduló, s 1699-ig tartó felszabadító háború, a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) és a 18. század elején pusztító járványok sorozata tetőzte be.

A török hódoltság felszámolása után már a 17. század végén, de méginkább a 18. század folyamán Magyarország túlnépesedett hegyvidéki peremterületeiről egy általános dél felé vándorlás kezdődött a nagyrészt elpusztult központi és déli országrészek felé. Ez a népességmozgás a mai Szlovákia területén a magyarok és szlovákok tömeges dél felé vándorlását eredményezte, amelynek során az elpusztult vagy az Alföldre vándorolt magyarok után üresen maradt magyar falvakba az északi hegyvidéki területekről szlovákok települtek. A szlovákság azonban nemcsak a lakatlan falvakat népesítette be, hanem sok esetben magába olvasztotta a helyben talált magyar lakosságot is.⁷

Ez a hosszantartó, másfél évszázados migrációs folyamat, amelynek hatására nemcsak a középkori magyar–szlovák nyelvhatár módosult csaknem mindenütt a magyarság rovására, s tolódtott erőteljesen dél felé, hanem a magyar nyelvterületen belül is számos szlovák (a mai Szlovákia keleti térségeiben ruszin) nyelvsziget jött létre, gyökeresen átalakította, s a 20. század közepéig meghatározta a mai Szlovákia etnikai arculatát.

A 18. század második felének etnikai viszonyait, a szlovákság bevándorlása és letelepedése utáni állapotokat szemléltető, gyakran idézett klasszikus forrás a Mária Terézia utasítására 1772–1773-ban összeállított, s többek között az egyes településeken legáltalánosabban használt nyelvet, nyelveket feltüntető helységnévlexikon,⁸ amely számszerű adatokat nem tartalmaz ugyan, mégis kiválóan alkalmas a települések etnikai hovatartozásának megállapítására. A lexikon alapján megállapítható, hogy a nyelvhatár leginkább Nyitra és Kassa térségében tolódtott délebbre, ill. e két térségben bontották meg az egykor összefüggő magyar nyelvterületet az abba beékelődő szlovák nyelvszigetek és nyúlványok.

A mai Lévai járás területén a nyelvhatár délebbre tolódtása Garamtolmács, Kiskoszmály, Óbars, Garamkelecsény, Kiskereskény, Csánk, Szántó és Dalmad, tehát nyolc, a 15. század végén még magyar község elszlovákosodását eredményezte, a magyar nyelvterület északi határát ezek után Mohi, Újbars, Marosfalva, Kiskálna, Felsőszecse, Léva, Hontvarsány, Hontkiskér, Hontfüzesgyarmat, Hévmagyarád, Egeg (a Korponai járásban: Gyügy, Mere, Felsőterény) és Palást községek alkották.

A járás nyugati peremén, ill. középső részein ezzel párhuzamosan számos, a nagysurányi nagy szlovák nyelvszigetet, majd etnikai félszigetet⁹ kelet felől előbb csak övező, idővel azonban azzal gyakran összeolvadó szlovák nyelvsziget jött létre. A nagysurányi nyelvszigethez már ekkor szervesen kapcsolódott Lüle; a Verebély és Léva közötti térségben nyelvszigetet alkotott Alsógyöröd, Felsőgyöröd és Kisgyékényes; tőlük kissé délebbre Alsópél, Nagyendréd, Kisendréd, Derezslény és Alsóvárád; Lévatól délre Zsemlér; Zseliztől nyugatra a nagysurányi nyelvszigettől ekkor még elkülönülő koltai nyelvszigethez tartozott Felsővezekény, Csete és Málás; Zseliztől délnyugatra önálló nyelvszigetet képezett Kural és Nyír, a járás keleti részén pedig Kispeszék, ill. Horváti; a magyar nyelvterületbe beékelődő szlovák nyelvszigetek száma tehát 17 volt. A lexikon ezenkívül 2 község, Léva és Nagysáró esetében említ a magyar mellett szlovák lakosságot, ill. nyelvet is. Ezzel szemben az új nyelvhatár szlovák oldalán a lexikon szerint csupán két település őrizte meg magyar jellegét, vagyis alkotott magyar szigetet. Ezek: Bori és Horhi.

⁷ Kniezsa I. 1941. 29–32. s.

⁸ Lexicon locorum 1920.

⁹ A nagysurányi szlovák etnikai félsziget kialakulására: Jócsik L. 1943. 26–31. s.

A Lévai járás etnikai viszonyai a 18. század végén már nem változtak számottevően, ami arra enged következtetni, hogy a szlovákság déli irányú migrációja, a szlovák–magyar nyelvhatár dél felé tolódása a század végére, ha nem is szűnt meg végérvényesen, de lefékeződött.

Korabinszky János Mátyás és Vályi András helységnévtárai szerint a járásban bekövetkezett legjelentősebb változás a nyelvhatáron fekvő Szántó nemzetiségváltása, ill. a magyar etnikai területen belül két további szlovák nyelvsziget (Szárd és Deménd) létrejötte volt.¹⁰

A járás etnikai megoszlásának községsoros vizsgálatára a 19. század végétől állnak rendelkezésünkre az első pontos és hivatalos források. Az 1867-ben megalakult Magyar Statisztikai Hivatal ugyanis 1880 óta a tízéves rendszerességgel megtartott népszámlálásokon – az 1872. évi szentpétervári nemzetközi statisztikai kongresszus határozatának megfelelően – rákérdezett a lakosság anyanyelvére is.¹¹

Állandó vita tárgyát képezi, hogy a magyar vagy a szlovák etnikum térnyerése volt-e nagyobb mértékű a 19. század folyamán, s melyik nép javára módosult a nyelvhatár. Az 1773-as lexikon és a századforduló népszámlálási adatainak összevetése azt bizonyítja, hogy a szlovák etnikai térnyerés lassulása ellenére az 1773-at követő másfél évszázad során a szlovák–magyar nyelvhatár továbbra is a szlovákság javára módosult. A Petrov orosz demográfus számításai szerint a szlovák–magyar nyelvhatár községei közül 1773 és 1900 között összességében 73 változtatta meg a nemzetiségét: 49 a szlovákság s csupán 24 a magyarság javára.¹² Mindezek az adatok azt bizonyítják, hogy a 17. század végén megindult, s a 18. század végéig erőteljes szlovák térnyerés kisebb mértékben bár, de tovább tartott egészen a 19. század második feléig.

A szlovákság térnyerése elsősorban Nyitra környékén, valamint a Kassa, Töketeremes és Sátorlajújhely közötti térségben volt erőteljes. Az általunk vizsgált Lévai járást az 1773-as lexikon és az 1880. évi népszámlálás anyanyelvi adatainak összevetése szerint a nyelvhatár stabilizálódása s a 18. században keletkezett szlovák nyelvszigeteknek a többségi környezetbe való beolvadása, s általában az etnikai területek homogenizálódása jellemezte. 1773 és 1880 között a magyar nyelvterületen belül magyarrá vált, ill. visszamagyarosodott 12 község: Lüle, Nagyendréd, Kisendréd, Derezsleny, Alsóvárád, Zsemlér, Málás, Nyír, Kural.¹³ Kispeszék és Horvát, a nyelvhatáron pedig Kiskoszmály, ugyanakkor szlovákká vált a nyelvszigetet képező magyar Horhi.¹⁴

Az 1880-as és az 1910-es népszámlálás idejéből rendelkezésünkre állnak a mai járás területére utólag átszámított járási szintű anyanyelvi adatok is, amelyek összevetése azt mutatja, hogy a Lévai járás sem mutatott kivételt a magyarság térhódítását eredményező s a mai Szlovákia, valamint a történelmi Magyarország egész területén érvényesülő asszimilációs folyamat felerősödése alól.

Amíg a járás összlakossága 1880 és 1910 között 83 321-ről 100 987-re, azaz 21,2%-kal gyarapodott, a magyarok száma 55 185-ről 74 184-re, tehát 34,2%-kal nőtt, az összlakosságon belüli részaránya pedig 66,2%-ról 73,5%-ra emelkedett. A szlovákok száma

¹⁰ Vö.: Korabinszky J. M. 1786., Vályi A. 1796–1799.

¹¹ A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága (1871–1911) 1911. 455–465. s.

¹² Petrov, A. 1928. 62* s.

¹³ Révay I. szerint Kural 1880-ban tévesen szerepel a magyar többségű községek között (Révay I. 1941. 19. s.)

¹⁴ Az 1880-as népszámlálás anyanyelvi adatait közli: A Magyar Korona Országaiiban 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve 1882. II. kötet.

ugyanakkor 23 828-ról 25 163-ra, vagyis 5,6%-kal nőtt, az összlakosságon belüli számarányuk azonban 28,6%-ról 24,9%-ra esett vissza.¹⁵

A Lévai járás etnikai összetétele 1880 és 2001 között

év	össz-lak.	magyar	%	szlovák	%	cseh	%	roma	%	egyéb	%
1880	83 321	55 185	66,2	23 828	28,6	–		–		4308	5,2
1910	100 987	74 184	73,5	25 163	24,9	–		–		1640	1,6
1930	110 499	55 725	50,4	49 188	44,5	–		1333	1,2	4253	3,8
1961	121 032	42 502	35,1	77 664	64,2	527	0,5	–		339	0,3
1970	120 251	42 934	35,7	76 262	63,5	639	0,5	–		416	0,3
1980	122 240	40 499	33,1	80 443	65,9	804	0,7	–		489	0,4
1991	120 703	38 169	31,6	80 335	66,5	968	0,8	972	0,8	259	0,2
2001	120 021	33 524	27,9	82 993	69,1	905	0,7	1242	1,0	1357	1,1

Megjegyzés: 1930-ban a szlovák kategória magában foglalja a cseheket, az egyéb pedig a zsidókat is.

Kétségtelen tény, hogy ez a nagyarányú népesedési arányeltolódás jelentős mértékben az asszimiláció eredménye volt. Ezt az asszimilációt a dualizmus kori magyar kormányok természetes sikerként könyvelték el, ösztönözték és pártfogolták, ennek azonban korántsem volt akkora szerepe a folyamat előrehaladtában, mint az éppen a 19. század második felében kibontakozó ipari fejlődésnek, s az ezzel párhuzamosan zajló városiasodásnak, a városi polgárság, ezen belül a zsidóság és a városokba betelepülő ipari munkásság nemzetiségváltásának.¹⁶

A polgárosodásból és iparosodásból adódó asszimiláció a Lévai járás esetében csupán Léva városát jellemezhetette, amelynek összlakossága az 1880 és 1910 közötti 30 év alatt 49%-kal gyarapodott, magyar lakosságának számaránya pedig ugyanezen idő alatt – részben a bevándorlás, részben pedig a magát korábban német anyanyelvűnek valló, s a város összlakosságának 13-14%-át kitevő zsidóság nemzetiségváltása következtében – 78,7%-ról 90,5%-ra emelkedett.

A magyar elem térhódítása a járás területén egy másik, régióként eltérő mértékű asszimilációs tényezőre, a 18. században létrejött szlovák nyelvszigetek kétnyelvű, kettős kultúrájú, s szilárd nemzeti öntudattal nem rendelkező lakosságának elmagyarosodására vezethető vissza.

1880 és 1910 között a már korábban visszamagyarosodott 13 község után további négy, 18. századi szlovák telepítésű község, a nyelvszigetet alkotó Alsópél és Fakóvezekény, a nyelvhatáron fekvő Szántó és Csánk, valamint az 1773 után elszlovákosodott Horhi vált ismét magyarrá, ugyanakkor elveszítette magyar többségét az 1773-ban még magyar Ény, valamint a lexikon által is szlovák nyelvűként említett Kural és Lüle.¹⁷

¹⁵ Mazúr, E. 1974. 442–443. s.

¹⁶ Vö.: Hanák P. 1974.; Szarka L. 1993.

¹⁷ Az 1910. évi népszámlálás anyanyelvi adatait közli: A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. 1912.

Az 1880 és 1910 közötti időszakban az etnikai többség megszerzésének és elvesztésének mérlege tehát kis mértékben a magyarság számára volt kedvezőbb: öt község vált szlovákból magyar, három pedig magyarból szlovák többségűvé.

A magyar etnikai terület homogenizálódása azonban nemcsak a szlovák többségű községek magyarrá válásában, hanem egyes, már 1880-ban is magyar, de akkor még jelentős számú szlovák lakossággal rendelkező községek vegyes jellegének megszűntében, ill. a szlovákok számarányának csökkenésében is megmutatkozott, pl. Málás, Nyír, Zsemlér, Hontvarsány, Hévmagyarád, Százd, Felsőszemeréd, Farnad esetében.

Ezzel párhuzamosan – kisebb mértékben bár – de a szlovákok számarányának emelkedése is megfigyelhető pl. Hontkiskéren, Újbarsban, Barsendrédén, Töhölben.

Az 1773-ban kialakult magyar–szlovák nyelvhatár így a járás területén 1910-re csupán jelentéktelen mértékben, két helyen módosult: Kiskoszmály (tévesen),¹⁸ Csánk és Szántó esetében, a magyar nyelvterület északi határát tehát 1910-ben a következő községek jelölték: Mohi, Kiskoszmály, Újbars, Marosfalva, Kiskálna, Felsőszecse, Léva, Hontvarsány, Hontkiskér, Csánk, Bori, Szántó, Hévmagyarád, Egeg (a Korponai járásban: Gyügy, Mere) és Palást.

Bori „csatlakozásával” a magyar nyelvterülethez a járás 84 magyar községe közül tehát 83 a nyelvhatár magyar oldalán, egy (Horhi) pedig a szlovákon feküdt. A 37 szlovák községből 30 a nyelvhatártól északra, hét pedig attól délre terült el, amelyek közül Lüle a nagysurányi szlovák nyelvsziget részét képezte, Alsógyőröd, Felsőgyőröd, Kisgyékényes és Ény, valamint Cseke és Kural pedig nyelvszigetet alkotott.

Ezekben a bizonytalan etnikai hovatartozású községekben az egymást követő népszámlálások gyakran egymásnak merőben ellentmondó eredményeket hoztak, amit magyar kutatók¹⁹ általában a kettős identitás természetes velejárójának, a szlovákok ugyanakkor az erőszakos magyarosítás eredményének tekintenek, s ezekkel az adatokkal vélik igazolni a magyar népszámlálások anyanyelvi statisztikáinak „megbízhatatlanságát”.²⁰

Az ún. statisztikai magyarosítás elméletét kidolgozó, később pedig a reszlovakizáció demográfiai indoklását is elkészítő Ján Svetoň szlovák statisztikus a magyarosítás eszközének tartotta már magát azt aényt is, hogy a magyar népszámlálások a lakosság anyanyelvére, nem pedig nemzetiségére kérdeztek rá, mivel ez szerinte lehetőséget nyújtott arra, hogy magyar anyanyelvüként jegyezzék be a magyar iskolába járó, s ott a magyar nyelvet elsajátító nem magyar szülőtől származó gyermekeket.²¹

Bár Svetoň és a többi szlovák szakember véleményét később maguk a csehszlovák népszámlálások cáfolták, amelyek esetében szintén gyakran előfordult, hogy ugyanazt a települést egyszer szlováknak, másszor magyarnak mutatták, az 1970-es és 1991-es népszámlálások pedig, amelyek során rákérdeztek a lakosság nemzetiségére és anyanyelvére is, kétségtelenül bebizonyították, hogy az anyanyelvi statisztika mindenkor kedvezőbb képet ad a kisebbségek számáról, mint a nemzetiségi bevallás,²² a szlovák szakirodalom a mai napig megkérdőjelezi a magyar népszámlálások (különösen az 1910. évi) anyanyelvi adatainak hitelességét.²³

¹⁸ Az 1773. évi lexikon általa tévesnek ítélt adatait néhány esetben korrigáló Petrov szerint a lexikon Kiskoszmályt tévesen sorolta a szlovák nyelvű községek közé (Petrov, A. 1928. 306. s.)

¹⁹ Pl. Kniezsa I. 1941. 59–60. s., Kovács A. 1938.

²⁰ Pl. Varsik, B. 1940. 6–7. s., Mésáros, J. 1996. 132. s.

²¹ Svetoň, J. 1942. 10–11. s.

²² Vö.: Gyönyör J. 1977., Gyurgyik L. 1994. 27–29. s.

²³ Mazúr, E. 1974. 441. s., Očovský, Š. 1992. 83. s., Žudel, J. 1994. 410–412. s., Mésáros, J. 1996. 127. s.

A Lévai járás a két világháború közötti időszakban

Csehszlovákia megalakulásával (1918. október 28), ill. a trianoni döntéssel (1920. június 4) vette kezdetét az a korszak, amely a török háborúkat követő 18. századi szlovák migráció óta nem tapasztalt módon alakította át a Lévai járás etnikai szerkezetét. Ekkor játszódtak le ugyanis azok a folyamatok – a két világháború közötti időszakban a kolonizáció, a II. világháború után a lakosságcsere, a csehországi deportálások és a reszlovakizáció –, amelyek az addig meglehetősen homogén s kétszáz éve gyakorlatilag változatlan magyar nyelvterület etnikai fellazítását eredményezték.

Csehszlovákia Magyarországgal szembeni túlméretezett területi követeléseinek megalapozása céljából a csehszlovák békeküldöttség már az 1919. évi párizsi békekonferencián megkérdőjelezte a magyar anyanyelvi statisztika hitelességét. A csehszlovák delegáció által a békekonferencián átnyújtott 11 memorandum közül kettő, a Csehszlovákia területi igényeit tárgyaló 2., ill. a Szlovákiával kapcsolatos kérdéseket érintő 5. memorandum is a népszámlálási statisztika – eddig egyébként soha be nem bizonyított – utólagos tudatos hamisításával vádolta meg Magyarországot, amit a nyelvhatár menti kétnyelvű települések és a magyar falvakkal körülvett szlovák nyelvterületek etnikai összetételében bekövetkezett változásokkal próbált igazolni.²⁴

Hasonló szellemben szólalt fel 1919. február 5-én a párizsi békekonferencián a csehszlovák területi követeléseket indokló Edvard Beneš külügyminiszter is, aki – a Csehszlovákiához kerülő magyarok számát csökkentve, a Magyarországon maradó szlovákokét pedig növelve – a Csehszlovákia által igényelt területen csupán 650 000 magyar elismerésére volt hajlandó, miközben szerinte továbbra is 450 000 „csehszlovák” maradna Magyarország határain belül.²⁵

A magyar népszámlálási statisztikák „megbízhatatlanságát” az 1921-es, majd az 1930-as csehszlovák népszámlálás volt hivatva igazolni. A csehszlovák népszámlálások jelentőségét növelte az a tény is, hogy a csehszlovák Nemzetgyűlés által 1920. február 29-én elfogadott 122/1920 sz. alkotmánytörvény, az ún. nyelvtörvény a kisebbségek számára csak azokban a bírósági járásokban, ill. községekben biztosította nyelvük hivatalos használatának a jogát, ahol a csehszlovák állampolgársággal rendelkező kisebbségi lakosság aránya elérte az összlakosság 20%-át,²⁶ tehát a kisebbségek nyelvhasználati joga járási és helyi szinten is a népszámláláskor megállapított számarányuktól vált függővé.

Az 1921-es népszámlálás 637 183 rendezett csehszlovák állampolgárságú magyar nemzetiségű személyt talált Szlovákiában, az 1930. évi pedig – Szlovákia időközben némileg módosított területén – már csupán 571 988-at, miközben az összlakosságon belüli számaránya az 1910. évi 30,3%-ról 21,5%-ra, majd 17,2%-ra süllyedt. Miközben 1910 és 1921 között a magyarokénál kisebb mértékben, de a többi nemzetiség létszáma és számaránya is csökkent, 1930-ra számban már csupán a magyarság fogyott tovább.²⁷ A szlovákiai magyarság embervesztesége 1910 és 1930 között összességében meghaladta a 300 000 főt, azaz 1910. évi összlétszámának egyharmadát.

²⁴ A csehszlovák beadványokat közli: Raschhoffer, H. 1937.

²⁵ Czákó I. 1930. 307. s.

²⁶ Sbírka zákonu a nařízení státu československého, Ročník 1920, částka XXVI., 268–269. s.

²⁷ Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921. Díl I. 1924. 83. s.; Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl I. 1934. 47. s.

Valamelyest kisebb arányú fogyást könyvelhetett el a magyarság a Lévai járás területén. A mai járás területére utólag átszámolt adatok szerint annak összlakossága 1910 és 1930 között 100 987-ről 110 499-re, azaz 9,4%-kal gyarapodott, a magyar lakosság száma húsz év alatt ezzel szemben 74 184-től 55 725-re, vagyis 24,9%-kal, az összlakosságon belüli számaránya 73,5%-ról 50,4%-ra csökkent. A szlovákok száma ugyanezen idő alatt csaknem megduplázódott, 25 163-ról 49 188-ra, tehát 95,6%-kal nőtt, számarányuk pedig 24,9%-ról 44,5%-ra emelkedett.²⁸

A magyarság számának és arányának ily nagy méretű visszaeséséhez már magában a népszámlálások módszertanában bekövetkezett változások is hozzájárultak. Amíg ugyanis a magyar népszámlálások a lakosság anyanyelvét, a csehszlovákok az államalkotó nemzet számára kedvezőbb eredménnyel biztató nemzetiséget tudakolták. Hátrányosan érintette a magyarságot, s számos visszaélésre adott lehetőséget, hogy a népszámlálás részben számlálóívekkel, részben pedig összeírási ívekkel történt: amíg a cseh országrészekben alkalmazott számlálóíveket maguk a megszálláltak tölthették ki, addig a volt magyarországi területeken, tehát Szlovákiában és Kárpátalján használt összeírási ívek kitöltését azonban már a számlálóbiztosok végezték, akiket ráadásul feljogosítottak a nemzetiségi adatok felülvizsgálatára is.²⁹

Erősen, közel 100 ezer fővel csökkentette a magyarok számát a zsidó nemzetiség kategóriájának bevezetése. Amíg 1910-ben a későbbi Szlovákia területén 106 552 izraelita vallású vallotta magát magyar anyanyelvűnek, addig 1921-ben Szlovákiában már csak 21 584,³⁰ 1930-ban pedig 9728 izraelita vallású, de magyar nemzetiségű csehszlovák állampolgárt írtak össze.³¹

Az 1930-ban Szlovákiában magát zsidó nemzetiségűnek valló 65 385 rendezett csehszlovák állampolgársággal bíró személyből 2167 élt a mai Lévai járás területén, ahol a zsidók nemzetiségváltása különösen Léva és Ipolyság magyarságának csökkenésében érezte hatását. Léván 1930-ban az 1448 izraelita vallású lakos közül 954, tehát 65,9%-uk, a város összlakosságának 7,8%-a, Ipolyságon pedig a 848 izraelita vallású közül 370 (43,6%-uk) az összlakosság 6,4%-a vallotta magát zsidó nemzetiségűnek.³² A magyarságnak az izraelita vallású lakosság nemzetiségváltásából fakadó számbeli csökkenése azonban ennél jóval nagyobb lehetett, mivel nagy részük „csehszlovák” nemzetiségűnek vallotta magát.

Hasonló módon – bár a zsidóságnál jóval kisebb mértékben – csökkentette a szlovákiai magyarok lélekszámát a magukat cigány nemzetiségűnek vallók számának közel négyszeresére növekedése. Amíg 1921-ben csupán 7 967, addig 1930-ban 30 626 volt a rendezett csehszlovák állampolgársággal rendelkező cigány nemzetiségűek száma.³³ A mai Lévai járás területén összesen 1333 csehszlovák állampolgár vallotta magát cigány nemzetiségűnek; ez a járás összlakosságának 1,2% -a. Az 1333 cigány közül csupán 155, azaz

²⁸ Mazúr, E. 1974, 443. s. 447. s.

²⁹ A népszámlálások során elkövetett visszaélésekre: Popély Gy. 1991. 55–58., 93–102. s.; Gyönyör J. 1994. 33–34. s.

³⁰ Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921. Díl I. 1924. 75*. s.

³¹ Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl I. 1934. 104–107. s.

³² Štatistický lexikon obcí v republice Československej III. Krajina Slovenská 1936.; vö.: Varga I. 1939. 79., 81. s.

³³ Gyönyör J. 1994. 52. s.

11,6%-uk élt a járás szlovák többségű településein, 1178, vagyis 88,4%-uk a magyar többségűekben, tehát a járás példája is igazolja, hogy a cigányság számának megsokszorozódása elsősorban a magyarság számának csökkenéséhez járult hozzá. A legnagyobb számú és arányú cigány lakosság két magyar községben, Nagysáróban (261 fő, az összlakosság 22,0%-a) és Nemesorosziban (220 fő, 24,2%) lakott.

További több mint 100 ezer fővel csökkentette a magyarság számát a csehszlovák államra való hűségeskü letételét megtagadó magyar közhivatalnokok, állami alkalmazottak önkéntes vagy kényszerű áttelepülése a trianoni Magyarország területére. A magyar Országos Menekültügyi Hivatal nyilvántartása szerint 1918 novembere és 1920. december 31-e között 101 782 magyar hagyta el a Csehszlovákiához került volt magyarországi területeket (Szlovákiát és Kárpátalját), s költözött át Magyarországra.³⁴ A magyarság kivándorlása a húszas években tovább folytatódott: 1922 és 1930 között további 15 287 magyar költözött el Csehszlovákiából,³⁵ községsoros kimutatás hiányában azonban a mai Lévai járás területére összesített adatokkal nem rendelkezhetünk.

Mivel a csehszlovák hatóságok különféle ürügyekkel tagadták meg a felvidéki magyarság ezreitől a csehszlovák állampolgárság megadását, tovább módosította az etnikai arányokat, s gyakorlatilag minden településen a magyarság számának és arányának csökkenését eredményezte a rendezetlen állampolgárságú személyeknek a „külföldiek” kategóriájába sorolása. Amíg az 1921. évi népszámlálás Szlovákiában 13 414 rendezetlen állampolgárságú magyart sorolt a „külföldiek” kategóriájába,³⁶ addig 1930-ra, annak ellenére, hogy a hatóságok az 1926. július 1-jén elfogadott 152/1926 sz. törvény, az ún. Lex Dérer-Szent-Ivány alapján megkezdték a rendezetlen állampolgársági ügyek rendezését, a rendezetlen állampolgárságú, s így a „külföldi” szlovákiai magyarok száma 20 349-re emelkedett.³⁷ A Szlovákiában 1930-ban összeírt 75 604 „külföldi” közé a mai Lévai járás községeiben összesen 1 575-öt (a járás összlakosságának 1,4%-a) soroltak be, a közülük magukat magyar nemzetiségűnek vallókról azonban nem állnak rendelkezésünkre adatok.

Becslések szerint több mint 100 ezer fővel csökkentette a szlovákiai magyarok számát azoknak a bizonytalan identitású, kétnyelvű, kettős kötődésű személyeknek a nemzetiségváltása, akik 1910-ben még magyar anyanyelvűnek vallották magukat, a megváltozott politikai helyzet hatására azonban később már szlováknak jelentkeztek.³⁸ Különösen gyors volt a magyarság visszaszorulása a szlovák nyelvterület egykor erősen magyarosodó városaiban, amelyeknek a magyar lakossága gyakran pár százalékos kisebbségbe szorult vissza, de erősen vegyes lakosságúvá, sőt gyakran szlovák többségűvé váltak a magyar nyelvterület vagy a nyelvhatár egykor szintisza magyar városai, köztük Léva és Ipolyság is, amelyek nem utolsósorban a zsidó nemzetiségi kategória bevezetése,³⁹ ill. az izraelita vallású lakosság nemzetiségváltása következtében vegyes lakosságúvá váltak, sőt Léván 1930-ra a magyar lakosság többségét is elveszítette, számaránya pedig 1910 és 1930 között 90,5%-ról 39,6%-ra süllyedt.

³⁴ Petrichevich Horváth E. 1924. 37. s.

³⁵ Statistická příručka republiky Československé IV. 1932. 42. s.

³⁶ Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921. Díl I. 1924. 67*. s.

³⁷ Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl I. 1934. 69. s.

³⁸ Dávid Z. 1974. 5. s., Popély Gy. 1991. 62. s.

³⁹ Léván 1930-ban az izraelita vallásúak 65,9%-a, Ipolyságon 43,6%-a vallotta magát zsidó nemzetiségűnek.

A Lévai járásban is elsősorban a 18. századi szlovák telepítésű vagy nyelvhatár menti kétnyelvű községekben figyelhető meg a magukat 1910-ben még magyarnak vallók nemzetiségváltása. 1921-ig hat (Alsópél, Fakóvezekény, Csánk, Hévmagyarád, Horhi, Szántó), 1930-ig pedig további négy községben (Léva, Hontvarsány, Zsemlér, Felsőfegyvernek), összesen tehát 10 községben szorult kisebbségbe az ott 1910-ben még többséget alkotó magyarság, sőt 1930-ra közülük öt esetben (Alsópél, Fakóvezekény, Csánk, Horhi, Szántó) számaránya 20% alá süllyedt, tehát nyelvhasználati jogát is elveszítette.

Ennél is magasabb mértékű volt a magyarság visszaszorulása az 1910-ben még 20% feletti magyar lakossággal rendelkező, de szlovák többségű községekben (Garamkeszi, Berekalja, Derzsénye, Alsózsemszer, Nagykereskény, Dalmad, Alsógyőröd, Lüle, Cseke, Ény), amelyek 1930-ra Ény kivételével etnikailag homogenizálódtak. Ényben ezzel szemben 1910 és 1921 között egy ezzel ellentétes folyamat játszódott le: a község lakossága 1921-ben többségében magyarnak vallotta magát (73,3%), s bár 1930-ra ismét szlovákká vált, a magyarság itt meg tudta őrizni nyelvhasználati jogát. A mai Lévai járás területén tehát 1910 és 1930 között a magyarság részaránya összesen 14 községben süllyedt 20% alá (a 20% fölötti magyar lakossággal bíró községek száma 94-ről 80-ra csökkent), miközben nyelvhasználati joggal 1930-ban 55 126 személy, a magyar lakosság 98,9%-a rendelkezhetett.

Az 1. csehszlovák földreform és a kolonizáció

Mivel az asszimiláció, ill. a disszimiláció elsősorban a vegyes etnikumú településeket és a szórványokat érintette, a csehszlovák hatóságok a zárt magyar etnikai terület fellazításában, feldarabolásában jelentős szerepet szántak az 1919-ben meghirdetett földreformnak,⁴⁰ ill. az annak keretében zajló – a II. világháború utáni, az akkor már az őshonos magyar lakosság elűzésével, lakosságcserével és deportálásokkal is párosuló, belső telepítés előzményének tekinthető – kolonizációnak.

A földreformmal a csehszlovák kormányzat kettős célt szolgált. A magyarlakta területen élő szlovákok és csehek gazdasági súlyának növelésével párhuzamosan egyrészt gazdaságilag igyekezett tönkretenni a magyarságot: földbirtokának kisajátításával a magyar birtokos réteget, a földek elosztása során pedig a magyar parasztságot, mivel földjuttatásban a magyarlakta területeken is elsősorban a szlovák, cseh és morva telepesek részesültek.

Másrészt pedig a magyar etnikai területen létrehozott szláv kolóniáknak jutott az a szerep, hogy az addig meglehetősen homogén magyar településszerkezetet feldarabolják, az ottani szlovák szórványokat megerősítsék, a magyar–szlovák nyelvhatárt pedig délebbre szorítsák, s így végérvényesen megváltoztassák Dél-Szlovákia etnikai összetételét.

Noha a földreformmal kapcsolatos törvények meghozatalakor szigorúan ügyeltek arra, hogy azokból ne tűnjön ki a reform nacionalista jellege, s a földreformról rendelkező jogszabályok egyike sem tartalmazott nemzetiségi korlátozásokat, tehát, elvben a magyar lakosságot sem zárta ki az igényjogosultak köréből, cseh és szlovák politikusok mégis gyakran hangot adtak annak a nézetüknek, hogy itt lényegében egyfajta „történelmi igazságszolgáltatásról” van szó.

Maga Karel Víškovský, a földreform lebonyolításával megbízott Állami Földhivatal első elnöke (1919–1926) jelentette ki 1923. november 15-én a csehszlovák Nemzetgyű-

⁴⁰ A földreformot a Nemzetgyűlés által 1919. április 16-án elfogadott 215/1919 sz. ún. lefoglalási törvény indította útjára, amely a köztársaság egész területén elrendelte a nagybirtokok kisajátítását (Sbírka zákonu a nařízení státu československého, Ročník 1919, částka XLIII., 289–290. s.)

lés Költségvetési Bizottsága előtt, hogy „én sem a magam, sem a hivatalom nevében nem állítottam, hogy a földreformot nem nemzeti alapon fogjuk végrehajtani, és hogy annak nem lenne nemzeti jellege”.⁴¹

Az Állami Földhivatal következő elnöke, Jan Voženilek (1926–1935) agrármérnök már egyik 1919-ben megjelent tanulmányában leszögezte, hogy a cseh népnek nyomós oka van e történelmi igazságtételre, s „teljes joggal kívánja, hogy a nemzet visszakapja a fehérhegyi csata utáni korszakban tőle erőszakkal elvett földet, hogy ezzel jóvátétessen a nemzeten az elnyomói által elkövetett évszázados sérelem”.⁴²

Hasonlóan fogalmazott a szlovák Milan Hodža, a Csehszlovák Agrárpárt alelnöke is, aki 1921-ben szintén a történelmi sérelmek jóvátétele céljából szorgalmazta a szlovákság déli irányú terjeszkedését: „Ha ez a történelmi sérelem a szlovákokat a hegyek közé szorította, akkor a szlovák népnek a földreform révén ismét vissza kell szereznie elvesztett településeit.”⁴³

A felvidéki magyar etnikai terület fokozatos elszlovákosításával a földreform szinte valamennyi közreműködője számolt. Ivan Daxner, a Szlovenszkói Telepítési Szövetkezet elnöke 1924-ben egy tudományos alapossággal megírt tanulmányban összegezte a magyarság gazdasági meggyengítésére, a telepesfalvak hálózatának kiépítésére s a magyar etnikai terület feldarabolására kidolgozott elképzeléseket.⁴⁴

Az addigi telepítési akciókkal elégedetlen Daxner szerint a magyarok közé telepített szláv lakosságot – a kolonizáció hatékonyabbá tétele érdekében – lehetőleg önálló telepesfalvakba kell tömöríteni, vagy ha ez nem lehetséges, ügyelni kell arra, hogy a már fennálló magyar községekbe telepített szláv kolonisták száma meghaladja az őshonos magyarságét. A telepesközségekben azonnal gondoskodni kell az iskola, a községháza, a tanító- és jegyzőlakás, a kisdédóvó, a szegényház, a temető és a templom felépítéséről, miközben az „iskolának és a községházának a kolónia szellemi központját kell képezniük”.

A magyar területre telepített kolonisták nemzeti öntudatának megőrzése érdekében különösen fontosnak tartotta a templom és a kisdédóvó megépítését, mivel templom hiányában a telepesek a környező magyar falvak templomaiba járnának, ami „hozzájárulna elmagyarosodásukhoz”. A szlovák kisdédóvók létrehozásának azért lett volna nagy szerepe, mivel ezekbe Daxner szerint a magyar családok is beíráthatnák gyermekeiket, s így „egy generáció alatt bármilyen erőszak nélkül el lehet majd szlovákosítani a magyar falut és megbízható bástyává változtatni államunk határait”.

A kolónia helyének kiválasztásánál ügyelni kell többek között arra is, hogy a telepesközség megfelelő nagyságú határral, kiváló termőtalajjal, bőséges és jó ivóvízkészlettel rendelkezzen, s ezáltal minél több életképes gazdaságot tudjon ellátni, közúton és vasúton egyaránt könnyen meg lehessen közelíteni, s ne okozzon gondot a piacok távolsága és megközelíthetősége sem.

Mivel az egyedülálló telepesfalvak életképtelenek lennének, s lakosságuk hamarosan beolvadna a környező magyarságba, összállami, nemzeti és nemzetgazdasági szempontból egyaránt elengedhetetlen, hogy a kolóniák ne ötletszerűen, hanem lehetőleg 5-6 fős csoportokban és egy időben jöjjenek létre, miáltal a szlovák elem a kolonizált területen ha nem is többséget, de számottevő kisebbséget fog alkotni. Természetesen arra is ügyelni kell, hogy a kolóniák gazdaságilag is önállóak legyenek, vagyis semmilyen módon ne

⁴¹ Polyánszky Z. 1939. 152. s.

⁴² Voženilek, J. 1919. 34. s.

⁴³ Venkov 1921. szeptember 13.

⁴⁴ Daxner, I. 1924.

függjenek a környező magyar falvaktól. Ezzel kapcsolatban Daxner megfogalmazta a telepessközségek önállósításának szükségességét is. Végül azt is hangsúlyozta, hogy a telepések kiválasztásánál ügyelni kell arra, hogy Szlovákia azonos régióiból származzanak, azonos vallásúak legyenek, s azonos szokásokkal és kultúrával rendelkezzenek.

A földreform és az azzal kapcsolatos kolonizáció Szlovákiában a várakozásokkal ellentétben meglehetősen lassúsággal haladt. Karel Viškovský az Állami Földhivatal közlönyében 1925 januárjában szintén elismerte, hogy a földreform lebonyolítása során a munka zömét eddig a cseh országrészekben végezték, de ígéretet tett rá, hogy a Földhivatal munkája ezentúl elsősorban Szlovákiára (és benne Kárpátaljára) fog irányulni, ahol a földreformot a következő két év során lehetőleg le is szeretnék bonyolítani.⁴⁵

Szlovákiában 1929 végéig a hivatalos kolonizáció keretében összesen 51 kolóniát létesítettek 1319 gazdasággal, az egyénileg juttatott földek területe 21 642 hektár, közös vagy községi tulajdonban 2848 hektár volt. Az ún. magánkolonizáció keretében 29 kolóniát hoztak létre 689 gazdasággal, az egyénileg juttatott földterület 9735 hektár, közös vagy községi tulajdonban 818 hektár volt.⁴⁶ Mivel az 1930-as évek elején kibontakozó gazdasági válság a földreform folytatását lehetetlenné tette, az 1930-as években már nagyon kevés új telepessközség jött létre, az 1929-re vonatkozó adatokat gyakorlatilag a kolonizáció végeredményének tekinthetjük.

A kolóniák felsorolásából kitűnik, hogy azokat elsősorban a magyar etnikai terület stratégiaiilag legfontosabb pontjain, többek között vasútvonalak mentén helyezték el oly módon, hogy lehetőleg minél több részre darabolják a magyar nyelvterületeket. Egyes magyar városokat (pl. Galántát, Szencet, Somorját, Komáromot,⁴⁷ Losoncot, Rimaszombatot) telepessközségek valóságos gyűrűjével vettek körül, a szintisza magyar Csallóközben pedig egymagában 22 kolóniát létesítettek.⁴⁸

A Garam-mente, ha nem is olyan mértékben, mint a Csallóköz vagy a Mátyusföld, de szintén Szlovákia sűrűn kolonizált régiói közé tartozott. A mai Lévai járás területén a hivatalos kolonizáció keretében öt, a magánkolonizáció keretében ugyancsak öt kolóniát alapítottak.

A hivatalos kolonizáció keretében alapított kolóniák

Kolónia neve	anya-községe	alapítás éve	terület (ha)	telepessbirtokok száma ¹	telepesscsaládok száma ²			
					össz.	szl.	cseh	magy.
Agota	Nagypeszek	1926	305,7119	11	10	10	–	–
Bimbola	Kissalló	1929	528,2279	27	szervezés alatt			
Čata	Csata	1925	322,5257	18	18	–	18	–
Damašd	Garamdamásd	1927	139,0541	10	10	8	2	–
Jesenské	Barsbese	1921	241,4040	18	18	18	1	–

1. 1929. december 31-én

2. 1929. január 1-jén

⁴⁵ Pozemková reforma 1925. január, 3. s.

⁴⁶ Voženilek, J. 1932. 29*–34*. s.

⁴⁷ A Komárom környéki kolóniákra: Varga K. 1992.

⁴⁸ Jócsik L. 1943. 24. s.

Az ún. magán-, tehát nem állami kolóniák létesítésében élen járt a Slovenská liga nevű társadalmi, ám az állam által is bőkezűen támogatott szervezet, ill. annak elnöke, Ignác Gessay. A Slovenská liga hivatalosan bevallott célkitűzése az volt, hogy a Szlovákia magyarlakta területein élő szlovákok gyermekeit szlovák iskolák létesítésével és fenntartásával megóvja az elnemzetlenítés veszélyétől, a gyakorlatban ugyanakkor tevékeny szerepet vállalt Dél-Szlovákia minél hatékonyabb elszlovákosításában, ezen belül pedig részt vett a szlovák kolóniák létesítésében is.⁴⁹ A Lévai járásban Gessay nevéhez fűződik a kálnaborfői és alsózsemeri kolóniák alapítása.

A magánkolonizáció keretében alapított kolóniák

A kolónia neve	anyaközsége	telepeshirtokok száma ¹
Dolné Žemberovce	Alsózsemer	32
Kamenný Chotár	Kálnaborfő	14
Kulantov	Barsbese	17
Lontov	Lontó	6
Tekovská Nová Ves	Garamújfalu	9

1. 1929. december 31-én

Az összesen tíz kolónia közül négy (Čata, Damašd, Agota, Lontov) a magyar nyelvterületen belül annak fellazítását célozta; a nagysurányi szlovák etnikai félszigetet keletről övező magyar falvakban alapított három kolónia (Jesenské, Kulantov, Bimbola) a félsziget kibővítését, a Lévától kelet-északkeletre fekvő két magyar nyelvsziget (Bori és Horhi) közötti szlovák falvakban létesített három kolónia (Kamenný Chotár, Tekovská Nová Ves, Dolné Žemberovce) pedig a térség szlovák jellegének megerősítését szolgálta.

A kolóniákon 1929 végéig összesen 162 telepeshirtokot hoztak létre. Amíg kilenc kolóniában a telepeshirtokok száma a harmincas évek folyamán már nem változott, az 1929-ben még csupán szervezés alatt álló Bindolában az 1929. évi 27-ről 1931-ig 41-re emelkedett, miáltal a legkésőbb alapított kolónia a térség legnépesebb kolóniájává vált.⁵⁰

A telepescsaládok nemzetiségi hovatartozásáról csupán a hivatalos kolóniák esetében rendelkezünk kimutatással. Eszerint a hivatalos kolóniákban 1929. január 1-jéig elhelyezett 56 telepescsalád közül 35 volt szlovák, 21 pedig cseh nemzetiségű, magyar egy sem akadt közöttük. Amíg Jesenské és Damašd vegyes telepítésű, de túlnyomóan szlovák többségű volt, addig Agota lakosságát kizárólag szlovákok, Čataét pedig kizárólag csehek alkották.⁵¹

A telepítés eredményeként a korábban színtiszta magyar községekben, amelyekben nem csak az 1910. évi magyar, hanem még az 1921. évi csehszlovák népszámlálás szerint

⁴⁹ Vö.: Letz, R. 2000. 215. s.
⁵⁰ Slovenský národný archív, Bratislava (Szlovák Nemzeti Levéltár, Pozsony; a továbbiakban: SNA), fond: Kolonizačný referát Štátneho pozemkového úradu v Bratislave (Állami Földhivatal Telepítési Osztálya; a továbbiakban: KR ŠPU), karton: 8. Seznam kolónií a kolonistu na Slovensku a Podkarpatské Rusi.
⁵¹ SNA, fond: KR ŠPU, kart. 8. Seznam kolónií. Stav ku 1.1.1929.

is csak elenyésző számban éltek szlovákok (68, ill. 182), az 1930. évi népszámlálás már számottevő szlovák lakosságot talált (1064 főt): Nagypeszeken a szlovákok aránya 1910 és 1930 között 0%-ról 9,0%-ra, Lontón 1,5%-ról 19,2%-ra, Csatán 0,5%-ról 10,5%-ra, Garamdamásdon 3,0%-ról 13,0%-ra, Kissallón 2,0%-ról 17,8%-ra, Barsbesén pedig 2,8%-ról 37,8%-ra emelkedett. Révay István a telepítések által érintett magyar községek között említi Felsőfegyvernekét is,⁵² amelyben a szlovákság számaránya 1,5%-ról 47,4%-ra nőtt.

Barsbesén a magyarság 1930. évi arányát némileg javította, hogy a község határában alapított két kolónia közül a 100%-ban szlovákok által lakott Jesenskét 1927-ben önálló községgé szervezték.⁵³

A kolóniák önállósítását – amint arra már utaltunk – a földreformban résztvevő szinte valamennyi szakember kíváncsún tartotta, s a földreformot irányító szervek ezt folyamatosan kérték is az illetékes hatóságoktól. A Földművelésügyi Minisztérium szlovákiai kirendeltsége pl. a Pozsonyi Megyei Hivatalhoz intézett 1925. február 7-i levelében arra való hivatkozással sürgette önálló községgé alakításukat, hogy a kolóniák többségét magyar községek határában hozták létre, de azok „vezetősége távolsági, valamint nemzeti-ségi és politikai okokból a kolóniákról nem gondoskodik”, pedig „a kolóniáknak nagy gazdasági, szociális és politikai jelentőségük van, s ezért szükséges, hogy a közigazgatási hivatalok szintén hozzájáruljanak kiépítésükhöz”.⁵⁴

Csehszlovákia 1938–1939. évi felbomlásáig a Lévai járásban azonban csupán Jesenské önállósítására került sor. Egy, az 1930-as évek közepén készült, s a hivatalos kolóniák önálló községgé szervezésének lehetőségét vizsgáló jelentés nem zárta ki ugyan Bimbola önálló községgé szervezését sem, esetében azonban további vizsgálatot javasolt, Čata esetében a kolónia Oroszkához csatolását indítványozta, ugyanakkor a „kolonista családok elégtelen száma” miatt nem javasolta Agota és Damašd önállósítását.⁵⁵

A Lévai járás községeinek száma 1910 és 1930 között Jesenské önállósodásával 122-re nőtt, a magyar többségűeké az 1910. évi 84-ről előbb 79-re (1921), majd 74-re (1930) csökkent, a szlovák többségűeké ezzel szemben 37-ről 42-re, majd 46-ra emelkedett, két korábban magyar községben (Léva és Felsőfegyvernek) 1930-ban egyik etnikum sem rendelkezett abszolút többséggel.

Szlovák statisztikusok az 1930-as népszámlálás eredményeit értékelve előszeretettel hangsúlyozzák az 1880. és 1930. évi népszámlálások közötti állítólagos hasonlóságot, ezzel véelve bizonyítani a 19–20. század fordulóján, különösen pedig az 1910. évi magyar népszámlálás során alkalmazott ún. statisztikai magyarosítást.⁵⁶

Az 1880. és az 1930. évi népszámlálások összevetése ezzel szemben azt mutatja, hogy nemcsak az 1880 és 1910 között magyar többségűvé vált községek mindegyike (Alsópél, Fakóvezekény, Csánk, Horhi, Szántó) lett ismét szlovákká, hanem elveszítette magyar többségét további öt, 1880 és 1910 között mindvégig magyar település (Léva, Felsőfegyvernek, Zsemmlér, Hontvarsány, Hévmagyarád).

⁵² Révay I. 1938. 34. s.

⁵³ Štatistický lexikon obcí v republike Československej III. Krajina Slovenská 1936. 181. s.

⁵⁴ SNA, fond: KR ŠPÚ, kart. 9. Osamostatnění kolonií

⁵⁵ SNA, fond: KR ŠPÚ, kart. 9. Seznam kolonií na Slovensku se zřetelem k jejich osamostatnění.

⁵⁶ Vö.: Varsik, B. 1940. 18. s., 22. s.; Svetoň, J. 1942. 123. s.; Mazúr, E. 1974. 446–448. s.; Očovský Š. 1992. 84. s.

Ezenkívül az 1930-as csehszlovák népszámlálás jelentős számú szlovák kisebbséget mutatott ki több, a kolonizáció által sem érintett településen, amelyen sem az 1910-es, sem pedig az 1880-as magyar népszámlálás nem talált számottevő szlovák lakosságot. A legkirívóbb esetek a következők: Kiskoszmály (1880-ban 6,3%, 1930-ban 24,5% a szlovákok aránya), Újbars (8,5%–40,5%), Nagykálna (11,2%–27,6%), Garamlők (5,8%–20,6%), Hontkiskér (10,5%–44,6%) Tőhöl (4,5%–29,7%), Barsendréd (9,7%–33,1%), Alsóvárad (1,6%–36,7%), Tőre (7,1%–25,4%), Zseliz (4,7%–21,3%), Oroszka (0,3%–24,7%), Deménd (7,5%–38,5%), Egeg (10,9%–20,2%), Palást 6,0%–26,3%), Alsószemeréd (5,5%–22,6%), Szalatnya (6,1%–21,9%), Ipolyság (4,4%–34,0%), Felsőtúr (6,3–22,9%), Ipolyvisk (0,4%–34,5%), Kistompa (3,4%–29,6%), Nagyölved (5,5%–21,4%).

A magyarság arányának ily nagyméretű fogyáshoz, ill. a szlovák elem gyarapodásához, különösen a nyelvhatár menti magyar falvakban, hozzájárult a Garam-mentén rég-től fogva divó ún. egykézés is, amely lehetővé tette, hogy a nemcsak hogy nem gyarapodó, hanem stagnáló, sőt sok esetben fogyó lakosságú községekben a magyarság helyét az észak felől egyre nagyobb számban betelepülő szlovákok foglalják el.⁵⁷

Az 1930-as népszámlálás eredményei alapján a magyar–szlovák nyelvhatár 1910-hez viszonyítva ismét délebbre tolódott: Léva, Hontvarsány, Csánk, Szántó és Hévmagyarád átkerült a nyelvhatár szlovák oldalára, aminek következtében nyelvszigetté vált az addig a magyar nyelvterület részét képező Bori. A magyar nyelvterület északi határát a következő települések jelölték: Mohi, Kiskoszmály, Újbars, Marosfalva, Kiskálna, Felsőszecse, Alsószecse, Nagyod, Hontkiskér, Vámosladány, Hontfüzesgyarmat, Deménd, Egeg, Szalatnya és Palást.

Ezen túlmenően azonban a nagysurányi szlovák etnikai félsziget terjeszkedése, valamint Verebély és több környező magyar település elszlovákosodása révén – amely többek között azzal járt, hogy a nagysurányi szlovák félsziget észak felől is közvetlen érintkezésbe került a szlovák nyelvterülettel, leszakítva a magyar nyelvterületről, ill. nyelv-szigetté változtatta a Zoboralját – a járás nyugati szegélyének magyar községei (Farnad, Málas, Nagysalló, Kissalló, Hőlvény, Barsendréd, Bajka, Felsőpél, Barsbese, Garamlők, Nagykálna, Tőhöl) az újonnan kialakuló nyelvhatárra kerülve a magyar nyelvterület peremközségeivé váltak.

A magyar etnikai terület ideiglenes regenerálódása

Az 1938. november 2-i első bécsi döntés Csehszlovákia magyarlakta területeinek túlnyomó részét visszacsatolta Magyarországhoz. Az új államhatár kijelölésénél az etnikai elv volt az elsődleges szempont, az ún. belvederi határ etnikailag igazságos volta ennek ellenére a kezdetektől vita tárgyát képezte az érdekeltek között.⁵⁸ Ennek oka, hogy a két tárgyaló fél már a bécsi döntést megelőző komáromi csehszlovák–magyar határtárgyalásokon (október 9–13.) saját utolsó népszámlálására – a magyar az 1910. évi magyar népszámlálás anyanyelvi adataira, a csehszlovák pedig az 1930-as csehszlovák népszámlálás nemzetiségi adataira – támaszkodva képzelte el a területrendezést.⁵⁹

⁵⁷ Révay I. 1938. 34. s.; Varga I. 1939. 79. s.

⁵⁸ Varsik, B. 1940.; Révay I. 1941.

⁵⁹ A komáromi tárgyalások részleteit a magyar és csehszlovák feljegyzések alapján ismerteti: Sallai G. 2000. 611–624. s.

A Bécsben megállapított államhatár a Lévai járás területén a Mohi–Kiskoszmály–Újbars–Marosfalva–Kiskálna–Felsőszecse–Léva–Hotvarsány–Hontkiskér–Csánk–Hontfüzesgyarmat–Deménd–Felsőszemeréd–Egeg–Szalatnya–Palást településvonalától északra húzódott. Az 1910. évi magyar népszámlálás adatai alapján a magyar nyelvterület három települése (Bori, Szántó és Hévmagyarád) maradt az új államhatár (cseh)szlovák oldalán, az 1930-as csehszlovák népszámlálás alapján ugyanakkor a szlovák nyelvterület két községe (Csánk és Hontvarsány), valamint a vegyes lakosságú, relatív szlovák többségű Léva városa került az államhatár magyar oldalára.

A Lévai járás példája is igazolja, hogy az új magyar–csehszlovák (1939 márciusától szlovák) államhatár szinte mindenütt az etnikai határt követte. Csupán a rendkívül vegyesen lakott területeken, a Nyitra és Érsekújvár, valamint a Kassa és Sátoraljaújhely közötti térségben fordult elő, hogy nagyobb számú szlovák lakosság került át a határ magyar, ill. magyar lakosság maradt a határ szlovák oldalán. Az 1938-ban megállapított határról tehát valóban elmondható, hogy a történelem első határa volt, amelyet a néprajzi elvek alapján állapítottak meg.⁶⁰

A Bécsben megállapított határvonalat az 1938. november 8-án megalakult csehszlovák–magyar határmegállapító bizottság 1939 márciusában némileg módosította oly módon, hogy újabb 19 községet csatolt Magyarországhoz, ill. 8 községet adott vissza (Cseh)Szlovákiának. A határmódosítás a Lévai járás két községét érintette: Magyarországhoz került a színmagyar Bori, valamint az 1910-ben magyar, 1930-ban viszont már szlovák többségűként kimutatott Hévmagyarád.⁶¹

A területváltozásokat követően Szlovákiában 1940 decemberében, Magyarországon 1941 januárjában került sor népszámlálásra. A kis időbeli eltérés elvileg lehetővé tenné az adatoknak a jelenlegi Lévai járás területére való átszámítását, a szlovákiai népszámlálásnak azonban csupán az országos és járási nemzetiségi eredményeit tették közzé,⁶² a községsoros adatokat mindmáig nem hozták nyilvánosságra. Mindezek ellenére azonban valószínűsíthetjük, hogy a járás Szlovákiánál maradt, s már 1930-ban is kivétel nélkül szlovák többségű települései 1940-ben is megőrizték, sőt növelték homogenitásukat.

Az 1941. évi magyar népszámlálás eredményei – nemcsak a Lévai járásban, hanem az egész visszacsatolt felvidéki területen – a korábbi magyar–szlovák nyelvhatár regenerálódásáról, s az 1930-ra már részben felhígított magyar etnikai terület újbóli homogenizálódásáról tanúskodnak. Ennek oka a csehszlovák uralom idején beköltözött 81 ezer cseh és szlovák hivatalnok, valamint telepes csehszlovák állami segítséggel történő önkéntes elköltözésén⁶³ és a közalkalmazotti réteg kicserélődésén kívül a kétnyelvű, bizonytalan etnikai hovatartozású, részben városi lakosság újabb nemzetiségcseréjében keresendő. A szlovák (és cseh) telepescsaládok elköltözése következtében a telepítések által érintett falvakban a szlovák (1930-ban „csehszlovák”) nemzetiségűek száma 1930 és 1941 között Barsbesén (a hozzá 1939-ben közigazgatásilag visszacsatolt Jesenskével együtt) 390-ről 68-ra, Lontón 172-ről 59-re, Csátán 219-ről 9-re, Kissallón 130-ról 22-re, Felsőfegyverneken 234-ről 112-re csökkent, az 1930-ban még 67, ill. 86 szlovák lakossal ren-

⁶⁰ Vö.: Borsody I. 1945. 94–95. s.

⁶¹ Žudel, J. 1991. 41. s.

⁶² Zpráva Štátneho plánovacieho a štatistického úradu 1946. július 1., 17–18. s.

⁶³ Zpráva Štátneho plánovacieho a štatistického úradu 1946. október 1., 101. s.; A telepesek minden ingóságukat magukkal vihették, s elszállításukhoz vagonokat is igényelhettek (Varga K. 1992. 66. s.)

delkező Nagypeszeken és Garamdamásdon pedig 1941-ben már egy szlovákot sem mutattak ki.

A Lévai járásban ismét magyar többségűvé vált az 1910 és 1930 között magyar többségét elveszített tíz község közül Alsópél, Léva, Hontvarsány, Zsemlér, Felsőfegyvernek, Csánk és Hévmagyarád, a magyar többségét már 1880 és 1910 között elveszített Lüle és Ény, valamint a 18. századi szlovák betelepülés óta minden forrás által szlovák többségűnek kimutatott Alsógyöröd, Felsőgyöröd és Kisgyékényes, összesen tehát 12 község. Ezzel szemben megőrizte szlovák többségét a már 1910-ben is szlovák Kural és Cseke, valamint az 1910-ben magyarként kimutatott Fakővezekény.⁶⁴

Ez a népszámlálás is igazolta, hogy az anyanyelvi statisztika kedvezőbb képet nyújt a kisebbségi lakosság számáról, mint a nemzetiségi. Legszembetűnőbbben ez éppen a már említett három szlovák jellegű község esetében igazolódott be, amelyek közül kettőben, Felsőgyörödon és Kisgyékényesen a nemzetiség szerinti 21,6, ill. 10,0%-os szlovák kisebbséggel szemben az anyanyelvi bevallás alapján 50,4%, ill. 60,8%-os szlovák többséget mutattak ki. Elképzelhető, hogy az ezúttal is nemzetiséget cserélő kétnyelvű, részben pedig a szlovák lakosság magatartására csakúgy, mint a korábbi népszámlálások esetében ezúttal is „erősen hatott a népszámlálást végrehajtó hatalom autoritása”, s helyenkénti tudatos befolyásolásukat sem lehet kizárni,⁶⁵ a szlovákság tényleges számát módosító – a már 1938. decemberi felvidéki népösszeírás során is tapasztalt – nemzetiségi bevallásukra azonban feltehetően az I. Csehszlovák Köztársaság idején nemzetisége miatt hátrányosan megkülönböztetett magyarság példája is készíthette őket.⁶⁶

A kitoloncolás tervétől a lakosságcsere-egyezményig

A II. világháború után ismét a csehszlovák állam részévé váló felvidéki magyar kisebbségnek már nem csupán a kétnyelvű, kettős identitású lakosság várható újabb nemzetiségváltásából eredő számbeli csökkenésével és az államhatalom részéről nagy áldozatokkal járó, de a magyar etnikai tömb feldarabolása tekintetében csupán csekély eredményt hozó kolonizációval kellett szembenéznie, hanem egyenesen fennmaradása forgott veszélyben.

A felújított Csehszlovákia ugyanis nem csak a magyar–szlovák viszonylatban korábban példátlan, hanem a többi magyar kisebbség esetében sem tapasztalt módon célul tűzte ki teljes magyar (és német) kisebbségének felszámolását, s az ország szláv nemzetállammá alakítását. E cél szolgálatába állította egész államapparátusát, a törvényhozástól kezdve egészen a diplomáciáig.⁶⁷

A nem szláv kisebbségek kitelepítésének gondolata az 1938. szeptember 30-i müncheni döntés után államfői tisztségéről önként lemondó (október 5.), majd Párizsba, ill. Londonba távozó Edvard Beneš által vezetett londoni csehszlovák emigrációs körökben fogalmazódott meg. Beneš és munkatársai ugyanis a kisebbségi kérdést nem az etnikai határok államhatárokká alakításával, hanem a német és magyar kisebbség eltávolításával, s az országhatárok etnikai határokká változtatásával kívánták „rendezni”. A háború után

⁶⁴ Az 1941. évi magyar népszámlálás etnikai adatait közli: Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint 1947.

⁶⁵ Vö.: Dávid Z. 1974. 6–7. s.

⁶⁶ Vö.: Varga I. 1939. 80. s.

⁶⁷ Vö.: Szarka L. 1991. 24. s.

felújítandó Csehszlovákia kisebbségei számára kezdetben demokráciát és egyenjogúságot ígérő, később, különösen a Szovjetunió hadba lépését követően azonban már felelősségre vonásukat és kitelepítésüket sürgető Beneš a németek kitelepítéséhez már 1942–1943 folyamán megkapta a szövetséges nagyhatalmak hozzájárulását.⁶⁸

A felvidéki magyarság kitelepítésének gondolatával először a Sztálinnal és Molotovval folytatott 1943. decemberi moszkvai tárgyalásain állt elő nyilvánosan. Jóllehet a december 12-én aláírt csehszlovák–szovjet barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés⁶⁹ nem tartalmazott utalást sem a német, sem a magyar kisebbség háború utáni kitelepítésére, a tárgyalásokról készült jegyzőkönyv tanúsága szerint a szovjet vezetés egyetértett Beneš elképzeléseivel.⁷⁰

A londoni csehszlovák emigráns kormány a háború végének közeledtével 1944. november 23-án memorandummal fordult a nagyhatalmakhoz, amelyben felkérte őket, hogy hivatalosan is járuljanak hozzá a német és magyar kisebbség háború utáni kitelepítéséhez.

A 26 pontból álló s elsősorban a német kérdéssel foglalkozó memorandum 20. pontja leszögezte, hogy noha a magyar kisebbség jelenléte kevésbé veszélyes Csehszlovákia számára, mint a németé, a csehszlovák kormány mégis fenntartja a jogát arra, hogy a magyarokkal szemben azonos módon járjon el, amint azt a németekkel szemben meg fogja tenni. A memorandum azt is hangsúlyozta, hogy a „jelentős számú szlovák kisebbség jelenléte” Magyarországon lehetővé teszi, hogy a magyar „problémát” lakosságcsere keretében oldják meg.⁷¹ A nagyhatalmak válasza a csehszlovák memorandumra aránylag tartózkodó volt. A brit kormány nem is reagált rá, az USA pedig 1945 januárjában tudtára adta a csehszlovák kormánynak, hogy elutasítja a kisebbségek nemzetközi egyezmények nélküli egyoldalú kitelepítését.⁷²

Az amerikai és brit elutasításnak volt köszönhető az is, hogy az 1945. január 20-án aláírt magyar fegyverszüneti egyezménybe – az erőteljes szovjet támogatás ellenére – sem került bele a magyar kisebbség háború utáni egyoldalú kitelepítésének az elve, s a fegyverszüneti egyezmény csupán arra kötelezte Magyarországot, hogy Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia „általá meg szállt” területeiről vonja vissza a magyar csapatokat és hivatalnokokat 1937. december 31-én fennállott határai mögé.⁷³

A Klement Gottwald vezette moszkvai kommunista emigráció és a hazai ellenállás irányító Szlovák Nemzeti Tanács (SZNT) a magyarkérdés megoldását kezdetben a londoni csehszlovák kormánytól eltérő módon képzelte el, 1944 folyamán azonban átvették Beneš elképzeléseit. Az első magyarellenos intézkedésekre így nem kellett a háború végéig várni, azok már 1944 őszén, a szlovák nemzeti felkelés idején megszülettek: az SZNT már 1944 szeptemberében rendeleteket adott ki az Esterházy János vezette Magyar Párt felosztatásáról, a magyar nyelvű oktatás, valamint a magyar nyelvű istentiszteletek korlátozásáról.⁷⁴

⁶⁸ A kitelepítési elv kibontakozásáról: Janics K. 1980. 51–92. s.

⁶⁹ Közli: Halmosy D. 1983. 569–571. s.

⁷⁰ A Beneš moszkvai tárgyalásairól készült jegyzőkönyv szövegét közli: Gulyás L. 1993. 73–76. s.

⁷¹ Churaň, M. 2001. 100–107 s.

⁷² Vida I. 1985. 1114. s.

⁷³ Vö.: Halmosy D. 1983. 585–591. s.

⁷⁴ Sbirka nariadení Slovenskej národnej rady, Ročník 1944, čiastka 1, 3–4. s.

A későbbi magyarellenes jogfosztó intézkedések alapjává váló – a kollektív bűnösség elve alapján többek között a magyarok csehszlovák állampolgárságának megvonását, felelősségre vonását, vagyonuk elkobzását s iskoláik bezárását kilátásba helyező – 1945. április 5-én kihirdetett ún. kassai kormányprogram kidolgozása pedig már egyöntetűen a kommunista politikusok nevéhez fűződik.⁷⁵ A kassai kormányprogram közzététele után elnöki dekrétumok, törvények és rendeletek sokasága látott napvilágot, amelyek igyekeztek olyan légkört teremteni, hogy a nemcsak állampolgárságától és emberi jogaitól, hanem vagyona elkobzása és munkaviszonyának megvonása révén egzisztenciájától is megfosztott magyarság lehetőleg önként hagyja el Csehszlovákiát és települjön át Magyarországra.

1945 tavaszán–nyarán nemcsak a prágai kormány, hanem az SZNT-ben képviselt két szlovák párt, Szlovákia Kommunista Pártja és a polgári politikusokat tömörítő Demokrata Párt is egyértelműen a magyarok egyoldalú kitelepítésében, legfeljebb annak egy szlovák–magyar lakosságcserevel kombinált változatában, s a magyarlakta területek elszlovákosításában látta a „magyar kérdés” egyetlen lehetséges megoldását.

Az SZLKP már 1945. március 1-jén Kassán elfogadott programnyilatkozatában megfogalmazta a magyarok vagyonának elkobzása, valamint felelősségre vonása mellett Dél-Szlovákia magyartalanításának szükségességét is: „Az SZLKP szorgalmazza, hogy Szlovákiának a múltban vagy az elmúlt hat év alatt erőszakkal elmagyarosított déli határvidékeit tervszerűen és fokozatosan visszaszlovákosítsák. Dél-Szlovákia gazdag és termékeny földjének, amelyről a magyar grófok és feudális urak a szlovák parasztot a hegyekbe szorították, újból vissza kell kerülnie a földművelő szlovák nép kezébe.”⁷⁶

A pártnak a kisebbségi kérdésben vallott álláspontját az SZLKP Elnökségének 1945. június 16-i ülésén konkretizálták. A főbeszámolót tartó pártelnök, Viliam Široký szerint továbbra is ragaszkodni kell a kassai kormányprogramhoz, amely szerint „a Csehszlovák Köztársaságot meg kell tisztítani a németektől és magyaroktól”. Široký szerint az első szakaszban Magyarország trianoni területéről áttelepült magyarok, az ún. anyások,⁷⁷ a nyilasok, valamint a magyar pártok és szervezetek tagjainak kitelepítésére kerülne sor, ami mintegy 300–350 ezer magyart érintene. Az ezután is Szlovákiában maradó mintegy 400 ezer magyar közül kb. 250 ezret a lakosságcsere keretében telepítenének ki a magyarországi szlovákokért cserébe.⁷⁸

Mivel azonban a lakosságcsere lebonyolítása után is maradt volna mintegy 150 ezer fős magyar kisebbség Szlovákiában, s mivel a párt mindenképpen ragaszkodott Dél-

⁷⁵ Janics K. 1993. 13. s.

⁷⁶ Vartíková M. 1971. 105–114. s.

⁷⁷ A Magyarország területéről 1938. november 2-a után beköltözött magyarok kitelepítése a Belügyi Megbízotti Hivatal 1945. május 5-i körlevele alapján már májusban és júniusban megtörtént. Az érintetteket többnyire ingóságaitól is megfosztva tették át a határon. Az ily módon kitelepítettek pontos száma ismeretlen. Balogh Sándor 20–30 ezerre becsüli a számukat, Jozef Jablonický szerint 1945. július 1-jéig 31 780 magyar volt így kénytelen elhagyni Szlovákia területét. Vö.: Balogh S. 1982. 131. s., Jablonický, J. 1965. 398. s.

⁷⁸ SNA, fond: Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska – Predsedníctvo ÚV KSS (Szlovák Kommunista Pártja Központi Bizottsága – a KB Elnöksége (a továbbiakban: ÚV KSS-Predsedníctvo ÚV KSS), katon: 789. Záznam o zasadaní rozšíreného Predsedníctva KSS, konanom dňa 16. 6. 1945.

Szlovákia, különösen a városok elszlovákosításához, az ülésen elfogadott határozat a városi magyarság országon belüli széttelepítését javasolta: „Síkra szállunk azért, hogy a visszatért városokat, mint Kassát, Lévát, Losoncot, Rimaszombatot, Rozsnyót, Komáromot, Érsekújvárt és Szlovákia fővárosát, Pozsonyt is minél előbb magyartalanítsák, még hozzá a magyar lakosság más térségekbe való áttelepítésével, ill. koncentrálásával”. A határozat végül sürgeti a szegény és a háborúban elpusztult szlovák falvak lakóinak a magyaroktól és németektől elkobzott dél-szlovákiai birtokokon való letelepítését.⁷⁹

Valamivel később, az 1945. július 7–8-i turócszentmártoni kongresszusán a DP is véleményt nyilvánított a „magyarkérdésben”, s elmondható, hogy nézetei teljes egészében megegyeztek a kommunistákéval. A szintén a magyarok kollektív bűnösségének elvéből és megbüntetésének szükségességéből kiinduló DP elképzelései szerint az „anyások”, valamint a 120 ezerre becsült háborús bűnös felvidéki magyar kitelepítése után megközelítőleg 450 ezer magyar maradna Szlovákiában, akik közül 400 ezret a lakosságcseré keretében lehetne kitelepíteni a magyarországi, jugoszláviai, romániai és ausztriai szlovákokért cserébe. A kitelepítéseket és a lakosságcserét követően is Szlovákiában maradó kb. 50–70 ezer magyar a DP szerint már „megkaphatná a csehszlovák állampolgárságot, persze bármiféle nemzeti jogok nélkül. Ezeknek kimondottan ki kellene jelenteniük, hogy lemondanak nemzetiességükről, s beolvadnak a szlovák etnikumba... A Szlovákiában maradó magyar lakosságot át kell telepíteni Közép- és Észak-Szlovákiába, egyenként, nem pedig csoportosan, hogy minél inkább lehetővé váljon asszimilálódása a szlovák etnikumba.” A magyaroktól megtisztított déli határvidékre a DP szerint „a legtisztább szlovák elemet” kell telepíteni, mindenekelőtt Liptóból, Árvából, a Garam-mentéről, esetleg Jugoszláviából.⁸⁰

Megközelítőleg ebben az időben született meg a csehszlovák kormány demokrata párti pénzügyminiszterének, Vavro Šrobárnak a tervezete is a szlovákiai magyarok kitelepítéséről. Šrobár minden magyar település lakossága 70%-ának, mindenekelőtt a módosabb rétegek: a kereskedők, gyárosok, földbirtokosok, értelmiségiek, a gazdagabb földművesek, a „kollaboránsok és megbízhatatlan elemek”, végül a nemesek Magyarországra kitelepítését javasolta, a maradék 30% a gazdasági élet folytonosságának fenntartása céljából a helyén maradhatna. Szlovákia így módon megszabadulna a magyarság 70%-ától, vagyis mintegy 400 ezer személytől, az általuk hátrahagyott, ill. tőlük elkobzott vagyon révén pedig az állam négy milliárd korona nyereségre tehetne szert. Šrobár nem zárta ki ugyan a kitelepítettek kárpótlását, azonban ennek költségeit szerinte a magyar államnak kellene állania.⁸¹

A csehszlovák kormány a három győztes nagyhatalom, az USA, Nagy-Britannia és a Szovjetunió 1945. július 17-én összeülő potsdami konferenciája előtt ismét megpróbálta megszerezni jóváhagyásukat a magyar kisebbség egyoldalú kitelepítéséhez. Kormánya nevében Vladimír Clementis külügyi államtitkár 1945. július 3-án jegyzékben kérte fel a három országot, hogy közelgő értekezletükön tűzzék napirendre a német és magyar kisebbség kitelepítésének a kérdését. A jegyzék szerint a kitelepítés 2–2,5 millió németet és kb. 400 ezer magyart érintene, a magyarokkal kapcsolatban egyúttal azt is kilátásba helyezte, hogy egy részük kitelepítése esetleg lakosságcseré formájában is megvalósulhatna, hiszen Magyarországról a jegyzék állítása szerint 345 ezer szlovák kíván áttelepülni Szlovákiába.⁸²

⁷⁹ Uott, Pravda 1945. június 23.

⁸⁰ Demokratická strana a problémy dneška 1945. 6–11. s.

⁸¹ Vadkerty K. 1996. 151–153. s.

⁸² Churaň, M. 2001. 109–110. s.

Az augusztus 2-án véget ért potsdami konferencia azonban csak részben tett eleget a csehszlovák kívánságoknak: a Potsdamban elfogadott záródokumentum XIII. fejezete ugyanis csupán a német kisebbség kitelepítéséről rendelkezett, a magyar kisebbség egyoldali kitelepítéséhez Csehszlovákia ezúttal sem kapott nagyhatalmi engedélyt.⁸³

Az elutasító potsdami döntés után Csehszlovákia az egyoldalú kitelepítéssel kombinált lakosságcsere Magyarországra erőltetésével próbálta meg felszámolni a magyar kisebbséget. Mivel Magyarország a magyar kisebbség kitelepítéséről, ill. a lakosságcsere-ről vonakodott tárgyalásokba bocsátkozni, a csehszlovák kormány azzal a nem titkolt szándékkal kezdte meg 1945 őszén a felvidéki magyarság csehországi deportálását, hogy rákényszerítse Magyarországot a tárgyalások felvételére.⁸⁴

A magyar kormány, miután tapasztalta, hogy a nagyhatalmak vonakodnak közbelépni a csehszlovákiai magyar kisebbség jogfosztásának és deportálásának leállítására érdekében, s a Magyarország által javasolt nemzetközi felügyelet,⁸⁵ ill. nemzetközi egyezmény helyett inkább kétoldalú megállapodást javasolnak a lakosságcsere kérdésében, a csehszlovák hatóságok pedig a magyar kisebbség országon belüli széttelepítésével máris hozzáálltak Dél-Szlovákia etnikai térképének megváltoztatásához, végül rákényszerült a lakosságcsere elfogadására.

Az 1945. december 3. és 6., majd az 1946. február 6. és 10. közötti prágai kétoldalú tárgyalásokat követően Vladimír Clementis csehszlovák külügyi államtitkár és Gyöngyösi János magyar külügyminiszter 1946. február 27-én Budapesten aláírta a csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezményt, amely többek között feljogosította Csehszlovákiát arra, hogy annyi magyart telepíthessen át Magyarországra, amennyi magyarországi szlovák önként jelentkezik a Csehszlovákiába való áttelepülésre. Magyarország ezen kívül kötelezettséget vállalt arra is, hogy paritáson felül átveszi a csehszlovák népbíróságok által háborús bűnösnek minősített és elítélt személyeket, számuk azonban nem haladhatja meg az ezer főt.⁸⁶ Az egyezmény magában foglalta ugyan a csehszlovák fél által támasztott követelések nagy részét, azt azonban Csehszlovákiának már nem sikerült elérnie, hogy Magyarország kötelezze magát a lakosságcsere után is Csehszlovákiában maradó magyarok közül további 200 ezer egyoldalú átvételére.⁸⁷

A Megbízottak Testülete 1946. február 15-i ülésének határozata alapján megalakult Csehszlovák Áttelepítési Bizottság (elnökévé Daniel Okálit nevezték ki)⁸⁸ a lakosságcsere-egyezmény értelmében jogot szerzett arra, hogy március 4-től kezdődően hat héten

⁸³ Vö.: Halmosy D. 1983. 662. s.

⁸⁴ Az 1945. őszi deportálásokra: Vadkerty K. 1996. 11–16. s. A deportálásoknak ez az első hulláma nem járt tartós következményekkel, mivel a karácsony közeledtével a deportáltak nagy része hazaszökött, vagy nem tért vissza az akkor kapott munkaszünetről.

⁸⁵ A magyar kormány 1945. november 20-án jegyzékben kérte az USA, Nagy-Britannia és a Szovjetunió képviselőitől Szlovákia magyarlakta területeinek nemzetközi ellenőrzés alá helyezését. A jegyzéket közli: Kertész I. 1995. 547–554. s.

⁸⁶ Sbirka zákonu a nařizení republiky Československého, Ročník 1946, Částka 60., 1027–1035. s.

⁸⁷ A prágai tárgyalásokra és az egyezmény aláírásának körülményeire: Balogh S. 1982. 112–119. s., Vadkerty K. 1999. 91–98. s.

⁸⁸ SNA, fond: Úrad Predsednictva Zboru poverenikov (Megbízottak Testületének Elnökségi Hivatala), kart. 5., Zápisnica z 33. zasadnutia Sboru poverenikov konaného dňa 15. 2. 1946.

keresztül propagálhassa a magyarországi szlovákok körében a Csehszlovákiába való áttelepedés gondolatát, ill. további hat hét állt rendelkezésére az áttelepülni kívánó személyek jelentkezésének összegyűjtésére.⁸⁹ A határidő lejártáig, azaz 1946. május 27-ig a CSÁB-nak 90 090 magyarországi szlovák jelentkezését sikerült összegyűjtenie, mivel azonban indokolt esetben a határidőn túli jelentkezést is el lehetett fogadni, a névjegyzékbe felvett személyek száma 1946. június 27-én elérte a 97 610 főt. A későbbi vissza-jelentkezések, ill. a névjegyzék pontosítása után 1947 februárjában az áttelepülni szándékozó magyarországi szlovákok végleges száma csehszlovák adatok szerint 95 421 lett.⁹⁰ Ettől némileg eltérő számot adnak meg a magyar források, amelyek szerint az áttelepülni szándékozók száma 95 724 volt.⁹¹

A csehszlovák fél érthetően elégedetlen volt a toborzóakció eredményével, mivel a magyar népszámlálási adatok megbízhatatlanságát hirdető, s a magyarországi szlovákok számát 450 ezerre tevő csehszlovák propaganda a teljes szlovák kisebbség áttelepülésével, s így 450 ezer szlovákiai magyar kitelepítésének lehetőségével számolt.⁹² Ezt igyekezett alátámasztani a CSÁB által 1946 májusában elvégzett „összeírás” is, amelynek során 477 033 magyarországi szlovákot sikerült kimutatni.⁹³

A lakosságcserével kapcsolatos teendőket, a kitelepítendő magyarok kiválasztását, ill. kitelepítését csehszlovák részről az 1945. július 17-i 27/1945 sz. elnöki dekrétum értelmében megalakult Szlovák Telepítési Hivatal (SZTH) irányította. Ján Čech, az SZTH elnöke az SZNT Elnökségének 1946. március 18-i ülésén számolt be a magyarok kitelepítése ügyében tett addigi lépésekről. Véleménye szerint minimálisan 100–120 ezer magyarországi szlovák hazatelepülésével, tehát ugyanennyi szlovákiai magyar kitelepítésével lehet számolni, a „háborús bűnősként” kitelepíthető magyarok száma pedig 15–20 ezer, családtagokkal együtt 60–80 ezer lesz, összességében tehát legkevesebb 180 ezer magyart lehet áttelepíteni Magyarországra. Hangsúlyozta, hogy a lakosságcserére jelöltek kiválasztásánál a fő cél „a magyar etnikum három vagy négy részre való feldarabolása lesz”, ami többek között az Ipolysági, Párkányi és Zselizi járások, tehát a mai Lévai járás magyar lakossága 50–70%-ának kitelepítésével fog jární.⁹⁴

Az SZTH Elnöksége 1946. május 2-án küldte meg az SZNT Elnökségének, a Megbízottak Testülete Elnökségének és az egyes megbízotti hivataloknak a lakosságcsere végrehajtásáról készített, többek között a kitelepítésre jelöltek hozzávetőleges számát, a kitelepítés által érintett járások és községek listáját is tartalmazó, ún. eszmei tervvázlatát.

⁸⁹ A CSÁB magyarországi propagandatevékenységére: Kugler J. 2000. 47–79. s.

⁹⁰ SNA, fond: Úrad Predsedníctva Slovenskej národnej rady (Szlovák Nemzeti Tanács Elnökségi Hivatala; a továbbiakban: ÚP SNR), kart. 311, Konečná zpráva o činnosti ČSPK v Maďarsku od 1946–1948.

⁹¹ Országos Levéltár, Budapest, Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság (a továbbiakban: MÁK) XIX-A-15-d, 117. doboz, Kimutatás a Magyarországról Csehszlovákiába áttelepülésre jelentkezők létszámáról, körzetenként összesítve.

⁹² SNA, fond: ÚP SNR, kart. 311, Konečná zpráva o činnosti ČSPK v Maďarsku od 1946–1948.

⁹³ Zpráva Štátneho plánovacieho a štatistického úradu 1946. augusztus 1., 34. s. Az 1930-as népszámlálás során 104 819-en vallották magukat szlovák anyanyelvűnek. (Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. 1932. 23*. s.)

⁹⁴ SNA, fond: ÚP SNR, kart. 3, Zápisnica zasadnutia Predsedníctva SNR zo dňa 18. marca 1946.

A tervezet 7. pontja szerint a lakosságcserre elsősorban a Somorjai, Dunaszerdahelyi, Komáromi, Galántai, Vágsellyei, Ógyallai, Párkányi, Zselizi, Lévai, Ipolysági, Feledi, Tornaljai, Szepesi, Királyhalmeci és Nagykaposi járást, tehát összesen 15 járást érintene.

A ki-, ill. betelepítésre jelölt községek jegyzékét tartalmazó 9. sz. mellékletből kitűnik, hogy az SZTH – a Čech elnök által közöltekkel összhangban – a magyar etnikai terület minél hatékonyabb elszlovákosítása céljából egész összefüggő régiók kitelepítésével számolt oly módon, hogy ezáltal minél több részre tördelje a Pozsony és Nagykapos közötti folyamatos csupán a Kassa és Töketerebes alatti térségben megszakadó magyar nyelvterületet. Kiemelten kezelték ilyen szempontból a határ menti térségeket, amelyeket szinte kivétel nélkül kitelepítésre jelöltek, s ahol egy hol összeszűkülő, hol kiszélesedő, 5–30 km mélységű „magyartalanított” övezetet kívántak létrehozni.

Az SZTH munkatársai a legnagyobb figyelmet a Pozsony és Ipolyság közötti szintiszta magyar területnek szentelték (itt feküdt a kitelepítésre jelölt 312 község közel kétharmada: 205), ezen belül is kiemelten kezelték azonban a Garam-mentét, ahol a Léva és a magyar határon fekvő Párkány közötti magyar települések lakosságának kitelepítése az összefüggő magyar etnikai terület kettévágását célozta volna.

Az SZTH eszmei tervvázlata a mai Lévai járás területén a Léva és a járás déli határára fekvő Csata közötti térségben a következő 37 község magyar lakosságának kitelepítését tervezte: Léva, Alsószece, Hontvarsány, Hontkiskér, Nagyod, Vámosladány, Kisóvár, Garamszentgyörgy, Hontfűzesgyarmat, Nagysalló, Nagysáró, Kissáró, Felsőfegyvernek, Alsófegyvernek, Szodó, Nemesoroszi, Nagypeszek, Kispeszek, Garammikola, Zseliz, Ágó, Garamvezekény, Garamdamásd, Lekér, Oroszka, Csata, Nagyölved, Érsekkéty, Tergenye, Szete, Lontó, Garamsalló, Ipolyszakállos, Ipolybél, Kisölved, Ipolypásztó, Zalaba. Ezenkívül a kitelepítés várt volna még Ipolyságra és a várost övező 6 magyar település (Gyerk, Pereszlény, Kistúr, Középtúr, Tesmag, Ipolyfödemes) lakosságára, a lakosságcserre tehát a járás területén összesen 44 községet érintett volna.⁹⁵

Mivel Csehszlovákiának a lakosságcserre-egyezmény értelmében 6 hónap állt rendelkezésre az áttelepítendő magyarok kiválasztására, a csehszlovák kormány 1946. augusztus 26-án átnyújtotta a magyar kormánynak azoknak a magyaroknak a névjegyzékét, akiket családtagjaikkal együtt a paritásos lakosságcserre keretében, vagy pedig „háborús bűnösként” a paritáson felül, át kívánt telepíteni Magyarországra.⁹⁶

A lakosságcserét magyar részről irányító Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság kimutatása szerint csak a csere keretén belül 106 398, „háborús bűnösként” – családtagokkal együtt – pedig 75 114, összesen tehát 181 512 felvidéki magyart kívántak áttelepíteni Magyarországra.⁹⁷ Ettől némileg eltérő adatokat tartalmaznak a csehszlovák források. A Megbízottak Testülete 1946. szeptember 24-i ülésére készült beszámoló szerint a paritásos lakosságcserre keretén belül 105 047 volt az áttelepítésre kijelölt magyarok száma.⁹⁸

Községsoros kimutatást tartalmazó források hiányában a Lévai járás jelenlegi területére átszámított adatokkal nem rendelkezhetünk, ezért az alábbiakban a mai járás községein

⁹⁵ SNA, fond: Reslovakizačná komisia (Reszlovakizációs Bizottság; a továbbiakban: RK), kart. 49, Výmena obyvateľstva medzi ČSR a Maďarskom, nástin ideového plánu.

⁹⁶ SNA, fond: ÚP SNR, kart. 311, Konečná zpráva o činnosti ČSPK v Maďarsku od 1946–1948.

⁹⁷ OL, MÁK XIX-A-15-d, 117. doboz, Kimutatás a lakosságcserre-egyezmény alapján áttelepítésre kijelölt személyekről. Szám szerinti járási kimutatás.

⁹⁸ SNA, fond: Úrad Predsedníctva Zboru povereníkov-Zasadnutia Zboru povereníkov, kart. 12, Zasadnutie Sboru povereníkov dňa 24. 9. 1946.

osztozó korabeli járások adatait közöljük. Ezek szerint kitelepítésre jelölték a 27,1%-nyi magyar lakossággal rendelkező Lévai járás magyar lakosságának 32,6%-át (3979 főt), a 78,6%-ban magyar Zselizi járás magyar lakosságának 44,1%-át (10 653 főt), a 70,4%-ban magyar Ipolysági járás magyar lakosságának 37,8%-át (6420 főt), a 25,6%-ban magyar Verebélyi járás magyar lakosságának 21,3%-át (1964 főt) és a 79,6%-ban magyar Párkányi járás magyar lakosságának 36,4%-át (14 405 főt).

A Szlovák Telepítési Hivatal elképzelései szerint a lakosságcserenek már 1946 szeptemberében meg is kellett volna kezdődnie. Ján Čech a Megbízottak Testületének és a Szlovák Nemzeti Tanács Elnökségének 1946. július 26-i együttes ülésén bejelentette, hogy „amennyiben nem következnek be előre nem látható körülmények, szeptember elején megkezdődik a transzportok tömeges útnak indítása”.⁹⁹ A lakosságcsere-egyezmény számos vitás s a csehszlovák fél által önkényesen kezelt rendelkezése, különösen pedig a csehszlovákiai magyarság tömegeinek vád alá helyezése, háborús bűnössé nyilvánítása s paritáson felüli besorolása az áttelepítendőkhöz az eredményezte, hogy a magyar kormány nem járult hozzá a lakosságcsere megindításához.¹⁰⁰

A reszlovakizáció

A lakosságcsere megkezdését a háborús bűnösök magas számának kérdésén túlmenően további események is hátráltatták. A paritásos lakosságcsere-egyezménnyel, ill. az áttelepülésre jelentkezett magyarországi szlovákok számával elégedetlen Csehszlovákia ugyanis továbbra sem mondott le arról a szándékáról, hogy az egyezmény keretében kitelepítendő magyarokon túlmenően megszabaduljon a teljes magyar kisebbségtől, s miután Magyarország visszautasította 200 ezer felvidéki magyar egyoldalú átvételét, Csehszlovákia az 1946. július 29-én megnyíló párizsi békekonferencián próbálta meg elérni a 200 ezer magyar kitelepítésének a jóváhagyását.

Ezzel párhuzamosan a szlovákiai magyarság számának csökkentését célozta az ún. reszlovakizációs, vagyis „visszaszlovákosítási” kampány is. Időzítése nem véletlenül esett a párizsi békekonferencia előtti időszakra, a reszlovakizáció eredményeit ugyanis Csehszlovákia érvként kívánta felhasználni annak dokumentálására, hogy az országban a lakosságcsere lebonyolítása és a reszlovakizáció után nem marad több 200 ezer magyarnál, s így kedvezőbb kiindulási pozíciót kívánt biztosítani a magyarok egyoldalú kitelepítésének jóváhagyására benyújtott javaslatára számára.

A reszlovakizáció hivatalosan abból a feltételezésből indult ki, hogy a szlovákiai magyarság nagy része lényegében az elmúlt évszázadokban elmagyarosított szlovák, akiknek most lehetőséget adnak arra, hogy visszatérjenek „eredeti” nemzetiségükhöz. Anton Granatier, a reszlovakizáció egyik fő ideológusa az akciót a következőképpen indokolta: „A szlovákok és a csehek nemzeti állama akarunk lenni, s az is leszünk. Ebbe a hatalmas programba az is beletartozik, ami már egész Szlovákiában folyamatban van: a reszlovakizáció! Olyan akciót kezdünk, amelynek keretében mindenkinek, aki szlovák származásúnak érzi magát, lehetősége nyílik rá, hogy önként kinyilvánítsa, vajon szlovákká akar-e válni annak minden következményével együtt, vagy az állampolgárság nélküliek sorsában akar-e osztozni.” Granatier szerint „a reszlovakizáció fogalmán a szlovák nemzetnek

⁹⁹ SNA, fond: Úrad Predsednictva Zboru poverenikov, kart. 11, Zápisnica zo spoločného zasadnutia Sboru poverenikov a Predsedníctva SNR, konaného dňa 26. 7. 1946.

¹⁰⁰ Vö.: Szabó K.–É. Szőke I. 1982. 90–91. s.

az a törekvése értendő, hogy visszaszerezze mindazt, ami eredetileg a miénk volt, de amit a mi kis nemzetünk számára módfelett mostoha időkben elvesztettünk”.¹⁰¹

A reszlovakizáció demográfiai indoklását Ján Svetoň statisztikus, az Állami Terv- és Statisztikai Hivatal egyik vezető munkatársa dolgozta ki, aki szerint a magyarosítás a 19. század közepétől kezdődően erősen megzavarta a szlovák nemzet addigi közvetlen fejlődését. Abból kiindulva, hogy Szlovákiában nem egészen 3 millió szlovák él, 600 ezer az európai államokban szóródott szét, 1,4 millió pedig a tengerentúlra távozott, az általa feltetelezett 6 millióból tehát egy millió hiányzik. Az elemzés szerint e hiány nagyobbik részével a szlovák nemzet a magyarok számának növekedéséhez járult hozzá. Svetoň jelzi ugyan, hogy adatai „természetesen nem tartanak semmilyen igényt a pontosságra”, ennek ellenére mégis a reszlovakizáció kiindulási alapjának tekinti őket.

A magyarosítás bizonyítékát látja abban is, hogy az 1921. évi csehszlovák népszámlálás során „200 ezer felületesen elmagyarosodott szlovák azonnal visszatért saját nemzetiségéhez”, majd 1930-ig újabb 50–60 ezer. A disszimilációs folyamat azonban szerinte ezzel még mindig nem fejeződött be, s az 1930-ban magukat magyarnak vallók között még 200–250 ezerre tehető az elmagyarosodott szlovákok száma, mivel a köztársaság alig több mint egy évtizedes fennállása kevés volt ahhoz, hogy a lakosság tudatosítsa nemzeti és hovatartozását. Mindezeket figyelembe véve elemzése végén 200–250 ezer személy reszlovakizálását javasolja.¹⁰²

Az akciót hivatalosan a Július Viktory belügyi megbízott által 1946. június 17-én közzétett ún. reszlovakizációs hirdetmény indította útjára, amely szerint a reszlovakizáció keretén belül szlovák nemzetiségűnek jelentkezhetnek azok a személyek, akik az 1930-as népszámlálás alkalmával szlovák, cseh vagy más szláv nemzetiségűnek vallották magukat, vagy azok, akik ma ilyen nemzetiségűnek érzik magukat és szlovák, cseh vagy más szláv származásúak.¹⁰³

A reszlovakizáció irányításával és végrehajtásával megbízott Központi Reszlovakizációs Bizottság nem készített saját tervezetet a reszlovakizálandó személyek számáról, ill. a reszlovakizálandó községekről, a vele szorosan együttműködő Slovenská liga és a Szlovák Telepítési Hivatal azonban kidolgozta és rendelkezésére bocsátotta az ezzel kapcsolatos elképzeléseit.

Mivel a reszlovakizációt mindkét szervezet elsősorban saját céljainak és küldetésének rendelte alá, az általuk kidolgozott tervezetek gyakran merőben ellentétes elképzeléseket tartalmaztak. Amíg az elsősorban a magyar lakosság kitelepítésével, ill. a szlovákok letelepítésével foglalkozó Szlovák Telepítési Hivatal tervezetében az ún. területi elv dominált, addig a Slovenská liga, amely küldetése a magyar etnikai területen élő szlovákokról való gondoskodás, ill. az „elmagyarosodott” szlovákok „visszaszlovákosítása” volt, az ún. etnikai elvet helyezte előtérbe.

A Slovenská liga már 1946 márciusában, tehát még a reszlovakizáció előkészületi szakaszában elkészített tervezete 25 dél-szlovákiai járás 309 községében összesen 179 066 személy, ezen belül a mai Lévai járás területén 66 községben 31 729 személy, tehát a járás magyar lakossága 56,9%-ának reszlovakizálásával számolt. A nagy pontossággal elkészített községenkénti kimutatás tartalmazza az érintett községek római katolikus, evangéli-

¹⁰¹ Granatier, A. 1947. 327–328. s.

¹⁰² SNA, fond: RK, kart. 52, Poznámký k reslovakizácii.

¹⁰³ SNA, fond: RK, kart. 49, a reszlovakizációs hirdetmény magyar fordítását közli: Vadkerty K. 1993b. 162–163. s.

kus és református lakosságának a számát is, a Slovenská liga ugyanis a reszlovakizálendő személyek kiválasztásánál figyelembe vette a népesség vallási megoszlását, miközben elszlovákosításra alkalmasabbnak, tehát reszlovakizálándónak vélte a római katolikus és evangélikus lakosságot, mint a reformátusokat.¹⁰⁴

A tervezet az Anton Granatier által összeállított kimutatás figyelembevételével készült, amelyben a Slovenská liga elnöke az 1930. évi népszámlálás nemzetiségi adatai alapján összeállította a vegyes lakosságú, de szlovák többségű, a magyar többségű, de 20%-ot meghaladó szlovák lakossággal rendelkező, valamint az 1930-ban 20%-nál kevesebb szlovák lakossággal rendelkező, de általa egykori vegyes etnikumúnak minősített, s így szintén reszlovakizálendő községek jegyzékét. A felsorolt községekhez részletes mellékletet is csatolt, amelyben megindokolta reszlovakizálásuk szükségességét. Az egyes települések szlovák múltjának „bizonyosságául” Granatier számára leginkább az 1773-as helységlexikon, és a 18–19. századi demográfusok valamelyikének adatai, a szlovák eredetű helységnevek, valamint a lakosság katolikus vallása vagy szláv eredetű családnevei szolgáltak, miközben szlovák eredetűnek, tehát elmagyarosítottak tekintett minden olyan települést, amelyet a 18. század óta akárcsak egy adat is szlováknak vagy szlovák lakossággal is rendelkezőnek említett.¹⁰⁵

A Lévai járás 66 reszlovakizálendő községe közül a reszlovakizálás legfőbb érveként 26 esetében (Hontvarsány, Garamlők, Kiskálna, Vámosladány, Ágó, Bajka, Csata, Hontfüzesgyarmat, Hölvény, Garamszentgyörgy, Kisölvéd, Nemesoroszi, Nagypeszek, Szodó, Garamsalló, Nagysalló, Kissalló, Felsővárad, Garamvezekény, Zalaba, Zseliz, Farnad, Nagyölvéd, Érsekkéty, Töhöl, Felsőpél) a katolikusok állítólagos szlovák származása, 15 esetében (Újbars, Alsófegyvernek, Felsőfegyvernek, Lontó, Tergenye, Ipolyvisk, Felsőtúr, Kistompa, Szalatnya, Alsószermeréd, Felsőszermeréd, Palást, Egeg, Kistúr, Gyerk) a szláv családnevek, 17 esetében (Kiskoszmály, Nagykálna, Hontkiskér, Bori, Zsemlér, Málas, Nyír, Barsendréd, Alsóvárad, Ipolybél, Ipolypásztó, Kispeszek, Ipolyszakállós, Kissáró, Nagysáró) a forrásokban említett szlovák lakosság, Barsbesénél az az általános megállapítás, hogy „a 18. és 19. században szlovák–magyar volt”, Lévánál pedig a „magyarosítás” szerepelt, 6 községnél (Alsószece, Felsőszece, Töre, Oroszka, Százd, Ipolyság) pedig az indoklástól el is tekintettek.

A Slovenská ligánál mintegy három hónappal később született meg a Szlovák Telepítési Hivatal reszlovakizációs tervezete, amely 23 dél-szlovákiai járás 242 (a későbbi kiegészítésekkel együtt 283) községének, ezen belül a mai Lévai járás 58 községének reszlovakizálásával számolt. A Szlovák Telepítési Hivatal a Slovenská ligánál jóval kisebb mértékben vette figyelembe az etnikai elvet, s tervezetében már egyértelműen a területi elv dominált, vagyis a lakosság eredetét teljes mértékben figyelmen kívül hagyva olyan stratégiailag fontosnak ítélte régiókat kívánt reszlovakizálni, amelyek szlovákká válását elengedhetetlennek tartotta Dél-Szlovákia sikeres elszlovákosításához.

Ezzel összhangban a reszlovakizálendő községeket tartalmazó kimutatása szinte teljes mértékben megegyezik az 1946. májusi eszmei tervvázlatában szereplő, a lakosságcsere keretében kitelepítésre jelölt községeket felsoroló, s szintén a stratégiai szempontokat előtérbe helyező jegyzékével. A Lévai járás 44 kitelepítésre jelölt községe közül 40 meg-

¹⁰⁴ SNA, fond, Slovenská liga, kart. 7, Obce podľa jednotlivých okresov, v ktorých sa má vykonávať akcia reslovakizácie.

¹⁰⁵ SNA, fond: Anton Granatier, kart. 5, Reslovakizácia. Sumárý okresov. Demografický záznam.

található az 58 reszlovakizálásra jelölt község között. A kitelepítendő községek listájáról hiányzó, de a Szlovák Telepítési Hivatal által reszlovakizálandónak tartott 18 község a következő: Mohi, Kiskoszmály, Újbars, Marosfalva, Kiskálna, Nagykálna, Garamlők, Felsőszecse, Bori, Bajka, Hölvény, Kissalló, Töre, Alsóvárad, Felsővárad, Horváti, Kis-tompa, Farnad.¹⁰⁶

Az 1946. június 17-e és július 1-je közötti reszlovakizációs kampány során Szlovákiában összesen 352 038 személy kérte szlovákká minősítését,¹⁰⁷ ami a reszlovakizáció szervezőinek legmerészebb számításait is felülmúlta. Az akciónak ugyanakkor természetesen nemcsak országos viszonylatban – ahol két egymástól meglehetősen távol eső régióban: a Csallóközben és Gömörben ütközött a legnagyobb ellenállásba –, hanem magában a Lévai járásban is nagyon eltérő volt a fogadtatása.

A járás területén összesen 39 362 személy, a magyar lakosság 70,6%-a reszlovakizált, a településszintű kimutatások ugyanakkor a járás magyarlakta részén belül három övezet elkülönítésére adnak lehetőséget.

Az országos és járási átlagnál egyaránt jóval kisebb mértékben reszlovakizált a Garammente Marosfalva–Csata–Hontfüzesgyarmat háromszöggel határolható falvainak, vagyis a járás középső és déli részének magyarsága. Itt a reszlovakizáltak aránya az egyes községekben, kevés kivételtől (Kiskálna – 41,01%, Kétfegyvernek – 48,55%, Nagysalló – 43,25%, Kissalló – 42,29%, Barsvárad – 45,05%, Ipolybél – 42,02%, Ipolyszakállós – 44,41%) eltekintve nem haladta meg a magyar lakosság 40%-át, sőt egyes helyeken, mint pl. Marosfalván (20,07%), Nagyodon (22,32%), Kisóváron (17,91%), Felsőszecsen (16,40%), Csatán (20,75%), Garamdamásdon (10,28%), Hontfüzesgyarmaton (21,21%), Hölvényben (11,91%), Garamszentgyörgyön (7,31%), Lekéren (12,66%), Kisölveden (7,37%), Garammikolán (22,93%), Nemesorosziiban (20,42%), Kispeszeken (11,11%), Nagypeszeken (14,35%), Garamsallón (21,36%), Garamvezekényben (2,51%) és Zalabán (15,24%) rendkívül alacsonynak mondható. A térségben a 18. században szlovákokkal betelepített, időközben visszamagyarosodott, 1930-ban azonban már ismét szlovák többségűnek kimutatott Zsemle magyar lakosságának 55,74%-os reszlovakizálása volt a legmagasabb.

Az előbbieknél jóval magasabb arányban gyakran teljes egészében reszlovakizált a járás nyugati peremén elhelyezkedő, a szlovák etnikummal határos magyar községek, ill. a 18. századi szlovák telepítésű, részben kétnyelvű, kettős identitású községek lakossága. Felsőgyörödön, Töhölben, Alsópélen, Csekén, Málason és Barsendrédén a teljes magyar lakosság, Kiskoszmályban a magyarság 89,50%-a, Újbarson 67,09%-a, Nagykálnán 55,85%-a, Garamlőkön 57,18%-a, Alsógyörödön 53,33%-a, Kisgyékényesen 90,00%-a, Barsbesén 82,07%-a, Ényben 25,65%-a, Lülén 52,00%-a, Felsőpélen 98,02%-a, Bajkán 66,41%-a, Fakóvezekényben 62,50%-a, Farnadon 52,25%-a, Nagyölveden 99,86%-a reszlovakizált, sőt 78-an még az egykor Kissallóhoz tartozó, 1945-ben azonban Ursínyovo néven önálló községgé szervezett Bimbola kolónián is reszlovakizáltak, ahol pedig az 1930-as népszámlálás során egyetlen magyart sem mutattak ki. Ebbe a csoportba sorolható még a nyelvhatáron fekvő Hontkiskér és Hontvársány, valamint Léva városa, amelynek magyarsága a szlovákiai városok többségéhez hasonlóan teljes egészében reszlovakizált.

¹⁰⁶ SNA, fond: RK, kart. 1, Soznam predmetných okresov a obcí; SNA, fond: RK, kart. 53, Zoznam obcí.

¹⁰⁷ SNA, fond: RK, kart. 49; vö.: Vadkerty K. 1993b. 68–70. s.

Ugyancsak túlnyomó többségében, általában 90%-ot meghaladó mértékben, nemritkán azonban teljes egészében reszlovakizált a járás keleti részén, a Deménd–Lontó vonaltól keletre fekvő falvak magyar lakossága. A ritka kivételek közé itt csupán Százd (45,26%), Gyerk (54,20%) és Középtúr (24,53%) tartozik. Az Ipoly-mentén reszlovakizált magyarok magas száma azonban már nem magyarázható a kétnyelvű lakosság jelenlétével vagy a nyelvhatár közelségével, mivel itt csaknem teljes egészében reszlovakizált a nyelvhatáron fekvő falvak „hátterét” képező gyakran szintiszta magyar falvak lakossága is.¹⁰⁸

A reszlovakizáltak nagy többségéről elmondható, hogy nem vélt vagy valós szlovák származása miatt, hanem egyértelműen az üldöztetések alóli mentesülése reményében kérte „visszaszlovákosítását”. Hiszen maguk az – egyébként önkéntesnek hirdetett – akció szervezői sem titkolták, hogy aki hajlandó „önként” szlováknak vallani magát, az visszakapja csehszlovák állampolgárságát, mentesül a vagyonek Kobzása, az át- és széttelepítés alól, s véget ér számára a teljes létbizonytalanság állapota. Ám annak, aki ezt nem hajlandó megtenni, s kitart magyar nemzetisége mellett, továbbra is vállallnia kell a hátrányos megkülönböztetést.

A Slovenská liga által falragaszokon terjesztett propagációs szöveg mindezt a következőképpen fogalmazta meg: „Napokon belül megkérdezzük benneteket az összeíró biztosok, hogy milyen nemzetiségűek vagytok. Szlovákok vagy magyarok? Válasszatok! Egyenrangú csehszlovák állampolgárok akartok-e lenni, avagy állampolgárság nélküliek! Válasszatok! Békességet akartok-e, vagyonbiztonságot, avagy bizonytalanságot, amelybe sorsotok nemsokára beletaszít!”¹⁰⁹

A reszlovakizációt irányító szakemberek – csakúgy, mint a Szlovák Telepítési Hivatal a lakosságcsere alkalmával – az akció során rendkívül kiemelten kezelték a Lévai járás területét, amelynek elszlovákosítását módfelett kívánatosnak tartották. 1947-ben, a reszlovakizációs kérvényt benyújtott személyek számának ismeretében hangsúlyozták, hogy a járás Garam-menti falvainak elszlovákosításával – miközben csupán néhány, általuk is magyarnak tekintett református falu (pl. Mohi, Marosfalva, Nagydó, Kisóvár, Alsószece, Felsőszece, Garamdamásd, Hólvény, Garamszentgyörgy, Lekér, Kisólvéd, Nagypeszek, Garamvezekény, Zalaba, Felsővár, Hontfüzesgyarmat, Garammíkola, Érsekkéty) reszlovakizálását nem javasolták – „egy Párkányig terjedő mély szlovák etnikai éket biztosítunk”, az Ipoly-menti keleti területekről pedig egy új, az Ipoly folyó mentén húzódó etnikai határ reményében leszögezték, hogy itt „reszlovakizálni kell mindent, amit csak reszlovakizálni lehet”.¹¹⁰

A csehországi deportálás

A reszlovakizáció eredményeit – amint arra már utaltunk – Csehszlovákia a párizsi békekonferencián érvként használta fel a 200 ezer magyar egyoldalú kitelepítésének jóváhagyására benyújtott javaslata elfogadtatására. A csehszlovák indítványt kifejtő Vladimír Clementis külügyi államtitkár szerint több tízezer magyar „exponált fasiszta” elmenekülése után a békekonferencia idején Csehszlovákiában nem él több félmillió magyarnál,

¹⁰⁸ SNA, fond: RK, kart. 52, Štatistika reslovakizantov podľa okresov.

¹⁰⁹ Szabó K. 1981. I. 263–265. s.

¹¹⁰ SNA, fond: RK, kart. 52; SNA, fond: Anton Granatier, kart. 5. Reslovakizačný návrh.

akik közül 100 ezret a lakosságcseré keretében telepítenének át Magyarországra, kb. 200 ezer lesz a reszlovakizáltak száma, tehát a Magyarországra egyoldalúan áttelepítendő „tényleges etnikai magyarok szám alig fogja elérni a 200 ezret”.¹¹¹

A békekonferencia azonban a Szovjetunió által támogatott csehszlovák indítványt az USA, ill. a hozzá csatlakozó Nagy-Britannia vétója nyomán elutasította, a magyar kisebbség kérdésének rendezését pedig a két érintett ország közötti tárgyalásokra bízta.¹¹² Csehszlovákia számára ezt követően ismét a felvidéki magyarság csehországi széttelepítése vált azzá a zsaroló eszközzé, amellyel igyekezett rákényszeríteni Magyarországot a lakosságcseré mielőbbi megkezdésére, ill. a lakosságcseré után hátramaradó magyarok egyoldalú átvételére.

Maga Dalibor M. Krno, a csehszlovák békeküldöttség egyik tagja fogalmazta meg a békekonferenciáról írt könyve záradékában, hogy „Magyarországnak a békeszerződésben sikerült ugyan elkerülnie az áttelepítés alapelvének kifejezett elfogadását, de nem ért el semmilyen jogot és semmilyen lehetőséget, hogy bármi módon gátoljon bennünket olyan intézkedésekben, amelyeket szükségesnek fogunk tartani mindennemű revizionista és irredenta veszély végleges elhárítására határvidékünkön”.¹¹³

Hasonlóan fogalmazott 1946. október 31-én az Alkotmányozó Nemzetgyűlés Külügyi Bizottságában a békekonferenciáról tartott beszámolója során Clementis is, aki kijelentette, hogy amennyiben Magyarország nem egyezik bele a csehszlovák fél által elképzelt megoldásba, akkor „a végleges megoldást a legrosszabb esetben el tudjuk intézni magunk is”.¹¹⁴

Bár a deportálásokat az 1945. október 1-jén kelt, a közmunkáról rendelkező 88/1945 sz. elnöki dekrétumra hivatkozva, s a csehországi munkaerőhiányt ürügyül használva hajtották végre, maguk a telepítés végrehajtói sem titkolták, hogy az akció fő célja „Dél-Szlovákia határ menti övezetének a magyar elemtől valló megtisztítása” volt.¹¹⁵

A Párizsban tartózkodó Daniel Okáli áttelepítési kormánybiztos már 1946. október 3-án táviratban értesítette a prágai Külügyminisztériumot, hogy amennyiben Magyarország nem hajlandó a lakosságcseré megkezdésére, ill. a csehszlovák fél által Párizsban előterjesztett követelések végrehajtására, a Megbízottak Testülete és a Szlovák Nemzeti Tanács Elnöksége „határozzanak a belső intézkedésekről”.¹¹⁶

Az ún. belső intézkedések fogalma kapcsán kezdetben két lehetőség merült fel. Az Okáli táviratára szinte naprakészen reagáló Szlovák Telepítési Hivatal a Megbízottak Testülete Elnökségéhez intézett 1946. október-i, ill. a csehszlovák kormányhoz intézett október 9-i javaslatában az egyik lehetőségként a „háborús bűnösként” áttelepítésre jelölt magyarok egyoldalú áttelepítésének megkezdését, a másik lehetséges megoldásként pedig a szlovákiai magyarság egy részének Csehországba telepítését ajánlotta.¹¹⁷

¹¹¹ Krno, D. M. 1992. 61. s.

¹¹² Vö.: Szarka L. 1997.

¹¹³ Krno, D. M. 1992. 117. s.

¹¹⁴ A szlovákiai magyarok deportálása 1947. 7. s.

¹¹⁵ SNA, fond: Povereničtvo školstva (Iskolaügyi Megbízotti Hivatal), kart. 247, Přesídlení zemědělců maďarské národnosti ze slovenské pohraničí do českých zemí.

¹¹⁶ SNA, fond: ÚV KSS – Generální tajemník (SZLKP KB- főtitkár; a továbbiakban: ÚV KSS-GT), kart. 2194, 515/II–4.

¹¹⁷ Uott; SNA, fond: ÚP SNR, kart. 114, Presídľovací plán Osídľovacieho úradu pre Slovensko.

A prágai kormány végül 1946. október 13-án adta beleegyezését a magyarság csehországi deportálásához,¹¹⁸ egy nappal azt követően, hogy a békekonferencia plénuma elutasította a 200 ezer magyar egyoldalú kitelepítésének jóváhagyására vonatkozó csehszlovák indítványt. Csehszlovák vezető politikusok a lakosságcsere egyoldalú megkezdésének lehetőségét azért vetették el, mivel véleményük szerint Magyarország a határra kitoloncolt magyarokat nem fogadná be, s ráadásul ez a megoldás nemzetközi bonyodalmakhoz is vezethetne.¹¹⁹

A kormány jóváhagyását követően a Szlovák Telepítési Hivatal 1946. november 4-én kelt bizalmas irányelveiben jelölte ki azokat a járásokat, amelyek magyar lakossága „átcsoportosítható” Csehországba (az átcsoportosítás nem vonatkozott többek között a lakosságcsere keretében áttelepítésre jelöltekre és a reszlovakizáltakra). Az irányelvek 8. cikke szerint az ún. átcsoportosítás összesen 23 dél-szlovákiai járásra, köztük a mai Lévai járás területén osztozó Lévai, Zselizi, Párkányi, Ipolysági és Verebélyi járásra vonatkozott, miközben nem fenyegette a túlnyomóan szlovák többségű, ill. csupán szóránymagyarsággal rendelkező járásokat.¹²⁰

Az 1946. november 19-én kezdődő s 1947 februárjáig tartó deportálások a korabeli források tanúsága szerint végül „csupán” 17 járás 393 községét érintették, amelyekből 41 666 magyart telepítettek át erőszakkal Cseh- és Morvaországba.¹²¹ Rajtuk kívül további 2 489 személy állítólag önként települt át a cseh országrészekbe, a Szlovákiából Csehországba került magyarok száma tehát összesen 44 155 volt.¹²²

A deportáltak településszintű kimutatásaiból részletezett adatok szerint a jelenlegi Lévai járás területén 54 községből 4811 magyart deportáltak Csehországba, közülük 675 főt a korabeli Lévai, 3282 főt a Zselizi, 489-et az Ipolysági, 365-öt pedig a Párkányi járáshoz tartozó településekből. Az akció a Zselizi járás magyarságának 13,6%-át érintette, amivel a járás a deportálások által sújtott 17 járás közül a harmadik helyen áll.

Mivel az akció egyik megfogalmazott célja a dél-szlovákiai magyar etnikai terület felhígítása és a magyarlakta területekre betelepülő szlovákoknak való helyteremtés volt, kevésbé látszott sürgősnek a magyar nyelvszigetek, ill. a szlovák etnikai területen élő szóránymagyarság deportálása, mivel ezek asszimilálására a hatóságok jóval nagyobb esélyt láttak, mint az egy tömbben élő magyarság esetében. Ennek megfelelően a deportálások a zárt magyar etnikai terület falvaiban és járásaiban kezdődtek, s 1947. februári hirtelen leállításuk következtében kimaradt belőlük több eredetileg kijelölt, ám a magyar etnikai terület peremén elhelyezkedő járás, köztük a mai Lévai járás nyugati, már szlovák falvakkal határos peremközségeit magában foglaló korabeli Verebélyi járás is.

A Csallóköz, Mátyusföld és Gömör egyes részei mellett Szlovákia deportálások által leginkább sújtott régiói közé tartozott a Garam-mente is. Bizonyára nem véletlen, hogy amíg országos viszonylatban a magyar lakosság 7,38%-át, a Lévai járásban pedig 8,63%-át deportál-

¹¹⁸ Vadkerty K. 1996. 30. s.

¹¹⁹ SNA, fond: ÚP SNR, kart. 114, Medzinárodné aspekty riešenia maďarského problému.

¹²⁰ SNA, fond: ÚV KSS – GT, kart. 2194, 515/II-3. A többi kijelölt járás a Somorjai, Dunaszerdahelyi, Galántai, Vágselelyei, Érsekújvári, Ógyallai, Komáromi, Kékkői, Lósonci, Feledi, Rimaszombati, Tornaljai, Rozsnyói, Szepsi, Kassai, Tóketerebesi, Királyhelmeci és Nagykaposi volt

¹²¹ SNA, fond: Povereníctvo pôdohospodárstva a pozemkovéj reformy – sekcia B (Földművelés- és Földreformügyi Megbízotti Hivatal – B szekció; a továbbiakban: PPPR – B), kart. 304, Štatistický prehľad náborom odsunutých pracovných síl na práce do Čiech.

¹²² SNA, fond: ÚV KSS – GT, kart. 2195, 518/3

ták, addig a Garam völgyének a Marosfalva–Csata–Hontfüzesgyarmat háromszögben fekvő, a reszlovakizációt leginkább visszautasító, s általában lakosságcsere is kijelölt községeinek többségében a deportáltak aránya ennél jóval magasabb volt: pl. Zsemléren a magyar lakosság 55,17%-a, Nagyodon 32,58%-a, Nagykálnán 19,14%-a, Felsőszecsén 23,32%-a, Alsószecsén 11,54%-a, Marosfalván 11,26%-a, Kiskálnán 10,17%-a, Csatán 21,43%-a, Hölvényben 26,59%-a, Garamszentgyörgyön 22,25%-a, Nagypeszekén 20,15%-a, Zselizen 19,79%-a, Bajkán 15,67%-a, Hontfüzesgyarmaton 14,21%-a, Kétfegyverneken 13,89%-a, Szodón 19,86%-a, Garammikolán 17,73%-a, Nagysallón 16,90%-a, Sáróban 13,74%-a, Barsváradon 12,65%-a, Zalában 15,54%-a esett a deportálások áldozatául.

Az előzőeken kívül a deportáltak aránya csupán néhány Ipoly-menti községben (Ipolypásztó – 13,46%, Ipolybél – 15,75%, Ipolyszakállas – 19,11%, Felsőtúr – 14,40%, Palást – 13,98%) volt hasonlóan magasnak mondható, a Deménd–Lontó vonaltól keletre fekvő, gyakorlatilag teljes egészében reszlovakizált falvakat, az egykori szlovák telepítésű s úgyszintén teljes egészében reszlovakizált Málást és Barsendrédet, a szintén teljesen reszlovakizált nyelvhatáron fekvő Lévát, Hontvarsányt és Hontkiskért, a nyelvsvizeteket alkotó Borit, a járás szlovák többségű településeit (Zsemlér kivételével), valamint a magyar nyelvterület peremén elhelyezkedő már említett Verebélyi járás magyar falvait viszont a deportálás teljesen elkerülte, vagy csupán csekély mértékben érintette.¹²³

A lakosságcsere eredményei

Csehszlovákia és Magyarország 1947 januárjában elvben ugyan megállapodott a lakosságcserevel összefüggő kérdések közvetlen, tárgyalásos megoldásában, mivel azonban a magyar fél következetesen ragaszkodott a deportálások leállításához, a vitás kérdések rendezése és a lakosságcsere tényleges megkezdése elől csupán a deportálások 1947. februári felfüggesztése után háruultak el az utolsó akadályok.

Az 1947. március 23-án kezdődő pozsonyi tárgyalásokon a két fél megegyezett a lakosságcsere megindításában, majd az 1947. májusi ún. póstyéni jegyzőkönyvben a személyi és vagyoni kvóta kérdésében, valamint az áttelepítendő magyarok társadalmi rétegződésében, az ún. háborús bűnösök áttelepítésének ügye azonban a lakosságcsere 1948. december 31-ével történő befejezéséről is határozó 1948 augusztusi ún. Okáli–Heltai pak-tum aláírásáig nyitott kérdés maradt.¹²⁴

Az 1947. április 12-én kezdődő lakosságcsere többszöri megszakításokkal végül 1948. december 20-ig tartott.¹²⁵ Mivel Csehszlovákia a megállapodás ellenére sem személyi, sem vagyoni vonatkozásban nem tartotta be a paritást, amihez pedig Magyarország hangsúlyozottan ragaszkodott, a magyar fél a csere végrehajtását többször felfüggesztette.

A lakosságcsere csehszlovák részről irányító Szlovák Telepítési Hivatal 1949-ben készült zárójelentése¹²⁶ szerint a lakosságcsere keretén belül összesen 55 487 felvidéki ma-

¹²³ SNA, fond: PPPR-B, kart. 304, Štatistický prehľad náborom odsunutých pracovních síl na práce do Čiech.

¹²⁴ A póstyéni jegyzőkönyv szövegét közli: Szabó K. 1981. III. 70–86. s.; a D. Okáli és Heltai Gy. közötti megállapodásról készült feljegyzést: Szabó K. 1981. III. 330–333. s.

¹²⁵ Új Otthon 1949. január 1. A lakosságcsere lebonyolítására: Vadkerty K. 1999. 133–146. s.; Kugler J. 2000. 113–145. s.

¹²⁶ SNA, fond: Poverenictvo financií (Pénzügyi Megbízotti Hivatal; a továbbiakban: PF), kart. 1336, Ukončenie presídlenia podľa Dohody o výmene obyvateľstva – zpráva o výsledkoch činnosti a výdavkoch; magyar fordításban közli: Vadkerty K. 1993a.

gyart telepítettek át Magyarországra. Rajtuk kívül korábbi 11 837 személy az egyezmény érvényessége előtt, 10 196 a „felszabadulás” és a csehszlovák közigazgatás bevezetése között, 11 057 az egyezmény aláírása után, 1083 pedig az egyezmény életbe lépését követően, de annak hatályán kívül távozott, a Csehszlovákiából Magyarországra telepített magyarok száma tehát összesen 89 660.

A kitelepített magyarok járásokra lebontott kimutatása szerint a lakosságcsere – a Szlovák Telepítési Hivatal 1946. májusi eszmei tervvázlatával és a magyar kormánynak 1946 augusztusban átadott névjegyzékkel összhangban – elsősorban a Pozsony és Ipoly-ság közötti, nyugati nagy magyar etnikai tömböt érintette. Erről a területről szállították ki az összes magyar kitelepített 92,72%-át.

A községsoros adatok tanúsága szerint azonban még az említett területen belül is jelentős regionális eltérések mutatkoznak. A telepítési szervek a nyugati összefüggő magyar nyelvterületet a lakosságcsere segítségével 2 helyen próbálták meg ékszerűen kettévágni. Az egyik ilyen terület a Mátyusföldnek egyrészt a Diószeg–Galánta–Vágsellye–Érsekújvár–Komárom városok, másrészt a Kis-Duna által határolt, néhány kelet-csallóközi települést is magában foglaló szakasza volt, a másik pedig a Garam-mente már a deportálás és a reszlovakizálás kapcsán is említett Kiskoszmály–Csata–Hontfüzesgyarmat háromszög által határolt térsége, amelyben szintén ékszerű kitelepítés folyt.

A jelenlegi Lévai járás területén 55 községből 7741 személyt telepítettek át Magyarországra, a magyar lakosság 13,89%-át, közülük 2094 főt a korabeli Lévai, 4566-ot a Zselizi, 940-et az Ipolysági, 115-öt a Verebélyi, 26-ot pedig a Párkányi járáshoz tartozó településekről. A Zselizi és a Lévai járásban különösen magas volt a kitelepítettek aránya: a kitelepítés a Zselizi járás magyarságának 18,89%-át, a Lévaiénak pedig 17,17%-át sújtotta, amivel a két járás az első, ill. a negyedik helyen áll a lakosságcsere által érintett járások listáján.¹²⁷

A két Garam-menti járás „magyartalanítására” a telepítést irányító szervek különösen nagy hangsúlyt fektettek, ami abban is megmutatkozott, hogy a kitelepítéseket itt nagyrészt már 1947-ben végrehajtották, sőt 1947. április 12-én néhány mátyusföldi községgel párhuzamosan éppen a Garam-menti Tergenyén vette kezdetét a magyarok kitelepítése.¹²⁸ A Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság által a lakosságcsere 1947-es eredményeiről közzétett adatok szerint a Zselizi járásból 4 292 személyt, az összes kitelepített 93,99%-át, a Lévai járásból pedig 1955 személyt, a kitelepítettek 93,36%-át már 1947-ben áttelepítették Magyarországra.¹²⁹

A magyar etnikai területbe ékszerűen benyúló Kiskoszmály–Csata–Hontfüzesgyarmat háromszög magyar falvait a lakosságcsere valósággal megtizedelte. A térségben 2 olyan község található, Alsószecse (57,08%) és Kisóvár (56,66%), amelyek magyar lakosságának több mint a felét áttelepítették Magyarországra, ill. további 14 olyan község, Nemesoroszi (49,42%), Tergenyé (48,33%), Garamvezekény (44,09%), Szodó (39,40%), Hólvény (38,22%), Garamdamásd (35,63%), Nagysalló (34,81%), Hontfüzesgyarmat (34,48%), Újbárs (31,76%), Bajka (29,47%), Garammikola (29,20%), Kiskoszmály (28,90%), Marosfalva (27,11%) és Garamszentgyörgy (25,22%), amelyek magyar lakosságuk több mint egynegyedét elveszítették.

¹²⁷ SNA, fond: PPR-B, kart. 304, Štatistický prehľad odsťahovaných Maďarov z južných okresov Slovenska.

¹²⁸ Čas 1947. április 13.

¹²⁹ Új Otthon 1948. február 7. (Alsóvárad, Felsővárad és Tőre téves járási besorolása miatt a MÁK által közzétett adatokat korrigálva közöljük [P. Á.]

A felsoroltakon kívül a beékelődés szinte valamennyi magyar községét (Kétfegyvernek – 24,72%, Garamlők – 24,42%, Felsőszecse – 23,32%, Kiskálma – 21,85%, Sáró – 21,34%, Nagypeszék – 20,15%, Ágónyir – 19,83%, Vámosladány – 16,93%, Mohi – 16,53%, Zseliz – 15,44%, Nagykálma – 15,42%, Csata – 14,81%, Barsvárad – 14,68%, Garamsalló – 12,65% stb.) rendkívül súlyosan érintette a kitelepítés, amely alól csupán az 1930-ban szlovák többségűnek kimutatott Zsemmlér, valamint Kissalló (?)¹³⁰ mentesült. Az akció a térség falvai közül minimális mértékben sújtotta a 18. századi szlovák telepítésű Málást (1 kitelepített), Barsendrédet (4 kitelepített) és Kispeszéket (4 kitelepített), a nyelvszigeteket alkotó Bori (24,86%), valamint a nyelvhatáron fekvő Léva (397 fő, a magyar lakosság 7,98%-a) kivételével úgyszintén elkerülte, vagy alig érintette a nyelvhatáron fekvő szlovák többségű, magyar többségű, de jelentős számú szlovák lakossággal rendelkező, ill. szlovák falvakkal körülvett magyar településeket (Töhöl, Barsbese, Ény, Felsőpél, Hontvársány, Hontkiskér).

A Garam-menti nagy beékelődés mellett volt a Lévai járásnak egy másik, az előbbinél azonban jóval kisebb régiója, amelyet a kitelepítések ugyancsak fokozottabban érintettek. Az Ipolyság vonzáskörzetéhez tartozó, s a várost körülvevő 5 településről van szó, amelyek közül Pereszlényből a magyar lakosság 34,09%-át, Gyerkből 32,02%-át, Horvátiból 24,77%-át, Középtúrból 35,46%-át, Tesmagról 22,79%-át telepítették át Magyarországra. Magából Ipolyságról 177 főt, a magyar lakosság 5,55%-át telepítették ki.¹³¹

A szlovákiai magyarság számát a lakosságcsere keretében Magyarországra telepített tízezekre felül tovább apasztotta az üldöztetések elől elmenekültek, s a lakosságcsere hatályán kívül Magyarországra települtek-telepítettek közel harmincezres száma.

A Csehszlovákiából menekült, ill. kiutasított magyarok ellátása és elhelyezése Magyarországon a Népgondozó Hivatal hatáskörébe tartozott. A hivatal részletes nyilvántartást vezetett a menekültekről, pontos számukat ennek ellenére jobbára csak becsülni lehet, mivel nyilvántartásukat nehezítette, hogy azok, akiknek a megélhetése biztosítva volt, s rokonoknál vagy ismerősöknél el tudták magukat szállásolni, vagy egyáltalán nem, vagy csak megležitost késéssel regisztráltatták magukat.

A menekültek első hulláma már 1945 tavaszán–nyarán, az első jogfosztó intézkedések meghozatalakor elhagyta Csehszlovákiát. A Népgondozó Hivatal adatai szerint 1945. augusztus 31-én 5154 szlovákiai magyar menekült közalkalmazott s 5131 menekült polgári személy tartózkodott Magyarországon. Számuk azonban rohamosan nőtt. A menekülthullám felgyorsulását jelzi, hogy 1945. szeptember 18-án már 8 387 kiutasított közalkalmazottat és 17 001 menekültet regisztráltak.¹³²

Jócsik Lajos magyar áttelepítési kormánybiztos 1947. március 11-i jelentése szerint 1946. február 27-ig, azaz a lakosságcsere-egyezmény aláírásáig Szlovákiából összesen 40 498 magyar menekült át Magyarországra területére. Közülük 17 348 volt az őshonos, 23 150 pedig a nem őshonos menekültek száma. Az egyezmény aláírása némileg mérsékelte a menekülthullámot: az 1946. november 20-ig, tehát a csehországi deportálás kezdetéig terjedő következő 9 hónapban már „csupán” 3132 volt szlovákiai magyar őshonos menekültek száma. A deportálások azonban újabb menekülthullámot indítottak Magyarországra felé: az akció három hónapja alatt, vagyis 1946. november 20-a és 1947. február

¹³⁰ Kissallóból szlovák források szerint senkit, a MÁK kimutatása szerint viszont 69 személyt, a magyar lakosság 15,86%-át telepítették át Magyarországra.

¹³¹ SNA, fond: PPPR-B, kart. 304, Štatistický prehľad odsťahovaných Maďarov z južných okresov Slovenska.

¹³² Tóth Á. 1993. 156. s.

28-a között újabb 2453 szlovákiai magyar őshonos menekült át Magyarországra. A jelentés szerint tehát 1947. február 28-ig összesen 22 933 őshonos magyar menekült érkezett Szlovákiából Magyarországra.¹³³

Ennél is magasabb adatot közöl a Szlovákiából elmenekült őshonos magyarok számáról a szlovák Földművelés- és Földreformügyi Megbízotti Hivatal 1948. október 9-i jelentéséhez mellékelte kimutatás, amely szerint csupán Dél-Szlovákia 23 járásából és 2 nagyvárosából (Pozsony, Kassa) 26 894 magyar menekült át Magyarországra.

A kimutatás községsoros adataiból elvégzett számítások szerint a mai Lévai járás területéről összesen 2320 magyar, a járás magyar lakosságának 4,16%-a menekült el. Szám szerint a legtöbben Léváról (466 fő, a magyar lakosság 9,36%-a), amelynek az egzisztenciájától megfosztott magyar polgársága a magyar nyelvterület többi városának polgárságához hasonlóan nagy számban hagyta el az ország területét. A járás néhány települését azonban még ennél is nagyobb mértékben sújtotta a menekülthullám: Oroszkáról a magyar lakosság 16,23%-a (101 fő), Lontóról 12,17%-a (83 fő), Bajkáról 10,44%-a (28 fő), Csátáról pedig 10,01%-a (177 fő) menekült át Magyarországra.¹³⁴

A szlovák lakosság betelepítése a magyar falvakba

A szlovák hatóságok a magyarlakta dél-szlovákiai járasok elszlovákosításában a reszlovakizációval, valamint a magyarság csehországi deportálásával és Magyarországra való áttelepítésével párhuzamosan jelentős szerepet szántak a Magyarországról (Cseh)-Szlovákiába áttelepülő szlovákoknak, a külföldről hazatelepülésre bírt szlovák reemigránsoknak, valamint a földreform keretében Dél-Szlovákia ún. betelepítési övezetében letelepülő szlovák belső telepeseknek.

A Szlovák Telepítési Hivatal 1949. évi zárójelentése szerint a Magyarországról áttelepülésre jelentkezett 95 421 szlovák közül a lakosságcsere keretén belül összesen 59 774 személy települt át Csehszlovákiába. Rajtuk kívül további 13 499 magyarországi szlovák a lakosságcsere keretén kívül települt át; a Magyarországról Csehszlovákiába áttelepült szlovákok száma tehát összesen 73 273. A csere keretében áttelepült szlovákok közül 44 500 élt a mezőgazdaságból, akiknek többségét, közel 38 ezer főt a déli járasokból kitelepített magyarok földvagyonába telepítették. A 15 274 egyéb foglalkozású (munkás, iparos, közalkalmazott, szabadfoglalkozású értelmiségi stb.) közül kb. 8 ezer Csehországban telepedett le, s 7274 maradt Szlovákiában.¹³⁵

A Dél-Szlovákiában letelepített magyarországi szlovákok járási és községsoros kimutatása szerint legtöbbjüket a kitelepítések által leginkább érintett Pozsony és Ipolyság közötti magyar etnikai tömb járasaiba és községeibe telepítették. A jelenlegi Lévai járás területén 44 községbe összesen 7192 magyarországi szlovák érkezett, legtöbbjük a korabeli Zselizi (4405 főt) és Lévai (2117 főt) járasokhoz tartozó településekre, a magyar etnikai területbe ékszerűen benyúló, a Mohi–Csata–Hontfüzesgyarmat által határolt háromszögbe.

Számszerint a legtöbb személyt Nagysallóba (1018), Hontfüzesgyarmatra (529), Lévára (507), Nemesorosziba (382), Csátára (347), Vámosladányba (336), Zselizre (246),

¹³³ OL, MÁK XIX-A-15-a, 10. doboz, Szlovákiából menekültek ügyei.

¹³⁴ SNA, fond: PPPR-B, kart. 304, Štatistický prehľad odsťahovaných Maďarov z južných okresov Slovenska.

¹³⁵ SNA, fond: Povereníctvo financií, kart. 1336, Ukončenie presídlenia podľa Dohody o výmene obyvateľstva – zpráva o výsledkoch činnosti a výdavkoch.

Garamszentgyörgybe (243), Garamlőkre (229), Újbarsba (228), Alsószecebe (225), Ipolypásztóra (193), Garamdamásdba (192), Ipolyságra (181), Mohiba (151), Felsőszecsébe (151), Nagypeszekbe (150) és Sáróba (149) telepítették.¹³⁶

Csehszlovákia a II. világháború után a Magyarországgal megkötött lakosságcsere-egyezményen kívül további négy állammal, a Szovjetunióval (1945. június 29.), Romániával (1946. július 10.), Jugoszláviával (1948. november 13.) és Bulgáriával (1949. május 6.) írt alá az ottani csehek és szlovákok hazatelepülését, ún. reemigrációját szabályozó szerződést.¹³⁷

Elhelyezésüket elsősorban az ország nem szláv kisebbségeinek rovására kívánták megoldani oly módon, hogy a magyaroktól és németektől elkobzott vagyonba szándékozták betelepíteni őket. Letelepítésüket legislatív úton is szabályozták: már Edvard Beneš 1945. október 25-i „az ellenséges vagyon elkobzásáról és a nemzeti újjáépítési alapokról” rendelkező 108/1945 sz. dekrétuma kimondta, hogy az elkobzott vagyon kiutalása során tekintettel kell lenni többek között „a külföldről hazatérőkre”, majd az Alkotmányozó Nemzetgyűlés által 1947. február 14-én elfogadott, a dekrétum alapján elkobzott vagyon szétosztását szabályozó 31/1947 sz. törvény leszögezte, hogy a határövezetben található kisipari vállalatok és családi házak kiutalásánál a külföldről hazatért csehek és szlovákok elsőbbségi jogot élveznek.¹³⁸

Bár a szlovák reemigránsok egyes csoportjai önkényesen már korábban megérkeztek, szervezett hazatelepítésük a magyarok tervezett egyoldalú kitoloncolásának elmaradása és a lakosságcsere elhúzódása miatt elhalasztódott, s csupán 1947 tavaszán, a lakosságcsere megindulásával párhuzamosan vehette kezdetét. Szlovákiai elhelyezésük azonban továbbra is akadályokba ütközött, mivel a magyarok elkobzott földvagyonát a belső telepéseknek tartalékolták, letelepítési lehetőség hiányában így jelentős részüket a cseh országrészekbe irányították, ill. a Csehszlovákia deportált magyarok hátrahagyott vagyonával kárpótolták.¹³⁹

A Szlovák Telepítési Hivatal 1947. decemberi kimutatása szerint az 1947. október 31-ig Csehszlovákiába érkezett 11 628 reemigráns alig felét, 6345 személyt (54,6%) telepítették csak le Szlovákiában, a többi 5283-at (45,4%) a cseh országrészekbe irányították.¹⁴⁰

A reemigránsok szervezett hazatelepítésének megindulását követően a Megbízottak Testülete több intézkedést is hozott letelepítésük megkönnyítése érdekében, 1947. július 1-jei határozatában pl. kijelölte a számukra fenntartandó járásokat. A Megbízottak Testülete szerint a romániai Bánát, valamint a jugoszláviai Bánát, Bácska és Szerémség síkvidéki területeiről reemigrálókat a Dunaszerdahelyi, Komáromi, Ógyallai, Párkányi, Zseli-

¹³⁶ SNA, fond: PPPR-B, kart. 304, Štatistický prehľad došlých Slovákov do južných okresov Slovenska.

¹³⁷ Vaculík, J. 1993. 18. s.

¹³⁸ Sbírka zákonu a nařízení republiky Československé, Ročník 1945, částka 48, 251. s.; uott Ročník 1947, částka 16, 203–207. s.

¹³⁹ SNA, fond: PF, kart. 1336, Zpráva o činnosti osídľovacieho úradu pre Slovensko a Fondu národnej obnovy; vő.: Vadkerty K. 1996. 68–69. s.

¹⁴⁰ SNA, fond: PF, kart. 1336, Zpráva o činnosti osídľovacieho úradu pre Slovensko a Fondu národnej obnovy. A Csehszlovákiaba telepített szlovák reemigránsok aránya azonban a kimutatáshoz fűzött kommentár szerint ennél is magasabb volt, mivel a Szociálisügyi Minisztérium a reemigránsok transzportjainak egy részét egyenesen a cseh országrészekbe irányította, így azokat az SZTH nem is vehette nyilvántartásba.

zi, Feledi és Tornaljai, a romániai Érchegység és Bánát, Szerémség, Horvátország és Bulgária hegyvidéki területeiről reemigrálókat pedig az Ipolysági, Rozsnyói, Szepsi, Királyhelmeci és Nagykaposi járásokban kell elhelyezni.¹⁴¹

1950 februárjáig – a lakosságcsere keretében áttelepülő magyarországi szlovákokkal együtt – összesen 202 526 külföldi szlovák és cseh települt át Csehszlovákiába,¹⁴² közülük mintegy 130–140 ezerre becsülhető a szlovákok száma.¹⁴³ A reemigránsok mindvégig megoldatlan szlovákiai elhelyezési problémái miatt azonban, annak ellenére, hogy letelepítésükkel jelentős szerepet szántak a magyarlakta területek elszlovákosításában, csupán töredéküket sikerült elhelyezni Dél-Szlovákiában.

A lakosságcsere által is érintett 23 dél-szlovákiai járásba és 2 nagyvárosba összesen 3 959 szlovák reemigráns (1 749 családot) sikerült telepíteni, közülük 145 személyt (47 családot) a mai Lévai járás területén található 13 községbe, legtöbbjükét Nagysallóba (83 főt) és Barsváradra (23 főt).¹⁴⁴

Mivel a Szlovákiában elhelyezett reemigránsok egy részét a belső telepítés keretében telepítették le és juttatták földhöz, ezek nem a reemigránsok, hanem a belső telepesek kimutatásában szerepelnek. A járás területén 67 reemigráns családot helyeztek el belső telepesként: 23 romániai családot Deménden, 34 lengyelországi családot Ipolyszakálloson, 10-et pedig Lontón.¹⁴⁵

A két világháború közötti kolonizáció folytatásának tekinthető ún. belső telepítést Edvard Beneš 27/1945 sz. dekrétuma definiálta. Az 1945. július 17-én kelt dekrétum szerint „belső telepítésen olyan intézkedések összességét kell érteni, amelyekkel különleges előírások alapján elérhető a Csehszlovák Köztársaság valamennyi térségének visszajuttatása az eredeti szláv elem birtokába”.¹⁴⁶

A „németek, magyarok és az állam más ellenségei mezőgazdasági földjének cseh, szlovák és más szláv földművesekkel való betelepítéséről” az elnök következő, 1945. július 20-án kelt 28/1945 sz. dekrétuma intézkedett, amely értelmében a telepítés keretében csupán az „állami és nemzeti szempontból megbízható” cseh, szlovák vagy más szláv nemzetiségű személyek kaphatnak földjuttatást.¹⁴⁷

Mivel a 28/1945 sz. elnöki dekrétum csupán a cseh országrészekben volt hatályos, Szlovákiában a belső telepítést a Földművelés- és Földreformügyi Megbízotti Hivatal 1945. június 2-án kelt 96. sz. hirdetménye szabályozta. A Földművelés- és Földreformügyi Megbízotti Hivatal irányelvei a dekrétumhoz hasonlóan előírták a belső telepítés keretében földet igénylők nemzetiségének, ill. nemzeti és állami megbízhatóságának vizs-

¹⁴¹ SNA, fond: ÚP ZP – Zasadnutia ZP, kart. 25, Zasadnutie Sboru povereníkov dňa 1.7.1947.

¹⁴² Vaculík, J. 1993. 21. s.

¹⁴³ Bobák, J. 1996. 174. s.

¹⁴⁴ SNA, fond: PPPR-B, kart. 304, Štatistický prehľad došlých Slovákov do južných okresov Slovenska; a Nagysallóban letelepülők bulgáriai szlovákok voltak (vö.: Vadkerty K. 1999. 50. s.)

¹⁴⁵ SNA, fond: PPPR-B, kart. 304, Osídlenie reemigrantov na Slovensku podľa okresov a obcí.

¹⁴⁶ Sbírka zákonu a nařízení republiky Československé, Ročník 1945, částka 13, 45–46. s.

¹⁴⁷ Sbírka zákonu a nařízení republiky Československé, Ročník 1945, částka 14, 47–49. s.

gálatát, a telepítés hatékonyságának növelése érdekében pedig azt is megfogalmazták, hogy a telepeseket lehetőleg az eredeti lakóhelyükhöz legközelebb eső területre kell telepíteni, valamint arra is ügyelni kell, hogy ugyanazon községből származzanak, s lehetőleg vallási hovatartozásuk is megegyezzen.¹⁴⁸

A II. világháború utáni földreform és az annak keretében zajló belső telepítés tehát leginkább abban különbözött az 1919. évi földreformtól és a kolonizációtól, hogy amíg az első földreformot szabályozó törvények sem a föld kisajátítása, sem annak szétosztása során nem tartalmaztak nemzetiségi megszorításokat, s elvileg – bár erre már akkor is kevés példa volt – a magyarok és németek földhöz jutását is lehetővé tették, addig az 1945 utáni földreform már hivatalosan is a jogfosztott magyar és német kisebbség gazdasági tönkretételén s földvagyonának a szlovákok és csehek kezére juttatásán alapult.

Visszatértek Dél-Szlovákiába azok az egykori – jelentős számban cseh és morva – kolonisták is, akik a két világháború közötti kolonizáció során települtek a magyarlakta területekre, az 1938. november 2-i bécsi döntés után azonban eltávoztak onnan. A szlovák politikai vezetés azonban arra törekedett, hogy a cseh és morva kolonisták lehetőleg már ne térjenek vissza, mivel ezúttal már kizárólag a külföldről hazatelepülő szlovákokkal, ill. Szlovákia szlováklakta északi részeiből a belső telepítés keretében betelepített telepesekkel kívánta biztosítani a déli határvidék szlovák nemzeti jellegét.¹⁴⁹

A betelepítési övezet kijelölésénél az 1930. évi népszámlálás nemzetiségi adatait vették alapul. Betelepítési övezetté nyilvánították annak a 20 dél-szlovákiai járásnak – köztük a mai Lévai járás területén osztozó egykori Lévai, Zselizi, Párkányi, Ipolysági és Verebélyi járásnak – az egész területét, amelyekben a nem sláv, tehát a magyar és német lakosság aránya meghaladta az összlakosság 20%-át, majd ehhez hozzácsatolták további 20 járás magyar és német többségű községeit.¹⁵⁰

A Földművelés- és Földreformügyi Megbízotti Hivatalnak a belső telepítés végleges adatait összefoglaló 1948. október 9-i jelentése szerint az akció Dél-Szlovákia 25 járásának 281 községét érintette, amelyekbe a belső telepítés keretében összesen 23 027 telepes (5011 család) érkezett, akik 44 822 hektár földet és 1881 házat kaptak a magyarok, ill. németek elkobzott vagyonából. A 25 járás többi községét a jelentés szerint a belső telepítés egyrészt azért nem érintette, mert magyar lakosságuk a lakosságcseré-egyezmény értelmében ki volt jelölve a Magyarországra való áttelepítésre, tehát hátrahagyott ingatlan vagyonukba magyarországi szlovákokat telepítettek, másrészt pedig 38 magyar községben végre sem hajtották a vagyoneklobzást.¹⁵¹

A jelentéshez mellékelt községsoros kimutatásból összesített adatok szerint az akció a mai Lévai járás területén 46 községet érintett, amelyekbe összesen 4270 szlovák (950 család) érkezett, akik 7219 hektár földet és 316 házat kaptak a magyaroktól elkobzott vagyonból. A már többször megfogalmazott telepítési elvekkel összhangban a belső telepítés is elsősorban a Garam-mentén kialakítandó szlovák etnikai ék területén található községeket sújtotta, bár ezúttal már több, a lakosságcseré által egyáltalán nem, vagy csupán csekély mértékben érintett, részben vegyes lakosságú, ill. szlovák többségű községbe (pl. Farnad, Tőre, Zsemlér, Ény, Barsendréd, Málás, Ipolyszakállos, Deménd, Százd, Hévmagyarád, Felsőszemeréd, Hontvarsány) is folyt betelepítés.

¹⁴⁸ Úradný vestník, Ročník 1946, čiastka 6.

¹⁴⁹ A belső telepítésre részletesebben lásd: Vadkerty K. 1999. 28–81. s.

¹⁵⁰ SNA, fond: PPPR-B, kart. 305. Osídľovacie územie, Obce k osídľovaciemu územiu pričlenené.

¹⁵¹ SNA, fond: PPPR-B, kart. 304, Zpráva o niektorých problémoch južného Slovenska.

A belső telepesek számát tekintve nemcsak járási, hanem a magyar községek között országos viszonylatban is első helyen áll Újbars 878 telepessel. A járásban ezen kívül Sáróba (328), Törébe (300), Nagysallóba (198), Barsendrédbe (161), Málásba (147), Garammikolába (143), Lévára (124), Zselizre (121), Horvátiba (118), Felsőszecsébe (116), Farnadra (110) és Deméndbe (106) érkezett száznál több belső telepes.¹⁵²

Mivel belső telepesnek csupán az a személy számított, akinek eredeti lakhelye a betelepítési övezeten kívül volt, majd a földreform során földjuttatásban részesülve letelepedett a betelepítési övezet valamely községében, nem minősült belső telepesnek az a 47 376 helybeli szlovák (12 274 család), akik a 25 dél-szlovákiai járásban 26.785 hektár földet és 706 házat vehettek át az elkobzott magyar vagyonból, még ha a földjuttatás során lakóhelyet is változtattak az övezeten belül.¹⁵³

A mai Lévai járás területén így módon további 5375 szlovák személy (1537 család) 4199 hektár földet és 117 lakóházat kapott a magyaroktól elkobzott vagyonból.¹⁵⁴

A dél-szlovákiai járásokba betelepült szlovákok teljes számának feltárására nincs lehetőségünk, mivel a belső telepítés keretében letelepülők kimutatása csupán a földjuttatásban részesülő földműves lakosságot foglalja magában. Nem készült ugyanakkor kimutatás az ugyancsak nagy számban betelepülő szlovák munkásságról, értelmiségről és hivatalnokrétegről, amelyek több tízezerre tehető száma elsősorban a városok etnikai arculatának megváltozására gyakoroltak hatást.

Kocsis Károly becslése szerint a dél-szlovákiai járásokba 1945 és 1950 között összesen 236 ezer belföldi és külföldi szlovákot telepítettek, közülük 142 ezret az 1938–1945 között Magyarországhoz tartozó területekre, 80 ezret Pozsonyba, 14 ezret pedig a nyugat-csallóközi és dél-szepességi egykori német falvakba.¹⁵⁵

A telepítési és reszlovakizációs politika következményei

Az 1945–1948 közötti csehszlovák telepítési politika és a reszlovakizáció nem érte el ugyan legfőbb célját, a magyar kisebbség felszámolását, a nagy számú szlovák betelepítésével azonban sikerült megbontani a két világháború között még meglehetősen homogén magyar etnikai terület egységét. A magyar nyelvterület felhígulását számos új szlovák nyelvsziget létrejötté, a magyar–szlovák nyelvhatár délebbre nyomulása, különösen Léva, Kassa és Töketeribes környékén, valamint egy-két régió (Csallóköz, Párkány északi előtere, Gömör délnyugati része, a Szilicei-fennsík, Bodroghöz) kivételével az egykor zárt magyar etnikai tömb szinte valamennyi térségének és községének vegyes lakosságúvá válása jelzi.

A II. világháború utáni első, 1950. évi népszámlálás eredményei szerint Szlovákia 3 442 317 lakosából 354 532 vallotta magát magyar nemzetiségűnek. A magyar nemzetiségűek Szlovákia népességén belüli részaránya tehát az 1930. évi 17,2%-ról 10,3%-ra süllyedt.¹⁵⁶ A népszámlálás etnikai adatainak objektivitását szlovák és magyar részről egy-

¹⁵² SNA, fond: PPPR-B, kart. 304, Vnúturné osídlenie.

¹⁵³ SNA, fond: PPPR-B, kart. 304, Zpráva o niektorých problémoch južného Slovenska.

¹⁵⁴ SNA, fond: PPPR-B, kart. 304, Vnúturné osídlenie.

¹⁵⁵ Kocsis K. 1998. 129. s.

¹⁵⁶ Srb, V. 1981. 360. s.

aránt megkérdőjelezzük,¹⁵⁷ s egyetérteneek abban, hogy azok nem a magyarság valós számát tükrözik, hanem csupán arról tanúskodnak, hogy a több éves üldöztetés után hányan merték vállalni magyar nemzetiségüket.¹⁵⁸ Az etnikai arányokat elsősorban az összességében 326 679 reszlovakizált¹⁵⁹ nemzetiségi bevallása torzította, akiknek túlnyomó része szlováknak vallotta magát.

A korabeli csehszlovák hivatalos szervek számára azonban még a 354 ezer hivatalosan kimutatott magyar is meglepetéssel szolgált. Egy a szlovák pártvezetés számára készült 1948. júniusi, tehát még jóval a lakosságcsere befejezése előtti kimutatás ugyanis a 30 dél-szlovákiai magyarlakta járásban – a reszlovakizáció és a csehországi deportálás után, valamint a lakosságcsere aktuális eredményeinek figyelembevételével – 188 300 magyarral számolt. A mai Lévai járáson osztozó korabeli járások összterületén ezen belül az 1930. évi 102 028-cal szemben már csupán 29 100 magyart feltételeztek, a magyar lakosság számára – az 5 járás összlakosságán belül pedig ezek szerint 55,5%-ról 15,8%-ra esett volna vissza.¹⁶⁰

Az 1948. júniusinál némileg magasabb, azonban a népszámlálás során kimutatottnál még mindig jóval alacsonyabb adatot közöl a szlovákiai magyarok számáról az az 1949. nyarán készült elemzés, amely szerint 1949. május 1-jén Dél-Szlovákiában 228–230 ezer magyar élt.¹⁶¹ A magyarság feltételezett számának megemelését az indokolta, hogy az 1948. november második felében még Csehországban tartózkodó 23 606 deportált¹⁶² közül 1949. első hónapjaiban hivatalos transzportokkal több mint 19 ezer személy visszatért Szlovákiába,¹⁶³ az 1948 novembere előtt engedély nélkül hazatért mintegy 18 ezer magyarral tehát ezek közel 37 ezer fővel növelték a dél-szlovákiai magyarság számát.

Községoros kimutatás hiányában a Lévai járásba hazatért deportáltak pontos számát nem ismerhetjük, de abból kiindulva, hogy az összes deportált 11,5%-a származott a Lévai járás területéről, s nagyjából ugyanakkora arányban részesülhetett a járás a hazatérők összlétszámából is, számukat mintegy 4200–4300 főre becsülhetjük.

Mivel az 1950. évi népszámlálás községoros etnikai adatait – az 1940-es szlovák népszámláláshoz hasonlóan – a mai napig nem hozták nyilvánosságra, s azok a kutatók számára gyakorlatilag elérhetetlenek, a be- és kitelepítéseknek, ill. a reszlovakizációnak a magyar nyelvterület egészére, ill. annak egyes járásaira és községeire gyakorolt hatását csupán a későbbi népszámlálások (1961, 1970, 1980, 1991, 2001) alapján vizsgálhatjuk.

Az 1961-es népszámlálásnak a magyar lakosság számát közlő dél-szlovákiai községoros adatait egy belső használatra szánt kimutatás,¹⁶⁴ az 1970-es népszámlálás előzetes,

¹⁵⁷ Pl. Gyönyör J. 1977. 295. s., Popély Gy. 1991. 130. s., Gyurgyík L. 1998. 87. s., Kocsis K. 1998. 130. s., Dávid Z. 1974. 9. s.; Srb, V. 1996. 158. s., Zvara, V. 1965. 72. s., Očovský, Š. 1992. 84. s., Šutaj, Š. 1991. 41. s.

¹⁵⁸ Utólagos becslések szerint a magyarok tényleges száma 451–455 ezer lehetett (Srb, V. 1996. 158. s.; Kocsis K. 1998. 130. s.).

¹⁵⁹ Šutaj, Š. 1991. 36. s.

¹⁶⁰ SNA, fond: Slovenská liga, kart. 71, Poznámky k vývinu a stavu národnostného zloženia obyvateľstva južného Slovenska.

¹⁶¹ Kaplan, K. 1993. 163–164. s.

¹⁶² SNA, fond: ÚP ZP-Zasadnutia ZP, kart. 39, Zasadnutie Sboru povereníkov dňa 3.12.1948.

¹⁶³ SNA, fond: Povereníctvo vnútra – sekretariát, kart. 191, číslo 117/48 sekr. dŕv. A deportáltak hazatelepülésére bővebben: Vadkerty K. 1996. 79–90. s.

¹⁶⁴ A dél-szlovákiai járások községeinek nemzetiségi összetétele [é. n.].

valamint az 1980-as népszámlálásnak a 10%-ot, ill. 100 főt meghaladó kisebbségi lakossággal rendelkező települések adott kisebbségére vonatkozó számsorait a szlovák kormány Nemzetiségi Tanácsa számára készített jelentések tartalmazzák.¹⁶⁵ Az 1991. évi utolsó csehszlovák, valamint a 2001. évi szlovák népszámlálás községi bontású etnikai adatait a Szlovák Köztársaság Statisztikai Hivatala már hivatalosan is publikálta.¹⁶⁶

Az 1961. évi népszámlálás a magyarság számának példátlan megnövekedéséről tanúskodik: Szlovákia 4 174 046 lakosából 518 782, az 1950. évi 10,3%-kal szemben az összlakosság 12,4%-a vallotta magát magyar nemzetiségűnek,¹⁶⁷ de még így is messze elmaradt az 1921. évi 21,2, ill. az 1930. évi 17,2%-os aránytól, s összességében 1930. évi létszámának 90,7%-át érte el csupán. A népszámlálási eredmények rácafoltak a demográfusok előrejelzéseire, mivel a magyarság száma az 1950. évi népszámlálásra épülő népmozgalmi kimutatásoknál 1961-ben mintegy 110 ezerrel lett magasabb.¹⁶⁸ A magyarság 11 év alatti 164 250 fős (46,3%-os) tényleges szaporulata (Szlovákia összlakossága ezen idő alatt 21,3%-kal, a szlovákok 19,4%-kal, a csehek pedig 13,3%-kal szaporodtak) valójában látszatszaporulat, s csupán azt jelzi, hogy a nacionalista politika enyhültével hány reszlovakizált tért vissza statisztikailag is a magyarsághoz.¹⁶⁹

Ennél is nagyobb méretű volt a magyarság megfogyatkozása a harmincegy év alatt a Lévai járásban, amelynek összlakossága 1930 és 1961 között 110 499-ről 121 032-re, azaz 9,5%-kal gyarapodott, a szlovákok száma 49 188-ről 77 664-re, vagyis 57,9%-kal nőtt, az összlakosságon belüli számarányuk pedig 44,5%-ról 64,2%-ra emelkedett. A magyarság száma ugyanakkor 55 725-ről 42 502-re, 1930-as létszámának 76,3%-ára, az összlakosságon belüli számaránya pedig 50,4%-ról 35,1%-ra esett vissza.¹⁷⁰

A magyarság 13 223 fős embervesztéséből 7741-et (58,5%) a lakosságcsere, 2320-at (17,5%) a Magyarország területére való önkéntes vagy kényszerű átköltözés-menekülés, 500–600-at (3,8–4,5%) a csehországi deportálás idézett elő, a maradék mintegy 2600 (19,7%) a reszlovakizáció, ill. az asszimiláció számlájára írható. A szlovákság 28 476 fős növekedéséből 7192-t (25,3%) a lakosságcsere keretében, 4270-et (15,0%) a belső telepítés keretében betelepültek, 145-öt (0,5%) a reemigránsok eredményeztek, kb. 2600-at (9,1%) a reszlovakizáltak, a maradék 14 269-et (50,1%) a szlovákság természetes szaporulata és az ország más területeiről való bevándorlása.

Nagyrészt a ki- és betelepítés, kisebb mértékben pedig a reszlovakizáció korábban soha nem tapasztalt mértékben átszínezte számos község etnikai arculatát. Nem csak az 1930 és 1941 között szlovákból magyar többségűvé vált, általában kétnyelvű, kettős identitású lakossággal rendelkező községek (Lüle, Ény, az Alsógyőröd, Felsőgyőröd és Kisgyékényes

¹⁶⁵ Národnostné zloženie obyvateľstva podľa predbežných výsledkov sčítania ľudu, domov a bytov k 1.12.1970 1971.; Demografický vývoj obyvateľstva Československej socialistickej republiky podľa výsledkov sčítania ľudu s prihliadnutím na jeho národnostné zloženie 1983.

¹⁶⁶ Národnosť a náboženské vyznanie obyvateľstva SR (definitívne výsledky sčítania ľudu, domov a bytov 1991) 1993.; Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001. Základné údaje. Národnostné zloženie obyvateľstva 2001.

¹⁶⁷ Srb, V. 1981. 360. s.

¹⁶⁸ Gyurgyík L. 1994. 72. s.

¹⁶⁹ Janics K. és Dávid Z. becslése szerint 1961-ben mintegy 120 ezer reszlovakizált vallotta magát ismét magyar nemzetiségűnek (Janics K. 1971. 23. s.; Dávid Z. 1974. 9. s.)

egyesítésével létrejött Nagygyőröd, Alsópél, Léva, Hontvarsány, Csánk, Hévmagyarád; az egyetlen kivétel Zsemle, amely 1961-ben is megőrizte magyar többségét) váltak újból – ezúttal már gyakran szintisza – szlovákká, hanem elveszítette magyar többségét további 25, az összes korábbi magyar és csehszlovák népszámlálás tanúsága szerint magyar település.

A már 1930-ban is csupán kisebbségi, ám 10%-ot meghaladó magyar lakossággal rendelkező községekben a magyar elem pár százalékos kisebbséggé zsugorodott, vagy pedig teljesen eltűnt. Ényben a magyarság részaránya az 1930. évi 33,2%-ról 2,4%-ra, Nagygyőrödnön 10,5%-ról 4,1%-ra, Alsópélen 15,6%-ról 7,6%-ra, Léván 39,5%-ról 16,9%-ra, Hontvarsányban 45,6%-ról 21,9%-ra, Hévmagyarádon 20,5%-ról 6,4%-ra esett vissza, az 1930-ban még 10,6%-nyi magyar lakossággal rendelkező Lülén és a 12,7%-ban magyar Horhiban pedig a magyar elem 1961-re gyakorlatilag eltűnt, s ki sem mutatták azt. Léva kivételével a felsorolt községeket a telepítések nem érintették (csupán Énybe, Hontvarsányba és Hévmagyarádra érkezett néhány belső telepes), többségük magyar lakossága ugyanakkor teljes egészében reszlovakizált. A járási központban a városi polgárság máshol is tapasztalt nemzetiségváltásán, reszlovakizálásán és a telepítéseken kívül a vidéki szlovák lakosság gazdasági természetű migrációja is hozzájárult a szlovákok arányának növekedéséhez, illetve a magyarok arányának csökkenéséhez.¹⁷¹

A magyar többségét elvesztő 25 község közül a magyar lakosság részaránya legnagyobb mértékben általában a Mohi–Csata–Hontfűzesgyarmat közötti térségben tervezett szlovák etnikai ék északnyugati peremén elhelyezkedő, a lakosságcseré által leginkább sújtott településeken, Alsószeccsén (az 1930. évi 82,4%-ról az 1961. évi 19,7%-ra), Kisóváron (87,3%–24,3%), Felsőszeccsén (84,5%–37,5%), Marosfalván (86,9%–36,4%), Kiskoszmályban (75,3–17,3%), Újbarson (55,9%–15,5%), a Nagykálna és Kiskálna egyesítésével létrejött Kálnán (70,8%–31,9%), Garamlőkön (77,1%–33,7%) és Bajkán (88,2%–35,0%) esett vissza. Az utóbbi öt község esetében a magyarság részarányának csökkenéséhez hozzájárult a reszlovakizáció is.

Nyilvánvalóan a reszlovakizáció volt az oka a lakosságcseré által nem érintett, általában a nyelvhatáron fekvő vagy szlovák falvakkal körülvett magyar szóránnyelepülések, részben egykori szlovák telepítésű, már 1930-ban is meglehetősen vegyes lakosságú s teljes egészében reszlovakizált falvak, Barsendréd (66,2%–39,6%), Málas (51,1%–42,0%), Tőhöl (69,2%–44,5%), Barsese (50,2%–41,0%), Hontkiskér (54,2%–28,3%), Deménd (52,3%–42,4%), Kistompa 67,3%–44,3%) nemzetiségváltásának. Barsendrédn, Málason és Deménden némileg az oda telepített belső telepesek is csökkentették a magyar lakosság arányát.

A létrehozott szlovák etnikai ék magyar többségét elvesztett további 9, az előbbiektől délebbre elhelyezkedő községében, az ék nyugati szegélyén Nagysallóban (80,7%–40,9%); a keleti peremén Hontfűzesgyarmaton (91,8%–47,2%), az Alsófégyvernek és Felsőfégyvernek egyesítésével létrejött Kétfégyverneken (62,2%–35,5%), a Tergénye és Nagypeszek egyesítésével létrehozott Sikenicán (91,6%–40,3%), a központi részén található Szodóban (78,6%–40,1%) Garammikolán (90,8%–41,5%), valamint a déli peremén található Garamvezekényben (94,9%–40,6%) és Garamdamásdon (84,9%–46,6%), amelyeket a lakosságcseré egyaránt súlyosan érintett, a magyar elem csökkenése némileg mérsékeltebb volt, s általában megőrizte 40% fölötti arányát; közülük az egyedüli Lekér (80,4%–43,1%), amelyben a magyarság kisebbségbe szorulása nem magyarázható sem a telepítésekkel, sem a reszlovakizációval.

¹⁷¹ Kocsis K. 1989. 60. s.

A tervezett etnikai ék telepítések által sújtott többi községe, Mohi (95,3%–55,2%), Barsvárad (72,7%–53,5%), Vámosladány (84,5%–52,6%), Garamszentgyörgy (89,8%–52,5%), Sáró (68,2%–53,3%), Nemesoroszi (66,9%–51,1%), Kispeszek (86,5%–64,5%), Zseliz (70,9%–55,1%), Ágónyír (84,5%–78,2%), Hölvény (98,1%–54,5%), Csata (84,5%–74,1%) megőrizte ugyan magyar többségét, de valamennyi erősen vegyes lakosságúvá vált, s egyesekben a magyarság részaránya 1961-ben már alig haladta meg az összlakosság 50%-át. Ugyancsak magyar többségűek maradtak a térség lakosságcsere által nem, legfeljebb a belső telepítés által érintett községei: Nagyod (92,9%–60,00%), Tőre (70,9%–68,3%), Oroszka (65,4%–62,5%) és Kissalló (68,1%–66,5%), a járás nyugati peremén fekvő Felsőpél (86,6%–76,2%), valamint a telepítések ellenére a nyelvszízetet képező Bori (79,9%–74,9%).

Homogén magyar jellegüket leginkább a járás délnyugati sarkának nagy mértékben reszlovakizált, de a lakosságcsere által nem érintett települései, Farnad (74,3%–81,7%), Nagylővöd (74,6%–75,4%) és Érsekkéty (91,3%–94,2%), valamint a lakosságcsere által érintett nem, vagy csak csekély mértékben érintett délkeleti államhatár menti települései, Zalaba (94,0%–90,5%), Ipolypásztó (78,2%–69,9%), Kisölved (95,2%–85,7%), Ipolybél (82,9%–91,3%), Ipolyszakállos (85,9%–87,0%), és Garamsalló (90,4%–83,4%) őrizték meg, amelyek közül egyesekben 1930 és 1961 között ráadásul nőtt is a magyar elem részaránya.

A járás keleti részének a Deménd–Lontó vonaltól keletre fekvő községei, Lontó (76,1%–79,9%), Szete (86,1%–81,0%), Százd (75,1%–64,0%), Ipolyvisk (64,8%–81,8%), Alsószemeréd (76,4%–80,5%), Felsőszemeréd (76,6%–64,2%), Egeg (79,4%–59,4%), Szalatnya (71,0%–78,4%), Palást (73,1%–71,5%), Felsőtúr (75,1%–70,9%), Kistúr (86,1%–75,9%), Ipolyfödemes (98,9%–98,5%) és Ipolyság (54,9%–52,3%) annak ellenére, hogy többségük már 1930-ban is jelentős szlovák kisebbséggel rendelkezett, magyar lakosságuknak pedig túlnyomó része reszlovakizált, a már említett Deménd és Kistompa kivételével továbbra is meg tudták tartani magyar többségüket, sőt némelyikben szintén nőtt a magyarság aránya.

Az Ipolyságot félkör alakban körülvevő, a lakosságcsere által leginkább sújtott 5 településen, Pereszlényben (89,7%–68,0%), Gyerken (93,9%–59,5%), Horvátiban (85,0%–53,4%), Középtúron (94,0%–59,6%) és Tesmagon (93,8%–73,6%) az előbbieknél már nagyobb arányú volt a magyarság számarányának csökkenése.

Az 1961-es népszámlálás községsoros adataiból tehát azt a következtetést vonhatjuk le, hogy amíg a telepítések az érintett községek etnikai arculatát gyakran gyökeresen átalakították, addig a reszlovakizáció – bár nagyobb tömegeket érintett, mint a telepítések – legfeljebb a szlovák településeken élő szórványmagyarság körében, a szlovák falvakkal körülvelt magyar szórványtelepüléseken, ill. a 18. századi szlovák telepítésű községek egy részében járt maradandó következményekkel, a zárt magyar etnikai terület községeinek magyarsága, még ha annak idején teljes egészében reszlovakizált is, az első adandó alkalommal statisztikailag is visszatért magyar nemzetiségéhez.¹⁷²

A lakosságcsere és a belső telepítés ugyanakkor a török háborúkat követő 18. századi migráció óta nem tapasztalt módon, s ismét a szlovákság javára alakította át a járás etnikai összetételét. Nemcsak a járás magyar lakosságának száma csökkent az 1910. évi 74 184-

¹⁷² „A reszlovakizáció a szlovákiai magyar régiók etnikai jellegének megváltoztatását célul kitűző etnikai tisztogatások tömegeket érintő, de legkevésbé hatásos eszközének bizonyult.” (Szarka L. 1998. 47. s.)

ről ill. az 1930-évi 55 725-ről 42 502-re, az összlakosságon belüli részaránya az 1910. évi 73,5%-ról, s az 1930. évi 50,4%-ról 35,1%-ra, valamint a magyar többségű községek száma az 1910. évi 84-ről, ill. az 1930. évi 74-ről 45-re (a községek száma 1910-ben összesen 121, 1930-ban 122, 1961-ben 108 volt), hanem megszűnt a 200 éve kisebb-nagyobb módosulásokkal ugyan, de meglehetősen stabilitást mutató jellegzetesen kirajzolódó nyelvhatár is.

Az egykori nyelvhatár magyar oldalán, a telepítések által leginkább érintett Mohi–Csata–Hontfüzesgyarmat közötti területen létrejött egy rendkívül vegyes lakosságú beékelődés, amely a Garam folyása mentén ékként csaknem kettéhasította a magyar nyelvterületet. Mivel a térségen belül a magyar többségüket megőrzött, ill. a szlovák többségüvé vált községek szinte mozaikszerűen váltják egymást, ráadásul egyiküket sem lehet etnikailag homogénnek nevezni, s a nyelvhatár itt gyakorlatilag meghatározhatatlan, a magyar–szlovák etnikai határzónának ezen a szakaszán indokolt egy „kettényíló”, kettős nyelvhatárról beszélni, amelyen belül a már csupán foszlányaiban felismerhető egykori nyelvhatár alkotja a tulajdonképpeni magyar nyelvhatár északi peremét, a vegyes beékelődés déli határa pedig egyben a II. világháború után messze előrenyomuló szlovák nyelvhatár déli pereme is.¹⁷³

Kitekintés

Az 1970-es, 1980-as, 1991-es és 2001-es népszámlálások¹⁷⁴ tanúsága szerint már sem országos, sem járási szinten nem következett be lényeges változás a magyar etnikai terület kiterjedésében. Amíg azonban szlovákiai szinten a magyarság összlakossághoz viszonyított részaránya az erőteljes asszimiláció következtében folyamatosan csökkent,¹⁷⁵ lélekszáma ugyanakkor – legalábbis 1991-ig – némileg növekedett,¹⁷⁶ a szlovákiai átlagnál jóval kedvezőtlenebb demográfiai mutatókkal (alacsony természetes szaporulat, előnytelen korösszetétel, várható életkor, migrációs mérleg)¹⁷⁷ rendelkező Lévai járásban, ahol ráadásul ezek a hátrányok hatványozottan érvényesülnek annak perifériális helyzetű magyarlakta részein, már évtizedek óta nem csak a magyar lakosság részarányának, hanem lélekszámának fogyása tapasztalható.

A Lévai járásban a magyarság száma és részaránya 1961 és 1970 között – a magyarság ekkor országosan is kedvező népszámlálási és népmozgalmi egyenlegével összhangban – csekély mértékben még növekedett (lélekszáma 42 502-ről 42 934-re, vagyis 432 fővel, az összlakosságon belüli részaránya pedig 35,1%-ról 35,7%-ra), a hetvenes évektől kezdődően azonban országos viszonylatban a Lévai járás magyar lakosságának számában tapasztalható a legnagyobb fogyás. 1970 és 1980 között 2435, 1980 és 1991 között 2330, 1991 és 2001 között további 4645, összességében 9410 fővel, azaz 21,9%-kal csökkent, az összlakosságon belüli részaránya pedig az 1970. évi 35,7%-ról 2001-re 27,9%-ra zu-

¹⁷³ Vö: Farkas Gy. 2000. 121. s.

¹⁷⁴ Az egyes népszámlálások etnikai, etnodemográfiai szempontú elemzésére: Gyönyör J. 1977.; Gyönyör J. 1989.; Gyurgyík L. 1994.; Gyurgyík L. 2001.

¹⁷⁵ 1970: 12,2%; 1980: 11,2%; 1991: 10,8%; 2001: 9,7%

¹⁷⁶ 1970: 552 006; 1980: 559 490; 1991: 567 296; 2001: 520 528

¹⁷⁷ Janics K. 1971.; Dávid Z. 1974. 11–12. s.; Kocsis K. 1989. 60–61. s.; Sčítanie ľudu, domov a bytov k 1. decembru 1970 v okrese Levice 1973.; Sčítanie ľudu, domov a bytov k 1. novembru 1980 v okrese Levice 1982.

hant. Ugyanezen idő alatt a járás össznépessége csupán 0,2%-kal csökkent, a szlovákok száma ugyanakkor 8,8%-kal nőtt, az összlakosságon belüli részarányuk pedig 63,5%-ról 69,1%-ra emelkedett.

A magyarság 1991. és 2001. évi számának és arányának csökkenéséhez hozzájárult a roma nemzetiség kategóriájának újbóli bevezetése is, 2001-ben pedig ezen kívül az „ismeretlen nemzetiségűként” elkönyveltek aránytalanul magas száma (1051 fő, az összlakosság 0,9%-a). 1991 és 2001 között országos viszonylatban is rendkívül nagy mértékben megnőtt az „ismeretlen nemzetiségűek” száma: 8782-ről 54 502-re emelkedett.¹⁷⁸

A járás területén 1991-ben összesen 972 fő, az összlakosság 0,8%-a, 2001-ben 1242 fő, az összlakosság 1,0%-a vallotta magát roma nemzetiségűnek. Az 1980-as népszámlálás adataiból kiindulva, amikor a számlálóbiztosok a kérdőíveken megjelölték a „cigány származású” személyeket, s ezzel a módszerrel a járásban 5026 ún. cigány származásút számoltak össze (az összlakosság 4,1%-a), akik közül 2971 (59,1%-uk) szlovák, 2001 fő (39,8%-uk) pedig magyar nemzetiségűnek vallotta magát,¹⁷⁹ valamint feltételezve, hogy a cigány származásúak 1991-ben és 2001-ben 1980-as nemzetiségi megoszlásuk arányának megfelelő nemzetiséget vallanának be, 1991-ben 387-re, 2001-ben pedig 494-re becsülhetjük a roma nemzetiségi kategória megjelenése következtében a magyarság számában bekövetkezett apadást.

A magyarság lélekszámának és számarányának folyamatos csökkenése ellenére a járás II. világháború után kialakult etnikai struktúrája a 20. század második felében már nagyrészt változatlan maradt. Az 1961 és 1991 közötti népszámlálások etnikai adatainak összevetése ráadásul a saját etnikai tömbjükhöz tartozó településeken élők részarányának növekedéséről, vagyis az etnikai területek újbóli homogenizációjáról tanúskodott, ami egy újabb tömbösödési folyamatra, ezen belül a telepítések során létrejött, s a magyar nyelvet területbe mélyen beékelődő Garam-menti vegyes etnikai tömb esetleges felszívódására, s annak területén egy élesen – természetesen az egykori szlovák–magyar nyelvhatártól ismét jóval délebbre – meghúzható nyelvhatár újbóli kialakulására engedett következtetni.¹⁸⁰

Az említett harminc év alatt ugyanis a vegyes tömb északi részének mind a szlovák többségűvé vált, mind a magyar többségűnek megmaradt településein csökkent a magyarság részaránya (a kevés kivétel közé Barsvárad és Zsemlér tartozott, amelyekben a magyarság aránya 53,5%-ról 64,2%-ra, ill. 74,4%-ról 80,6%-ra emelkedett), három község pedig ráadásul magyar többségét is elveszítette. 1961 és 1970 között Nemesoroszi, 1970–1980 között Mohi és Garamszentgyörgy vált szlovák többségűvé; az 1980-ban szlovák többségűnek kimutatott Bori azonban 1991-re ismét visszaszerezte további magyar többségét. A Lévai járás 1961 és 1991 között magyar kisebbségét elvesztő negyedik települése a járás keleti részén fekvő nyelvhatár menti Egeg. A magyar etnikai terület csökkenéséhez járult hozzá ezen kívül a magyar Hölvénynek és Kissallónak a szlovák többségű Nagysallóhoz (1965), Kispeszeknek Nemesoroszihoz (1962), valamint Horvátinak Kistompához (1962) csatolása.

A magyar elem részaránya ezzel szemben a vegyes tömb déli részének községeiben csaknem mindenütt emelkedett. A térség 1961-ben szlovák többségűként kimutatott falvait, 1991-ig részben Zselizhez csatolták (Garammikolát 1967-ben, Szodót 1976-ban, Sikenicát 1986-ban), részben visszaszerezték magyar többségüket: Málas, valamint a

¹⁷⁸ Gyurgyík 2001. 255. s.

¹⁷⁹ Gyönyör J. 1989. 142. s.

¹⁸⁰ Vö.: Farkas Gy. 1998.

Lekér, Garamdamásd és Garamvezekény egyesítésével létrehozott Hronovce vált ismét magyar többségűvé, mindkettő az 1961 és 1970 közötti időszakban. Két községben, a „vegyes tömbhöz” tartozó Sáróban, valamint az Ipoly-menti Alsószemeréden a magyar nemzetiségűek 1980 és 1991 közötti meglehetősen magas, 9,0, ill. 13,2 ponttal történő csökkenését a roma nemzetiségi kategória megjelenése magyarázza.¹⁸¹

A felvázolt folyamatból levont hipotézist a 2001-es népszámlálás községsoros nemzetiségi adatai sajnálatos módon megcáfolták. Nemcsak újabb négy település, Vámosladány, Bori, Sáró és Hronovce veszítette el korábbi magyar többségét (Sáró és Hronovce esetében ezt a magukat korábban magyarnak valló cigányok roma nemzetiségűnek való jelentkezése idézte elő), hanem Nagyod és Barsendréd kivételével, amelyekben a magyar nemzetiségűek aránya 1991 és 2001 között 52,0%-ról 62,1%-ra, ill. 33,5%-ról 35,7%-ra emelkedett, a magyarság részaránya a járás valamennyi magyar jellegű, tehát 10%-nyi magyar lakossággal rendelkező községében csökkent. E jelenség okainak feltárása, amely nem korlátozódott csupán a Lévai járásra, hanem országos méreteket öltött, már nem tartozik tanulmányunk feladatai közé, hanem önálló kutatást igényelne.

A magyarság számának és arányának csökkenése ugyanis csupán néhány község esetében magyarázható a magukat roma nemzetiségűnek vallók számának növekedésével. A már említett Sáró és Hronovce esetében arányuk csupán kis mértékben, 9,5%-ról 13,1%-ra, ill. 2,7%-ról 5,8%-ra emelkedett, azonban már ez is elég volt ahhoz, hogy a már 1991-ben is csupán 50,2, ill. 51,6%-nyi magyar lakossággal rendelkező két község elveszítse abszolút magyar többségét. A romák arányának növekedése ezen kívül elsősorban Alsószemeréden (arányuk 10,2%-ról 20,2%-ra emelkedett), Szalatnyán (0%–10,3%), Garamsallón (0,2%–6,3%) és Kálnán (2,4%–5,6%) járult hozzá a magyarság arányszámának csökkenéséhez.

Az országos irányzathoz hasonlóan a Lévai járásban is folyamatosan csökkent a magyar etnikai területen, ill. magyar többségű községekben élő magyarok száma és aránya. Amíg 1961-ben a járás magyar lakosságának 73,3%-a (31 147 fő), addig 2001-ben már csupán 66,0%-a (22 133 fő) élt magyar többségű községekben, amit elsősorban a perifériális helyzetű s munkahelyhiánnyal küzdő magyar falvak lakosságának a járás közigazgatási és ipari központjába, a szlovák többségűvé vált Lévába áramlása idézett elő. 1961-ben a járás magyar lakosságának 5,4%-a, 2001-ben már 13,3%-a élt a járási székhelyen.

Az etnikai többség megszerzése, ill. elvesztése, valamint a községegyesítések és -csatlakások következtében a járás az 1961. évi 45-tel szemben 1970-ben már csupán 41,¹⁸² 1980-ban és 1991-ben egyaránt 35, 2001-ben pedig 32 magyar többségű településsel rendelkezett (a járás községeinek száma 1961-ben összesen 108, 1970-ben 98, 1980-ban 90, 1991-ben 83, 2001-ben 89 volt).

Mivel a Szlovák Nemzeti Tanács által 1990. október 25-én elfogadott 428/1990 sz. ún. nyelvtörvény, ill. az azt felváltó 1999. július 10-én kelt 184/1999 sz. törvény – az 1920. évi csehszlovák nyelvtörvényhez hasonlóan – ismét csupán azokban a községekben tette

¹⁸¹ Sáróban 1991-ben a lakosság 9,5%-a, Alsószemeréden 10,2%-a vallotta magát roma nemzetiségűnek.

¹⁸² A Szlovák Statisztikai Hivatal járási részlegének kiadványa 40 magyar többségű községet említ, a népszámlálás előzetes adatait közlő községsoros kimutatásban azonban 41 magyar többségű település szerepel. (Sčítanie ľudu, domov a bytov k 1. decembru 1970 v okrese Levice 1973. 23. s.; Národnostné zloženie obyvateľstva podľa predbežných výsledkov sčítania ľudu, domov a bytov k 1.12.1970 1971. 23. s.)

lehetővé a kisebbségek nyelvének a hivatalos érintkezésben való használatát, amelyekben részarányuk eléri a 20%-ot,¹⁸³ tanulmányunk végén érdemes áttekinteni azon községek számát, amelyek magyar lakossága a törvényes rendelkezések értelmében a hivatalos érintkezésben élhet anyanyelv használati jogával.

Az 1991. évi népszámlálás alapján a magyar nemzetiségűek részaránya a járás 51 községében haladta meg az összlakosság 20%-át, tehát ennek az 51 községnek a magyarsága élhetett nyelvhasználati jogával. 1930 és 1991 között összesen 9 település magyar lakossága veszítette el nyelvhasználati jogát. Közülük három (Ény, Hévmagyarád és Hontvarsány) már 1930-ban is szlovák többségű volt, az előző kettő magyarsága 1961-re, Hontvarsányé 1970-re süllyedt 20% alá. További négy (Léva, Kiskoszmály, Újbars, Alsószece) esetben a lakosságcsere, a be-, ill. kitelepítések változtatták meg oly nagy mértékben a települések etnikai arculatát, hogy – a Léva kivételével – 1930-ban még magyar többségű településeken a magyarság számaránya már 1961-re 20% alá csökkent. Az említett 7 településsel együtt elveszítette nyelvhasználati jogát az 1968-ban Újbarshoz csatolt Marosfalva, valamint az 1976-ban Lévához csatolt Hontkiskér magyar lakossága is, noha számaránya nem csökkent 20% alá.

Mindezek következtében amíg 1930-ban 55 126 személy, a járás magyar lakosságának 98,2%-a, addig 1991-ben már csupán 32 268 fő, a magyarság 84,5%-a élhetett a hivatalos érintkezésben anyanyelv használati jogával. Ez az arány 2001-re tovább romlott, ugyanis újabb 3, a telepítések által megtizedelt községben, Kálnán, Garamlőkön és Kisóváron süllyedt a magyarság részaránya 20% alá, a nyelvhasználati joggal bíró magyarok száma pedig 27 975-re (a járás magyar lakosságának 83,4%-a) csökkent. A 2001-es népszámlálás alapján tehát összességében már csupán 50 település magyarsága élhet nyelvhasználati jogával, de közülük is kettőben, Töhölben (21,3%) és Felsőszecsén (23,1%) alig haladja meg a jogok biztosításához szükséges 20%-os küszöböt.

Melléklet

A melléklet a járás 1930-ban 10%-ot meghaladó magyar lakossággal rendelkező településeinek a reszlovakizált, Csehszágba deportált, Magyarországra áttelepített és elmenekült magyarok; ill. a lakosságcsere, a reemigráció és a belső telepítés keretében betelepült szlovákok számát, valamint a magyar lakosság 1961., 1991. és 2001. évi részarányát tartalmazza.

KÖZSÉG	lakosok 1930-ban			reszlovakizált	deportált	Mo.-ra tel.	menekült	Mo.-ról	reemigráltaként	belső telepítés keretében	magyarok aránya		
	összes	magyar	%								1961	1991	2000
Ágónyír	853	721	84,5	248	26	143	8	132	–	27	78,2	79,5	72,9
Alsógyőröd, Nagygyőröd	423	75	17,7	40	–	–	–	–	–	–	4,1	3,5	2,5
Alsópél	1418	221	15,6	517	–	–	10	5	–	–	7,6	4,8	3,6
Alsószecse	557	459	82,4	145	53	262	21	225	–	38	19,7	11,3	7,5
Alsószezeréd	598	457	76,4	601	–	–	6	–	–	25	80,5	73,6	59,3
Bajka	304	268	88,2	178	42	79	28	–	–	–	35,0	27,1	26,7
Barsbese	844	424	50,2	348	–	–	10	–	–	–	41,0	40,3	40,2
Barsendréd	770	510	66,2	601	42	4	10	–	6	161	39,6	33,5	35,7
Barsvárad	543	395	72,7	178	50	58	7	128	23	27	53,5	64,2	56,4
Bori	463	370	79,9	124	–	92	15	18	–	57	74,9	52,2	45,6
Csata	2092	1768	84,5	367	379	262	177	347	–	51	74,1	74,2	68,6
Deménd	1148	600	52,3	657	40	–	33	2	8	106	42,4	38,7	32,3
Egeg	684	543	79,4	515	5	–	20	–	–	–	59,4	48,9	46,6
Ény	346	115	33,2	110	–	–	2	–	1	69	2,4	5,4	8,1
Érsekkéty	1272	1161	91,3	413	77	–	13	–	–	–	94,2	95,4	93,2
Farnad	2240	1665	74,3	870	253	12	29	–	2	110	81,7	84,2	76,8
Felsőpél	409	354	86,6	347	–	2	8	–	–	–	76,2	60,4	52,2
Felsőszecse	634	536	84,5	89	125	125	1	151	–	116	37,5	26,2	23,1
Felsőszzezeréd	661	506	76,6	475	–	–	5	–	–	96	64,2	65,6	54,3
Felsőtúr	638	479	75,1	365	69		4	–	–	–	70,9	72,7	68,0
Garamdamásd	664	564	84,9	58	57	201	8	192	–	–	46,6	–	–
Garamlók	1344	1036	77,1	551	150	253	15	229	–	68	33,7	24,5	17,1
Garammikola	826	750	90,8	172	133	219	26	114	1	143	41,5	–	–
Garamsalló	1066	964	90,4	206	50	122	55	125	–	–	83,4	88,6	72,6
Garamszentgyörgy	1126	1011	89,8	74	225	255	23	243	–	47	52,5	46,0	41,8

A táblázat folytatódik!

KÖZSÉG	lakosok 1930-ban			reszlovakizált	deportált	Mo-ra tel.	menekült	Mo-ról	reemigráltaként	belső telepítés keretében	magyarok aránya		
	összes	magyar	%								1961	1991	2000
Garamvezekény	669	635	94,9	16	43	280	13	2	–	–	40,6	–	–
Gyerk	595	559	93,9	303	30	179	11	92	–	–	59,5	–	57,8
Hévmagyarád	425	87	20,5	322	–	–	1	–	–	75	6,4	–	–
Hölvény	368	361	98,1	43	96	138	2	90	–	–	54,5	–	–
Hontfüzesgyar- mat	1042	957	91,8	203	136	330	62	529	–	5	47,2	48,0	36,9
Hontkiskér	406	220	54,2	382	–	3	6	–	–	–	28,3	–	–
Hontvarsány	511	233	45,6	466	–	–	9	–	–	52	21,9	–	–
Horhi	377	48	12,7	30	–	–	–	–	–	–	X	–	–
Horváti	394	335	85,0	414	–	83	4	19	2	118	53,4	–	–
Ipolybél	597	495	82,9	208	78	–	27	8	–	39	91,3	94,7	91,6
Ipolyfödemes	610	603	98,8	590	33	–	23	–	–	–	98,5	94,4	89,2
Ipolypásztó	1131	884	78,2	299	119	44	61	193	–	97	69,9	77,5	73,6
Ipolyság	5804	3185	54,9	3325	7	177	217	181	–	–	52,3	65,1	62,2
Ipolyszakállós	1260	1038	85,9	481	207	–	60	–	–	72	87,0	88,1	86,3
Ipolyvisk	1193	773	64,8	678	38	–	34	–	–	53	81,8	84,4	79,4
Kétfegyvernek	890	554	62,2	269	77	137	6	122	–	–	35,5	38,0	32,1
Kisgyékényes	394	40	10,2	36	–	–	–	–	1	–	–	–	–
Kiskálna	436	334	76,6	137	34	73	4	92	–	9	–	–	–
Kiskoszmály	620	467	75,3	418	11	135	–	118	–	9	17,3	–	11,9
Kisóvár	275	240	87,3	43	–	136	–	–	–	–	24,3	21,2	13,5
Kisölvéd	413	393	95,2	29	–	33	11	47	–	–	85,7	85,0	82,8
Kispezsek	104	90	86,5	10	9	4	–	–	–	6	64,5	–	–
Kissalló	639	435	68,1	184	–	–	–	4	–	–	66,5	–	–
Kistúr	452	389	86,1	332	32	–	15	–	–	19	75,9	–	–
Kistompa	257	173	67,3	221	–	9	10	–	–	14	44,3	39,2	34,4
Középtúr, Nagytúr	399	375	94,0	92	5	133	20	131	–	–	59,6	65,5	60,7
Lékér, Hronovce	668	537	80,4	68	49	15	19	36	–	53	43,1	51,6	48,0
Léva	12 576	4974	39,6	8688	–	397	466	507	7	124	16,9	15,2	12,2
Lontó	896	682	76,1	691	44	2	83	–	–	28	79,9	76,8	70,9

KÖZSÉG	lakosok 1930-ban			reszlovakizált	deportált	Mo-ra tel.	menekült	Mo-ról	reemigráltaként	belső telepítés keretében	magyarok aránya		
	összes	magyar	%								1961	1991	2000
Lüle	236	25	10,6	13	–	–	6	–	–	–	X	2,1	2,0
Málas	760	388	51,1	836	–	1	29	–	–	147	42,0	55,5	51,4
Marosfalva	327	284	86,9	57	32	77	–	80	–	28	36,4	–	–
Mohi	685	653	95,3	175	–	108	–	151	–	–	55,2	–	–
Nagykálna, Kálna	1097	752	68,6	420	144	116	30	133	–	10	31,9	20,9	16,2
Nagyod	241	224	92,9	50	73	2	6	–	–	49	60,0	52,0	62,1
Nagyölvéd	2020	1507	74,6	1505	35	14	36	–	–	–	75,4	87,1	82,6
Nagypeszek	743	655	88,2	94	132	132	20	150	–	31	–	–	–
Nagysalló	2853	2301	80,7	996	389	801	14	1018	83	198	40,9	44,3	35,4
Nemesoroszi	908	607	66,9	124	23	300	7	382	–	42	51,1	38,5	32,6
Oroszka	951	622	65,4	229	7	19	101	2	–	–	62,5	64,7	61,6
Palást	1868	1366	73,1	1309	191	1	20	–	–	–	71,5	73,9	69,2
Pereszlény	631	566	89,7	595	3	193	19	52	–	–	68,0	–	–
Sáró	1696	1157	68,2	359	159	247	34	149	–	328	53,3	50,2	46,0
Szalatnya	493	350	71,0	409	–	–	–	–	–	–	78,4	75,6	56,0
Százd	718	539	75,1	244	30	–	18	–	–	54	64,0	67,9	61,5
Szete	598	515	86,1	619	–	–	41	–	–	–	81,0	84,2	78,2
Szodó	384	302	78,6	117	60	119	8	–	–	76	40,1	–	–
Tergenye, Sike- nica	528	509	96,4	157	24	246	2	143	–	17	–	40,3	–
Tesmag	772	724	93,8	708	6	165	24	37	–	–	73,6	–	–
Tőhöl	666	461	69,2	466	–	–	–	–	–	–	44,5	30,3	21,3
Tőre	481	341	70,9	115	–	34	16	–	–	300	68,3	68,5	60,6
Újbárs	1255	702	55,9	471	53	223	9	228	5	878	15,5	16,3	12,5
Vámosladány	1392	1181	84,8	417	–	200	12	336	–	–	52,6	53,4	45,7
Zalaba	349	328	94,0	50	51	–	22	3	–	–	90,5	94,3	85,9
Zseliz	3116	2208	70,9	830	437	341	111	246	–	121	55,1	53,5	51,2
Zsemlér	373	174	46,6	97	96	–	15	–	–	77	74,4	80,6	71,8

Megjegyzés: Az 1961-ben ki nem mutatott magyar részarányú települések adatai helyén „x”, az 1961-ben, 1991-ben vagy 2001-ben községi jogállással nem rendelkező települések adatai helyén „–” jel található.

Felhasznált irodalom

- A délszlovákiai járások községeinek nemzetiségi összetétele, [é. n.], Kézirat
- A Magyar Korona Országában 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve II. kötet, Budapest, 1882, Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal
- A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat, 42. kötet, Budapest, 1912, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal
- A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága (1871–1911). Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat, 36. kötet, Budapest, 1911, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal
- A szlovákiai magyarok deportálása, Budapest, 1947, Magyar Külügyi Társaság
- Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint, Magyar Statisztikai Közlemények, Új Sorozat, 83. kötet, Budapest, 1932, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal
- Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint, Budapest, 1947, Központi Statisztikai Hivatal
- Bakács István: *Hont vármegye Mohács előtt*, Budapest, 1971, Akadémiai Kiadó
- Balogh Sándor: *A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–1947*, Budapest, 1982, Kossuth
- Bobák, Ján: *Maďarská otáзка v Česko-Slovensku (1944–1948)*, Martin, 1996, Matica slovenská (Spisy Historického odboru Matice slovenskej 13.)
- Borsody István: *Magyar–szlovák kiegyezés*, Budapest, [1945], Officina
- Churaň, Milan: *Postupim a Československo. Mýtus a skutočnosť*, Praha, 2001, Libri (Otažníky našich dějin 1.)
- Czakó István: Gyorsírói feljegyzések a trianoni béke létrejöttéről: *Magyar Szemle* 1930. március, VIII. kötet 3. (31.) szám, 301–308. s.
- Dávid Zoltán: *A szomszédos államokban élő magyarok demográfiai helyzete*, 1974, Kézirat
- Daxner, Ivan: *Vnúťorná kolonizácia na Slovensku*, Bratislava, 1924
- Demografický vývoj obyvateľstva Československej socialistickej republiky podľa výsledkov sčítania ľudu s prihliadnutím na jeho národnostné zloženie, Bratislava, 1983, Úrad vlády Slovenskej socialistickej republiky
- Demokratická strana a problémy dneška, Turčiansky Svätý Martin, 1945, Ústredný sekretariát Demokratickej strany
- Farkas György: A nemzetiségi megoszlás térszerkezete vegyes lakosságú régiókban: *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2000 (II. évf.) 2. szám, 109–124. s.
- Farkas György: Nyelvhatárváltozások és etnikai tömbök a Lévai járásban, *Regio* 1998 (9. évf.) 2. szám, 113–130. s.
- Granatier, Anton: Reslovakizácia a jej zdôvodnenie, In: Kuna, Vladimír (zostavil): *Almanach oslobodeného juhu*, Nitra, 1947, Smánek
- Gulyás László: A csehszlovák–magyar lakosságcsere moszkvai előjátéka: *Kapu* 1993 (VI. évf.) 8–9. szám, 72–76. s.
- Gyönyör József: *Államalkotó nemzetiségek*, Bratislava, 1989, Madách
- Gyönyör József: Nemzetiség és anyanyelv. A csehszlovákiai magyarság népesedési tükré, In: Zalabai Zsigmond (vál.): *A Csallóköztől a Bodroghöz*, Bratislava, 1977, Madách, 292–312. s.

- Gyönyör József: *Terhes örökség. A magyarság lélekszámának és sorsának alakulása Csehszlovákiában*, Pozsony/Bratislava, 1994, Madách–Posonium
- Gyurgyík László: A (cseh)szlovákiai magyarság demográfiai, valamint település- és társadalomszerkezetének alakulása 1918–1998, In: Tóth László (szerk.): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998* I. kötet, Budapest, 1998, Ister, 81–131. s.
- Gyurgyík László: A 2001-es szlovákiai népszámlálás első eredményei, *Regio* 2001 (12. évf.) 3. szám, 247–260. s
- Gyurgyík László: *Magyar mérleg. A szlovákiai magyarság a népszámlálási és a népmozgalmi adatok tükrében*, Pozsony, 1994, Kalligram (Mercurius Könyvek)
- Halmosy Dénes (szerk.): *Nemzetközi szerződések 1918–1945*, Budapest, 1983, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Hanák Péter: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században, *Történelmi Szemle* 1974 (XVII. évf.) 4. szám, 513–536. s.
- Jablonický, Jozef: *Slovensko na prelome*, Bratislava, 1965, Vydavateľstvo politickej literatúry
- Janics Kálmán: *A hontalanság évei*, München, 1980, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem
- Janics Kálmán: *A Kassai kormányprogram és a magyarság „kollektív bűnössége”*, Pozsony, 1993, Pannónia (Szlovákiai Magyar Füzetek 2.)
- Janics Kálmán: A szlovákiai magyar társadalom ötven éve, *Valóság* 1971 (XIV. évf.) 6. szám, 20–31. s.
- Jócsik Lajos: *A magyarság a cseh és szlovák néprajzi térképeken*, Budapest, 1943 (A Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Kisebbségjogi Intézetének Kiadványai 6. s. z . . .)
- Kaplan, Karel: *Csehszlovákia igazi arca 1945–1948*, Pozsony, 1993, Kalligram
- Kertész István: *Magyar békeillúziók 1945–1947*, Budapest, 1995, Európa-História (Extra Hungariam)
- Kniezsa István: *Adalékok a magyar–szlovák nyelvhatár történetéhez*, Budapest, 1941, Athenaeum
- Kniezsa István: *Magyarország népei a XI. században*, Budapest, 1938, Athenaeum
- Kocsis Károly: *Etnikai változások a mai Szlovákia és a Vajdaság területén a XI. századtól napjainkig*, Budapest, 1989, ELTE BTK Politikaelméleti Továbbképző Intézete (Politikaelméleti Füzetek 4.)
- Kocsis Károly: Közigazgatási változások Szlovákiában, *Regio* 1995 (6. évf) 4. szám, 29–59. s.
- Kocsis Károly: *Szlovákia mai területének etnikai térképe*, Budapest, 2000, Magyar Tudományos Akadémia
- Kocsis Károly: Telepítések és az etnikai térszerkezet a Kárpát-medence határvidékein (1944–1950), In: Illés Sándor – Tóth Pál Péter (szerk.): *Migráció* (Tanulmánygyűjtemény) I. kötet, Budapest, 1998, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, 123–146. s.
- Korabinszky, Johann Matthias: *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn*, Pressburg, 1786
- Kovács Alajos: A magyar–tót nyelvhatár változásai az utolsó két évszázadban, *Századok* 1938 (LXXII. évf.) Pótfüzet, 561–573. s.
- Krno, Dalibor M.: *A békéről tárgyaltunk Magyarországgal*, Budapest, 1992
- Kugler József: *Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön*, Budapest, 2000, Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely (Kisebbségek Kelet-Közép-Európában III.)

- Langstýák István: *A magyar nyelv Szlovákiában*, Budapest–Pozsony, 2000, Osiris–Kalligram–MTA Kisebbségkutató Műhely (A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén III.)
- Letz, Robert: *Dejiny Slovenskej ligy na Slovensku* (1920–1948), Martin, 2000, Matica slovenská
- Lexicon locorum regni Hungariae populorum anno 1773 officiose confectum, Budapest, 1920, Magyar Békeküldöttség
- Mazúr, Emil: Národnostné zloženie, In: *Slovensko*, Ľud I. čas., Bratislava, 1974, Obzor, 440–457. s.
- Mésáros, Július: Deformácie vo využívaní údajov sčítania ľudu v novodobých maďarsko–slovenských sporoch, In: *Historický zborník* 6., Martin, 1996, Matica slovenská
- Národnosť a náboženské vyznanie obyvateľstva SR (definitívne výsledky sčítania ľudu, domov a bytov 1991), Bratislava, 1993, Štatistický úrad Slovenskej republiky
- Národnostné zloženie obyvateľstva podľa predbežných výsledkov sčítania ľudu, domov a bytov k 1. 12. 1970, Bratislava, 1971, Úrad vlády Slovenskej socialistickej republiky
- Očovský, Štefan: Interpretácia štatistických údajov o národnostiach na Slovensku, In: Plichtová, Jana (editor): *Minority v politike...Kultúrne a jazykové práva*, Bratislava, 1992, 82–88. s.
- Petrichevich Horváth Emil: *Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négyévi működéséről*, Budapest, 1924
- Petrov, A.: *Príspevky k historické demografii Slovenska v XVIII–XIX. století*, Praha, 1928, ČAVU
- Polyánszky Zoltán: A felvidéki magyarság gazdasági helyzete, In: Csátár István és Ölvédi János (szerk.): *A visszatért Felvidék adattára*, 1939, Budapest, Mahr Ottó és tsa „Rákóczi” Könyvkiadóvállalata, 151–166. s.
- Popély Gyula: *Népfogyatkozás. A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében 1918–1945*, Budapest, 1991, Írók Szakszervezete Széphalom Könyvműhely – Regio (Hungaro – Bohemica – Slavica 4.)
- Raschhoffer, Hermann: *Die Tschechoslowakischen Denkschriften für die Friedenskonferenz von Paris 1919/1920*, Berlin, 1937 (Beiträge zum ausländischen öffentlichen Recht und Völkerrecht. Heft 24.)
- Révay István: *A belvederi magyar–szlovák határ*, Budapest, 1941 (A Magyar Statisztikai Társaság Kiadványai 14. szám)
- Révay István: A demográfia tükrében, In: Borsody István (szerk.): *Magyarok csehszlovákiában 1918–1938*, Budapest, 1938, Az Ország Útja kiadása, 23–35. s.
- Sallai Gergely: Az első bécsi döntés diplomáciai és politikai előtörténete, *Századok* 2000 (134. évf.) 3. szám, 597–631. s.
- Sčítanie ľudu, domov a bytov k 1. novembru 1980 v okrese Levice, Levice, 1982, Okresné oddelenie SŠÚ Levice
- Sčítanie ľudu, domov a bytov k 1. decembru 1970 v okrese Levice, Levice, 1973, Okresné oddelenie SŠÚ v Leviciach
- Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001. Základné údaje. Národnostné zloženie obyvateľstva, Bratislava, 2001, Štatistický úrad Slovenskej republiky
- Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921. Díl I., Praha, 1924, Československá statistika. Svazek 9.
- Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl I., Praha, 1934, Československá statistika. Svazek 98.

- Srb, Vladimír: Asimilace a překlánění národnosti obyvatelstva v Československu ve světle sčítání lidu 1950–1991, *Demografie* 1996 (ročník 28.) číslo 3, 157–164. s
- Srb, Vladimír: Zjišťování národnosti obyvatelstva v Československu v letech 1950–1980, *Demografie* 1981 (ročník 23.) číslo 4, 360–364. s.
- Statistická příručka republiky Československé IV, Praha, 1932
- Štatistický lexikon obcí v republice Československej III. Krajina Slovenská, Praha, 1936, Orbis
- Štefan, Šutaj: *Reslovakizácia (Zmena národnosti časti obyvateľstva Slovenska po II. svetovej vojne)*, Košice, 1991, Spoločenskovedný ústav SAV
- Svetoň, Ján: *Slováci v Maďarsku. Príspevky k otázke štatistickej maďarizácie*, 1942, Bratislava, Vedecká spoločnosť pre zahraničných Slovákov
- Szabó Károly és munkatársai (Berecz Kálmán és É. Szőke István): *A magyar–csehszlovák lakosságcsere története* I–III. köt., Budapest, 1981, Kézirat (OSZK, fondszám: 293/1–9)
- Szabó Károly – É. Szőke István: Adalékok a magyar–csehszlovák lakosságcsere történetéhez, *Valóság* 1982 (XXV. évf.) 10. szám, 90–94. s.
- Szarka László: Állami és nemzeti integrációs tényezők a dualizmus kori magyarországi szlovák társadalom fejlődésében, *Új Mindenes Gyűjtemény* 10. kötet, Bratislava/Pozsony, 1993, Madách, 9–27. s
- Szarka László: A (cseh)szlovákiai magyar közösség nyolc évtizede 1918–1998. Történeti vázlat, In: Tóth László (szerk.): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998* I. kötet, Budapest, 1998, Ister, 9–80. s.
- Szarka László: A csehszlovákiai magyarság kitelepítésének kérdése a párizsi békekonferencián, *Kisebbségkutatás* 1997 (6. évf.) 3. szám, 299–305. s.
- Szarka László: A kiszolgáltatottság. A csehszlovákiai magyarság jogfosztása 1944–1948 között, *Új Forrás* 1991 (XXIII. évf.) 11. szám, 24–30. s.
- Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései*, Kecskemét, 1993, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára
- Vaculík, Jaroslav: *Reemigrace zahraničních Čechů a Slováků v letech 1945–1950*, Brno, 1993, Masarykova univerzita (Spisy pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně XLVIII.)
- Vadkerty Katalin: *A belső telepítések és a lakosságcsere*, Pozsony, 1999, Kalligram (Mercurius Könyvek)
- Vadkerty Katalin: A csehszlovák–magyar lakosságcsere hivatalos szlovák értékelése, *Regio* 1993a (4. évf.), 3. szám, 119–139. s.
- Vadkerty Katalin: *A deportálások. A szlovákiai magyarok csehországi kényszerközmunkája 1945–1948 között*, Pozsony, 1996, Kalligram (Mercurius Könyvek)
- Vadkerty Katalin: *A reslovakizáció*, Pozsony, 1993b, Kalligram (Mercurius Könyvek)
- Vályi András: *Magyar országnak leírása* I–III. kötet, Buda, 1796–1799
- Varga Imre: A felvidéki magyarság a statisztika tükrében, In: Csátár István és Ölvedi János (szerk.): *A visszatért Felvidék adattára*, 1939, Budapest, Mahr Ottó és tsa „Rákóczi” Könyvkiadóvállalata, 74–96. s.
- Varga Kálmán: Telepésfalvak, kolóniák Komárom környékén (1919–1950), *Regio* 1992 (3. évf.) 2. szám, 59–75. s.
- Varsik, Branislav: *Národnostná hranica slovensko–maďarská v ostatných dvoch storočiach*, Bratislava, 1940, SUS (Spisy Slovenskej učenej spoločnosti, svázok 1b)
- Vartíková, Marta (zost.): *Komunistická strana Slovenska. Dokumenty z konferencií a plén 1944–1948*, Bratislava, 1971, Pravda

- Vida István: Az amerikai diplomácia és a csehszlovákiai magyar kisebbség (1945–1947), *Jelenkor* 1985 (XXVII. évf.) 12. szám, 1114–1125. s.
- Voženílek, Jan: O rozdělení velkostatků k účelu vnitřní kolonisace v Československé republice, Praha, 1919, Česká Agrární Společnost (Knihovna České Agrární Společnosti I.)
- Voženílek, Jan: *Předběžné výsledky československé pozemkové reformy. Země Slovenská a Podkarpatoruská*, Praha, 1932, Novina
- Žudel, Juraj: Národnostná štruktúra obyvateľstva Slovenska roku 1910, *Geografický časopis* 1994 (46. ročník) 4., 409–421. s.
- Žudel, Juraj: Zmeny československo-maďarských hraníc v dôsledku viedenskej arbitráže *Slovenská archivistika* 1991 (26. ročník) 2. číslo, 34–43. s.
- Zvara, Juraj: *A magyar nemzetiségi kérdés megoldása Szlovákiában*, Bratislava, 1965, Politikai Könyvkiadó

Niederhauser Emil

**Kisebbségek és nemzetközi szervezetek
a hosszú 19. században**

**Minorities and International Organisations
in the Long 19th Century**

The long 19th century began with the French revolution; the national element appeared and became a driving force in Europe. Masses lived as minorities but neither the states nor the international organisations wished to treat the minority question with due importance. Ethnic differences were to be taken into consideration in the Cisleithanian territories only. In general, the terrible experience of WWI was needed so that the minority question could emerge as an important political and international problem.

A hosszú 19. század tudvalevően a nagy francia forradalommal indul, vagyis a felvilágosodás korszakának a végén. Az európai gondolkodásnak ebben a jeles korszakában a kisebbség fogalma már ismeretes volt, érdemben a vallási kisebbségeké, hiszen ebben a vonatkozásban éppen az előző két évszázad jó néhány összeütközést, háborút, kegyetlenkedést tudott produkálni. Ide számított voltaképpen a zsidóság is. A felvilágosodás éppen ezekkel a vallási kisebbségekkel szemben hangoztatta a toleranciát, üldözésről ezért szó sem lehetett.

Az etnikai vagy a mi fogalmaink szerint nemzeti kisebbségek, netán óvatosabban nyelvi kisebbségek persze ebben az időben Európában igazán nagy tömegeket tettek ki, csak hogy kisebbségi mivoltukat még nemigen illett észrevenni. Hogy többféle nyelven beszélnek egy országon belül, az csupán a Habsburgok birodalmában volt ismeretes jelenség, itt viszont nem kisebbségeket ismertek, hanem különféle országokat, tartományokat és azok rendjeit, ezeket viszont senki sem tekintette volna kisebbségnek. Franciaországban voltaképpen együttesen a lakosság többségét tették ki azok az etnikumok, amelyek a franciától eltérő neoromán, vagy, mint a baszkok, teljesen más nyelvet beszéltek. Róluk azonban nem hogy az ancien régime nem vett tudomást, hanem a forradalom sem, éppen a csúcson a jakobinusok voltak a legkövetkezetesebbek ezeknek a nem franciáknak az elfranciasításában. Ez olyan jól sikerült, hogy csaknem két évszázadnyi idő kellett ahhoz, hogy feléledjenek Csipkerózsika-álmukból. Ebben az esetben viszont ép-penséggel nem arról volt szó, hogy észre sem vették volna a kisebbségeket; látták őket, de nem akartak tudomást venni róluk.

A forradalmi és a napóleoni háborúk korában – leegyszerűsítve: a forradalmi negyedszázadban – még ugyancsak alig kerül elő az etnikai kisebbségek kérdése. A nemzeti mozzanat persze már megjelent: a spanyolok nemzeti alapon szálltak szembe a francia hódítással. 1808-ban, alig néhány évvel később a németek vívják a nemzeti szabadságharcot a lipcei „népek csatája” óta. Napóleon 1812-es oroszországi kudarcának is volt valamelyes nemzeti színezete. A nemzeti mozzanatot tehát már ismerik, a felvilágosodás korában a nagy francia enciklopédiának már van címszava a nemzetről (ez a francia felfogást foglalta össze: a nemzet tagjai egy közös uralkodó alattvalói). A nemzet azonban ebben a negyedszázadban szinte mindig országot, vagyis államot jelölt. Azért lett óvatos

a fogalmazás, mert a németeknél nem ez volt a helyzet. De végül is, ha sok német állam volt is (a negyedszázad elején több mint 300, a végén is majdnem 40), ezek mind független államok voltak, lakosaik poroszok vagy bajorok vagy szászok stb.

A negyedszázad során voltaképpen csak egy eset adódott, ahol mai fogalmaink szerint kisebbségekről lehetett beszélni, de a problémát a korabeli politika is tudatosította magának. A lengyelekről van szó. Azért mégsem mai fogalmaink szerinti kisebbségről, mert hiszen a kortársak többsége még emlékezhetett arra, hogy létezett egy lengyel állam, tehát léteztek lengyelek, éppen ennek a negyedszázadnak az elején törölték le a térképről a harmadik felosztással 1795-ben.

A forradalmi negyedszázad természetesen alaposan megkavarta egész Európát, országokat döntött meg, másokat hozott létre (még egy lengyelt is varsói Hercegség, később Nagyhercegség címen, ez Napóleon szívügye volt, Walewska grófnőre való tekintettel). A nagy megrázkództatás, Napóleon kétszeri legyőzése és egyre messzebbre száműzése után helyre kellett állítani a megsértett világrendet, legalábbis az egyes államok vezetői így gondolták. Ezt a célt szolgálta egy nemzetközi kongresszus, a legtöbb európai uralkodó személyes részvételével, ha úgy tetszik, egyfajta korai nemzetközi szervezet jött létre. A bécsi kongresszusról van szó, amely majdnem egy éven át ülésezett 1814–1815-ben. Azért Bécsben, mert a Habsburg-birodalom szenvedett a legtöbbet Napóleontól, meg Európa közepén helyezkedett el, tehát mindenfelől könnyen elérhető egy olyan korszakban, amikor még a császároknak is lovon vagy postakocsin kellett közlekedniük.

A bécsi kongresszus résztvevői államokban gondolkoztak, nem népekben vagy etnikumokban. Ez számukra olyan természetes volt, hogy nem is kellett külön hangsúlyozni. Az államok, vagyis az uralkodók jogainak a helyreállításáról volt szó, a porosz királyéról például, és nem egy német császárról, mert hiszen az, II. Ferenc éppen 1806-ban mondott le erről a tisztségről, és szüntette meg ezzel az ezredéves szent német-római birodalmat. Ám éppen a Varsói Nagyhercegség miatt a lengyel ügy mégis előkerült, hiszen egy ekkor éppen létező, nem is olyan régen pedig még virulensebben létező államról volt szó. Hogy ez az állam eredetileg lengyel–litván volt, az ebben a korszakban még a litvánoknak sem tűnt fel, mert feudális elitjük már régen ellengyelesedett. Itt persze még az uralkodó személye is zavart okozhatott, mert az 1808-ban Napóleon kegyelméből létrehozott Nagyhercegségben a szász király regnált, a 18. század első felének a gyakorlatát megismételve. Csakhogy a szász király volt Napóleon „utolsó csatlósa”, hogy egy közismert, szép 20. századi fogalmat alkalmazzunk. Ő tartott ki a legtovább a francia császár mellett. Ezért meg kellett büntetni. Az ekkor számító öt nagyhatalom (Anglia, Oroszország, Ausztria, Poroszország és Franciaország) közül a porosz szívesen be is kebelezte volna büntetésből Szászországot. Csakhogy ez ellenkezett a kongresszus alapelveivel, a legitimitással; a szász királyt nem lehetett megfosztani trónjától. A megoldás az volt, hogy a királyság felét csakugyan megkapták a poroszok, de a fele mégis megmaradt. Ezzel párhuzamosan pedig a lengyelkérdés is rendeződött, a legitimitás és egyéb szent alapelvek betartásával. Az 1795-ben a térképről leradírozott lengyel állam most Lengyel Királyság néven visszanyerte önállóságát, királya azonban az orosz császár lett, I. Sándor, aki Európa megmentőjének a szerepében tetszelgett Napóleonnal szemben, és ezért el is várta a jutalmat. Perszonális unió jött létre az orosz és a lengyel állam közt.

Egy szóval: visszaállt a császárok és királyok, nagyhercegek és hercegek korszaka, mindegyik a maga államával, az etnikai hovatartozás sem hivatalosan, sem a gyakorlatban nem számított. Természetes volt, hogy Itáliában több király is van (az egyik éppen az osztrák császár), vagy hogy a Német Szövetségben belül (ezt itt a kongresszuson hozták létre) közel negyven egymástól független állam és városállam létezik. Nemhogy etnikai

kisebbségekről nem esett szó, még nemzetekről sem. Holott éppen a forradalmi negyedszázad, a francia nemzetállam példája, az addig ismeretlen kis nemzetek létrejötte, öntudatosodása alul, a mélyben, a hivatalos politika által nem elismerten, sőt többnyire észre sem vetten ekkor következett be, az addig saját állammal nem rendelkező etnikumok nemzetté váltak, és ennek megfelelően előbb vagy utóbb jelentkeztek igényeikkel. Az 1848-as forradalomban a Habsburg-birodalomban, sőt a lengyelek révén még Poroszországban is színre léptek az új nemzetek, bejelentették követeléseiket. Csakhogy az adott időszakban nem létezett semmiféle nemzetközi szervezet, amely erről a folyamatról tudomást vehetett volna, ahol a nemzetek, gyakorlatilag etnikai kisebbségek jelentkezhetek volna sérelmeikkel, igényeikkel. Ez csak az adott, létező állam keretében volt elképzelhető. Az meg a forradalom leverése után könnyűszerrel elnézett ezeknek az újszülött nemzeteknek a feje felett. Európa peremein, Spanyolországban és Oroszországban ugyancsak voltak kisebbségek, de az adott korszakban még csak jelentkezni sem mertek, nemhogy követelésekkel léptek volna fel.

Alig néhány évvel a nagy európai forradalom vagy inkább forradalmak után olyan háborús konfliktus támadt, a krími háború, amelynek a lezárása után Párizsban a béketárgyalásokon szinte egy újabb bécsi kongresszus ült össze, és itt már szinte modern értelemben vett kisebbségi kérdések is felvetődtek. Az egyik ilyen a románok ügye volt. A románoknak már évszázadok óta volt két fejedelemségük: Havasalföld és Moldva (az előbbi saját neve Román Ország volt – Țara Românească), de sok évszázada már az oszmán birodalom alattvalói, hűbéres fejedelemségei. Moldva egy részét, Besszarábiát az orosz birodalom szerezte meg 1812-ben, egy orosz–török háború során, hogy itt románok is laknak, az senkit sem érdekelt, talán még őket magukat sem. A két fejedelemséggel azonban mégis kellett valamit kezdeni, a vazallusi függés sem volt olyan egyértelmű már ebben a korban, azután meg a két fejedelemség bejelentette igényét az egyesítésére.

A békekonferencia színhelye azért lett Párizs, mert Franciaország volt az egyik nagyhatalom, amely ebben a furcsa háborúban legyőzte Oroszországot, és mert a korábbi Napóleon unokaöccse, Louis Bonaparte 1849 óta a francia köztársaság elnöke, 1852 óta a franciák császára volt, ekkor még európai tekintélynek örvendett, és ugyanakkor az hírlett, hogy nemcsak a szegények és kisemmizettek védelmezője, hanem a kis népeké is. A párizsi békeszerződés tehát intézkedett a románok ügyében, akiket végül is az oszmán birodalom egyik etnikai kisebbségének is tekinthetünk. A két fejedelemség egyesülését (az oszmán szövetségesre való tekintettel) nem engedték meg, de a továbbiakban használhatták az „Egyesült Fejedelemség” nevet, belső közigazgatási szervezetüket szinte azonosra tették, és kimondták, hogy a két ország élén választott fejedelemnek kell állnia.

Sőt a békekonferencia még tovább ment: a 20. század első felének rendelkezéseire emlékeztető intézkedést hozott egy vallási kisebbség, a zsidók ügyében, megkövetelte a két fejedelemségtől a zsidó alattvalók állampolgári jogainak a megadását, vagyis egyenjogúsításukat a két fejedelemség keresztény lakosaival. Az már más kérdés, hogy ezt még az első világháború után kötött békeszerződésbe is be kellett venni, mert az 1859–1861-ben Románia néven egyesült két fejedelemség, ezt a követelést nem valósította meg.

Nem sokkal a párizsi békekötés után jött létre az első valóban nemzetközi jellegű szervezet, az I. Internacionálé, ha úgy tetszik, maga is egy kisebbség, ebben az esetben szociális kisebbség, a munkásosztály szervezete. A munkások kisebbségi mivolta, tehát gyengesége olyannyira tudatosult abban a néhány emberben, aki ezt a szervezetet létrehozta, hogy az etnikai vagy ebben a korban már inkább nemzeti különbségekre egyáltalában nem kívántak tekintettel lenni. Kezdeti ingadozásuk után a szervezet egy nagy tanítómestert fogadott fel, Marxot, és az ő tanítása nyomán addig merőben új elvet hirdetett meg, az

internacionalizmust. Végső célja a munkásosztály felszabadítása az osztályuralom alól, a tőke uralma alól, ezt a kisebbségben lévő, kismimmizett proletárok természetesen csak nemzetközi összefogással tudják elérni. Az adott pillanatban a cél utópisztikus volt, de a vezetők erősen hittek abban, hogy elképzeléseik reálisak. Vagyis létrejött az első olyan valóban nemzetközi szervezet, amely a maga kisebbségi mivoltából szeretett volna kilábalni, és eszébe sem jutott, hogy a munkásokon kívül netán más kisebbségek is létezhetnek. Néhány év múlva a szervezet meg is szűnt, a kisebbségi kérdésben továbbra sem hirtetett meg semmi újat a proletárok felszabadításán kívül. Hatása több irányban megnyilvánult, jóval megszűnte után is. Az orosz uralom alatti lengyel területeken az 1880-as évek elején kezdett illegálisan szervezkedni a munkásság (a lengyel helyzetnek megfelelően az első szervezők mind nemesi származásúak voltak), de az internacionalizmus elve még annyira élő, mondhatni, virulens volt, hogy az ekkorra már nevében is megszűnt lengyel állam kérdését fel sem vetették.

Vagyis adódott egy új kisebbség, de első félénk lépései még sehová sem vezettek. Az etnikai kisebbségek persze továbbra is léteztek, de továbbra is „informálisan”, és helyzetük szigorúan állami belügynek számított. Az 1870-es évekre azonban a mindig is bizonytalan Balkánon mégiscsak előkerült az etnikai kisebbségek kérdése. A diplomáciatörténet azóta is a nagy keleti válság néven tartja számon az események sorát. 1875-ben Hercegovinában felkelés tört ki az oszmán uralom ellen, részben parasztfelkelés is volt ez, a paraszti szolgáltatások miatt, ez átterjedt Boszniára. A bolgárok közt is készültek fegyveres felkelésre. A két elsősorban érdekelt nagyhatalom, Ausztria-Magyarország és Oroszország vezetői több ízben is tárgyaltak, olykor a két uralkodó személyesen is. Különösen a bolgár felkelést verték le a törökök roppant kegyetlenül, európai felháborodást okozva. Szerbia is beavatkozott, de vereséget szenvedett. A nagyhatalmak konstantinápolyi nagykövetei hetekig tárgyaltak, hogy valamilyen módon biztosítsák a birodalom keresztény alattvalóinak biztonságát, ők egyszerre voltak vallási és etnikai kisebbségek. Közben viszont az oszmán kormány alkotmányt adott a birodalomnak, ezzel feleslegessé nyilvánította a nagyhatalmak gondoskodását. Az orosz kormányzat nem volt hajlandó ezt a sértést eltűrni, 1877 tavaszán hadat üzent Törökországnak, és sok nehézség ellenére a következő év elejére az orosz csapatok már Konstantinápoly külvárosáig nyomultak. Az egyik elővárosban, San Stefanóban (ma Yeşil-köy a neve) az orosz kormányzat békére kényszerítette a törököket. Ennek jegyében létrehozta egy bolgár fejedelemséget (a terület 1396 óta állt oszmán uralom alatt), ez az oszmán birodalom hűbéres tartománya lett volna, a többi, eddig vazallus balkáni állam (Románia, Szerbia, Montenegro) teljes függetlenséget kapott. Ez a béke tehát, legalábbis itt a Balkánon, olyan rendezést hajtott végre, amely az itteni, eddig valamilyen formában kisebbségben lévő etnikumok ügyét éppen etnikai alapon rendezte. Még hozzá sokkal szélesebb alapon, több etnikumot, kisebbséget érintve, mint az 1856-os párizsi béke.

A békét 1878. február 19-én, a mi naptárunk szerint március 3-án kötötték meg (ez volt II. Sándor orosz császár születésnapja, egyúttal az 1861-ben ott végrehajtott jobbágyfelszabadítás napja). Csakhogy ez a béke megszegte egy 1877-ben kötött titkos osztrák–magyar–oros megegyezés egyik pontját, azt, amelyik megtiltotta ebben a térségben egy erős szláv állam létrehozását. Ezt a Monarchia igényelte, mert a kormányzat félt attól a várhatóan erőteljes hatástól, amelyet egy ilyen állam gyakorolt volna a Monarchia szláv-jaira; ugyanakkor pedig világos volt, hogy ez a Bulgária az orosz befolyás szilárd biztosítója volna a félszigeten.

Ezt sem a szerződést megkötő Osztrák–Magyar Monarchia, sem az orosz terjeszkedését mindenhol ellenző Anglia, pontosabban persze a két állam kormánya nem tűrhette el. Ezért

összefogtak és rákényszerítették az orosz kormányzatot, egyezzen bele egy nemzetközi konferenciába, amely ennek a békeszerződésnek a pontjait felülvizsgálja. A háborúban kétszázezer főnyi veszteséget szenvedett Oroszország kénytelen volt meghátrálni. A – mondhatnánk soron következő – nemzetközi konferenciának – Bécs és Párizs után – Berlin lett a színhelye. Bismarck német kancellár ajánlkozott becsületes alkusznak. De az 1871-ben alakult egységes Németország politikai súlya is számított a hely kiválasztásában.

A kongresszus végül is, pontosan egy hónapi, olykor igen kiélezett tárgyalások után egy igen lényeges ponton módosította a békeszerződést. A béke a bolgár állam határait eredetileg annak alapján szabta meg, hogy mely területek kerültek bele az 1872-ben létrejött ún. exarchátusba, a konstantinápolyi pátriárkától érdemben független bolgár ortodox egyházba. Ezt a területet, pontosabban ennek a lakosságát tekintették ekkor bolgárnak. Ez az ókori Makedónia (vagy, ha úgy tetszik, a mai Macedónia) területét is magába foglalta, a későbbiekre még sok vitára adva lehetőséget. E döntés azonban világossá tette, hogy bizonyos mértékig és egy ideig egy kisebbség igényeit, törekvéseit is figyelembe vették. Végeredményben persze mégsem, hiszen három részre osztották a területet, és az egyiket, éppen érdemben a macedóniai, közvetlen oszmán fennhatóság alá helyezték vissza. Vagyis továbbra is érvényesült az, hogy a nagyhatalmak Európában kényük-kedvük szerint rendezkedhetnek, az etnikai elvet figyelmen kívül hagyva. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az etnikai kisebbségek a kormányok és persze elsősorban a nagyhatalmi kormányok számára nem mérvadó tényezők.

A nemzetközi politikai-diplomáciai színtereken a kormányok hivatalosan valóban nem vették figyelembe az etnikai kisebbségek létezését. Hogy az egyes országokban a közvélemény reagált-e valamilyen formában az etnikai kisebbségek létrejöttére, hogy az értelmiségiek soraiban akadtak-e olyanok, akik ezt nagyon is fontosnak tekintették, arra nézve a század második felében lehetne példaként idézni a Sorbonne professzorát, Louis Léger-t, aki valamennyi szláv néppel, annak történetével foglalkozott, rengeteget írt róluk, 1918 után örege még le is arathatott valamit haláljukból. Ugyanez az eset William Seton Watsonnal, Scotus Viatorral a hosszú század legvégén, vagyis a 20. század első évtizedeiben. Ezek azonban 1914-ig, ill. 1918-ig egyéni vélemények voltak, érdemleges hatásuk majd csak a világháború után lesz.

Felül, a kormányok szintjén és lejjebb, a közvélemény szintjén tehát az látható, hogy a kisebbségek, elsősorban persze az etnikai kisebbségek még nem számítanak. És még lejjebb? A munkásosztályra gondolhatunk, szinte pártállami ihlettel. Hiszen 1889 óta megvan az I. Internacionálé örököse, a II. Internacionálé. Most már nem néhány borzasfejú forradalmár látomása. A gazdaságilag fejlett (és korszerű politikai berendezkedéssel ellátott) országokban a munkásosztály már a társadalom tekintélyes részét teszi ki, mindenfelé vannak munkáspártok, a századfordulóra legkésőbb (néhány keleti országtól eltekintve, ahol a politikai rendszert még nem modernizálták) ezek már tekintélyes létszámúak. Olykor a parlamentekbe is bekerülnek, ha még nem is döntő pozícióban. Ezek a pártok alul vannak a társadalmi ranglétrán, valóban szoros kapcsolatban tömegekkel. Vajon e körben sem hat a kisebbségi kérdés?

Elvben persze ezek a pártok és az egész II. Internacionálé továbbra is az internacionalizmus alapján állt, hiszen innen ered a neve, a mögöttes jelentéstartalmakról nem is beszélve. A nagy tanítómester továbbra is Marx, sőt az első kongresszusok éveiben még személy szerint is ott van az elkerülhetetlen harcostárs, Engels (a kongresszusok szüneteiben a küldöttekkel valamelyik közeli vendéglőben sörözik, erről már fénykép is készült, hála a műszaki fejlődésnek). Persze az Internacionálé most már nemcsak egyszerűen nemzetközi szervezet, hanem érdemben voltaképpen az egyes országok pártjainak az összefogá-

sa. Ezek a pártok pedig egyre inkább függetlenednek a központtól, egymást utánozzák bizonyos politikai kérdésekben, vagy inkább mind a német és az osztrák szociáldemokrata pártot. De szigorúan ügyelnek arra – a munkásosztály egysége, osztályegysége jegyében –, hogy egy országon belül csak egy párt működjön. Ahol persze az országon belül vannak mintegy alországok, mint az Osztrák–Magyar Monarchiában, ott az egy ország–egy párt elve ezekre az alországokra vonatkozik. És ez éppenséggel bizonyos értelemben a francia példa követése az „egy ország–egy párt–egy etnikum” parancsa jegyében. A magyar szociáldemokrata párt vezetői nyugodt szívvel vették tudomásul a nemzetiségek köréből kikerülő munkások elmagyarosodását a városi környezetben. Az illendőség kedvéért persze létrehoztak nemzetiségi szekciókat. A horvátok számára nem kellett, hiszen az külön ország, külön horvát párttal.

Egyedül a ciszlajtán területen – ahol az etnikai kisebbségek, mint a csehek vagy a lengyelek, gazdasági és politikai szempontból egyaránt súlyos tényezők voltak – kellett figyelembe venni őket. A párt kiváló teoretikusai le is vonták a következtetést az ország soknemzetiségű összetételéből, és felléptek a kulturális autonómia elvével. Mindenki beletartozhat egy nemzeti közösségbe, függetlenül attól, hogy az ország melyik részén él, esetleg teljesen elszigetelve nemzete egyéb tagjaitól. A soknemzetiségű birodalmakban kétségtelenül ez lett volna a jó megoldás, hiszen kevert népesség miatt az igazságos területi felosztások megvalósíthatatlanok, ez 1918 után egyértelműen kiderült. Az Internacionálé vezetői azonban, a nyugati példákból kiindulva (akkorra már Franciaország az állam kitarító pressziójának köszönhetően valóban egynyelvű lett) élesen ellenezték ezt a megoldást. Lenin felháborítónak tartotta ezt a közösködést a nemzeti burzsoáziával. A nemzeti mozzanatot alárendelte az osztályharcnak, erről sok cikket eresztett meg. Talán maga sem gondolt arra, hogy idővel ez majd az oroszosítás kiváló eszköze lesz az új típusú társadalomban.

Vagyis a századforduló legnagyobb nemzetközi szervezetén, a II. Internacionálén belül az etnikai kisebbségeknek nem sok keresnivalójuk volt. Nyilván még kevesebb a századfordulón szervezkedő államközi intézményrendszerben, amely a hágai nemzetközi bíróság létrejöttét eredményezte. A kezdeményezés mögött az orosz kormányzat szándéka húzódozott meg, személy szerint II. Miklós cáré is. Az orosz kormányzat ezzel a nemzetközi szervezkedéssel, amely hivatalosan a béke megőrzését tűzte ki nemes céljául, valójában a távol-keleti orosz terjeszkedést igyekezett leplezni, bár csak ideig-óráig tartó sikerrel. Persze ez a szervezet eleve az államok szervezete volt, ez pedig voltaképpen automatikusan kizárta az etnikai kisebbségek, sőt bármiféle kisebbség érdekeinek a figyelembevételét.

Ha az etnikai kisebbségek léte nem is maradt már a századfordulóra annyira rejtett, mint a hosszú század első felében, nemzetközi tényezővé még nem, vagy alig vált. Persze lehetett tudni az írek szervezkedéséről és igényeiről, és a mozgalom erős etnikai indíttatásáról. Csakhogy a korábbi gyakorlatnak megfelelően az ír kérdés angol belügynek számított, mondhatni: kinek mi köze hozzá?

A cionizmus színrelépte óta a zsidó kisebbséget már nem lehetett egyszerűen (és komplikációk okozása nélkül) vallási kisebbségnek deklarálni. Az ukránok talán a számbelíleg legjelentősebb etnikai kisebbséget jelentették ekkor, de róluk meg (saját magukon kívül) ki vett tudomást? Az orosz tudományos akadémia ugyan 1905-ben írást adott arról, hogy az ukrán önálló nyelv, nem valamilyen orosz nyelvújítás. Ez az ukránok helyzetén aligha változtatott, ezért nem vándoroltak ki kevesebben az Egyesült Államokba. A kisebb etnikai kisebbségekről meg az egyes országokon kívül, ahol laktak, ugyan ki vett volna tudomást?

Az kétségtelen, hogy a vallási kisebbségek már nem okoztak semmiféle bonyodalmat, legfeljebb olyan országokban, amelynek lakossága több felekezethez tartozott, színezte ez a napi politikát vagy az oktatási rendszert. A nőkérdés sem volt rejtett a századforduló táján, a szüfrazettek nyugaton sokat hallattak magukról, amikor erőszakkal is próbálkoztak a női választójog megszerzésével (innen is a nevük). A paraszti többségű országokra (és Európa országai ekkor még jórészt ilyenek) azonban a mozgalom nem terjedt át.

Még egy mozzanat méltó említésre. Az egész korszakon át természetesnek számított, hogy az emberiség a fehér embert jelenti, annak az országai játszanak szerepet a nemzetközi politikában, a fehér embernek vannak jogai. A színesek – természetesen gyarmati népek, a legendyább megítélés szerint is még gyermekkorukban vannak, nem teljesen beszámíthatók. Ezért is van szükség a gyarmati rendszerre. Persze, akadtak már gondolkodók, akik nem voltak hajlandók ezt tudomásul venni. A közvélekedést nem tudták megváltoztatni.

Szó ami szó a kisebbségek – bármilyen jellegűek voltak is – a szabálytól való sajnálatos eltérésnek számítottak. Az első világháború rettenetes élményére volt szükség, hogy a kisebbségi kérdés most már fontos politikai és nemzetközi problémává lépjen elő.

Szalayné Sándor Erzsébet

Nemzetközi jog a kisebbségvédelem szolgálatában 1919 és 1950 között¹

International Law in the Service of the Protection of Minorities between 1919 and 1950

The great powers sought to realise the fair settling of the ethnic question through the regulation of minority protection in the peace treaties (or in separate documents) ending WWI. That WWII could break out proves the failure of this endeavour in itself. This became even more conspicuous by the fact that the 1950 report of the Human Rights Committee of the UN, in which the „omnipotence” of human rights was declared, did not even mention minority rights.

1. A kisebbségvédelmi rendszer létrejötte – tanulságok

1919 végére a nyugati nagyhatalmaknak sikerült az utolsó vonakodó közép-, illetve kelet-európai államot is kisebbségvédelmi szerződés aláírására rábírní. ² Ezzel véget ért a párizsi békekonferencia második szakaszában terítékre került téma, a kisebbségvédelem tárgyalássorozata. A konferencián részt vevő politikusok – engedve a külső nyomásnak – elhatározták, hogy a közép- és kelet-európai nemzetállamokat kisebbségvédelmi szerződések aláírására kötelezik, amelyeket hatálybalépésük után állandó nemzetközi garancia és nemzetközi ellenőrzés alá helyeznek. E politikusok a szerződéseket olyan eszköznek tekintették, amellyel biztosítani tudják az 1918–1919-es területi változásokat, és amellyel elkerülhető lesz az európai béke veszélyeztetése. Az a veszély pedig, amely az európai békét bármely pillanatban lerombolhatta, minden reálpolitikus számára nyilvánvalóan a nemzeti önrendelkezés elvének részleges alkalmazása volt Közép- és Kelet-Európában. Azoknak a nemzeti kisebbségeknek, amelyek az első világháború után nem élhettek önrendelkezési jogukkal, a szerződéses formában garantált kisebbségi jogok, egyfajta elégtételként, a megbékélés útját jelentették volna – a konferencia résztvevőinek elképzelése szerint. A szerződéses rendszer megalkotói szerint az általános politikai-nemzeti asszimiláció lett volna az ideális vége. Az oda vezető utat pedig a szerződéses garanciák lehetővé és elviselhetővé tették volna. Már a háború idején felmerült az igencsak részlegesen alkalmazott önrendelkezési jog ellentételezésének szükségessége. A békétárgyalások idején az amerikai delegáció fölöttébb fogékonyak és nyitottak mutatkozott ebben a kérdésben, és 1919 májusában előkészületeivel, tervezeteivel hivatalosan is elindította azt a folyamatot, amelynek végeredménye a kisebbségvédelem szerződéses rendszerének lét-

¹ Jelen tanulmány a szerzőnek a Gondolat Kiadói Kör – MTA Kisebbségkutató Intézet kiadásában megjelenő monográfiája (2003) alapján készült.

² 1919. december 9-én Románia utolsóként írta alá a rá vonatkozó kisebbségi szerződést, vonakodásának fő oka a területén élő zsidók állampolgársági kérdése volt. Részletesebben erről az anyagi kisebbségi jog szabályai körében lesz szó.

rejtette lett. A romániai zsidók első világháború előtti sorsa meghatározó jelentőséggel bírt az amerikai béke delegáció diplomáciai lépéseire és kintartására. Az amerikai béke küldöttség tagjai voltak azok is, akik a kelet-európai és amerikai zsidóság kezdeményezését felkarolták. E javaslatok középpontjában az individuális és kollektív kisebbségi jogok, illetve a nemzeti autonómia biztosítása állt. A háttérben pedig annak a ténynek az elfogadása, mely szerint Közép- és Kelet-Európa államai többnemzetiségű alakulatok. Az egységes nemzetállam eszméje és modellje azonban még mindig erősen uralta a békekonferencia hangulatát, megakadályozva ezzel a fenti liberálisabb és realistább koncepciók térnyerését, amelyek végül lekerültek a tárgyalóasztalról. Az autonómia-koncepciókkal szemben az egyik leggyakrabban emlegetett, jellegzetesen nemzetállami érv az „állam az államban” helyzet kialakulásának veszélye volt. Úgyszintén a nemzetállam fikciójának fenntartása vezette a békekonferencia nagyhatalmi résztvevőit – kevésbé az amerikai, mint inkább az angol és különösen a francia képviselőket – akkor, amikor a zsidó szervezetek által kidolgozott javaslatok alapján elhatározták egy nemzetközi garancia alatt álló kisebbségvédelem megalkotását. Ekkor sem igazán egy pozitív kisebbségvédelem célja lebegett az adott korszak meghatározó politikusainak szeme előtt, hanem a szerződésekben rejlő lehetőség, amely előkészíti az átfogó nemzeti beolvadást, asszimilációt. A szövetségesek neves politikusai nyílt és rejtett célzások révén, az egyes kifejezések, fogalmak értelmezésekor hangot adtak fenti elvárásaiknak 1919-ben és a későbbiek során is.³

Miután 1919 májusában készen álltak a kisebbségi szerződéses rendelkezések szövegei, újabb probléma merült fel: a nagyhatalmak politikusai szembetalálták magukat az érintett államok ösztönös és tudatos ellenállásával, amelyek a szerződéses kisebbségvédelmi kötelezettségek vállalását szuverenitásuk korlátozásának és belügyeikbe való beavatkozásnak tekintették és elhárították. Mindegyik közép- és kelet-európai állam, amely érintett volt, fenntartásokat fűzött a szerződéstervezetekhez, és aggályait hangoztatta. Az 1919. május 31-én kitört ellenállást, kisebbséjű „lázadást” a nagyhatalmaknak ügyes diplomáciával végül sikerült elcsitítaniuk, és az érintett államokat sikerült rábírnuk, hogy a számukra kidolgozott kisebbségi szerződéseket írják alá.

Az érintett államok és a nyugati hatalmak közötti nézeteltérések során felmerült az a kérdés is, valójában mi is áll a szóban forgó államok engesztelhetetlen, fölöttébb elutasító magatartásának hátterében: vajon egyáltalán nem akarják aláírni a szerződéseket, vagy vállalják ugyan a szerződéses kötelezettségeket, de nem áll szándékukban végrehajtani azokat.⁴ Ez a sajnálatos módon később jelentőségteljesé vált kérdés – úgy tűnik – az egész kisebbségvédelmi rendszer egyik kulcspontja volt. Látható lett, hogy a remények valóra válása, amelyek a kisebbségvédelmi kötelezettségek megfogalmazásakor azok megvalósulásához és hatékonyságához fűződött, szinte kizárólag a mindenkor politikai hangulat függvénye lesz. 1919 végén még nem volt egyértelmű, hogy elegendő lesz-e a kisebbségi jog alakulóban lévő szabályainak rendszere, hogy az új államok politikája és

³ A későbbiek során, az alaki kisebbségi jog kiépülésének bemutatásakor erről még lesz szó.

⁴ Az 1919. május 31-i ülésen különösen Jugoszlávia (vagyis a szerb–horvát–szlovén állam), valamint Románia képviselője tanúsított olyan egyértelműen elutasító magatartást, szóban és írásban egyaránt, még a legjavítóbb szándékú szöveg módosításokkal szemben is, amely az alábbi kérdés feltevésére készítette a békekonferencia legfőbb tanácsát: „Az a szándékuk, hogy nem írják alá a szerződést, vagy azt tervezik, hogy aláírják, viszont később nem tartják be?” Idézi: Viehhaus: *i. m.* 194. o.

az érintett kisebbségek magatartása egyúttvé milyen hatást fog kiváltani, képes lesz-e a nemzetállam eszméjének diadala mellett, illetve azzal szemben a nemzeti tolerancia, a nemzeti egyenrangúság eszméjét elfogadtatni.

2. A Nemzetek Szövetsége közreműködésével létrejött anyagi kisebbségi jog

2.1. *A Nemzetek Szövetségének égisze alatt a kisebbségek védelme érdekében létrejött jogforrások osztályozása*

A Nemzetek Szövetsége által garantált tételes nemzetközi kisebbségi jog forrásai nagyjából két- vagy többoldalú szerződések, bizonyos szerződéses rendelkezések, illetve deklarációk formáját öltik. Több szerző – Flachbarth Ernő,⁵ Balogh Arthur⁶ – véleménye szerint az előbbi, általuk elsődlegesnek nevezett források mellett a Nemzetek Szövetsége által a kisebbségek védelme érdekében, a vállalt nemzetközi szerződéses kötelezettségek ellenőrzése és számonkérhetősége céljából megalkotott határozatok a kisebbségi jog másodlagos forrásai. Ez utóbbiak tehát eljárási szabályokat, a szerződések betartását szolgáló rendelkezéseket tartalmaznak, és a Nemzetek Szövetsége, illetve Tanácsának működését érintik. Tágan értelmezve tehát másodlagos jogforrásoknak tekinthetők, de figyelemmel arra az elvre, amelynek alapján a továbbiakban az „anyagi és alaki kisebbségi jog” kifejezéspárt használok, szükségtelennek tartom ezt az elsődleges–másodlagos felosztást alkalmazni.⁷ A Nemzetek Szövetségének égisze alatti kisebbségvédelmi rendszer tekintetében egyébként az anyagi–alaki, illetve az elsődleges–másodlagos kisebbségi jog felosztás voltaképpen szinonim módon használható, hiszen az elsődlegesnek tekintett anyagi jogból – tehát a kisebbségvédelmi tárgyú nemzetközi szerződésekből – nyert felhatalmazás alapján került sor az alaki jog, vagyis – a Nemzetek Szövetsége mint nemzetközi szervezet által kidolgozott másodlagos jog megalkotására.

Mindezek előrebocsátása után álljon itt a Nemzetek Szövetségének közreműködésével létrejött kisebbség jogforrások osztályozása:

1. Általános szerződések a kisebbségek védelme érdekében;⁸
 - ún. kisebbségi szerződések;
 - a békeszerződések vonatkozó fejezetei;
2. speciális szerződések a kisebbségek védelme érdekében;⁹

⁵ Flachbarth: *i. m.* 66. és köv. o.

⁶ Balogh: *Der Internationale Schutz der Minderheiten*. München, 1928, 44–45. o.

⁷ Az anyagi, illetve alaki kisebbségi jog elhatárolását Buza László alkalmazza, idézett művének teljes egészében alkalmazkodva ehhez a felosztáshoz. Részben az iránta való tiszteletből, részben pedig azért veszem át én is a nemzetközi jog, de általában a jog dogmatikája által egyébként ismert módszert, mert a szóban forgó kisebbségvédelmi rendszer szerkezete és működése ilyen módon hézagmentesen bemutatható.

⁸ Az általános jelző ebben az összefüggésben arra utal, hogy a szóban forgó kategóriához tartozó szerződések területi hatálya az érintett állam teljes területére kiterjed, és nem csak adott kisebbségi jogviszonyt szabályoz, hanem az állam és kisebbsége közti viszony átfogó szabályozására törekszik.

⁹ A speciális jelző ebben az összefüggésben arra utal, hogy a szóban forgó kategóriához tartozó szerződések területi hatálya az érintett államoknak csak bizonyos területére vonatkozik, vagy csupán bizonyos kisebbségi jogviszonyokat szabályoz.

3. kisebbségi deklarációk.

2.2. Az ún. kisebbségi szerződések

Ezek a szövetséges és társult hatalmak, valamint az új, illetve területileg megnövekedett államok között jöttek létre. Ezek a következők:

1. A Lengyelországgal Versailles-ban 1919. június 28-án megkötött szerződés:¹⁰ 1920. február 13-tól a Nemzetek Szövetségének védelme alatt az 1–12. cikkek.
2. A Csehszlovákiával Saint-Germain Laye-ban 1919. szeptember 10-én megkötött szerződés:¹¹ 1920. november 29. óta a Nemzetek Szövetségének védelme alatt az I. és a II. fejezetek.
3. A Szerb–Horvát–Szlovén Állammal Saint-Germain Laye-ban 1919. szeptember 10-én megkötött szerződés:¹² 1920. november 29. óta a Nemzetek Szövetségének védelme alatt az 1–11. cikkek.
4. A Romániával Párizsban 1919. december 9-én megkötött szerződés:¹³ 1921. augusztus 30. óta a Nemzetek Szövetségének védelme alatt az 1–12. cikkek.
5. A Görögországgal Sèvres-ben 1920. augusztus 10-én megkötött szerződés (melyet az 1923. július 24-én kelt lausanne-i jegyzőkönyv módosított):¹⁴ 1924. szeptember 26. óta a Nemzetek Szövetségének védelme alatt az 1–16. cikkek.
- [6. Az Örményországgal Sèvres-ben 1920. augusztus 10-én megkötött szerződés: mivel Örményország 1921. február 21-én elvesztette függetlenségét, ratifikálására, illetve hatálybalépésére soha nem került sor.¹⁵]

2.3. A békeszerződések vonatkozó rendelkezései

A békeszerződések a szövetséges és társult hatalmak, valamint a volt központi hatalmak között jöttek létre. A Nemzetek Szövetségének kifejezett védelme alá ugyan csak az alább megjelölt cikkek [I.] kerültek, a békeszerződések szövege azonban ezeken túlmenően is tartalmazott kisebbségvédelmi rendelkezéseket [II.].

[I.]

1. Az Ausztriával Saint-Germain Laye-ban 1919. szeptember 10-én aláírt békeszerződés¹⁶ 62–69. cikkei, melyek 1920. október 27-től kezdődően álltak a Nemzetek Szövetségének védelme alatt.

¹⁰ 1920. január 20-tól hatályban. A hivatalos francia és angol nyelvű szöveg mellett, a lengyel kisebbségi szerződés jelentőségére tekintettel Kraus idézett művében egy német fordítást is közöl: 50–71. o. Magyar szövegét közli Halmosy: *i. m.* 84–89. o.

¹¹ 1920. július 16-tól hatályban. A francia szöveget ld. Kraus: *i. m.* 82–87. o., a magyar szöveget: Halmosy: *i. m.* 89–94. o., továbbá Viefhaus: *i. m.* 210–212. o.

¹² 1920. július 16-tól hatályban. A francia szöveget ld. Kraus: *i. m.* 78–82. o.

¹³ 1920. szeptember 4-től hatályban. A francia szöveget ld. Kraus: *i. m.* 95–99. o.

¹⁴ 1924. augusztus 6-tól hatályban. A francia szöveget ld. Kraus: *i. m.* 101–106. o.

¹⁵ Tartalmának néhány eleméről ld. alább a Törökországgal kötött lausanne-i békeszerződéshez fűzött lábjegyzetet.

¹⁶ 1920. július 16-tól hatályban. Ld. Kraus: *i. m.* 73–78. o.

¹⁷ 1920. augusztus 9-től hatályban. Ld. Kraus: *i. m.* 88–90. o.

2. A Bulgáriával Neuilly-ben 1919. november 27-én aláírt békeszerződés¹⁷ 49–57. cikkei, amelyek 1920. október 27-től kezdődően álltak a Nemzetek Szövetségének védelme alatt.
3. A Magyarországgal Trianonban 1920. június 4-én aláírt békeszerződés¹⁸ 54–60. cikkei, amelyek 1921. július 30-tól álltak a Nemzetek Szövetségének védelme alatt.
4. A Törökországgal Lausanne-ban 1923. július 24-én aláírt békeszerződés¹⁹ 37–45. cikkei, amelyek 1924. szeptember 26-tól álltak a Nemzetek Szövetségének védelme alatt.

[II.]

A volt központi hatalmak az általuk aláírt békeszerződésekben garanciát kaptak arra, hogy a tőlük elcsatolt területeken kisebbségben élők számára, védelmükre az érintett – új vagy területileg megnövekedett – államok nemzetközi szerződéses kötelezettségeket vállalnak magukra. A volt központi hatalmak az új államok függetlenségének elismerése, illetve az átszatolt területekről való lemondás fejében ezzel egyfajta garanciát kaptak arra, hogy az ezentúl kisebbségként az új államokban élő valamikori állampolgáraik védelmére az érintett államok nemzetközi kötelezettséget lesznek kénytelenek magukra vállalni.²⁰ E garanciáknak a békeszerződésekbe való felvételének célja az volt, hogy azok az államok – vagyis Ausztria, Magyarország, Bulgária és Törökország – is hivatkozhasanak az ún. kisebbségvédelmi szerződésekre, tehát panasszal fordulhassanak a Nemzetek Szövetségéhez, amelyek egyébként nem voltak aláírói ezen kisebbségi szerződéseknek, hiszen ez utóbbiak csupán az új, illetve területileg megnövekedett államok és a szövetséges és társult főhatalmak között hoztak létre jogviszonyt.

¹⁸ 1921. július 26-tól hatályban. Ld. a francia szöveget kivonatolva Kraus: *i. m.* 99–100. o., magyar szövegét – az Országos Törvénytár 14. számából vett hivatalos magyar fordításban – közli: Halmosy: *i. m.* 94–146. o. A trianoni békeszerződést Magyarország az 1921:XXXIII.tv.-el hirdette ki.

¹⁹ 1924. augusztus 6-tól hatályban. Ld. Kraus: *i. m.* 177–180. o. Érdemes itt megjegyezni, hogy – bár soha nem lépett hatályba – széles körű, érdekes kisebbségvédelmi szabályokat tartalmazott az 1920. augusztus 20-án Sèvres-ben aláírt szerződés. Pl.: autonómiát adott volna a kurdoknak egy önálló örmény állam fenntartása mellett; előírta – az 1917. november 2-án kelt Balfour-nyilatkozat értelmében, ld. Kraus: *i. m.* 275–277. o. – egy zsidó „nemzeti otthon” („national home”, „nationale Heimstätte”) létrehozatalának kötelezettségét stb. Ld. Pircher: *i. m.* 66. o.

²⁰ Anélkül, hogy szükség lenne itt mindegyik békeszerződés ilyen tartalmú rendelkezésének feldolgozására, csak a trianoni békeszerződés 44. cikk, első bekezdését és 47. cikk első bekezdését idézem ebben a sorrendben: „A Szerb–Horvát–Szlovén Állam (ill. Románia) Magyarországgal szemben elismeri és megerősíti azt a kötelezettségét, hogy hozzájárult a Szövetséges és Társult Főhatalmakkal kötött szerződésbe olyan rendelkezések felvételéhez, amelyeket ezek a Hatalmak szükségeseeknek ítélték abból a célból, hogy a Szerb–Horvát–Szlovén Államban (ill. Romániában) a népesség többségétől eltérő fajú, nyelvű és vallású lakók érdekei, ... védelemben részesüljenek.” Ld. Halmosy: *i. m.* 101–102. o.

2.4. Speciális szerződések a kisebbségek védelme érdekében

Az ebbe a kategóriába tartozó szerződések általában két érintett ország között jöttek létre. Egy részüket a Nemzetek Szövetsége a garanciája alá vonta [I.], mások pedig – bár nem tartoztak közvetlenül a szűkebb értelemben felfogott garanciarendszerhez – mégis arra szolgáltak, hogy az ún. kisebbségi szerződéseket, a békeszerződéseket és a kisebbségi deklarációkat egészítsék, valamint más államokat is bevonjanak a tágabb értelemben felfogott nemzetközi jogi kisebbségvédelmi rendszerbe. A két világháború között eltelt két évtized éppen ezért is a közvetlen kisebbségvédelem klasszikus korszakának tekintendő. A Nemzetek Szövetségének védelme alatt álló nemzetközi szerződések rendszere mellett tehát néhány többoldalú és számos olyan kétoldalú megállapodás született [II.], amelyek – a konkrét szerződéses tárgy szabályozása mellett – kisebbségvédelmi célú klauzulákat is tartalmaztak.²¹

[I.] Szerződések a Nemzetek Szövetségének kifejezett garanciája mellett

1. Az Íland-szigetekre vonatkozó megállapodások Svédország és Finnország között, melyeket a Nemzetek Szövetségének Tanácsa 1921. június 27-én jóváhagyólag tudomásul vett.²²
2. A Felső-Sziléziára vonatkozó német–lengyel egyezmény (Genf, 1922. május 15.): az előbbiekhöz hasonlóan a Nemzetek Szövetségének közreműködésével jött létre, mely 1922. június 20-tól a garanciája alá vonta.²³

[II.] A Nemzetek Szövetségének garanciájától független szerződések

3. A brünni szerződés (1920. június 7.) Ausztria és Csehszlovákia között az állampolgárság és a kisebbségi oktatásügy tárgyában.²⁴
4. A lengyel–csehszlovák egyezmény (Varsó 1925. április 23.), főként a kisebbségek iskolaügyeire vonatkozó rendelkezéseket tartalmaz.²⁵
5. A jugoszláv–román egyezmény (Belgrád, 1933. március 10.) a jugoszláviai román és a romániai jugoszláv kisebbség kölcsönös védelméről.²⁶

²¹ A Nemzetek Szövetségének védnöksége alá nem helyezett nemzetközi jogi rendelkezések részletes elemzése, elő- és utótörténetük feltérképezése, a nemzetközi kapcsolatokra gyakorolt hatásuk feltárása egy nemzetközi jogász számára is sok tanulsággal szolgálna, azonban mindenképpen meghaladná a jelen dolgozat kereteit. A [II.] alatt felsorolt szerződések csak töredékét képezik ennek a szerződésfajtának. A jelen kötet további részeiben – különösen a III. rész 5. pontjában – megjelenik még néhány, a fenti felsorolásban nem szereplő szerződés.

²² Az 1921. június 24-i határozatával a Nemzetek Szövetségének Tanácsa felszólította Finnországot – az Íland-szigetek feletti szuverenitásának elismerése fejében –, hogy törvényben rögzítse a sziget autonómiáját. Ezek után Svédország és Finnország közvetlen tárgyalásokkal előkészítette a megállapodás szövegét, amelyet június 27-én a két állam alá írt, és a Tanács a fent említett határozatával el is fogadta. Ld. a határozat szövegét: Kraus: *i. m.* 116–119. o. Az Íland-szigeteki svéd kisebbségek nemzetközi jogi helyzetéről ld. mindekelőt: Kovács Péter: *Nemzetközi jog és kisebbségvédelem*. Budapest, 1996, 211–224. o.

²³ Az egyezmény kifejezetten kisebbségvédelmi rendelkezéseinek (64–158. cikk) német szövegét közli Kraus: *i. m.* 126–163. o.

²⁴ Ld. Flachbarth: *i. m.* 80. o.

²⁵ Ld. Flachbarth: *i. m.* 82. o.

²⁶ Ld. Flachbarth: *i. m.* 82. o.

²⁷ Ld. Kraus: *i. m.* 90–95. o.; továbbá Viehhaus: *i. m.* 212–216. o.

6. A bolgár–görög egyezmény (Neuilly, 1919. november 27.) a kölcsönös ki-, illetve bevándorlásról. (A bulgáriai görög és a görögországi bolgár kisebbségek védelméről született egy további jegyzőkönyv 1924. szeptember 29-én, melyet egyrésztől Bulgária és Görögország képviselői, másrésztől a Nemzetek Szövetsége nevében a Tanács elnöke és a főtítkár írtak alá).²⁷
7. Ide tartozik az az egyezmény is (Párizs, 1924. május 8.), amely Litvánia és a Szövetséges hatalmak között jött létre a Litvániához csatolt Memel-vidék kisebbségeinek jogi helyzetéről.²⁸
8. Végül említést érdemel a Danzig szabad város és Lengyelország közti egyezmény (1920. november 9.), amelyben Danzig kötelezi magát, hogy kisebbségeivel szemben alkalmazni fogja a lengyel kisebbségi szerződés rendelkezéseit.²⁹

2.5. A kisebbségi deklarációk

A tételes kisebbségi jog forrásai közül eddig az ún. kisebbségi szerződésekről, valamint a békeszerződések megfelelő fejezeteiről volt szó. Emellett egyes közép-kelet-európai államok egyoldalú deklarációkat tettek a Nemzetek Szövetsége előtt. A Közgyűlés nem a szervezetbe való felvétel általános feltételeként fogta fel az ilyen nyilatkozatok megtételét – bár Lord Robert Cecil, Dél-Afrika képviselője ezt indítványozta –, hanem csupán meghatározott államokkal szemben fejezte ki azt az óhajtát (!), pontosabban azt ajánlotta nekik, hogy felvételük esetére a kisebbségek védelmére megfelelő intézkedéseket tegyenek:

*„Abban az esetben, ha a balti és a kaukázusi államokat és Albániát felvesznek a Nemzetek Szövetségébe, a Közgyűlés azt ajánlja nekik, hogy tegyenek a kisebbségek védelmére a kisebbségi szerződésekben megállapított általános elveknek megfelelő intézkedéseket, és a végrehajtás módoszatai felől lépjenek a Tanáccsal egyezsére.”*³⁰

²⁸ A Memel-vidéken, litván fennhatóság alatt élő lengyel kisebbség védelmét hivatott oly módon szolgálni az ún. Memel-statútum, hogy a litván kisebbségi deklaráció tartalmát ott is alkalmazni rendeli (11. cikk) sőt, 26. cikke ipso facto alkalmazni rendeli a Nemzetek Szövetsége által létrehozott kisebbségvédelmi eljárást is. Ld. Kraus: *i. m.* 121–122. o.; Pircher: *i. m.* 97–98. o.

²⁹ Érdemes egy sajátosságot kiemelni: a „kisebbség” kifejezés alkalmazási körébe vonja nemcsak a lengyel anyanyelvű saját állampolgárokat, hanem a területén tartózkodó minden lengyel származású vagy anyanyelvű más személyt: „Danzig kötelezi magát arra, hogy a kisebbségekkel szemben a Lengyelország által alkalmazott rendelkezéseket tekinti mértékadónak, [...] semminemű megkülönböztetést nem alkalmaz sem a lengyel állampolgárság alapján, sem pedig a lengyel származású vagy lengyel anyanyelvű személyekkel szemben.” Idézi: Pircher: *i. m.* 95. o.

³⁰ Eredeti francia szövegét közli Kraus: *i. m.* 114. o. Magyar szöveg: Búza: *i. m.* 26. A Nemzetek Szövetsége első közgyűlése idején az ötödik főbizottság keretén belül felmerült a kisebbségek kérdése. Ennek a bizottságnak feladata volt, hogy megvizsgálja az új államok felvételének kérdését a szervezetbe, erre a célra albizottságot alakítottak, melynek tagjai voltak: Lord Robert Cecil (Dél-Afrika), Motta (Svájc) és Beneš (Csehszlovákia). Az albizottság indítványára a Közgyűlés 1920. december 15-én fogalmazta meg az idézett ajánlást.

³¹ Ld. Kraus: *i. m.* 119–121. o.

1. Az albán kisebbségi deklaráció (1921. október 2.), mely 1922. február 17-től a Nemzetek Szövetsége garanciája alatt állt, eleget tett a Közgyűlés kifejezett óhajának: a nyilatkozat szövege a kisebbségi szerződések megfelelő rendelkezéseivel azonos.³¹
2. A litván kisebbségi deklaráció (1922. május 12.), mely 1923. december 11-től a Nemzetek Szövetsége garanciája alatt állt, úgyszintén megfelelt a Közgyűlés által támasztott követelményeknek.³²
3. Lettország kisebbségi deklarációja (1923. július 7.), mely 1923. szeptember 1-jétől a Nemzetek Szövetségének garanciája alatt állt.³³
4. Észtország kisebbségi deklarációja (1923. szeptember 17-i keltezéssel) voltaképpen egy határozaton alapszik, amellyel a Nemzetek Szövetségének Tanácsa egy észt képviselő 1923. augusztus 28-án, országának kisebbségi helyzetéről készített jelentését elfogadta.³⁴
5. Irak 1932. május 30-án tett kisebbségi nyilatkozatot, melynek 1–10. cikkei ugyanazon naptól a Nemzetek Szövetségének védelme alatt álltak.³⁵

A fenti öt deklaráció tehát ugyanúgy a Nemzetek Szövetségének garanciája alatt állt, mint a kisebbségi szerződések hasonló intézkedései.

2. Az anyagi kisebbségi jog forrásainak jogi természete

A felsorolt források jogi természete rövid magyarázatot igényel. Olyan jogalkotó aktusokkal állunk szemben, amelyek egy állam és kisebbségei közti, eredetileg belső jogi szabályozás tárgyát képező jogviszonyra vonatkoznak. A nemzetközi jog terén nem ismeretlen jelenség ez, az állam kisebbségei védelmének ügyében önként korlátozza saját szuverenitását akkor, amikor nemzetközi kötelezettségek vállalása formájában bizonyos meghatározott magatartást ígér a szabályozás tárgyát képező kérdésben. A jogalkotó nemzetközi szerződések tulajdonsága, hogy kölcsönös kötelezettségvállalást tartalmaznak. A tételes kisebbségi jog forrásai között e tekintetben mutatkozik eltérés. A felső-szláv német–lengyel szerződés, a cseh–osztrák, a lengyel–cseh, a jugoszláv–román és a bolgár–görög egyezmény esetében valóban kölcsönösen azonos magatartást ígérnek a felek saját kisebbségeikre vonatkozóan. A többi kisebbségi szerződés, a békeszerződések megfelelő cikkei, valamint a deklarációk ezzel ellentétben az érdekelt államok egyoldalú kötelezettségvállalását tartalmazzák, a másik oldalon lévő fél, illetve felek (a szövetséges és társult főhatalmak) nem kötelezik magukat saját kisebbségeikkel szemben azo-

³² Ld. Kraus: *i. m.* 121–126. o.

³³ Ld. Kraus: *i. m.* 174–176. o.

³⁴ Ld. Kraus: *i. m.* 188–191. o. A lett és az észt deklarációk sajátossága abban rejlik, hogy ezek az országok nem voltak hajlandók olyan nyilatkozatokat tenni, amelyek – hasonlóan a litván vagy albán nyilatkozatokhoz – tartalmazták volna a kisebbségi szerződések megfelelő rendelkezéseit. Felvételük a Nemzetek Szövetségébe részben ezért is húzódott el, míg nem egy kompromisszumos megoldás született. Észtország és Lettország tájékoztatta a szervezetet azokról a rendelkezésekről, amelyeket alkotmányaik, illetve törvényeik a kisebbségek érdekében tartalmaztak; e tájékoztatás tudomásulvétele alapozta meg a garanciavállalást.

³⁵ Ld. *Journal Officiel* (1932) 1347–1349. o., idézi: Pircher: *i. m.* 67. o.

nos magatartásra. A látszólagos ellentmondás feloldása, mely a nemzetközi kötelezettségek elvileg önként vállalt természete és az említett szerződések egyoldalúsága között feszül, a szóban forgó nemzetközi jogi aktusok keletkezésének körülményeiben, a kisebbségi kérdés valamiféle megoldásának szükségességében keresendő.

3. Az ún. kisebbségi szerződések területi hatályának kérdése

Az ún. kisebbségi szerződések³⁶ területi hatálya nem egyenlő terjedelmű. Főszabályként megállapítható, hogy az ebbe a kategóriába tartozó nemzetközi szerződések rendelkezései nemcsak a békeszerződések következtében megszerzett, tehát korábbi államterületekhez csatolt új területekre terjednek ki, hanem az érintett államoknak a békeszerződések előtt már fennállott területén élő kisebbségeket is védelemben kívánják részesíteni.³⁷ Ezen főszabály alól azonban az alábbi kivételek kerültek bele a szerződésekbe:

- A lengyel kisebbségi szerződés 9. cikk (2) bek. csak azokra a német anyanyelvű lengyel állampolgárokra vonatkozik, akik az 1914. augusztus 1. előtt Németországhoz tartozó, majd a békeszerződések következtében Lengyelországhoz csatolt területeken éltek.
- A Szerb–Horvát–Szlovén Állam kisebbségi szerződésének 9. cikk (3) bek. szintén csak azokon a területeken volt alkalmazható, amelyek 1913. január 1. után Szerbiához vagy a Szerb–Horvát–Szlovén Államhoz kerültek.
- Ugyanúgy a görög kisebbségi szerződés 9. cikk (3) bek. csak az 1913. január 1. után Görögországhoz csatolt területeken volt alkalmazható.

A Nemzetek Szövetségének Közgyűlése – az 1922. szeptember 21-i harmadik teljes ülésén – fenti szerződéses szabályok ellenére annak a reményének adott hangot, hogy mindazok az államok, amelyeket nem köteleznek kisebbségvédelmi szerződések, és ilyen módon nem kötődnek a Nemzetek Szövetségéhez, mégis legalább olyan igazságosan és türelemmel viseltetnek a saját területükön élő kisebbségek iránt, mint amilyen magatartást a szerződéssel kötelezett államok kénytelenek tanúsítani.³⁸

4. A kisebbségi szerződések és a békeszerződések megfelelő rendelkezéseinek tartalma (anyagi kisebbségi jog)

A lengyel szerződés, valamint az ennek mintájára készült többi kisebbségvédelmi szerződés tartalma:

Valamennyi kisebbségvédelmi szerződés, a békeszerződések kisebbségvédelmi vonatkozású rendelkezései, valamint az Albánia, Litvánia és Irak által tett deklarációk tar-

³⁶ Felsorolásukat a fenti 1.1.a. pont tartalmazza.

³⁷ Bár az érintett államok a szerződések aláírása előtt minden erejüket latba vetették, hogy erőteljesebb területi hatály korlátozást érjenek el, eredményt csak a fenti felsorolásban szereplő kivételek kiharcolásában könyvelhettek el.

³⁸ A közgyűlési határozat IV. pontja tartalmazza a fenti óhajt. Ld. Kraus: *i. m.* 164. o.

³⁹ Észtország és Lettország nem tett hasonló szövegű nyilatkozatot, hanem a tagsági felvételtől folyó tárgyalások során közölte azokat a rendelkezéseket, melyeket saját kezdeményezéséből alkotmánya és törvényei a kisebbség érdekében tartalmaztak. Ld. még a 30. lábjegyzetet.

talma nagyjában-egészében – amint arra korábban már utaltam – megegyezik a lengyel kisebbségvédelmi szerződéssel.³⁹ A közös vonások a következő öt gondolati egység köré csoportosíthatók:

1. Az ország valamennyi lakosát megillető jogok: jog az élethez és a szabadsághoz, valamint jog a vallás szabad gyakorlásához.
2. Az állampolgárság megszerzésének joga: olyan címen, hogy az illető a szerződés életbeléptekor az országban lakóhellyel vagy illetőséggel („leur domicile ou leur indigénat”; pertinenza; Heimatsrecht⁴⁰) bír, illetve olyan címen, hogy az ország területén született. Az állampolgárság megszerzésére vonatkozó, az egyes szerződésekben szereplő kikötések különböztek egymástól, az itt említett két kikötés azonban megtalálható volt valamennyiben. Az első feltétel alól néhány kivételt találunk csak, éppen például a versailles-i békeszerződés 91. cikkének 2. bekezdésében, amely szerint a lengyel területen 1908. január 1. után letelepedett németek csupán a lengyel kormány külön engedélyével szerezhették meg a lengyel állampolgárságot.⁴¹ Több szerződésben egy harmadik jogalap is szerepelt, nevezetesen azok az egyének is megszerezhették az adott állam állampolgárságát, akik az ország területén születtek helyben lakó szülőktől, de a szerződés életbeléptekor saját maguk nem laktak ott.
3. A faji, vallási vagy nyelvi kisebbségekhez tartozó állampolgárokat megillető jogok. Ezek: a törvény előtti egyenlőség, vagyis a polgári és politikai jogok egyenlősége a közhivatalok betöltésénél; az anyanyelv szabad használata a magán- és az üzleti életben, a vallási tevékenység során, a sajtó útján történő vagy bármilyen egyéb természetű közzététel terén, a nyilvános gyűléseken és a bíróságon; a többi állampolgárával egyenlő jog arra, hogy saját költségükön jótékonyági, vallási vagy szociális intézményeket létesítsenek, valamint azokban a kerületekben, ahol a kisebbségek a lakosság jelentékeny arányát („proportion considérable”) alkották, jog arra, hogy az állami elemi iskolákban az adott kisebbség nyelvén történjen az oktatás, és a kisebbségek javára méltányos részt biztosítsanak abból az összegből, amelyet a közvagyon terhére nevelési, vallási vagy jótékonyági célokra egyébként juttatnak.
4. Az eddig felsorolt kötelezettségek jogi jellege: a szerződések 1. cikke értelmében e kikötéseket az állam alaptörvényeknek ismerte el, amelyekkel semmiféle törvény nem állhatott ellentétben. A szerződések utolsó cikke értelmében a rendelkezések – amennyiben kisebbséghez tartozó személyeket érintenek, nemzetközi érdekű kötelezettségeknek voltak tekintendők, és a Nemzetek Szövetségének védelme alatt álltak. A Nemzetek Szövetsége Tanácsának minden egyes tagja jogosult volt a Tanács figyelmét e kötelezettségek valamelyikének bármilyen megsértésére vagy megsértésének veszélyére felhívni; a Tanács ilyenkor olyan módon járhatott el, és olyan utasításokat adhatott, amelyek megítélése szerint az adott esetben alkalmasnak és hathatósan mutatkoztak. Ha az érdekelt kormány és a Tanács vagy a Nemzetek

⁴⁰ Ld. a lengyel szerződés 3. cikkének első bekezdését.

⁴¹ „Azok a német állampolgárok és leszármazottaik pedig, akiknek lakóhelye 1908. január 1-jét követően véglegesen Lengyelországhoz tartozó területként elismert helyen van, lengyel állampolgárságot csak a lengyel állam külön engedélyével kaphatnak.” A szerződés teljes francia szövege: *Jahrbuch des Völkerrechts* VIII., 87–249. o.

⁴² Később, az alaki kisebbségi jog tárgyalása során részletezni fogom a kisebbségvédelmi eljárás szabályait.

Szövetségének valamelyik tagja között e szerződések cikkeire vonatkozó jogi vagy ténykérdésekről véleménykülönbség merült fel, ez az Egyezségokmány 14. cikke szerinti nemzetközi vitának volt tekintendő, melyet az Állandó Nemzetközi Bíróság elé lehetett terjeszteni, ez utóbbi döntése ellen pedig fellebbezésnek nem volt helye.⁴²

5. Az utolsó gondolati egységbe különleges és helyi viszonyokat figyelembe vevő szabályok tartoznak. Íme néhány: a lengyel szerződés különleges rendelkezéseket tartalmazott a zsidók tekintetében. A Jugoszláviával és Görögországgal kötött szerződésekben kikötések szerepeltek a muzulmán kisebbség védelméről. A cseh szerződés a Kárpátok déli részén élő rutének autonómiájának kartáját tartalmazza. Románia iskolai és vallási ügyekben autonómiát biztosít az erdélyi székelyeknek és szászoknak stb.

A továbbiakban a Lengyelországgal kötött szerződés⁴³ rendelkezéseit sorra véve bemutatom az anyagi kisebbségi jog legfontosabb szabályait. A többi szerződésnek csupán a lengyel modelltől eltérő cikkeire térek majd ki a következő pontban.

Az 1. cikkben Lengyelország alkotmányi szintűnek ismeri el a 2–8. cikkeket, és kötelezi magát arra, hogy azokkal semmilyen jogszabály vagy hatósági intézkedés nem lesz ellentmondásban, illetve nem lesz hatályos velük szemben. Az 1. cikk szövege egy belső állami garanciával is felérne, ha Lengyelország akkoriban ismerte volna az alkotmánybíráskodás intézményét.

A 2. cikk Lengyelország minden lakójának az élet és szabadság, a vallás és a hit magán- vagy nyilvános helyen történő korlátlan gyakorlását biztosítja, függetlenül attól, hogy állampolgáiról, külföldiekről, hontalanokról vagy pedig kisebbségekről van-e szó. Ez a rendelkezés a legalapvetőbb emberi jogok védelmének tekinthető, vagyis olyan jogi minimumról van szó, amelynek betartására már a nemzetközi szokásjog kötelezi az államokat bármely idegen állampolgárral szemben.

A 3. cikk olyan német, osztrák, magyar és orosz állampolgárok („ressortissants”) állampolgársági kérdéseit rendezi, akik Lengyelország részeként már elismert vagy elismerésre kerülő területen laknak. E személyeket Lengyelország minden további alakítás nélkül lengyel állampolgároknak ismeri el,⁴⁴ de egyúttal opciójogot is biztosít számukra. Ez a jog nyitva áll minden 18. életévét betöltött személy számára azzal, hogy a férj nyilatkozata a feleségre, a szülőké pedig a 18. év alatti gyermekekre is kiterjed. Amennyiben valaki gyakorolja opciójogát, köteles Lengyelországot 12 hónapon belül elhagyni, ingó vagyონát vámmentesen, szabadon magával viheti, lengyel területen lévő ingatlanát megtarthatja.⁴⁵ Ha az opciójogot az államutódlással érintett személyek olyan lehetőségének

⁴³ Mint már korábban is jeleztem, a lengyel kisebbségi szerződés mintául, alapul szolgált a többi hasonló szerződés, illetve a békeszerződések és deklarációk megfogalmazásakor.

⁴⁴ Ld. azonban a 42. lábjegyzetet.

⁴⁵ Az Ausztriával (64. cikk), a Bulgáriával (51. cikk) és Magyarországgal (56. cikk) kötött békeszerződések nem tartalmazzák a lengyel szerződés 3. cikkéhez hasonló opciójogra vonatkozó rendelkezéseket, hiszen ezen államokhoz nem csatoltak új területeket, ellenben lehetőséget adnak az Ausztriától (78. és 80. cikk), Bulgáriától (40. cikk 1–4. bek. és 45. cikk) és Magyarországtól (63. és 64. cikk) elcsatolt területeken élők számára – külön feltételek megjelölésével – az opciójog gyakorlására.

tekintjük, amellyel saját, szabad akaratukból régi állampolgárságuk mellett dönthetnek, úgy feltételeznünk kell, hogy az utódlással érintett személyek ipso facto lengyel állampolgárok lettek. Mivel pedig az opciójog gyakorlására a lengyel állampolgárok többségétől etnikai, nyelvi vagy vallási ismérvek alapján elkülönülő kisebbségek tagjai jogosultak, ezért e szóban forgó 3. cikket feltétlenül kisebbségvédelmi intézkedésnek minősíthetjük.

Míg a 3. cikk az opciójogosultak körét a területi (vagy lakóhely szerinti) elv alapján határozza meg, addig a 4. cikk a születési elvet veszi alapul, habár úgy tűnik, a lengyel megoldás sokkal inkább a leszármazás elvét hívja segítségül. Az állampolgárság megszerzése ugyanis nemcsak a születési helytől, hanem attól is függ, hogy a szülők a születés helyén lakóhellyel bírtak-e. Az optálók a szerződés hatálybalépését követő két éven belül a lakóhelyük országában levő illetékes lengyel hatóság előtt lemondhattak lengyel állampolgárságukról, melynek megszűnéséhez további formaságok nem voltak szükségesek.

Lengyelország vállalta, hogy semmilyen módon nem fogja az opciójog gyakorlását megakadályozni (5. cikk).

A 6. cikk az állampolgárság megszerzésének módjai közé végül bevonta azt a lehetőséget, hogy lengyel állampolgárságot szerez lengyel területen való születéssel az, akit születésénél fogva más állampolgárság nem illet meg. Lengyelország ezzel a hontalanná válás egyik útját zárta le.

Jogegyenlőséget, valamint a polgári és politikai jogok teljes körű élvezetét biztosította a 7. cikk minden lengyel állampolgár számára faji, nyelvi vagy vallási különbségre való tekintet nélkül. Semmiféle vallási, hitbeli vagy felekezeti hovatartozás nem szolgálhatott hátrányukra a közhivatalok és méltóságok elnyerése, a különféle foglalkozások gyakorlása kapcsán. Egyetlen lengyel állampolgár sem volt korlátozható valamely nyelv szabad használatában, akár a magán- vagy az üzleti életben, akár bármilyen természetű közzététel (pl. sajtó) terén, akár pedig nyilvános gyűléseken. Annak ellenére, hogy e cikk első három bekezdése minden lengyel állampolgárra vonatkozott, nyilvánvaló, hogy elsősorban az etnikai, nyelvi és vallási kisebbségek tagjainak védelmét célozta. A negyedik bekezdése azonban a nyelvi kisebbségek közvetlen védelmét valósította meg, amennyiben a nem lengyel nyelvű állampolgárok a bírósági eljárásokban nyelvük használata tekintetében „megfelelő könnyítéseket” kaptak. Egyes szerzők szerint⁴⁶ a bíróság előtti nyelvhasználat („devant les tribunaux”) kérdésében szövegezési hiba történt, mert kétségtelen, hogy nemcsak a bíróságok, hanem minden egyéb hatóság előtti nyelvhasználatra vonatkozik a szóban forgó kötelezettség. Mindemellett természetesen a hivatalos nyelv kijelölésére továbbra is a lengyel kormány külön, független döntése alapján került sor.

A 8. cikk kifejezetten a kisebbségekhez szólt, közvetlenül a hozzájuk tartozók védelmét valósította meg azzal, hogy a többi lengyel állampolgáréval azonos jogi és tényleges bánásmódot biztosított számukra. A szerződés megalkotói ezzel az intézkedéssel remélték megvédeni a kisebbségeket az állam által megvalósított diszkriminációval szemben. Tulajdonképpen egyesülési szabadságot adott nekik, ami annyit jelent, hogy szabadon létrehozhatták a belső jog szabályai által megengedett jogi formájú egyesület bármelyi-

⁴⁶ Buza: *i. m.* 85.

⁴⁷ A Csehszlovákiával kötött kisebbségi szerződés nem korlátozta a kormány ilyen kötelezettségét az elemi iskolákra, hanem éppenséggel az egész közoktatásügy területén, tehát a magasabb iskolatípusokra is fennállónak tekintette. Ld. e szerződés 9. cikk, 1. bekezdését. Halmosy: *i. m.* 92. o.

két, jóléti, vallási, szociális, oktatási céllal; ezen intézményeket (pl. iskolákat) vezethették, felügyelhették, bennük saját nyelvüket és vallásukat gyakorolhatták.

Közzoktatást érintő kérdéseket rendezett a 9. cikk, amely meghatározta, hogy a lengyel kormánynak megfelelő könnyítésekkel kellett engedélyeznie annak érdekében, hogy a nem lengyel anyanyelvű állampolgárok gyerekeit az elemi iskolákban saját nyelvükön taníttathassák.⁴⁷ A kormány mindenestre fenntartotta magának a lehetőséget a lengyel nyelv oktatásának kötelezővé tételére az említett iskolákban. A faji, vallási vagy nyelvi kisebbségeknek – hangzott a második bekezdés folytatásában – méltányos részt⁴⁸ kellett biztosítani a közvagyonból nevelési, vallási vagy jótékonyági célokra. A 9. cikk rendelkezései azonban csak olyan városokban és kerületekben voltak alkalmazhatók, amelyek jelentékeny arányban („proportion considérable”)⁴⁹ nem lengyel nyelvű állampolgárok, hanem kisebbségek által lakottak. A német anyanyelvű lengyel állampolgárokra a 3. bekezdés további szűkítést írt elő: rájuk e szakasz csak olyan területeken alkalmazható, amelyek 1914. augusztus 1-jén még Németországhoz tartoztak.⁵⁰

Érdemes egy bekezdés erejéig a most szemügyre vett szakasz egyik gondolati egységét kiemelni: a közvagyonból méltányos részesedést kell biztosítani a kisebbségeknek (!), mondja a szerződés szövege. Vajon ez a rendelkezés a kisebbségek jogi személyiségének általános elismerését jelentette? Véleményem szerint inkább az egyesülési szabadság – mint politikai jog – (már a 8. cikk kapcsán is említett) gyakorlásának egyik lehetséges módjáról van szó, amikor is oktatási intézmények létesítésére, fenntartására szervezetet hozhattak létre a kisebbség képviselői. Ennek a szervezetnek saját magának kellett kiadnia a közvagyonból kapott összeget a felügyelete alá tartozó iskoláknak. A közoktatásban tulajdonképpen állami feladat átvállalásáról volt szó. Ha ilyen szervezetük nem volt, akkor az állam hatóságainak kellett az összeget iskolákra lebontani, ami nem mindig jelentette a kisebbségi érdekek feltétlen érvényesülését. Buza László mondja:

„Kétségtelen, hogy a kisebbségi jog e ponton hiányos: a kisebbség, mint olyan számára, bizonyos jogot biztosít, a kisebbségről viszont, melynek e jogot gyakorolnia kellene, nem gondoskodik, illetőleg annak megalakítását nem írja kötelezően elő [...], a szerződések és a deklarációk nem kreálnak ilyen szervezeteket, mert ez már egy bizonyos fokú

⁴⁸ A méltányos rész („une part équitable”) pontos, számszerűsített meghatározására egyik szerződésben sem találunk példát, feltehetően arányos részre gondoltak a szövegezők, bár kérdés, mi a viszonyítási alap, a kisebbség lélekszáma-e, a fenntartott intézmények száma és nagyságrendje, vagy netán az azokat igénybevevők száma? Az osztrák békeszerződés-ellenjavaslat például egyáltalán nem kívánt közpénzekből bármit is kisebbségi oktatási és egyéb célokra juttatni, hanem önálló adóztatási jogot gondolt adni a kisebbségeknek. Ld. ehhez még Balogh: *i. m.* 165–166. o.

⁴⁹ A „proportion considérable” rugalmas fogalma igen sok vitára adott okot az államok gyakorlatában, de a nemzetközi jogi szakirodalomban is. A szerződések egyáltalán nem rendelkeztek arról, hogy mit kellett ezen érteni, az államok teljesen szabad kezlet kaptak ez ügyben. Ld. ehhez Buza: *i. m.* 82–83, továbbá még Balogh: *i. m.* 164. o.

⁵⁰ Hasonló területi korlátozást tartalmazott pl. a Szerb–Horvát–Szlovén Állammal kötött kisebbségi szerződés 9. cikkének 3. bekezdése, amely kimondta, hogy csak az 1913. január után megszerzett területeken volt alkalmazható az említett rendelkezés. Ld. pl. Baranyai Zoltán: *A kisebbségi jogok védelmének kézikönyve*. 74–75. o., ld. még a dolgozat A. részének 4. pontját.

⁵¹ Buza: *i. m.* 88.

kisebbségi autonómia volna; az általános kisebbségi jog pedig nem a kisebbségi autonómia elvén épül fel.⁵¹

A lengyel kisebbségi szerződés 10. cikke – egy kisebbségre vonatkozóan – éppen kivételt jelent az előbb említett, a kisebbségi jog szerződéseiben fellelhető, általánosnak tekinthető hiányosság alól. Tekintettel arra, hogy Lengyelországban a zsidóknak külön jogi személyiséggel bíró szervezete volt (a hitközségek, „communautés juives de Pologne”), a zsidó iskolákra eső közalapok arányos felosztásáról az ezek által választott helyi iskolabizottságok intézkedtek, az állam ellenőrzése mellett. Ez a rendelkezés kollektív kisebbségvédelmet hozott létre, Lengyelország zsidó kisebbségének tehát oktatási ügyekben személyi autonómiát biztosított.⁵² A 11. cikk a sabbath (szombat) zavartalanságát szavatolta a zsidóknak, felmentette őket szombati napon a bíróság előtt való megjelenés vagy egyéb hivatalos ténykedések kötelezettsége alól, valamint tartalmazta Lengyelország abbeli szándékát, mely szerint tartózkodni fog a választásoknak szombati napokra való kiírásától. Mindazonáltal nem mentette fel a zsidó kisebbséget a minden lengyel állampolgárra egyformán érvényes kötelezettségek alól: katonai szolgálat, honvédelem, közrend fenntartása.

A lengyel kisebbségi szerződés nagy horderejű 12. cikkének tárgyalásától itt most eltekintek, erre az alaki kisebbségi jog bemutatásakor és értékelésekor térek majd ki. Anynyit azonban előrebocsáthatok, hogy a szóban forgó cikk rendelkezései a Nemzetek Szövetsége eljárásának keretszabályait tartalmazták. Erről az alapról indulva, a Nemzetek Szövetsége jelentéseinek és határozatainak tömegén át rajzolódik majd ki szemünk előtt a két világháború közti kisebbségvédelem eljárási (alaki) joga.

5. A petíciós eljárás rendjének kiépülése: az alaki kisebbségi jog (1920–1925)

5.1. A kiindulási alap

Az alapot, amelyből évek során az alaki kisebbségi jog kifejlődött, az anyagi kisebbségi jog részét képező – már többször is említett – kisebbségi szerződések utolsó szakasza tartalmazta. Ennek szövege a következő:

„[...] hozzájárul ahhoz, hogy amennyiben a fenti cikkek rendelkezései olyan személyeket érintenek, akik faji, vallási vagy nyelvi kisebbségekhez tartoznak, ezek a rendelkezések nemzetközi érdekű kötelezettségek és a Nemzetek Szövetségének védelme alatt fognak állni. Ezek a rendelkezések a Nemzetek Szövetségének Tanácsa többségének hozzájárulása nélkül nem változtathatók meg. A Tanácsban képviselt Szövetséges és Társult Hatalmak kölcsönösen kötelezik magukat arra, hogy nem tagadják meg hozzájárulásukat az említett cikkeknek egyetlen oly módosításától sem, amelyet a Nemzetek Szövetsége Tanácsának többsége megfelelő formában elfogadott. [...] hozzájárul ahhoz, hogy a Nemzetek Szövetségének Tanácsa minden egyes tagjának meglegyen az a joga, hogy a Tanács figyelmét e kötelezettségek valamelyikének bármilyen megsértésére vagy megsértésének veszélyére felhívja, és hogy a Tanács oly

⁵² Ugyanilyen rendelkezéssel csupán a litván kisebbségi deklarációban (7. cikk), valamint a Felső-Sziléziáról szóló német–lengyel egyezményben (70. cikk) találkozunk. Kraus: i. m. 126., 130. o.

módon járhatson el és oly utasításokat adhasson, amelyek az adott esetben alkalmazhatók és hathatósaknak mutatkoznak.

*[...] azon kívül hozzájárul ahhoz, hogy abban az esetben, ha ezekre a cikkekre vonatkozó jogi vagy ténykérdésekről a [...] kormány és a Szövetséges és Társult Hatalmak vagy bármely más oly Hatalom között merülne fel véleménykülönbség, amely Hatalom a Nemzetek Szövetsége Tanácsának tagja, ez a véleménykülönbség a Nemzetek Szövetségéről szóló Egyezségokmány 14. cikke értelmében nemzetközi jellegű vitának tekintendő. A [...] kormány hozzájárul ahhoz, hogy minden ily nemű vitás kérdés, ha a másik fél kéri, az Állandó Nemzetközi Bíróság elé terjesztessék. Az Állandó Bíróság döntése ellen fellebbezésnek nincs helye, s a határozat ugyanolyan erejű és érvényű, mint az Egyezségokmány 13. cikke értelmében hozott határozatok.*⁵³

A fenti szövegben foglalt rendelkezések három logikai egység köré csoportosíthatók:

- a) A faji, vallási vagy nyelvi kisebbségek tagjait érintő anyagi jogi rendelkezések nemzetközi érdekű kötelezettségek voltak („obligations d'intérêt international”), és a Nemzetek Szövetségének védelme alatt álltak. Ez egyrészt azt jelentette, hogy a Tanács többségének hozzájárulása nélkül a rendelkezések nem voltak megváltoztathatók. A megváltoztatás maga a nemzetközi jog általános szabályai szerint csak a szerződő felek közös megegyezésével lehetséges, ezen a Tanács hozzájárulásának feltételként való megállapítása nem változtatott, mindössze megszorította a szerződő felek jogait.
- b) A védelem másodszor azt jelentette, hogy a szóban forgó rendelkezések meg-, illetve betartása a Nemzetek Szövetsége állandó ellenőrzése alatt állt, ennek keretében a Tanács minden tagjának joga volt valamely kötelezettség megsértésére vagy megsértésének veszélyére a Tanács figyelmét felhívni. Ezek után a Tanács „alkalmasnak” és „hathatósaknak” mutakozó utasításokat adhatott.
- c) Végül nemzetközi jellegű vitának minősült – a szerződő felek akarata szerint – minden olyan véleménykülönbség, amely a garancia alá helyezett cikkeket érintő jogi vagy ténykérdésből eredt a szerződő államok között, illetve ez utóbbiak és valamely tanács-tag között. Ezek elbírálására – ha a másik fél is kérte – az Állandó Nemzetközi Bíróság volt jogosult, amelynek döntése ellen fellebbezésnek nem volt helye. A kisebbségi szerződések és a kisebbségi jogok védelmének deklarációi tehát kétféle eljárást állapítottak meg: egyet a Nemzetek Szövetségének Tanácsa s egy másikat az Állandó Nemzetközi Bíróság előtt. Mindkettő megindítására csak a Tanács mindenkor tagjai voltak jogosultak: az eljárás az ő rendelkezésük alatt áll, és az Egyezségokmány 11. cikke értelmében az adott eljárás a szervezetet a „maga egészében érdeklő ügy” jogi természetével bírt.

Ez a néhány rendelkezés távolról sem volt elegendő azonban a Tanács eljárásának kimerítő szabályozására. Amint korábban előrebocsátottam, ezt maga a szervezet dolgozta ki néhány év leforgása alatt, hozzávetőleg 1925-re. Mielőtt a petíciós eljárás kialakulásának bemutatását elkezdeném, szükségesnek látszik még egyszer felhívni a figyelmet néhány olyan tételre, amelyek szem előtt tartásával a petíciós eljárás szabályai készültek:

A kisebbségek nem rendelkeztek nemzetközi jogalanyisággal, a kisebbségi jogok bizonyos államokra rótt nemzetközi kötelezettségek voltak, amelyeknek a kisebbségek nem alanyai, hanem csupán kedvezményezettjei (vagy éppenséggel tárgyai) voltak.

⁵³ A mintául szolgáló szöveg a lengyel kisebbségi szerződés 12. cikke. A többi kisebbségi szerződés azonos szövegi rendelkezést tartalmaz.

Ebből következik a második megállapítás: a kisebbségek nem rendelkeztek perképességgel, hiszen jogsérelem esetén saját maguk létezésével nem válhatták ki a Tanács védelmét, kérelmük, petíciójuk csupán informáló jellegűnek számított, aminek ismeretében a Tanács valamelyik tagja esetleg felhívhatta a figyelmet a védelmi eljárás szükségességére. Az eljárás során félként tehát csakis tanácstag vehetett részt, de akkor sem a kisebbségek nevében, hanem csupán azok érdekében.

A harmadik megállapítás: a Nemzetek Szövetségének szerveit a kisebbségi panaszok elbírálása során nem egyedül a tiszta jog, hanem politikai megfontolások is vezették.⁵⁴

1925 végére a Nemzetek Szövetségének égisze alatt zajló kisebbségvédelem alaki joga kialakultnak, konszolidáltnak mondható. A „procédure écrite”,⁵⁵ az írásban rögzített eljárás, vagyis a határozatok alapján az 1925 végén érvényben levő eljárás menete összefoglalva a következő volt:

Egy kisebbségi tárgyú petíció beérkezett a Nemzetek Szövetségének Főtitkárságához. Az 1923. szeptember 5-i tanácsi határozat 1. cikkének öt pontja alapján a Titkárság eldöntötte, hogy a kérvény elfogadható volt-e vagy sem. Ha igen, ezt közölték az érdekelt (vagyis a bepanaszolt) állam kormányával. Abban az esetben, ha ez utóbbi a kérvény elfogadhatósága ellen bármely okból ellenvetést tett, a Főtitkár az elfogadhatóság kérdését a Tanács elnöke elé terjesztette, aki annak vizsgálatánál két másik tanácstag segítségét vehette igénybe. A bepanaszolt állam kívánságára ez az eljárási kérdés a Tanács napirendjére is kitűzhető volt.

Ha a kérvény elfogadhatónak minősült, akkor az érdekelt államnak a közléstől számított három héten belül tudatnia kellett a főtitkárral, hogy akar-e a petícióra vonatkozó megjegyzéseket tenni vagy sem. Igenlő válasz esetén erre két hónapi ideje volt. Ezt a határidőt a Tanács elnöke meghosszabbíthatta, ha az érdekelt állam kívánta, és a körülmények szükségessé tették. A petíciót és az érdekelt kormány észrevételeit azután együttesen közölték a Tanács tagjaival, tájékoztatás céljából. A Nemzetek Szövetsége minden tagja megkaphatta ezeket a dokumentumokat, de csak saját kérésére.

Ezek után a Tanács elnöke felkérte a Tanács két másik tagját (hármass bizottság), hogy vizsgálják meg együtt – rendszerint a legközelebbi tanácsi ülészak alkalmával – a petíciót és az észrevételeket. Ha közülük valaki vagy a Tanács bármely más tagja szükségesnek találta, felhívhatta a kérvényre a Tanács figyelmét, és kérhette annak napirendre tűzését. A Tanács feladatköre kettős volt: meg kellett állapítania, hogy a kisebbségi szerződések rendelkezéseinek panaszolt megsértése tényleg megtörtént-e, illetve a megsértés veszélye valószínű-e, ha igen, akkor intézkednie kellett a jogsérelem megszüntetése iránt. A Tanács előtti eljárás („procédure non-écrite”) rendjére, tehát a munkamódszerre vonatkozó-

⁵⁴ Ld. erről részletesebben: Faluhelyi Ferenc: *Politikai vagy jogi kérdés-e ma a kisebbségek védelme*. Pécs, 1926

⁵⁵ A „procédure écrite” és a „procédure non écrite” kifejezések már a Titkárság kisebbségi ügyosztályán belül használatosak voltak. Előbbi a tanácsi és közgyűlési határozatokat, utóbbi pedig az eljárás során, a gyakorlatban kialakult munkamódszert, a határozatok megvalósításának mikéntjét jelölte. Ld. még a B. 2. pontot.

⁵⁶ Az Egyezségokmány 5. cikk 1. pontja szerint: „Hacsak a jelen Egyezségokmány vagy a jelen Szerződés rendelkezései kifejezetten másként nem intézkednek, a Közgyűlésnek vagy a Tanácsnak bármely ülésén a határozatokat az ülésen képviselt szövetségi tagok egyhangú hozzájárulásával kell hozni.” Ld. Halmosy: *i. m.* 42. o.

an sem a szerződések, sem a közgyűlési vagy tanácsi határozatok nem tartalmaztak rendelkezést. Általában úgy kellett eljárnia, ahogy az esethez képest szükségesnek és helyesnek tűnt. Ennek során: adatokat szerezhetett be, felhívhatta a feleket, hogy szóban vagy írásban adják elő mondanivalójukat, szakértőket hallgathatott meg, kiszállhatott a helyszínre, közbevetett intézkedéseket tehetett. Ezek alapján a Tanácsnak az Egyezségokmány 5. cikke⁵⁶ szerinti egyhangú érdemi döntést kellett hoznia: fennáll-e a jogsérelem, vagy sem. Ha igen, akkor „oly módon járhatott el (illetve a szerb–horvát–szlovén állammal szemben „olyan intézkedéseket fogantatosíthatott”), és olyan utasításokat adhatott, amelyek az adott esetben alkalmasaknak és hathatósaknak mutatkoztak.”⁵⁷ Általában utasíthatta – valójában inkább csak felkérhette – az illető államot, hogy a kisebbségekre sérelmes törvényeken, rendeleteken a legrövidebb időn belül változtasson, vagy helyezze azokat hatályon kívül, illetve egyáltalán ne léptesse őket életbe. Ha ez így történt volna – ma már tudjuk –, a tiszta jog szempontjából a leghelyesebb lett volna. De a Tanács nem rendelkezett szankciókkal, így legtöbbször a végső döntés meghozatala előtt féléves tárgyalások következtek, amelyek során a felek megkísérelték, hogy a Tanácsra hatást gyakoroljanak. A Tanács azonban nem engedett, és a végső döntést meghozta. A Tanácsnak az Egyezségokmány 16. cikke alapján.⁵⁹

Arra az esetre, ha az érdekelt kormány és bármely tanácstag között valamely kisebbségi ügyre vonatkozóan jogi vagy ténykérdésben véleménykülönbség merült fel, ez utóbbi nemzetközi jellegű vitás ügynek volt tekintendő, amelyet az Egyezségokmány 14. cikke értelmében akár egy tanácstag egyszerű kívánságára az Állandó Nemzetközi Bíróság elé lehetett terjeszteni, amelynek döntése ellen nem volt helye fellebbezésnek. A Bíróság által hozott határozat ugyanolyan erejű és érvényű volt, mint az Egyezségokmány 13. cikke értelmében hozott határozatok.⁶⁰ A felek kötelesek voltak alávetni magukat az ítéletnek, de ennek kikényszerítésére sem állt a Szövetség rendelkezésére megfelelő eszköz: hacsak a nemzetközi közvélemény nem volt annak tekinthető. A Tanácsnak jogában állt az Állandó Nemzetközi Bíróságtól egyszerűen csak jogi véleményt kérni az Egyezségokmány 14. cikke alapján.⁶¹ Az avis consultatif-nek kötelező ereje nem volt, de természet-

⁵⁷ Vö. a kisebbségi és a békeszerződések idevonatkozó szakaszait.

⁵⁸ Számtalan példa kínálkozik erre, így a magyar numerus clausus ügye, amelyben a Tanács időt adott a magyar kormánynak, hogy saját maga változtasson a törvényen, vagy a lengyelországi német telepések ügyében az Állandó Nemzetközi Bíróság véleménye mellett egy tanácsi bizottságot küldött ki a telepések és a kormány közti megállapodás létrehozására, ami meg is történt, de hasonlóképpen az erdélyi magyar telepések ügyében is elfogadta a román kormány kártérítési javaslatait. Számos ügy ismertetése található meg Buza L.: *i. m.* 249–347. o.

⁵⁹ Ld. Halmosy: *i. m.* 47. o.

⁶⁰ Uo., mint fent 45. o.

⁶¹ „... a Bíróságnak a hatásköre ki fog terjedni a felek részéről elébe terjesztett minden nemzetközi jellegű vitás esetre. A Bíróság ezen felül véleményt fog nyilvánítani minden olyan vitás esetben és kérdésben, amelyet a Tanács vagy a Közgyűlés hozzá utal.” Ld. Halmosy: *i. m.* 45. o.

⁶² Ezt a kifejezéspárt Gütermann: *i. m.* 149. o. szerint már a Titkárság kisebbségi ügyosztálya is ismerte, és alkalmazta.

tes, hogy a testület súlya és a közvélemény mégis befolyásolták a Tanácsot végleges álláspontjának megfogalmazásában.

A fentiekben azt igyekeztem bemutatni, hogyan jött létre a Nemzetek Szövetsége Tanácsának és Közgyűlésének határozatainak keresztül a kisebbségvédelmi eljárás jogi kerete. A kisebbségvédelem valódi működése során azonban az előbbi „procédure écrite” mellé kialakult egyfajta „procédure non écrite”⁶² is, tehát az a mód, ahogyan az egyes intézmények ténylegesen eljárak, illetve azok az íratlan szabályok, amelyek végigkísérték a petíciók útját a benyújtástól az érdemi elbírálásig vagy éppenséggel elutasításig. Az a munkamódszer, ahogyan az előzetes eljárás során a kisebbségi, vagyis hármass bizottságok dolgoztak, ahogyan a kapcsolataikat az érintett államokkal fenntartották és bevonták azokat a petíciók elbírálásába, továbbá a Tanács előtti eljárás módja,⁶³ mind nagymértékben érintették a rendszer hatékonyságát. Ebben a diplomáciai sakkjátékban a szálak igazi mozgatója azonban maga a Nemzetek Szövetsége Titkárságának kisebbségi ügyosztálya volt. Az eljárási szabályok – a fentiekben bemutatott határozatok – kidolgozásánál maga a Titkárság a különböző ügyosztályaival (politikai, jogi) is igen nagy szerepet játszott. Kisebbségi ügyosztályának folyamatos munkája pedig végképp nem választható el az ún. íratlan alaki jog, az eljárás íratlan szabályainak, a munkamódszereknek a kialakításától.⁶⁴

6. Az 1930–1939 közötti időszak: a tehetetlenség és a politikai viták kora

Minden, ember alkotta konstrukciónak megvannak a maga érzékeny pontjai. Itt bontakoznak ki először a készülő válság jelei, itt válnak a lappangó betegség tünetei szemmel láthatóvá. Minden okunk megvan arra, hogy a két világháború közti időszak politikai berendezkedése és a Nemzetek Szövetsége esetében a kisebbségvédelmi rendszert tekintsük ilyen pontnak. Ennél fogva a harmincas évek válsága már 1929-ben is előrevetítette árnyékát a Nemzetek Szövetségének kisebbségvédelmi célú tárgyalásaira. A továbbiakban röviden annak a folyamatnak egyes elemeit mutatom be, amelyek eredményeként a kisebbségvédelmi eljárás alapjául szolgáló kényes egyensúly végérvényesen felbomlott.

A kisebbségvédelmi rendszer 1930 utáni története igen röviden bemutatható: a Közgyűlés hatodik bizottsága 1930 és 1934 között évente tárgyalta az eljárás rendjét, ahol eleinte német, később pedig magyar részről indultak el a kezdeményezések. Az 1931-es és 1932-es esztendő viszonylag békésen telt: említésre méltó javaslatok nem születtek, többnyire a már kialakult eljárási rendet ismételgették. Csupán angol részről történt egy pozitív kezdeményezés. Henderson, a Tanács soros elnöke egy felső-sziléziai ügy kapcsán felhívást intézett Felső-Szilézia többségben levő lakosságához, valamint az ott élő kisebbségekhez: a többség ismerje el, hogy nem áll érdekében a kisebbség elnyomása, a kisebbség pedig ismerje el, hogy valós érdek fűzi a kormánnyal való lojális együttműkö-

⁶³ A Tanács előtti eljárás során például igen nagy jelentőséggel bírt a kiválasztott *rapporteur* személye, a rendelkezésére álló információk köre, jelentése megszületésének körülményei (Genfben iratok alapján vagy helyszínen kiutazással!)

⁶⁴ Jelen dolgozat nem alkalmas arra, és ezért nem is vállalkozik rá, hogy e munkamódszer kialakulását és részleteit megvizsgálja.

⁶⁵ Elhangzott a Nemzetek Szövetsége Tanácsának 62. ülésén, 1931. január 24-én. *JO*, 1931., 238–239. o. Utal rá Gütermann is, *i. m.* 132. o.

déshez. A kisebbségi szerződések teljes körű megvalósulása ugyanis – vélte Henderson – döntő jelentőségű a béke fenntartásában: ha ez a rendszer zátonyra fut, vagy a hozzá fűzött bizalom megszűnik, előreláthatatlan következményekre kell számítani.⁶⁵ A brit külügyminiszter békülékeny, prófétai hangú beszéde egész Európában visszhangra talált, de egymagában nem tudta a dolgok menetét megváltoztatni.

A nagy fordulat 1933-ban következett be: miután január 30-án a nemzeti szocialisták hatalomra jutottak Németországban, a kisebbségvédelmi rendszernek nem sok esélye maradt a túlélésre. 1933 májusában ez egyértelműen meg is mutatkozott, amikor megvizsgálták Franz Bernheim panaszát a német Felső-Sziléziában élő zsidó lakosságra vonatkozóan. Bernheim olyan német törvényeket és rendeleteket sorolt fel, amelyek a „nem-árja” hivatalnokokat, ügyvédeket, közjegyzőket és orvosokat eltiltották hivataluk gyakorlásától, valamint drasztikusan korlátozták a zsidók felvételét az iskolákba és egyetemekre. Mivel a jogszabályok szövege ellentétben állt a Felső-Sziléziáról szóló genfi egyezmény (1922) rendelkezéseivel, Bernheim arra kérte a Nemzetek Szövetsége Tanácsát, hogy az említett egyezmény 147. cikke alapján olyan intézkedéseket fogantosszon, vagy olyan utasításokat adjon, amelyek megakadályozzák a szóban forgó törvények és rendeletek Felső-Sziléziára való alkalmazását.⁶⁶ A német képviselő válaszában csak annyit jegyzett meg, hogy Németország nemzetközi kötelezettségeit természetesen nem csorbíthatja belső törvényhozása. Ha Felső-Sziléziában mégis megsértik a genfi kisebbségvédelmi egyezményt, ott csakis olyan hibáról lehet szó, amely beosztott hivatalnokok téves törvénymagyarázatából származik. Ilyen replikára a Nemzetek Szövetsége Tanácsának nem maradtak fegyverei.

1933 őszén a Közgyűlés előtt került terítékre a németországi zsidók ügye. A francia delegáció benyújtott egy határozattervezetet, melynek első része a Közgyűlés 1922. évi negyedik határozatát kívánta megerősíteni. Ebben a kisebbségi szerződések által nem kötelezett államoknak azt javasolták, hogy kisebbségeikkel való eljárásuk során a szerződések elveihez igazodjanak. A második rész közvetlenül a németországi zsidókérdéssel foglalkozott; a német delegáció ezt a témát *sui generis* problémának nyilvánította, amelynek elintézése belső ügy, szuverén jog. A Közgyűlés teljes ülésén ennél fogva a német delegáció megakadályozta a második rész elfogadását; megtehetette, hiszen a határozathozatalhoz egyhangúság volt szükséges.⁶⁷ Három nappal később Hitler rádiónyilatkozatában bejelentette Németország kilépését a Nemzetek Szövetségéből.

A válaszlépés nem sokat várattott magára. Alig egy évvel később, 1934. szeptember 13-án Lengyelország képviselője, Jozef Beck, a Közgyűlés előtt felvetette a kisebbségvédelmi rendszer általánossá tételének szükségességét. Továbbá bejelentette, hogy attól a naptól kezdődően egy általános, átfogó kisebbségvédelmi rendszer hatálybalépésének napjáig a lengyel kormány az érvényben lévő kisebbségi szerződésekre vonatkozóan megtagad mindenféle együttműködést a nemzetközi szervekkel. Lengyelország tehát úgyszólván önhatalmúlág felmentette magát kisebbségvédelmi kötelezettségeinek nemzetközi védelme és ellenőrzése alól. A Nemzetek Szövetsége fajt *accompli*-val állt szemben.

A többi, kisebbségvédelmi szerződéssel érintett állam elhatárolta magát a lengyel lépéstől. Románia 1935 őszén azonban bejelentette a Titkárságnak, hogy az ő kormánya

⁶⁶ JO, 1933. 929–933. o. Idézi: Gütermann: *i. m.* 134. o.

⁶⁷ A Nemzetek Szövetsége Tanácsa ezek után formailag tudomásul vette a Közgyűlés részben elfogadott határozatát: nem került sor további tárgyalásokra, hiszen a megtorpedózott zsidókérdés nélkül nem volt már semmi értelme az eljárás megváltoztatásának.

sem fog többé kommentárt benyújtani a panaszokhoz, és nem kívánja képviseltetni magát többé a hármass bizottságokban sem. (Romániát éppen akkor választották meg a Nemzetek Szövetségének Tanácsába.) A román kormány egyfajta passzív rezisztenciát hirdetett meg, amelyről azonban 1937-ben, a kisantant hozzáállása miatt lemondott, és visszavert a kisebbségi eljárás teljes elismeréséhez.

Annak ellenére, hogy 1939-ben is voltak még ülésező hármass bizottságok, a kisebbségvédelem összképére mégis az a tény nyomta rá bélyegét, hogy 1937 után egy előadót sem jelöltek többé a kisebbségi kérdések vizsgálatára: a harmincas években elszenvedett csapásokat a kisebbségvédelmi rendszer egyszerűen nem tudta kiheverni többé.

A) A NEMZETEK SZÖVETSÉGE KISEBBSÉGVÉDELMI RENDSZERÉT ALKOTÓ JOGFORRÁSOK UTÓÉLETE (1945–)

1. Átmenet a kisebbségek védelme és az emberi jogok védelme között

1.1. Kisebbségvédelem helyett emberi jogok védelme

1919-ben a Nemzetek Szövetsége Egyezségokmányába nem sikerült belefoglalmaztatni egyetlen általános klauzulát sem, amely akár kisebbségvédelmi, akár esetleg emberi jogi tárgyú lett volna. Így nem fogadta általános ováció azt a javaslatot sem, amelyet 1919. április 28-án a japán delegáció terjesztett a békekonferencia elé. Ezek szerint az Egyezségokmány preambulumban helyet kellett volna kapnia annak az elvnek, hogy az államok egyenjogúak, és állampolgáraik egyenlő elbánásra tarthatnak igényt, faji hovatarozásra és állampolgárságra való tekintet nélkül.⁶⁸ Azok az államok pedig, amelyek kisebbségi kötelezettségek alanyaivá váltak, a Nemzetek Szövetségének fennállása idején folyamatosan – bár különféle indokok alapján és láthatóan eredménytelenül – a kisebbségvédelmi rendszer általánossá tételét szorgalmazták.⁶⁹ Hiábavaló volt az az 1925-ös próbálkozás is, amely a Nemzetek Szövetsége keretén belül litván kezdeményezésre egy általános kisebbségvédelmi egyezmény kidolgozását javasolta.⁷⁰ Ugyanakkor nem talált meghallgatásra az a kínai kérés sem, amely az elképzelt általános kisebbségvédelmi egyezmény szövegébe a kisebbségi uralom alatt élő többség védelmére is szeretett volna egy klauzulát beépíteni.⁷¹

Amint az eddigiekből kitűnik, a Nemzetek Szövetsége idején rendszerbe állított kisebbségi kötelezettségek hatálya csak bizonyos államokra terjedt ki, és még azok esetében sem az volt a lényege elsősorban, hogy az egyén bizonyos jogait és szabadságait, fa-

⁶⁸ Ld. báró Makino beszédének eredeti angol szövegét a faji egyenlőségről in: Kraus *i. m.* 277–282. o. A javasolt szöveg a következő: „The equality of nations being a basic principle of the League of Nations, the High Contracting Parties agree to accord, as soon as possible, to all aliens nationals of States Members of the League equal and just treatment in every respect, making no distinction, either in law or in fact, on account of their race or nationality.” Uo. 281. o.

⁶⁹ Ld. III. rész C. 2. pontját.

⁷⁰ 1925. szeptember 14-én Galvanauskas, litván képviselő javasolta egy bizottság felállítását a Közgyűlés 6. ülészakán, amely az általános kisebbségvédelmi egyezményt kidolgozhatná; a román és lengyel képviselő egyetértett az ötlettel, mindenki más tiltakozott ellene. Ld. *JO Suppl. Spéc.* no. 39, 15. és köv. o.

⁷¹ Ld. *JO Suppl. Spéc.* no. 39. 19. o.: „[...] fixant leurs droits et devoirs communs envers les minorités et envers les majorités sous leur domination”.

ji, nyelvi vagy vallási diszkriminációtól való mentességét biztosítsa. E szerződések sokkal inkább az adott földrajzi térség szuverén államai közti béke fenntartását kívánták biztosítani a szóban forgó korszakban, a kisebbségi kérdést fokozott veszélyforrásnak, és éppen ezért szabályozásra érettnak tekintve.

Tempora mutantur: a második világháború eseményei nyomán, a 30-as és 40-es évek eleji rémségek megismétlődésének elkerülése érdekében az emberi jogok és alapvető szabadságok érvényesítése végre kellő hangsúlyt kapott. Az Egyesült Nemzetek 1942. január 1-jén kelt nyilatkozatában a szövetséges államok háborús célként jelölték meg az emberi jogok védelmét:

„[...] az ellenségeik felett aratott teljes győzelem elengedhetetlen ahhoz, hogy megvédjék az életet, a szabadságot, a függetlenséget és a vallási szabadságot, és hogy megóvják az emberi jogokat és az igazságot úgy saját földjükön, mint más területeken.”⁷²

Ezzel megfogalmazódott az átmenet a kisebbségvédelemről az emberi jogok védelmére: a korábbi, közvetlen kisebbségi jogi rendelkezések helyét az indirekt kisebbségvédelem vette át. Már nem csupán egyes kisebbségek tagjai minősültek a nemzetközi jog által védendőnek, hanem az emberi személyiség önmagában. A „békés egymás mellett élés” már nem volt elég, egy valódi békerendszert működtetni képes nemzetközi jog igénye fogalmazódott meg, ami az emberi jogok univerzális védelme nélkül nem képzelhető el.⁷³

Más tényezők is közrejátszottak azonban a közvetett kisebbségvédelemre való áttérésben. A Nemzetek Szövetsége közismerten Európa-központú volt, tevékenysége igen nagy részét a kisebbségi rendelkezésekkel érintett államok kötötték le. Az ENSZ munkája ezzel szemben már az elején is inkább a többi kontinens felé fordult, már csak azért is, mert a szervezet az Alapokmányának 1. cikk 2. pontjában⁷⁴ megfogalmazott önrendelkezési elvet csak a gyarmatokra, a korábbi mandátumterületekre és gyámsági területekre korlátozta. Természetesen a Nemzetek Szövetsége kisebbségvédelmi rendszerének részleges sikertelensége sem merült feledésbe. A kisebbségi kérdés fontosságát látszólagossá tette az a tény, hogy a háború idején és közvetlenül a háborút követő években számos kisebbség a megszűnés közelébe került, vagy legalábbis lélekszámának erőteljes csökkenését volt kénytelen átélni olyan intézkedések és események következtében, mint amilyenek a szervezett lakosságcserek, tömeges kiutasítások, deportációk és menekülthullámok voltak.

⁷² Ld. *RdT* 204. köt. (1941–1943), 384–386. o., illetve magyar szöveg ld. Halmosy: i. m. 534. o.

⁷³ „Egyre inkább világossá válik az a felismerés, mely szerint a pusztá „békés egymás mellett élés” nem több egy törékeny fegyverszünetnél. Az ennél nagyobb igénnyel fellépő, valódi békét jelentő rendszer olyan nemzetközi jogot feltételez, amely világszerte képes biztosítani az emberi jogok védelmét.” – írja Werner Kági, svájci nemzetközi jogász a *Die Menschenrechte und ihre Verwirklichung* c. munkájában, Aarau, 1969, 36. o.

⁷⁴ „A nemzetek között, a népeket megillető egyenjogúság és önrendelkezési jog elvének tiszteletben tartásán alapuló baráti kapcsolatokat fejlessze és az általános béke megerősítésére alkalmas egyéb intézkedéseket fogantatosítson;” ld. *Az Egyesült Nemzetek Alapokmánya és a Nemzetközi Bíróság Alapszabályzata*. Kiadja az Egyesült Nemzetek Tájékoztatási Osztálya, Genf, 1960, 7. o.

⁷⁵ Mindez természetesen nem abszolút értelemben veendő, hiszen az 1947-es békeszerződéseket is még a klasszikus formában kötötték meg, és közismert, hogy 1945 után is születtek kétoldalú szerződések kisebbségek védelme érdekében.

Még nyomatékosabbá tette a direkt kisebbségvédelemmel szembeni ellenállást egyes államoknak attól való félelme, hogy a kisebbségi szerződéseken keresztül, melyeket szuverenitásuk csorbításának fogtak fel, beavatkozási lehetőséget kínálnak más államoknak.

Nem véletlen tehát, hogy az átmenet a megkötött nemzetközi szerződések szerkezetében is megmutatkozott. Az 1919–1920-as békeszerződések és kisebbségi szerződések többoldalú, de zárt formája helyét az ENSZ gyakorlatában meghonosodott nagy, multilaterális, nyílt típusú megállapodások vették át.⁷⁵ Legkézenfekvőbb példa erre maga az ENSZ Alapokmánya, amely 1. cikkének 3. pontjában univerzálissá teszi az emberi jogok védelmét.⁷⁶ Az 1947-es békeszerződések szövege pedig nem tartalmaz kisebbségvédelmi rendelkezéseket, hanem csupán egy viszonylag általánosan fogalmazott emberi jogi klauzulát.⁷⁷

1.2. Nemzetek Szövetsége helyett Egyesült Nemzetek Szervezete⁷⁸

A Nemzetek Szövetsége jogutódának, az ENSZ-nek tehát nem vált feladatává a kisebbségek védelmének nemzetközi szerződésekbe foglalása, vagyis egy direkt kisebbségvédelmi rendszer felállítása. Az azonban elkerülhetetlen volt, hogy munkájába kisebbségvédelmi természetű kérdések, viták, felvetések is beszűrődjenek. A továbbiakban érdemesnek tartom felvillantani az ENSZ fennállásának első 25–30 évéből azt a néhány képet, amely – nem jogi kifejezéssel élve ugyan, de talán éppen ezért találóan – pszichikailag érzékelhetően magán viselte a két világháború közti kisebbségi rendszer nyomait. A hetvenes évek végétől napjainkig terjedő időszak már nem mutat ilyen közvetlen összefüggést.⁷⁹

Az 1948. december 10-én elfogadott Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata az előzetes tervek szerint tartalmazott volna egy kisebbségvédelmi tárgyú cikket, de a tervezet elkészítésével megbízott munkacsoport egyik tagja, Eleanor Roosevelten ellenállása miatt ki-

⁷⁶ Ld. mint a 7. lábjegyzet.

⁷⁷ Ld. például a magyar békeszerződés (Párizs, 1947. február 10.) 2. cikkét: „(1) Magyarország minden szükséges intézkedést megtesz aziránt, hogy a magyar fennhatóság alá tartozó minden személynek biztosítsa faji, nemi, nyelvi vagy vallási különbség nélkül, az emberi jogok és alapvető szabadságok élvezetét, ideértve a véleménynyilvánítás, a sajtó és közzététel, a vallásgyakorlat, a politikai véleménynyilvánítás és a nyilvános gyülekezés szabadságát”, ld. Halmosy: *i. m.* 79–80. o.

⁷⁸ Jelen dolgozat semmilyen módon nem vállalkozik arra, hogy akár csak felvázolja az ENSZ keretében zajló kisebbségvédelmi tevékenység szervezeti keretét, eredményeit stb. Csak annyiban kénytelen érinteni, amennyiben az összefügg a Nemzetek Szövetségének égisze alatti kisebbségi rendszerrel, annak utóéletével, utóhatásaival. A magyar nemzetközi jogi szakirodalomban a kérdéssel legrészletesebben foglalkozott Bruhács János: A kisebbségek védelmének nemzetközi jogi szabályozása az ENSZ keretében, in: Szalayné (szerk.): *A kisebbségek jogi védelme*. Pécs, 1988, 175–251. o.; Joó Rudolf: Az ENSZ és a nemzeti kisebbségek védelme, *Külpolitika*, 1976/4. sz.; az idegen nyelvű szakirodalomból csak egyet emelek ki: Ermacora, Felix: The Protection of Minorities before the United Nations, *RdC* 1983/IV., 257–367. o.

⁷⁹ Más a helyzet, ha csak az európai színteret figyeljük. Ld. ehhez részletesen Kovács Péter: *Nemzetközi jog és kisebbségvédelem*. Budapest, 1996.

⁸⁰ Ld. UN-Doc. SR/A/C.3/161, 726. o., egyetértően Kimminich, Otto: Neuere Entwicklung des Minderheiten- und Nationalitätenkonflikts, in: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 1985/43, 16. o.

maradt belőle. Szerinte a kisebbségi kérdés ugyanis „nem általános jelentőségű”, és „csak Európára vonatkozik”.⁸⁰ Roosevelt ezzel a kijelentéssel hozzájárult ugyan ahhoz, hogy a kérdés ebben a formában lekerült a napirendről, de a magam részéről bizonyos értelemben egyetérték vele: ha a történelmi eseményeket végiggondoljuk, a klasszikus értelemben vett kisebbségi kérdés – különösen a nemzeti kisebbségeké – valóban európai kérdés. Az általában vett kisebbségi kérdés azonban természetesen nem korlátozható egyetlen földrészre sem. Így ugyanebben az időpontban a Közgyűlés elfogadott egy olyan határozatot is, amelyben kijelentette, hogy az ENSZ számára nem lehet közömbös a kisebbségek sorsa, és felszólította a Gazdasági és Szociális Tanácsot, hogy adjon megbízást egy alapos tanulmány elkészítésére.⁸¹ A jelentés, amelyet Francesco Capotorti neves olasz nemzetközi jogász professzor készített el, 1979-ben látott napvilágot.⁸² Nem rajta és nem is az ECOSOC Emberi Jogi Bizottságának kisebbségvédelmi albizottságán múlt, hogy a megbízástól a megjelenésig 31 év telt el. Az ok az államok által tanúsított közömbösségben volt keresendő: még 1972-ben is, amikor az ENSZ Titkársága a kisebbségvédelmet illetően kérdést intézett akkori 132 tagjához, csak 19 kormánytól kapott választ.

2. Az 1950-es ENSZ-tanulmány a kisebbségi rendelkezések hatályáról

A két világháború közti kisebbségvédelem tartalmáról, hibáiról, előnyeiről sokan és sokat írtak az 1920-as, 1930-as években, de 1945 után is. Az ENSZ megalakulása, illetve a versailles-i békerendszer megalkotása utáni hatályáról azonban nagyon kevesen tettek említést. Szintúgy csekély figyelmet szentelt a szakirodalom, különösen a magyar nyelvű annak a tanulmánynak, amelyet az ENSZ Titkársága készített és publikált 1950 áprilisában a kisebbségvédelmi tárgyú kötelezettségek hatályáról.⁸³ És bár egyes – igaz, a 80-as évek elején született – vélemények szerint⁸⁴ ma már semmi relevanciája sincs a két világháború közti nemzetközi jogi kisebbségvédelmi kötelezettségeknek, amivel egyébként nem lehet teljes mértékben egyetérteni, a 20. század utolsó éveinek etnikai villongásai mégiscsak érdekessé tehetik azok hatályának kérdését.

2.1. A tanulmány létrejöttének körülményei és fogadtatása

Az ENSZ Titkársága a Gazdasági és Szociális Tanács kérésére készítette el a tanulmányát. A Diszkriminációellenes és Kisebbségvédelmi Albizottság volt az (ma ez a testület

⁸¹ Res. 217 C (III) – Fate of Minorities (A kisebbségek sorsa) „A Közgyűlés, szem előtt tartva, hogy az Egyesült Nemzetek nem maradhat közömbös a kisebbségek sorsa iránt, figyelembe véve, hogy nehéz egységes megoldást alkalmazni erre az összetett és kényes kérdésre, melynek minden egyes érintett állam esetében egyedi aspektusai vannak [...]”

⁸² UN-Doc. E/CN.4/Sub. 2/384 – Capotorti, F.: *Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*. New York, 1979.

⁸³ UN-Doc. E/CN.4/367 (1950. április 7.) Study of the legal Validity of the Undertakings concerning Minorities.

⁸⁴ Ld. Ermacora: i. m. 268. o.: „Ma már nincs különösebb értelme újra megvizsgálni [...]”, de rögtön hozzáfűzi, hogy pl. Ausztriában 1920. október 1. óta az alkotmány 149. cikkébe ágyazva a St-Germain-i békeszerződés kisebbségvédelmi rendelkezései átkerültek az ország belső jogába, és azóta is hatályban vannak.

⁸⁵ UN-Doc. E/CN.4/52, 1947. december 6., 15. o.

az „Emberi Jogok Támogatásának és Védelmének Albizottsága” nevet viseli), amely 1947. novemberi ülésén először ismerte fel annak szükségességét, hogy tisztázni kell a kisebbségi szerződések és deklarációk hatályát:

„[...] Az Egyesült Nemzetek illetékes szervei nem tudják tevékenységüket e területen folytatni anélkül, hogy ne foglalkozzanak azzal a kérdéssel, hogy e nyilatkozatokból és szerződésekből fakadó jogokból és kötelezettségekből mi az, ami jelenleg is hatályos”⁸⁵ – hangsúlyozta M. Nisot, Belgium képviselője.

A kérdés tisztázására azonban az Albizottság maga nem vállalkozott, hanem még 1947. novemberi–decemberi ülésén úgy döntött, hogy felhívja az Emberi Jogok Bizottságának figyelmét a témára, mint olyanra, amely bonyolultsága és lehetséges következményei miatt mindenképpen tisztázandó. Az Albizottság véleménye az volt, hogy ennek egy tanácsadó vélemény formájában kellene megtörténnie, melyet a Gazdasági és Szociális Tanács kérne a Nemzetközi Bíróságtól.⁸⁶

Az Emberi Jogok Bizottsága, elfogadva az Albizottság ajánlatát, felhívta a Gazdasági és Szociális Tanácsot, hogy kérjen tanácsadó véleményt ebben az ügyben a bíróságtól. A Tanács szociális bizottságában azonban – előbb egy angol, majd egyre több más képviselő által is támogatva – az a nézet kristályosodott ki, hogy korai lenne e kérdést a Nemzetközi Bíróság elé terjeszteni, főként azelőtt, mielőtt minden szóba jöhető tényező jogi elemzése megtörtént volna.⁸⁷

A Bizottság számára tanácsosabbnak tűnt Trygve Lie norvég származású főtitkárt felkérni a kérdés tanulmányozására, és egyúttal annak eldöntésére, hogy szükség van-e egyáltalán a Bíróság bevonására.

Így került sor 1948 márciusában a Gazdasági és Szociális Tanács 116 C (VI) számú határozatának meghozatalára, amely felhatalmazta a főtitkárt az első világháború után megfogalmazott kisebbségi tárgyú szerződések és deklarációk hatályosságának vizsgálatára:

*„megvizsgálni azt a kérdést, hogy mely vonatkozó szerződések és deklarációk és milyen mértékben tekintendők hatályosnak.”*⁸⁸

Az említett határozat további szövege szerint a főtitkárnak az Emberi Jogi Bizottság egy későbbi ülésén jelentést kell előterjesztenie a vizsgálat eredményéről, és egyúttal – amennyiben szükséges – javaslatot kell tennie a további lépésekre.⁸⁹

Az ENSZ Titkárságának két évre volt szüksége a tanulmány elkészítéséhez: az Emberi Jogi Bizottságnak már az 1949. májusi–júniusi ülésén napirendi pontként szerepelt a téma megtárgyalása, de a tanulmány erre az időre nem készült el, így a kérdést elhalasz-

⁸⁶ „Itt egy olyan jogi helyzet merül fel, amelyet horderejére és lehetséges következményeire tekintettel mindenesetre tisztázni kellene, lehetőleg a Gazdasági és Szociális Tanácsnak (ECOSOC) a Nemzetközi Bírósághoz tanácsadó vélemény adása iránt intézett kérélmé útján.” (uo., mint fent).

⁸⁷ „Korai és meggondolatlan lenne az ügyet a Nemzetközi Bírósághoz utalni, mielőtt valamennyi jogi körülmény elemzése megtörtént volna [...]” Ld. UN-Doc. E/Ac7/SR 34. 1947. december 8., 2–4. o., idézi: Nathan Feinberg: The legal validity of the undertakings concerning minorities and the *clausula rebus sic stantibus*, 18. o., in: *Studies in International Law...* Jerusalem, 1979, 17–54. o.

⁸⁸ A 116 C (VI) sz. határozatot idézi az UN-Doc. E/CN.4/367 a bevezetőjében: 1. o.

⁸⁹ Ua., mint fent.

tották a Bizottság 1950. márciusi–májusi ülésére. A Bizottság ekkor megtartott hatodik ülésszakára a tanulmány ugyan megszületett, de a Bizottság mégis, arra hivatkozva, hogy a téma alapos vizsgálatot igényel, megtárgyalását elhalasztotta hetedik ülésszakára.

A tanulmány megtárgyalására, az Emberi Jogi Bizottságon belüli megvitatására sem akkor, sem később nem került sor. Egyébként a Bizottság által a tanulmány elemzésére felkért ad hoc bizottság tagjainak általános véleménye az volt, hogy a tanulmányból egy igen óvatosan fogalmazott, kormányoknak címzett, álláspontjuk közlésére vonatkozó kérés olvasható ki. A kérdés ilyen mélységű felélesztése ebben az időszakban pedig nem volt kívánatos.⁹⁰ A tanulmány ugyan még öt évig az Emberi Jogi Bizottság napirendjén szerepelt, de a napirendi pontok sorrendjében egyre hátrább került. 1950-ben a 11. napirendi pont volt, 1954-ben pedig már a 20.

1955-ben az Emberi Jogi Bizottság tevékenységének lezárult egy szakasza: a polgári és politikai jogok, valamint a gazdasági, szociális és kulturális jogok egyezségokmánytervezetének elkészültével. A Bizottság 1955. február 1-jén kiadott egy memorandumot saját további programjáról,⁹¹ amelyben azonban egyetlen szóval sem említette a kisebbségvédelmi kötelezettségek hatályáról szóló tanulmányt.

Első pillantásra kézenfekvőnek tűnik, hogy közvetve ugyan, de a Diszkriminációellenes és Kisebbségvédelmi Albizottságon keresztül a tanulmány és megtárgyalása visszacsempészhető lett volna az Emberi Jogok Bizottsága napirendjébe, miután az Albizottságtól érkező jelentéseket és ajánlásokat a Bizottságnak meg kellett vizsgálnia. Erre a megoldásra sem kerülhetett azonban sor, mert az Albizottság az 1950-ben elkészült tanulmányt az Emberi Jogi Bizottság 1950. márciusi–májusi ülésén hozott határozatával csak tájékoztató céllal kapta meg, nem pedig elemzés vagy értékelés céljából.

Figyelembe véve, hogy a napirendjén szereplő kérdések sorrendjét az Emberi Jogok Bizottsága maga dönthette el azok sürgősségére és várható eredményességére való tekintettel, valamint annak tudatában, hogy a Bizottság hosszú távú programjában nem szerepeltette a kisebbségi jogok témáját, érthetővé válik a tanulmány teljes mértékű mellőzése.⁹²

A Nemzetek Szövetsége kisebbségvédelmi rendszerének történetéhez – minden mellőzöttsége ellenére – szervesen hozzátartozik az előbbi ENSZ-tanulmány bemutatása is. A 20. század második felében hosszú ideig nem volt, és még ma sem létezik átfogónak mondható szerződéses kisebbségvédelem; univerzális szinten egyáltalán nem beszélhetünk róla, regionális szinten is csupán alakulóban van. Az érintett államoknak a második világháború után tapasztalható elutasító hozzáállása a kérdés pozitív rendezéséhez a tanulmányból közvetetten ugyan, de kiolvasható: a szerződések és deklarációk hatálytalanságának bizonyítására a nemzetközi jogban is sokat vitatott ún. *clausula rebus sic stantibus* elvhez mint *ultima ratio*-hoz folyamodtak.

⁹⁰ „Hangsúlyozták azt is, hogy azok az információk, melyeket a Kormányoknak kellene a Titkárság részére nyújtaniuk a kisebbségek jogi státusát illetően, jelentőséggel bírnak a probléma szempontjából.” Ld. UN-Doc. E/CN.4/450, 2. o.

⁹¹ UN-Doc. E/CN.4/710, 1955. február 1. – Memorandum on the Human Rights Programme.

⁹² „A Bizottság rendelkezik azokról az (ügyrendjén szereplő) tárgypontokról, melyek várhatólag nem lesznek eredményesek [...], valamint elhalasztja azokat a témákat, amelyek kevésbé sürgősek [...]” *uo.*, mint fent, 1. o.

⁹³ UN-Doc. E/CN.4/367, 1. o.

⁹⁴ E szerződések részleteiről ld. a jelen dolgozat III.A. pontját, ld. UN-Doc.E/CN.4/367, 2.o

2.2. A tanulmány tartalma

Az ENSZ Titkárságának szigorúan ragaszkodnia kellett a jogi szempontokhoz, tartózkodnia kellett a kisebbségvédelmi rendszer politikai értékelésétől, ugyanis így szólt a Gazdasági és Szociális Tanács által kapott megbízás szövege.⁹³

A megvizsgált nemzetközi kötelezettségek a következők voltak:⁹⁴

1. Albánia, Észtország, Lettország, Litvánia és Irak kisebbségi deklarációi;
2. a Szövetséges és Társult Főhatalmaknak Lengyelországgal, Csehszlovákiával, a Szerb–Horvát–Szlovén Állammal, Romániával és Görögországgal kötött kisebbségi szerződése;
3. a Szövetséges és Társult Főhatalmaknak Ausztriával, Bulgáriával, Magyarországgal és Törökországgal kötött békeszerződés;
4. az Íland-szigetekre vonatkozó svéd–finn egyezmény, valamint Danzig szabad város és Lengyelország szerződése.

Az ENSZ-tanulmány az előbbi nemzetközi szerződések megszűnését, illetve hatályuk felfüggesztődését igyekezett bizonyítani, ennek során a nemzetközi szerződések megszűnésének általános elveivel, valamint a már említett *clausula rebus sic stantibus* alkalmazhatóságának kérdésével operált.⁹⁵ A végeredmény egy technikai szempontból magas színvonalú, de jogi szempontból igen bonyolult tanulmány lett. Megfogalmazása szerint kizárólag jogi aspektusok elemzésére szorítkozott, politikai értékeléssel egyáltalán nem foglalkozott.⁹⁶

Első részének első felében azokat az eseményeket vette szemügyre, amelyekre a második világháború kezdete után került sor, és amelyek a nemzetközi szerződések szokásos megszűnését, illetve felfüggesztődését okozhatták:

1. a második világháború;
2. a Nemzetek Szövetségének felbomlása;
3. az ENSZ Alapokmánya és a békeszerződések;
4. területátcsatolások és kitelepítések.

2.3. A nemzetközi szerződések szokásos megszűnési módjai

2.3.1. A kisebbségvédelmi kötelezettségekkel érintett államok közti hadiállapot hatása a szerződésekre

A tanulmány azt az álláspontot képviseli, hogy a szerződő felek közti hadiállapot önmagában nem vezetett a szerződések megszűnéséhez:

⁹³ UN-Doc.E/CN.4/367. 5. o.

⁹⁶ „[...] Jelen tanulmány arra a szigorúan jogi kérdésre szorítkozik, hogy a kötelezettségek [...] még hatályosak-e vagy sem. A rendszer múltbeli és jelenlegi politikai értékének problémája [...] kívül esik a jelen tanulmány vizsgálódási körén.” (uo., mint fent, 4. o.)

⁹⁷ Ua., mint fentebb, 9. o.

⁹⁸ Emlékeztetnem kell arra, hogy a nemzetközi szerződések jogának kodifikálására csupán 1969-ben került sor.

„Következtetésként elmondható, hogy a háború önmagában nem eredményezte a kisebbségekhez fűződő kötelezettségek megszüntét.”⁹⁷

Elteltekintve attól, hogy a nemzetközi jog elmélete nem ad egyértelmű választ arra, hogy a kétoldalú szerződéseket a szerződő felek közti hadiállapot megszünteti-e, vagy csupán felfüggeszti,⁹⁸ a tanulmány azt állítja, hogy vannak olyan szerződéstípusok, amelyek nem szűnnek meg a hadiállapot beálltával. Ilyenek a multilaterális szerződések, valamint azon szerződések, amelyek általános (köz)érdekek tartós rendezését hivatottak szolgálni.⁹⁹

A kisebbségvédelmi kötelezettségek – két kivételtől eltekintve: Danzig és Lengyelország, valamint az Í land-szigetekről szóló svéd–finn szerződés – valójában vagy többoldalú egyezmények, vagy pedig olyan egyoldalú kötelezettségvállalások, amelyek a Nemzetek Szövetsége mint a nemzetközi közösség megtestesítője előtt hangzottak el. Együttal általános érdekek tartós rendezését, a nemzetközi rendet és békét kívánták biztosítani:

„[...] a kisebbségeket érintő nemzetközi kötelezettségvállalásokat általános érdekű kötelezettségvállalásoknak lehet tekinteni.”¹⁰⁰

Egyes szerzőknél – nem az ENSZ-tanulmányban¹⁰¹ – felmerült annak lehetősége, hogy a kisebbségvédelmi kötelezettségeket tartalmazó szerződéseket politikai szerződéseknek minősítve, a hadiállapot beálltával megszűntnek tekintsék őket. Érvelésük lényege, hogy a kisebbségi szerződések és a békeszerződések valójában nem is többoldalú szerződések – hiába írta alá azokat számszerűen kettőnél több állam –, hanem olyan kétoldalú szerződések, amelyeknél az egyik oldalon a kötelezettségeket teljesítő, a másik oldalon pedig az azokat az előbbi államokra rákényszerítő, egységes politikai egységként megjelenő államok állnak. A kétoldalú politikai színezetű szerződések pedig vitán felül megszűnnek a hadiállapot beálltával.

Azon túl, hogy a „politikai” kifejezés mint jelző tartalma, terjedelme kétséges, az előbbi elmélet már csak azért sem tartható, mert a szerződésekben foglalt kisebbségi jogok biztosítása a nemzetek közösségének általános érdeke, az első világháború utáni béke elérésének elsődleges eszköze volt. Emellett azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy a kisebbségi szerződések ugyan államok között kötöttek, de alapjában véve egyéneknek biztosított individuális jogokról szóltak, amelyek a garanciának szánt szerződések megszűnésével sem tűntek el, legfeljebb csak igény és nem jog formájában maradtak fenn. Éppen ezért a magam részéről egyetértek az ENSZ-tanulmány azon megállapításával, hogy a szerződések a hadiállapot beálltával nem szűntek meg.

2.3.2. A Nemzetek Szövetsége megszűnésének hatása a szerződésekre

⁹⁹ A tanulmány elismert jogtudósokra hivatkozik ezen megállapításainál: H. Lauterpacht: in: *Oppenheim's International Law*. 6th Edition, vol. II. 1944, 246. o.; Ch. Rousseau: *Principes généraux du Droit International Public*. I. kötet, 1944, 573. o.

¹⁰⁰ UN-Doc. E/CN.4/367, 9. o.

¹⁰¹ Karl Doebling: *Das Gutachten des Generalsekretärs der Vereinten Nationen über die Fortgeltung der nach dem ersten Weltkrieg eingegangenen Minderheitenschutzverpflichtungen*. 525–526. o., In: *ZaÖRV* 1953/54, 521–540. o.

¹⁰² UN-Doc. E/CN.4/367. 12. o.

A tanulmány ezen a ponton különbséget tesz a Nemzetek Szövetsége megszűnésének a deklarációkra, illetve a szerződésekre gyakorolt hatása között.

- a) A deklarációk valójában egyoldalú szerződéses kötelezettségvállalások – állapítja meg az ENSZ-tanulmány:

„A deklarációk természete: egyoldalú kötelezettségvállalás.”¹⁰²

Az a tény, hogy e nyilatkozatok megtétele feltételként szerepelt az érintett államok felvételekor a Nemzetek Szövetségébe, igazolja a deklarációk szerződéses jellegét:

„Olyan államok írták alá azokat, amelyek a Nemzetek Szövetségébe való felvételért jelentkeztek. A vállalt kötelezettségek a felvétel feltételének minősültek.”¹⁰³

Az ENSZ-tanulmány a továbbiakban azt veszi szemügyre, hogy valójában kik is a deklarációk szerződő felei.

Ha a Nemzetek Szövetségét magát mint jogi személyt tekintjük szerződő félnek, úgy a deklarációkból származó kötelezettségek a szervezet nemlétével megszűnnek. Miután a kisebbségek csupán kedvezményezettjei voltak a nyilatkozatokban foglalt jogoknak, az igényjogosultság megszűnésével e jogok alanytalanná váltak, vagyis a nyilatkozatokban foglalt kötelezettségek is megszűntek. Ha azonban a Nemzetek Szövetségét az őt létrehozó tagállamok megjelenítőjének vagy netán a nemzetek közössége megtestesítőjének tekintjük, más következtetésre jutunk.

Az ENSZ-tanulmány elveti azt a lehetőséget, hogy a deklarációkat minden egyes tagállammal külön-külön fennálló szerződéses viszonynak tekintse, miután a deklarációk címzettje egyértelműen a Nemzetek Szövetsége – mint önálló személy –, illetve annak Tanácsa volt. Annál is inkább, mert a Szövetség tagállamainak sorában, fennállása idején, folyamatos változás volt tapasztalható.

Az már sokkal elfogadhatóbb és védhetőbb álláspont – magam is ezzel értek egyet –, hogy a deklarációkat a belépés feltételének tekintő és később a deklarációkat garantáló Nemzetek Szövetsége írta alá mint a nemzetek közösségének megtestesítője. Hiába szűnt meg a Nemzetek Szövetsége mint jogi személy, az a nemzetközi közösség, amelyet fennállása idején képviselt, mind a mai napig létezik. Ennélfogva a nyilatkozatokban megfogalmazott jogok és kötelezettségek sem szűntek meg, legfeljebb csak felfüggesztődtek mindaddig, amíg az Egyesült Nemzetek Szervezete mint a nemzetközi közösség új képviselője újra nem éleszti, újra működésbe nem helyezi őket. Az újraélesztéshez azonban nem elegendőek az elvi megállapítások, különösen, ha közvetlenül mellettük a kérdés rendezésének nehézségeire, bizonyos körülményekre hivatkoznak, ahhoz expressis verbis megfogalmazásra lenne szükség.

Ha napjaink történelminek minősülő eseményeit, alanyait behelyettesítjük a két világháború közti időszak történéseibe, nem sok különbséget láthatunk. Például a deklarációt tevő államok mindegyike – ha nem is ugyanolyan kiindulópontból, eltérő politikai felhanggal, de végső soron a kisebbségi kérdés rendezetlenségével is indokolható szempontok miatt – markánsan jelen van a 20. század utolsó évtizedének politikai (sőt harci) színterein: Észtország, Lettország, Litvánia; Albánia és Irak drámai állapotáról már nem is szólva.

¹⁰³ Ua., mint fent 12–13. o. Egyébként erről a kérdésről a kisebbségvédelmi rendszert alkotó jogforrások jogi természetének értékelésekor már részletesebben kifejtettem álláspontomat.

Visszatérve a vizsgált ENSZ-tanulmány tartalmához: a nemzetek közössége alkalmas arra – képviselőjeként megjelenő szervezetek létrejöttétől, illetve megszűnésétől függetlenül –, hogy egyoldalú kötelezettségvállalások címzettje legyen. Ezt a tényt fogalmazta meg a Nemzetközi Bíróság is 1950. július 11-én, Dél-Nyugat-Afrika jogi helyzetéről szóló tanácsadó véleményében:

*„Ezek a kötelezettségek képviselik a civilizáció szent kötelezettségeinek legmélyebb lényegét. Raison d’etre-jük és eredeti céljuk megmarad. Mivel teljesítésük nem függ a Nemzetek Szövetségének lététől, nem tekinthetők megszűntnek pusztán azon az alapon, hogy a felügyeleti szerv megszűnt létezni.”*¹⁰⁴

A kisebbségi deklarációk jogi természete és a volt mandátumos területeknek adott status közötti párhuzam nyilvánvaló. Egy 1946. február 12-én kelt ENSZ-közgyűlési határozat kapcsán a következő kérdés merült fel: maradjanak-e határozatlan időre függőben a deklarációk vagy pedig egy meghatározott (de meg nem jelölt) idő után szűnjenek meg. Az ENSZ-tanulmány ez utóbbi megoldást tartotta szerencsésnek:

*„Az utóbbi megoldás tűnik ésszerűnek.”*¹⁰⁵

A deklarációk hatályának ilyen túl „egyszerű elintézését” már csak azért sem tartom jó megoldásnak, mert maguk a nyilatkozó államok nem vonták vissza őket, többen nem is teheték, miután a második világháború előtti, alatti és utáni időkben valójában tisztázatlan nemzetközi jogi helyzetbe kerültek. Ha az erővonalak 20. század végi letisztulása befejeződik, akkor lesz erkölcsi alapja (és időszerűsége) az ENSZ Közgyűlésének arra, hogy véglegesen megszűntnek nyilvánítsa vagy föléssze a deklarációkat.¹⁰⁶

- b) A továbbiakban az ENSZ-tanulmány megvizsgálja azt a hatást, amelyet a Nemzetek Szövetségének megszűnése a szerződéses rendelkezésekre gyakorolt. A szerződésekben foglalt kisebbségvédelmi kötelezettségeket a Nemzetek Szövetsége garantálta. E garancia nem a szerződések megszületésével egy időben, automatikusan hárult a szervezetre, hanem később, tanácsai és közgyűlési határozatok formájában.

A tanulmány elemzés tárgyává teszi azt a lehetőséget, hogy a garantáló hatalom megszűnésével éppenséggel a szerződések megszűnése is bekövetkezhetett volna. Hiszen a garancia nemcsak a szerződések jogosítottjait védte, mondja a tanulmány, hanem a kötele-

¹⁰⁴ I.C.J. Reports 1950, 132–133. o. – International status of South-West Africa, advisory opinion.

¹⁰⁵ UN-Doc. E/CN.4/367. 16. o.

¹⁰⁶ Igen érdekes és izgalmas feladat lenne annak számbavétele, hogy a második világháború előtt kisebbségvédelmi rendelkezésekkel érintett államok alkotmányjoga mit tartalmaz most, a 20. század végén; hasonló felmérések tudomásom szerint már zajlanak, pl. a *Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen* kiadója 1993 óta folyamatosan megjelentet ilyen munkákat a *Minderheitenschutz im östlichen Europa. Dokumentation und Analyse* sorozatban.

¹⁰⁷ Ua., mint fent 17. o.

zettel is azáltal, hogy bármely szerződéssel kapcsolatos panaszra, intervencióra csak a Nemzetek Szövetségén keresztül kerülhetett sor:

„A kötelezettséggel terhelt állam számára is biztosíték volt.”¹⁰⁷

A garantáló hatalom megszűnésével – első látásra úgy tűnhet – a kötelezett államok azonban „veszélybe kerültek”, miután korlátlanná vált a szerződések által jogosított államok közvetlen beavatkozásának lehetősége:

„A Nemzetek Szövetsége garanciáinak megszűnte megsemmisítette a kisebbségvédelmi kötelezettségekből a Szerződő Államok számára folyó előnyök és hátrányok közötti egyensúlyt.”¹⁰⁸

A félelem azonban valójában csak elméleti szintű. A történelem bebizonyította, hogy a kisebbségi kérdés ürügyként való felhasználása nincs tekintettel még a fennálló garanciára sem: a Hitler vezette Németország a Nemzetek Szövetségéből való kilépésével minden erkölcsi skrupulust félretett, a nemzetközi jogi megfontolásokról nem is beszélve.

Ha a történelemnek ezt a sötét foltját leszámítjuk, nyugodtan állíthatjuk, hogy a második világháború utáni időkben egyetlen államot sem fenyeget jobban egy esetleges intervenció, mint az első világháború utáni években: ebben a vonatkozásban az ENSZ teljes mértékben átvette elődje jogállását.

Így:

„[...] Ha egy államot egy másik állam részéről becsmérő beavatkozás érne, és a beavatkozó azzal vádolná, hogy a kisebbségek vonatkozásában fennálló kötelezettségeit megszegi, a sértett állam jogosult lenne a kérdést az Egyesült Nemzetek szervei elé terjeszteni, valamint az Alapokmány által nyújtott védelmet igénybe venni.”¹⁰⁹

Miután a garancia járulékos természetű, egyetértek a tanulmánnyal: a szerződések nem szűntek meg pusztán a garantáló hatalom megszűnésével. Annál is inkább, mivel a szerződések keletkezése pillanatában egyáltalán nem volt biztos, eldöntött tény a Nemzetek Szövetségének garanciavállalása. A területátcsatolásokkal hátrányosan érintett államok igénye a védelemre, valamint a megváltozott etnikai összetétellel, megnövekedett területtel rendelkező államok közötti érdekegyensúly kívánta meg a Nemzetek Szövetsége garanciáját – a lehetőség szintjén. Végül a tanácsi határozatok formájában létrehozott garancia annyit jelentett a gyakorlatban, hogy a szerződések jogosítottjai a szerződésekből fakadó jogaik érvényesítését, a végrehajtás kieszközölését átruházták a Nemzetek Szövetségére. A garancia megszűnése pedig – véleményem szerint¹¹⁰ – sem többet, sem kevesebbet nem jelent, mint hogy az eredeti jogosultak visszakérülnek eredeti jogaikba: maguk érvényesíthetik az őket érintő szerződésekből folyó követeléseiket.

¹⁰⁸ Ua., mint fent 17. o.

¹⁰⁹ Ua., mint fent 17. o.

¹¹⁰ Ugyanezt az álláspontot igazolja a Dél-Nyugat-Afrika-ügyben megszületett tanácsadó vélemény is. Ld. *I. C. J. Reports*, 1950, 132–133. o. Ld. még Karl Doehring: *Das Gutachten des...* 531–532. o.

2.3.3. Az ENSZ Alapokmánya és a második világháború után kötött békeszerződések hatása

- a) Az ENSZ-tanulmány egy mentegetőzéssel is felérő megállapítással kezdi mondani-valóját: szóvá teszi ugyanis, hogy az ENSZ Alapokmánya nem említi meg a kisebbségeket, de – emlékeztet – a Nemzetek Szövetségének Egyezségokmánya sem tett róluk említést, mégis gondoskodott róluk. E mellőzés nem jelenti azt – mondja a tanulmány –, hogy az Alapokmány ne ismerné el a kisebbségvédelem létjogosultságát:

„Egy ilyen utalás hiánya az Alapokmányban nem értelmezhető olyképpen, hogy a kisebbségek védelme ne tartozna a céljai közé.”¹¹¹

Az előzőekben már említett közgyűlési határozat szerint az ENSZ „nem lehet közömbös a kisebbségek sorsa iránt”.¹¹² Miután pedig az Alapokmány kifejezett hangsúlyt helyezett az emberi jogok védelmére, és az ENSZ-tanulmány megfogalmazása szerint az előbbi lényeges eleme a kisebbségvédelemnek, nincs jelentősége annak, hogy a kisebbségvédelem nem fogalmazódik meg expressis verbis az Alapokmányban. Az emberi jogok előtérbe helyezése – az ENSZ-tanulmány szerint – nem szünteti meg a kisebbségvédelem létjogosultságát, hiszen:

„[...] „gyakran megtörténik, hogy különböző eszközök eltérő mértékben szabályozzák ugyanazt a helyzetet. [...] Nincs ok annak mérlegelésére, hogy az egyik hatálytalanítaná a másikat.”¹¹³

Valójában azonban másról és többről van szó: a kisebbségek védelmét csakis megfelelő gazdasági és politikai környezetbe ágyazott, kifejezett jogi (nemzetközi és belső állami) szabályozással lehet biztosítani. Az emberi jogok piedesztálra emelése ebben az ügyben jóformán semmit nem segít. Az ENSZ-tanulmány maga látszólag felismeri ezt aényt, sőt meg is fogalmazza,¹¹⁴ de nem vonja le belőle a távolabbi következtetéseket. Ezt bizonyítja az ENSZ többé-kevésbé 1978-ig folytatott, illetve valójában nem folytatott ilyen irányú tevékenysége.

Az ENSZ-tanulmány következtetése tehát: önmagában az emberi jogok megemlézése az Alapokmányban nem szünteti meg a korábbi kisebbségvédelmi kötelezettségeket.

- b) A tanulmány a továbbiakban az 1947. február 10-én Bulgáriával, Romániával és Magyarországgal kötött békeszerződések hatását vizsgálja az ezen országokat érintő kisebbségvédelmi kötelezettségekre vonatkozóan. Két kérdést tesz fel, és válaszol is rájuk:

¹¹¹ UN-Doc. E/CN.4/367, 18. o.

¹¹² Ld. mint fentebb.

¹¹³ Ua., mint fentebb 21. o.

¹¹⁴ „[...] az emberi jogok tisztelete és a diszkrimináció tilalma egyrészt, valamint a kisebbségek védelme másrészt két olyan fogalom, amelyek nem vágnak teljesen egybe. A kisebbségvédelem eszméje szélesebb, amely egy egyedi elemet foglal magában, nevezetesen a különleges privilégiumok gyakorlásának jogát, valamint saját intézmények fenntartásának jogát.” (ua., mint fentebb, 19. o.)

¹¹⁵ Ua., mint fentebb, 24., ill. 27. o.

„1. A békeszerződés létrehozóinak megvolt-e a joguk, hogy a korábbi szerződésekben foglalt kisebbségvédelmi rendelkezéseket hatálytalanítsák?”

és

„2. Az új békeszerződések létrehozói hatályon kívül akarták-e helyezni a szerződések [...] rendelkezéseit, vagy már eleve érvényességüktől megfosztottnak tekintették azokat?”¹¹⁵

Az első kérdésre, hogy tudniillik az 1947-es békeszerződések megalkotóinak volt-e joguk megszüntetni a kisebbségvédelmi rendelkezéseket, a válaszadást az ENSZ-tanulmány azal kezd, hogy megállapítja: a korábbi kisebbségi szerződések szerződő felei nem azonosak az új békeszerződések megkötő felekkel. Itt lépne be – elvi szinten – az az alaptétel, mondja az ENSZ-tanulmány, hogy egy nemzetközi szerződést csak minden egyes szerződő fél hozzájárulásával lehet megváltoztatni, illetve megszüntetni. Általános gyakorlat azonban – különösen békekonferenciák idején, nemzetközi krízisek után –, hogy a széles körű nemzetközi szerződéses viszonyokat akkor is újja lehet rendezni, ha ebben a tevékenységben nem minden korábbi fél vesz aktívan részt. A közvetlenül érdekelt államok hozzájárulását ilyenkor is ki szokás kérni.

A kisebbségvédelmi szerződések, annak elismerése mellett, hogy a békét és a nemzetek közösségének általános érdekeit óhajtották rajtuk keresztül biztosítani, nem bírtak különösebb jelentőséggel a Szövetséges és Társult Főhatalmak mint szerződő felek számára. Az ENSZ-tanulmánynak ez elég ok ahhoz, hogy megállapítsa: az új békeszerződések résztvevőinek – ha szándékukban állt volna – joguk lett volna többségi szavazattal hatályon kívül helyezni a kisebbségvédelmi rendelkezéseket.¹¹⁶

Ebben a kérdésben az ENSZ-tanulmány érvelése és végkövetkeztetése között bizonyos értelemben következetlenséget érzek. A tanulmány maga ugyanis kimondja, hogy a kisebbségi kötelezettségeket tartalmazó szerződések aláírói nem a valóban érdekelt államok voltak. Hiszen a közvetlenül érdekelt államok a kisebbségek nemzetei voltak, amelyeket az első világháború után gyakorlatilag belekényszerítettek a területváltozásokba. Ha ugyanakkor a tanulmány által elfogadott gyakorlatot – vagyis azt, hogy a közvetlenül érdekelt felek hozzájárulását minden esetben meg kell szerezni – következetesen végigvisszük, azt kell látnunk, hogy a második világháború utáni békekonferenciákon, amennyiben a korábbi kisebbségvédelmi rendelkezések hatályon kívül helyezése szóba került volna, az érintett kisebbségek anyanemzeteinek (államainak) hozzájárulását is meg kellett volna szerezni. Az ENSZ-tanulmány saját következtetésében azonban azt állítja, hogy többségi szavazással mód lett volna a szerződések megszüntetésére.

A második kérdésre, vajon valóban meg akarták-e szüntetni a kisebbségi tárgyú szerződéseket az 1947-es békeszerződések megalkotói, az ENSZ-tanulmány nemmel válaszol. A szerződő feleknek ugyan joguk lett volna erre, de ezzel a lehetőséggel azért nem éltek, mert a szóban forgó kisebbségi szerződéseket már megszünteknek tekintették:

„[...] úgy tekintették, hogy egyes események ezeket a rendelkezéseket már megfosztották érvényességüktől [...]”¹¹⁷

¹¹⁶ Ua., mint fent 26. o.

¹¹⁷ Ua., mint fent 27. o.

Ennek több jelét is látja az ENSZ-tanulmány: az emberi jogok és a diszkrimináció elve szerepel a békeszerződésekben, a kisebbségeket azonban nem említik. Másrésről a legtöbb delegáció nyílt vagy burkolt formában azt az álláspontot fejezte ki, hogy újabb kisebbségvédelmi tárgyú szerződések megkötése nem szerepel az elképzeléseik között. Álljon itt két, egymásnak szögesen ellentmondó, a békekonferencián 1946. augusztus 14-én, illetve szeptember 2-án elhangzott nézet Magyarország, illetve Románia képviselőjének nyilatkozatából:

*„Ismeretes a Magyar Kormány előtt, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezete egy emberi jogokról szóló chartát kíván előkészíteni, amihez hosszú időre lesz szükség [...] Ezért szükségesnek tűnik, hogy az ENSZ által kibocsátandó kódex hatálybalépéséig egy egyezmény kerüljön elfogadásra, melyben a kevert közép- és kelet-európai népeségű államok köteleznék magukat ezeknek a jogoknak a tiszteletben tartására.”*¹¹⁸

Románia képviselője (Tatarescu):

*„Románia kijelenti, hogy [...] mindemellett semmiféle, az I. világháború után bevezetett és kevésbé üdvös következményekkel járó régi kisebbségi szabályozásra emlékeztető rendszert nem tud elfogadni.”*¹¹⁹

Visszatérve az ENSZ-tanulmányra: eddigi megállapításai közül ez utóbbi – a kisebbségi szerződések (jelentőségének) megszűnése – a legegyszerűbb, annál is inkább, mivel néhány gondolattal korábban éppen azt igyekezett nagy műgonddal elfogadtatni, ha akarták volna, a békeszerződések aláírói megszüntethették volna e szerződéseket, de ugyebár nem tették. Ehelyett – további jogi érvek felsorakoztatása nélkül – egyszerűen megszüntnek tekinti ezeket.

2.3.4. Területátcsatolások és kitelepítések („népmozgások”)

*„Elfogadott, hogy a területi változásokat és a népességcseréket magukban foglaló döntések a nemzetközi jog szempontjából érvényesek voltak.”*¹²⁰

Az ENSZ-tanulmány abból a feltevésből indul tehát ki, hogy az 1945. augusztus 2-án kelt potsdami megállapodás értelmében a területátcsatolások és a lakosságcserek nem álltak ellentétben a nemzetközi joggal.¹²¹ 1998-ban, negyvennyolc évvel az ENSZ-tanulmány elkészülte után a második világháborút lezáró megállapodások erkölcsi és jogi megítélése legalábbis nagyon vitatottá vált.

¹¹⁸ Document C.P. (PLEN) 17, 5. o., in: UN-DOC. E/CN.4/367, 31. o.

¹¹⁹ Document C.P. (ROV/P) Doc. 8, 13. old. In: UN-Doc. E/CN.4/367, 31. o.

¹²⁰ UN-Doc. E/CN.4/367, 33. o.

¹²¹ Ebből látszik kiindulni Kunz, J. L. is: „Egyelőre semmit sem lehet tudni arról, hogy a „Három Nagy” vajon megtartani – vagy akár kiterjeszteni vagy általánosítani – vagy éppen elvetni akarja-e a nemzetközi jogot mint a kisebbségvédelem eszközét. Ugyanakkor vannak arra utaló jelek, legalábbis bizonyos esetekben, hogy megoldásként a lakosságcserét, illetve a kitelepítést – mint a legpezzsimistább megoldást – részesítik előnyben”. In: The future of the international law for the protection of national minorities, *AJIL* 39 (1945), 94. o.

Az ENSZ-tanulmány a területátcsatolások hatásának vizsgálatakor három forma között tesz különbséget. Egyrészt léteznek olyan – korábban kisebbségvédelmi kötelezettséget vállalt – területek (Danzig, Memel), amelyeket más államok bekebeleztek (Lengyelország, Szovjetunió), másrészt olyan államok, amelyeknek le kellett mondaniuk területük bizonyos részéről (Kelet-Lengyelország, Kárpát-Ukrajna) más államok javára, harmadrészt olyanok, amelyekhez területeket csatoltak (Lengyelország).

Mindegyik említett forma esetében arra a felmerülő kérdésre, hogy tudniillik mi lett a kisebbségvédelmi kötelezettségek sorsa, a választ – a tanulmány szerint – az az elv tartalmazza, hogy a szóban forgó kötelezettségek az adott állam „személyéhez” fűződtek. A jogutód állam pedig e személyhez fűződő kötelezettségeket nem örökli:

„Következésképpen, az „utódállam”, amely elnyel egy autonóm területet vagy anektál egy másik államtól leválasztott térséget, nem örökli e terület vagy állam kisebbségvédelmi vonatkozású kötelezettségeit.”¹²²

Az ENSZ-tanulmány következtetése szerint a szóban forgó államok, illetve területek inkorporáció útján történt megszűnése maga után vonta az általuk vállalt kisebbségvédelmi kötelezettségek megszűnését is.

Ha a kisebbségek a kitelepítések folytán adott területekről teljes egészében eltűntek, akkor megszűntek a rájuk vonatkozó védelmi rendelkezések is, miután a szerződések védeni kívánt tárgya megszűnt létezni:

„[...] Ha egy államban minden kisebbségi tényező eltűnik, akkor a kisebbségvédelmi rendszer megszűnik, mivel már nem szolgál további célokat.”¹²³

További kérdések akkor merülnek fel, mondja az ENSZ-tanulmány, ha a kisebbségek egy része korábbi lakóhelyén marad. A különböző okoknál fogva mégis a területükön maradt kisebbségeket a kitelepítéssel érintett államok (Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország) azonban nem kötelesek különleges elbánásban részesíteni, miután az államoknak joguk lett volna – mondja az ENSZ-tanulmány – teljes egészében kitelepíteni őket.

2.4. *A clausula rebus sic stantibus*

A nemzetközi szerződések szokásos megszűnési módjai után az ENSZ-tanulmány ahhoz a szerződés-megszűnési módhoz folyamodik, amely a nemzetközi jog tudományában és gyakorlatában hosszú idők óta viták keresztjében áll. Tartózkodik továbbá attól, hogy egy általánosan érvényes definíciót fogalmazzon meg, csupán megállapítja a következőket:

¹²² Ua., mint fentebb, 34. o.

¹²³ Ua., mint fentebb, 34. o.

¹²⁴ Ua., mint fentebb, 36. o.

¹²⁵ Ezt az elvet az 1969. évi bécsi szerződés a nemzetközi szerződések jogáról már a nemzetközi jog tétele szabályaként konstruálja meg. Az 1950-es ENSZ-tanulmány utal arra a kodifikációs munkára, amely a Nemzetközi Jogi Bizottság keretében már akkor megindult.

„A nemzetközi jog elismeri azt, hogy némely esetben egy szerződés megkötése idején fennálló körülmények utóbb bekövetkezett lényeges megváltozása a szerződés megszűnéséhez vezethet. Ilyen esetben az érintett kormányok hivatkozása nyomán érvényesülhet a clausula rebus sic stantibus elv [...], bár igen szűk körben és csak megszorító feltételek mellett, olyannyira, hogy az elv alkalmazása nem főszabály-nak, hanem csak kivételes esetnek tekinthető.”¹²⁴

Az 1950-ben készült tanulmány a clausula rebus sic stantibus elvben még olyan fikciót lát, amely szerint a klauzula a felek által a szerződéskötés alkalmával minden esetben szem előtt tartott hallgatólagos feltétel, amelyre a szerződéskori körülmények lényeges megváltozása miatt az a fél hivatkozhat, akire e változások súlyosabb terheket rónának.¹²⁵ A szerződés megszüntetését követelő fél azonban nem jogosult nyomban végleges és kötelező hatállyal egyoldalúan minősíteni a változásokat, hanem el kell nyernie a többi szerződő fél hozzájárulását is:

„úgy tűnik, nem mentesítheti magát egyedül, saját elhatározásából. Meg kell szereznie a többi szerződő fél hozzájárulását.”¹²⁶

Az ENSZ- tanulmány több olyan körülményt vesz szemügyre, amelyekben az első világháború – tehát a szerződések megkötése – óta bekövetkezett változások hivatkozási alapként szolgálhatnak a klauzula alkalmazására.

- a) Egy ilyen körülmény a Nemzetek Szövetségének mint a kisebbségvédelem garáncijának a felbomlása. E tény nagymértékben csökkenti az egész rendszer értékét, és emiatt lényeges változásnak minősül:

„Ennek a garanciának a megszűnése, miközben nagymértékben csökkenti a rendszer értékét, egyszersmind figyelemre méltó fontossággal rendelkező új tényezőt is létrehoz.”¹²⁷

Az ENSZ-tanulmány ezen állításával szembehelyezhető legkézenfekvőbb érv, hogy a szerződő felek a szerződések megkötésekor a garancia gyakorlását csak és kizárólag a kötelezettségek végrehajtása, illetve a végrehajtás ellenőrzése céljából ruházták a Nemzetek Szövetségére. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a Nemzetek Szövetsége önmaga nem volt szerződő fél.

- b) Egy másik körülmény – amely a tanulmány szerint a rebus sic stantibus klauzulára való hivatkozást megalapozza – a kisebbségvédelmi rendszer két világháború közötti eredménytelen működése. A béke tartósságát és a nemzetek kölcsönös egyetértését – mint a kisebbségvédelmi rendszer legfőbb célját – nem sikerült elérni. A második világháború után az államok egy része felismerte, hogy a területükön élő egyes kisebbségek valódi veszélyforrást jelentenek, és igyekeztek – a korábbi kisebbségvédelem elveivel össze nem egyeztethető módszerekkel: lakosságcsere-vel, ki- és áttelepítésekkel – nemzetiségeiktől megszabadulni. Azon országokban,

¹²⁶ UN-Doc. E/CN.4/367, 37. o.

¹²⁷ Ua., mint fentebb 39. o.

ahol ilyen eszközökhöz nem folyamodtak, a kisebbségeknek be kell érniük az emberi jogok általános biztosítása által nyújtott védelemmel. A kisebbségek területi államai pedig nem tehetik ki magukat a Nemzetek Szövetsége megszűnésével párhuzamosan felerősödő, a kisebbségek anyanemzetei részéről őket fenyegető veszélynek: az ENSZ mint a Nemzetek Szövetsége általános jogutóda alkalmas lehetett volna arra, hogy a garanciát továbbvigye.

- c) További körülményként a tanulmány azt veszi szemügyre, vajon az emberi jogok védelmének, valamint a diszkrimináció tilalmának az ENSZ Alapokmányában való alapvető szintű említése nem teszi-e lehetővé a rebus sic stantibus klauzúrára való hivatkozást. Ennek során arra a következtetésre jut, hogy az állam összes állampolgárára vonatkozó emberi jogi védelem átfogja a speciálisnak, kivételesnek minősülő kisebbségvédelmi szabályozást. A két rendszer egymáshoz való viszonyáról azonban nem tesz említést.

„[...] az emberi jogok tiszteletben tartása és a diszkrimináció tilalma általános érvényű elvek, míg a kisebbségvédelmi rendszer kivételes természetű rezsím, melyet az államoknak csak egy szűkebb köre alkalmaz.”¹²⁸

Az ENSZ-tanulmány utolsó mondatával azonban kénytelen vagyok egyetérteni:

„Áttekintve tehát a helyzet egészét, meg kell állapítani, hogy 1939 és 1947 között a körülmények összességükben oly mértékben változtak meg, hogy – általánosan megfogalmazva – a rendszert megszüntnek kell tekinteni.”¹²⁹

A kisebbségvédelmi rendszer, egészében véve, a lényegesen megváltozott körülmények összessége miatt már nem alkalmazható, és ezért a clausula rebus sic stantibus alapján megszűntnek tekinthető. Ez az érv sokkal elfogadhatóbb, és a valósághoz közelebb álló, mint az a próbálkozás, amelyet az ENSZ-tanulmány az egyes körülmények egyenkénti vizsgálatával végzett annak bizonyítására, hogy az említett körülmények egyenként, önmagukban is megalapozzák – a rebus sic stantibus klauzula alapján – a szerződéses kötelezettségek megszűnését.

2.5. A tanulmány végkövetkeztetései

A munka második részét teljes egészében a konkrét szerződések hatályának egyenkénti vizsgálata teszi ki. A végeredmény a következő:

- Az Albánia, Litvánia, Lettország, Észtország és Irak által tett deklarációk felfüggesztődnek mindaddig, amíg az ENSZ kifejezetten át nem vállalja a Nemzetek Szövetségének ebbéli feladatát.¹³⁰
- A második világháború után békeszerződések által kötelezett államok korábbi kötelezettségei megszűnnek, amennyiben az új békeszerződésekbe sem kisebbségvédel-

¹²⁸ Ua., mint fentebb 41. o.

¹²⁹ Ua., mint fentebb, 71. o.

¹³⁰ Ua., mint fentebb, 47–51. o.

¹³¹ Ua., mint fentebb, 52. és köv. o.

mi záradékot, sem olyan nyilatkozatot nem vettek fel, amely a korábbi kötelezettségek fenntartását elismerné. Bulgáriáról, Magyarországról és Romániáról van szó.¹³¹

- Lettország, Észtország és Litvánia kötelezettségei továbbá azért is tekinthetők megszűntnek, mivel a Szovjetunióhoz való csatlásukkor – szovjet felfogás szerint – nem következett be a kötelezettségek teljes jogutódlása, és a körülmények ilyen lényeges megváltozása megalapozza a rebus sic stantibus klauzulára való hivatkozást. Ugyanezt a bizonyítási módszert alkalmazta az ENSZ-tanulmány Danzig és Lengyelország értékelésekor.
- Magyarország, Lengyelország és Csehszlovákia esetében – vagyis ott, ahol a potsdami megállapodás értelmében kitelepítésekre került sor – „oka fogott” szolgáltatásokról lévén szó, a kisebbségvédelmi kötelezettségek megszűntek, miután a védendő személyek megszűntek az adott ország állampolgárai lenni. A potsdami megállapodás jogszerűségéről az ENSZ-tanulmány nem nyilatkozik.
- Hatályban lévőnek minősíti Törökország kötelezettségeit, az Állandó-szigetekre vonatkozó finn–svéd megállapodást, valamint Görögország Törökországra vonatkozó kötelezettségeit.
- A megvizsgált szerződések zömére nézve az ENSZ-tanulmány elfogadta a clausula rebus sic stantibus elv alkalmazhatóságát.¹³²

Az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága eddig tárgyalt tanulmánya záró megjegyzéseiben nyilvánította az emberi jogok mindenhatóságába vetett hitét,¹³³ és ezzel olyan hibát követett el, melynek kiküszöbölése még most – a 21. század elején – is javában tart.

¹³² A legtöbb szerző, aki a tanulmány elemzésére vállalkozott, ezt a megállapítást tudomásul vette, és egyetértett vele, illetve a korábban született vélemények maguk is számításba vették a rebus sic stantibus klauzula alkalmazását. Ezek: Doebling, Karl: *i. m.* 538. o.; Feinberg, N.: The legal validity of the undertakings concerning minorities and the clausula rebus sic stantibus, in: *Studies in International Law*, Jerusalem, 1979, 17–54. o.; Kunz, J. L. *i. m.* 89–95. o., ill. szintén Kunz: The Present Status of the International Law for the Protection of national Minorities, *AJIL* 48 (1954), 282–287. o.; Renouf, Alan: International Law-League of Nations-The present Force of the Minorities Treaties, in: *The Canadian Bar Review* 28 (1950) 804–813; Kloss, Heinz: Die Vereinten Nationen und das Problem der nationalen Minderheiten, *Europa Ethnica* 1967/1, 98–99. o.; Frydas, Aristos: Validité des traités minoritaires conclus après la première guerre mondiale, *Revue Hellénique de Droit International* 1952, 60–63. o.

¹³³ Ua., mint fentebb, 70–71. o., Final Observations.

Az ENSZ és a kisebbségek védelme¹

The UN and the Protection of Minorities

The protection of minorities under international law has not been realised in the second part of the 20th century because of the lack of actual undertakings and an effective enforcement system. However, the traditional conception of the law expects the power to not only accept legal norms but also enforce its will should this become necessary.

A kisebbségekre vonatkozó nemzetközi szabályozás jogi jellege

A kisebbségekre vonatkozó nemzetközi szabályok két típusát alkotják a kisebbségeket érintő megkülönböztetés tilalmát tartalmazó és a kisebbségi jogokat támogató nemzetközi normák. E két terület közül az államok számára konkrétabb kötelezettségeket inkább a diszkrimináció különböző fajtáit tárgyaló nemzetközi szabályok között találhatunk.

A másik szabályozási kör – a kisebbségek nemzetközi védelmét támogató szabályok – jogi jellegét jól szemlélteti a következő meghatározás (még ha az talán nem is érvényes a nemzetközi jog egészére): „a nemzetközi jog bizonytalan szabályok alkotta test [mely érdekes] a politikatudósok figyelmére és a jog iránt egyébként nem nagyon érdeklődő joghallgatók szórakoztatására.”² A kisebbségek különleges védelmét támogató jogszabályok közül szinte valamennyi besorolható a 'soft law' valamely kategóriájába. A fogalom egy olyan, sokak által jog alattinak tekintett jelenségre utal, ahol a jogalkotó éppen a jogi norma kikényszeríthetőségét nem biztosítja. (Ezzel kapcsolatosan említhető, hogy találhatunk olyan véleményeket is, melyek szerint a jog vagy kötelező, vagy pedig nem létezik.) E területhez sorolják a nemzetközi szervezetek jogi kötelező erővel nem rendelkező határozatait, s a kötelező erővel rendelkező megállapodások bizonytalan normatív tartalmú, szabadon értelmezhető rendelkezéseit.³ A kisebbségek védelmét támogató nemzetközi dokumentumok jogi természetéből ered, hogy azok a diszkrimináció tilalmára vonatkozó szabályoktól eltérően általában nem kínálnak lehetőséget az általuk biztosított jogok nemzetközi szankcionálhatóságára.

Talán Kardos Gábornak az emberi jogok belső és nemzetközi fejlődését szemléltető megállapítása adhat okot a bizakodásra azoknak, akik a kisebbségeket érintő problémák megnyugtató rendezését a nemzetközi jogtól várják. „Kezdetben volt – a deklaráció!”⁴ A szerző arra utal, hogy eleinte az egyes nemzeti jogrendszerek is ebben a formában foglalták össze az emberi jogokat (például az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata vagy a Virginiai Nyilatkozat), de nyilatkozattal vette kezdetét az emberi jogok nemzetközi védelme is (ENSZ Emberi Jogok Egye-

¹ A tanulmány az NKFP 5/014 sz. kutatás jogi alprogramjának keretében készült.

² Kardos Gábor: *Emberi Jogok egy új korszak határán*; Budapest, 1995. uo. 41. p.

³ Ld. ezzel kapcsolatosan. Kardos Gábor: *Mi is az a nemzetközi soft law?* v. Nagy Károly: *Soft Law jellegű szabályok Magyarország kisebbségi rendelkezéseket tartalmazó kétoldalú szerződéseiben*; *Acta Juridica et politica*, Szeged, 2000.

⁴ Kardos Gábor: *Emberi Jogok egy új korszak határán*; Budapest, 1995. 151. p.

temes Nyilatkozata), s később a deklarációkat követték a kötelező jogi erővel is rendelkező okmányok. Legyen bár a tendencia a kisebbségekhez tartozók számára sokat ígérő, a gondolatmenethez azonban az is hozzátartozik, hogy olyan emberi jogokra is hozhatók nemzetközi jogi példák, melyek esetében a 'soft law' jellegű szabályozást nem, vagy eddig még nem követték nemzetközi jogi kötelező erővel rendelkező dokumentumok, pedig ilyen jellegű okmányok elfogadására a szabályozás megjelenése óta eltelt évtizedek során lett volna lehetőség. A szabályozás szükségessége e területen mégis állandóan jelen van, s napjainkig az államok és a nemzetközi szervezetek számos, a kérdéskört tárgyaló nemzetközi okmányt fogadtak el.

Másfelől a pusztán tény, hogy a kisebbségeket támogató dokumentumok egyáltalán létrejöttek, egy olyan nemzetközi egyetértés kialakulására utal, „mely elismeri a kisebbségek különleges igényeit, valamint a biztonságuk, önazonosságuk és életmódjuk védelmére vonatkozó kötelezettséget”.⁵ Ugyanakkor erről az egyetértésről az Emberi Jogok Európai Bírósága megjegyezte: ma még nem elég konkrét ahhoz, hogy abból következtetéseket lehetne levonni „valamely helyzetben kívánatos viselkedési normákra vagy szabályokra.”⁶

A 'soft law' jellegű megfogalmazások ráadásaként nem csupán a nemzetközi jogban jelentkezik, hanem a nemzetközi példán felbuzdulva egyes nemzeti jogrendszerek is előszeretettel alkalmaznak belső jogrendjükben a nemzetközi joghoz hasonló puha jogi megfogalmazásokat. A magyarországi Kisebbségi Törvény például nemcsak kerettörvény mivoltában emlékeztet a nemzetközi jog keretegyezményeire, de abban is, hogy a jogalkotó gyakran éppen a jogi normák végrehajtásáról nem rendelkezik. (A magyar jogalkotó az általa deklaráltan a kisebbségvédelem nemzetközi szabályozásának a részeként kezelt státustörvényt is kerettörvényként fogadta el, abban csupán elveket deklarált, melyek végrehajtását és jogi tartalommal történő megtöltését később meghozandó rendeletekre bízta.) A magyarországi példa mellett számos más ország jogrendjében is találunk hasonló puha jogi megfogalmazásokat: a cseh televízióról és rádióról szóló törvény az elektronikus médiára azt a kötelezettséget rója, hogy vegye ki a részét a cseh nemzeti öntudat alakításából csakúgy, mint a nemzeti és az etnikai kisebbségek önazonosságának erősítéséből. A lengyel törvény pedig nem követel meg többet az állami médiától annál, mint hogy vegye figyelembe a nemzeti kisebbségek és az etnikai csoportok igényeit.⁷

Az előzményekről

A kisebbségek nemzetközi védelme a Nemzetek Szövetsége égisze alatt

Az I. világháború után a Nemzetek Szövetségének gyámkodása mellett hozták létre a nemzetközi szerződéseken alapuló kisebbségvédelmi egyezményeket, melyek Kelet-Közép-Európa új határainak biztosítását tűzték célul. A létrejött kisebbségvédelmi rendszer Európa középső és keleti részére vonatkozó regionális szabályokból állt,⁸ ezek forrásai a Szó-

⁵ Chapman v. Egyesült Királyság, az ECHR 2001. jan. 18-i ítélete (27238/95) sz. ítélete, 93, 94. bekezdés

⁶ Chapman v. Egyesült Királyság, az ECHR 2001. jan. 18-i ítélete (27238/95) sz. ítélete, 93, 94. bekezdés

⁷ Idézi Az EU-csatlakozási folyamat nyomán követése: *Kisebbségek védelme*; Open Society Institute, 2001. 39. p.

⁸ Buza László: *A kisebbségek jogi helyzete, a békeszerződések és más nemzetközi egyezmények értelmében*; Bp., 1930.

vetséges és Társult Főhatalmaknak az utódállamokkal kötött kisebbségvédelmi egyezményei, a legyőzött államokkal kötött békeszerződések és az új államok képviselői által a Nemzetek Szövetsége előtt tett ünnepélyes deklarációk voltak. Az első ilyen kisebbségvédelmi rendszert felállító szerződés a szövetséges és a társult hatalmak és Lengyelország által 1919. június 29-én aláírt szerződés volt. A szerződés értelmében Lengyelország elfogadta, hogy a kisebbségeket érintő kötelezettségvállalások nemzetközi érdekű kötelezettségeket jelentenek, melyek betartását a Nemzetek Szövetsége biztosítja.⁹ (Az új államok közül Finnország nem nyilatkozatot tett, hanem „emlékiratot” nyújtott át a kisebbségek jogairól, az Åland-szigetokről pedig Svédországgal külön megállapodást kötött. A megállapodás eredményeként a szigetek döntően svéd lakossága területi autonómiához jutott.)

A kisebbségvédelmi rendelkezések magukba foglalták a nyelvhasználat szabadságát, az intézmények és iskolák fenntartásának jogát, ezeket a kisebbségvédelmi rendelkezéseket a szerződő államok alaptörvényi rangra emelték, s így a szabályozásban érintett utód-, legyőzött- vagy új államok közösleges törvényekkel nem változtathatták meg. A létrejött jogi szabályozások a Nemzetek Szövetségének védelme alatt álltak, megváltoztatásukhoz a Szövetség Tanácsa többségének a beleegyezése kellett. De már az ebben az időben megalkotott rendelkezések is tartalmaztak 'soft law' jellegű megfogalmazásokat, így a kisebbségi oktatásra vonatkozó rendelkezéseket attól tették függővé, hogy egy adott területen a kisebbség *jelentékeny arányban* lakjon, és ezeket a rendelkezéseket olyan módon kellett megvalósítani, hogy az állam a közoktatásügy területén *megfelelő könnyítéseket* engedélyezzen. A rendelkezések megtartását a Tanács ellenőrizte, a kisebbségi jogok megsértését ugyan az egyén is bejelentette, de a Tanács csak akkor tárgyalta az ügyet, ha azt valamely tagja terjesztette elő. Az előkészítő eljárás bizottság előtt folyt, mely előtt a bepanaszolt állam, hogy elkerülje a nyilvános tárgyalást, gyakran ígéretet tett a kisebbségeket ért sérelem orvoslására. Ha pedig az szükségesnek mutatkozott, az Állandó Nemzetközi Bíróság véleményét kérték ki a vitatott jogi kérdéstről.¹⁰ A döntően a két világháború között működött kisebbségvédelmi rendszer érdeme, hogy a kelet-közép-európai államokat – legalábbis elviekben – a kisebbségek érdekeit védő pozitív intézkedések meghozatalára kötelezte, a gyakorlatban pedig a kisebbségekkel szembeni nyílt fellépéstől többnyire visszatartotta a jogi szabályozás által érintett államokat.

Az ENSZ és a kisebbségek védelme

A kisebbségek megkülönböztetését tiltó nemzetközi egyezmények

1945 után az új világrend megalkotói azt az álláspontot képviselték, hogy az emberi jogok egyetemes érvényű védelme a kisebbségek számára is elegendő biztosítékot jelent. Így, ellentétben az első világháborút lezáró békeszerződésekkel, a második világháborút követő békeszerződések közül egyedül az 1947. évi olasz tartalmazott a dél-tiroli német nemzeti kisebbségre vonatkozó rendelkezéseket.¹¹ Ezt követően viszont az emberi jogok

⁹ Buergenthal *i. m.* 20. p.

¹⁰ Ld. például „Tanácsadó vélemény az albániai kisebbségi iskolákról”; P. C. I. J. Ser. A/B, N 64 (1935)

¹¹ A dél-tiroli kérdéstről az ENSZ Közgyűlése 1960-ban és 1961-ben elfogadott egy-egy határozatot, melyek felhívták a feleket, hogy a felmerült kérdéseket tárgyalásos úton rendezzék. Ezt követően kezdődtek meg a tárgyalások, melyek 1992-re vezettek eredményre.

védelmének a keretében, már az ENSZ működésének első éveiben is elfogadtak olyan kötelező jelleggel bíró nemzetközi dokumentumokat, melyek egyebek mellett a kisebbségekkel szembeni nyílt fellépés különböző formáit tilalmazták.

A népirtás büntetnének megelőzéséről és megbüntetéséről szóló, 1948-ban elfogadott és 1951-ben hatályba lépett egyezmény népirtáson „valamely nemzeti, etnikai, faji, vallási csoport, mint olyan, teljes vagy részleges megsemmisítésére irányuló szándékkal történő elkövetését” érti.¹² Az egyezmény második cikke ilyen cselekményként nevesíti: a csoport tagjainak megölését; a csoport tagjainak súlyos testi vagy lelki sérelem okozását; olyan életfeltételek ráerőszakolását a csoportra, melyek célja a csoport teljes vagy részleges fizikai elpusztulásának előidézése; olyan intézkedések tételét, amelyek célja a csoporton belül a születések meggátolása; végül a csoport gyermekeinek más csoporthoz való erőszakos átvitelét. A népirtás cselekménye az egyezmény értelmében a nemzetek jogába ütköző olyan súlyos jogsértés, amely miatt az egyéni elkövető is büntetendő. (A nemzetközi jog megsértése általában a kormányokra, s nem az egyénekre ró felelősséget a bekövetkezett károkért.) Az egyezmény ellenőrzésére vonatkozó szabályok értelmében a felelősségre vonás az ügyben érintett állam hatóságai előtt történik, erre viszont nyilvánvalóan csak demokratikus jogállamokban nyílik lehetőség, ahol kétséges, hogy a népirtást állami hatóság követné el, majd ennek elkövetését egy másik állami szerv szankcionálná. Ennek ellenére a szakirodalomban megfogalmazódtak olyan vélemények, melyek szerint a népirtás esetén az egyetemes joghatóság elve lenne alkalmazható, amely minden állam bíróságát feljogosítaná az ilyen bűncselekmények elkövetőinek a felelősségre vonására.¹³ Az egyezmény felveti annak a lehetőségét is, hogy a népirtással vádolt személyeket nemzetközi bíróság elé állítsák, de az erre hivatott bíróság mindaddig nem kezdte meg

1960-ban az Egyesült Nemzetek Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete közgyűlésének 11. ülészakán Párizsban egyezményt fogadtak el „**az oktatásban alkalmazott megkülönböztetés elleni küzdelemről.**”¹⁵ Az egyezmény első cikke megkülönböztetésen „a fajon, bőrszínen, nemen, nyelven, valláson, politikai vagy bármilyen egyéb véleményen, nemzetiségi vagy társadalmi származáson, vagyoni helyzeten vagy születésen alapuló minden olyan különbségtételt, kizárást, korlátozást vagy kedvezést ért, amelynek célja vagy következménye az oktatás terén történő egyenlő elbánás megszüntetése vagy akadályozása”. Az egyezmény hangsúlyozza, hogy az oktatásnak az emberi személyiség teljes kifejlődésére, az emberi jogok és az alapvető szabadságjogok fokozott tiszteletben tartására kell irányulnia, elő kell segítenie a megértést, türelmet és barátságot

¹² 1955. évi 16. törvényerejű rendelet a népirtás büntetnének megelőzése és megbüntetése tárgyában az 1948. évi december 9. napján kelt nemzetközi egyezmény kihirdetéséről (A Magyar Népköztársaság csatlakozási okiratának letétele az Egyesült Nemzetek Főtitkáranál 1952. január 7-én megtörtént.)

¹³ Thomas Buergenthal: *Nemzetközi emberi jogok*. Helikon, Budapest, 2001. 59. p.

¹⁴ Az intézmény elviekben 2002. április 11-én jött létre, miután a hatvanadik állam is ratifikálta a római statútumot. A Magyar Köztársaság Országgyűlése a Nemzetközi Büntetőbíróság statútumának megerősítéséről a 72/2001. (XI. 7.) OGY határozattal rendelkezett.

¹⁵ 1964. évi 11. törvényerejű rendelet az oktatásban alkalmazott megkülönböztetés elleni küzdelemről szóló egyezmény kihirdetéséről.

minden nemzet és minden faji vagy vallási csoport között (5. cikk 1/a). Az egyezmény megkülönböztetésként kezeli valamely személynek vagy csoportnak az emberi méltósággal össze nem egyeztethető helyzetbe való juttatását. Ide tartozik többek között valamely személynek vagy csoportnak alacsonyabb színvonalú oktatásban történő részvételre korlátozása is és az egyezmény által meghatározott esetekben számukra külön oktatási rendszerek vagy intézetek létesítése vagy fenntartása.¹⁶

Az egyezmény értelmében „el kell ismerni a nemzeti kisebbségek tagjainak jogát saját oktatási tevékenység folytatására, beleértve iskolák fenntartását is, valamint – az illető állam oktatási politikájától függően – saját nyelvük használatát vagy oktatását” (5. cikk c). De sietve hozzáfűzi: ez a rendelkezés nem árthat a nemzeti szuverenitásnak, s ha az állam oktatási politikája ezt nem tenné lehetővé, akkor a kisebbségi nyelv tanítását sem köteles megengedni. Az államok számára a cikk egyébként nem ír elő pozitív kötelezettségeket, így az oktatás feltételeinek megteremtése, ha a nemzeti szuverenitással összeegyeztethető, és ezt az állam oktatáspolitikája lehetővé teszi, a kisebbség tagjaira hárul.

Az egyezmény ellenőrzési mechanizmusának a keretében az államok jelentéseket kötelesek tenni arról, milyen törvényeket vagy rendeleteket fogadtak el, illetve milyen egyéb intézkedéseket foganatosítottak az egyezmény céljainak elérése érdekében.

1965-ben megszületett és 1969-ben már hatályba lépett **A faji megkülönböztetés valamennyi formájának kiküszöböléséről szóló** egyezmény, mely 1. cikkének első pontjában tiltja a „faj, szín, a leszármazás, a nemzetiség, vagy etnikai származás” alapján történő különbségtételt.¹⁷ Megkülönböztetésen olyan diszkriminációt ért, melynek célja vagy eredménye politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális téren vagy a közélet bármely más területén az emberi jogok és alapvető szabadságjogok elismerésének, egyenrangú élvezetének vagy gyakorlásának megsemmisítése vagy csorbítása.

Az államok az egyezmény értelmében kötelezettséget vállalnak a tekintetben, hogy büntetendő cselekményeknek nyilvánítják: „a faji felsőbbrendűsége vagy gyűlöletre alapozott eszmék terjesztését, a faji megkülönböztetésre való izgatást, valamint bármely faj, illetve más színű vagy más etnikai származású személyek csoportja ellen irányuló minden erőszakos cselekedetet vagy arra való izgatást, továbbá fajgyűlölő tevékenység mindenféle támogatását, annak pénzelését is beleértve.” (Ám a faji indítatásból elkövetett cselekmények szigorú büntetése sem jelent mindig – az előítéletektől átitatott társadalmakban – elegendő garanciát. Szlovákiában például a breznói járási bíróság egy ítéletében úgy döntött, hogy a romák tulajdonképpen nem lehetnek fajgyűlölő támadások címzettjei, hiszen a többségi lakossággal együtt az indoeurópai fajhoz tartoznak. (Más kérdés, hogy a sértett fellebbezését követően a másodfokú bíróság megsemmisítette az ítéletet).¹⁸

¹⁶ Az egyezmény értelmében az „oktatás” szó az oktatás összes fajtáira és fokozataira vonatkozik, és kiterjed az oktatásban való részvétel lehetőségére, az oktatás színvonalára és minőségére, valamint a tanulmányok folytatásának feltételeire is.

¹⁷ 1969. évi 8. törvényerejű rendelet *A faji megkülönböztetés valamennyi formájának kiküszöböléséről New York-ban 1965. december 21-én elfogadott nemzetközi egyezmény kihirdetéséről* (A Magyar Népköztársaság megerősítő okiratának letétele New York-ban 1967. május 4-én megtörtént.)

¹⁸ A bíróság ítéletét ismerteti Halász Iván: *A romák jogi helyzete Szlovákiában* (kézirat), Budapest, 2002. 20. p.

Az államok az egyezmény értelmében ígéretet tesznek arra, hogy „törvényellenesnek nyilvánítanak és betiltanak minden olyan szervezetet, valamint szervezett és minden egyéb propagandatevékenységet, amely a faji megkülönböztetést előmozdítja, vagy arra izgat, az ilyen szervezetekben vagy tevékenységben való részvételt pedig törvény által büntetendő cselekménynek tekintik.”

A részes államok kötelezettséget vállalnak hatékony intézkedések meghozatalára „különösen az oktatás, nevelés, kultúra és tájékoztatás területén, abból a célból, hogy a faji megkülönböztetésre vezető előítéleteket leküzdjék és a nemzetek és a faji vagy etnikai csoportok közötti megértést, türelmességet és barátságot előmozdítsák” (7. cikk).

Az egyezményben foglalt kötelezettségek ellenőrzésére a felek létrehoztak egy bizottságot (Bizottság a Faji Megkülönböztetés Megszüntetéséért, CERD), melynek tizennyolc különböző állampolgárságú tagját titkos szavazással négy évre választják. A Bizottság megvizsgálja a tagállamok által benyújtott jelentéseket, melyekben a felek beszámolnak az általuk fogantatott törvényhozói, igazságszolgáltatási, közigazgatási és egyéb intézkedésekről. A Bizottság a tevékenységéről a főtávkáron keresztül évente jelentést tesz a közgyűlésnek, valamint a részes államoktól kapott tájékoztatások és jelentések vizsgálata alapján javaslatokat és általános ajánlásokat tehet. A bizottság hatáskörébe tartozik az egyéni panaszok kivizsgálása is, ha azt az érintett állam külön nyilatkozattal elfogadja.

A bizottság napjainkig a jelentések vizsgálata során számos ország tekintetében kifogásolta például a romákat érő bánásmódot. Spanyolország kapcsán megállapította, hogy a kormány cigány felzárkóztatási programja pozitív eredményekről számol be ugyan, de a testület tagjait az is érdekelné, miként mérhetők ezek az eredmények.¹⁹ A testület bírálatlaltal illette Olaszországot is, amiért nem lépett fel kellő szigorral az afrikai eredetű idegenek vagy romák elleni támadások elkövetőivel szemben.²⁰ A bizottság megállapításai szerint Olaszországban sok roma – akiket, többségük letelepedett életmódja ellenére a kormánytisztviselők nomádoknak neveznek – fallal vagy kerítéssel körbevett, a városközponttól, iskoláktól és közszolgáltatásoktól távol eső területen felállított, az alapvető egészségügyi követelményeket sem kielégítő táborokban kénytelen élni. Szlovénia kapcsán viszont a bizottság azt találta aggályosnak, hogy kiemelt jogi védelmet az országban élő kisebbségek közül csak a magyar és az olasz kisebbségi csoportok élveznek.²¹

Az 1966-ban elfogadott és 1976-ban hatályba lépett **Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya** értelmében, a dokumentumban nevesített jogokat: „fajra, nemre, nyelvre, vallásra, politikai vagy bármely más véleményre, nemzeti vagy társadalmi származásra” tekintet nélkül biztosítani kell. Az okmányba foglalt gazdasági, szociális, kulturális jogok különösen fontosak lehetnek például a roma kisebbséghez tartozók számára, hiszen ők az európai társadalmakban amellelt, hogy kisebbségben élnek, többnyire a társadalom szociálisan hátrányos csoportjaihoz tartoznak. Az Egyezségokmány pedig többek között olyan jogokat nevesít, mint a munkához való jog, a megfelelő munkafeltételekhez való jog, a szociális biztonsághoz való jog, a megfelelő életszínvonal biztosítása

¹⁹ Committee on Elimination of racial Discrimination takes up of Spain [08 March 1996] RD/860

²⁰ Committee on Elimination of Racial Discrimination: Olaszország. 07604/99 CERD/C/304/Add.68. (Záró megállapítások/Megjegyzések), 9. bekezdés

²¹ A Bizottság a Faji Megkülönböztetés Megszüntetéséért záró megállapításai: Szlovénia. 2000. augusztus 10. A/55/18, 237–251. p.

vagy akár az egészséghez való jog. E jogok deklarálásától azonban önmagában nem túl sok várható, a második generációs jogok ugyanis általában nem alanyi jogok, azaz peres úton nem érvényesíthetők, s megvalósításuk kapcsolatban van az államok teherbíró képességével. Így az egyezségokmány értelmében a részes államok csupán arra vállalnak kötelezettséget, hogy anyagi lehetőségeiknek megfelelően fokozatosan biztosítják e jogok teljes gyakorlását. Az egyezségokmány „végrehajtásának” az ellenőrzésére létrehozták a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Bizottságát, e testület szerint minden részes államnak kötelessége, hogy biztosítsa valamennyi jog „legalább minimális, alapvető szintjének kielégítését”.²²

A már említett és egyéb, most nem tárgyalt egyezmények, ha mást nem is, de a világszervezetnek azt a szemléletét mindenképpen tükrözik, hogy a kisebbségek nyílt diszkriminációja az emberi jogok nemzetközi védelmének korában elfogadhatatlan. A diszkrimináció tilalmának tiszteletben tartása amúgy is az emberi jogok védelmének egyik alappillére, melynek tiszteletben tartása minden jog tekintetében kötelezi az államokat.

A kisebbségek védelmét támogató ENSZ-dokumentumok

1947-ben az ENSZ Emberi Jogok Bizottsága **A diszkrimináció megakadályozásával és a kisebbségek védelmével foglalkozó albizottság**ot alapított. Az albizottságnak a földrajzi arányosság elvére tekintettel választott 26 tagja elvileg függetlenként, s nem állama képviselőjeként vesz részt a testület munkájában.²³ Az Albizottság részt vett az ENSZ keretében elfogadott, a kisebbségek védelmét támogató dokumentumok kidolgozásában. 1999-ben a Gazdasági és Szociális Tanács megváltoztatta az Albizottság elnevezését, s annak új elnevezéséből „*Albizottság az emberi jogok támogatására és védelmére*” már kimaradt a kisebbségekre utaló jelző.

A kisebbségeket támogató nemzetközi jogi szabályozás az 1966-ban elfogadott s 1976-ban hatályba lépett **Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának** 27. cikkével jelent meg. E cikk az Egyezségokmány 26. cikkébe foglalt diszkrimináció tilalmán túllépve kinyilvánította a következőket: „Olyan államokban, ahol etnikai, vallási vagy nyelvi kisebbségek élnek, az ilyen kisebbségekhez tartozó személyektől nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy csoportjuk más tagjaival együttesen saját kultúrájuk legyen, hogy saját vallásukat vallják és gyakorolják, vagy hogy saját nyelvüket használják.”²⁴ (A hivatalos szöveget ratifikáló magyar jogszabály az etnikait felcserélte a nemzeti jelzővel.)

²² Buergenthal *i. m.* 55. p.

²³ Az Albizottság hét tagja afrikai államokból, öt tagja ázsiai, öt latin-amerikai, három a kelet-európai államok közül, hat pedig Nyugat-Európából és más államokból kerül ki.

²⁴ 1976. évi 8. törvényerejű rendelet az Egyesült Nemzetek Közgyűlése XXI. ülészakán, 1966. december 16-án elfogadott Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya kihirdetéséről (A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa megerősítő okiratának letétbe helyezése az Egyesült Nemzetek Főtitkáranál 1974. január 17-én megtörtént. Az Egyezségokmány a 49. cikk 1. bekezdése értelmében 1976. március 23-án lépett hatályba.)

²⁵ A kisebbségek fogalmát a nemzetközi jogban általában nem definiálják, ennek ellenére léteznek különböző tervezetek a fogalom meghatározására, ilyen például a Capotorti professzor által megalkotott definíció is. Ld. ezzel kapcsolatosan Capotorti, F.: *Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religions and Linguistic Minorities*, UN Doc E/CN.4/Sub. 2/384/Rev. 1.

Az e cikkben is szereplő etnikai, nyelvi, vallási jelzők egymás mellett történő szerepeltetésével a nemzetközi dokumentumok általában azt kívánják elkerülni, hogy állást kelljen foglalni abban a kérdésben, melyik is vonatkozzon egy adott kisebbségre.²⁵ Minden kisebbségre egyaránt alkalmazható jogi szabályozási rendet ugyanis nehezen lehetne találni, hiszen az élet a szabályozási módok sokaságára kínál lehetőséget, és sokszínűségében ritkán ismétli önmagát. A kisebbségi jogi szabályozás pedig ily módon, éppen a különböző etnikumok egymástól eltérő volta miatt a diszpozitív jogi szabályozást igényli. Másrészt e három jelző együttes használatával számos állam – akik amúgy elismerik a nemzeti kisebbségek létezését – arra törekedett, hogy a „nemzeti”, „nemzetiségi” jelző ne kerüljön be a megújuló nemzetközi jogi szabályozásba, mivel azt igen közel állónak érezték a nemzet fogalmához.²⁶ A nemzeteket vagy népeket pedig a nemzetközi jog értelmében megilleti az önrendelkezés joga. Így ezeket a fogalmakat igyekeztek a veszélytelenebbnek tűnő etnikai, vallási vagy nyelvi kisebbségek megjelöléssel helyettesíteni.

A 27. cikk révén a kisebbségi jog megjelent az egyetemes nemzetközi jog szintjén, s mivel azt más egyetemes szintű, jogi kötelező erővel is rendelkező dokumentumok nem követték, ez az egy, igaz, bővített, mondat napjainkig a kisebbségvédelem alap- és keret-szabályát jelenti. E rendelkezés a kisebbségi jogokat individuális természetű jogokként kezeli, de utal a kisebbségi közösség létezésére is. Mégis, a kisebbségi csoport említése ellenére, a 27. cikk és az ezt követő nemzetközi jogi dokumentumok sem adnak a kisebbségi közösségnek jogokat, hanem nyelvi és jogi leleménnyel élve a közösséghez tartozó személyek egyéni és együttes jogosítottságáról beszélnek.

Az Egyezségokmány első generációs emberi jogi okmányként viszont csupán negatív állami kötelezettségvállalást tartalmaz, s az állam e cikk szövegszerű értelmezése szerint pozitív intézkedések meghozatala helyett csupán tűrni köteles, amikor a kisebbségekhez tartozó személyek gyakorolják saját kultúrájukat, vallásukat, nyelvüket. Azaz az állam nem köteles például kisebbségi iskolákat létesíteni, vagy közhatalmi jogosítványokat átruházni a kisebbségi szervezetekre. A 27. cikk jelentősége abban kereshető, hogy általa egy egyetemesen kötelező nemzetközi dokumentumban megjelent az a szemlélet, melynek értelmében a kisebbségekhez tartozó személyek részére nem elegendő általános emberi jogi védelmet biztosítani, hanem emellett – az emberi jogok védelmének keretében – bizonyos többletjogokban is részesülniük kell.

Az Egyezségokmány ellenőrzésére hivatott Emberi Jogi Bizottság hatáskörébe tartozik az okmányban előírt jelentéstételi rendszer, valamint az államközi panaszmechanizmus működtetése és az egyéni panasz eljárás lefolytatása a fakultatív jegyzőkönyv szerint. Ez utóbbit olyan államok ellen lehet indítani, akik megerősítették a jegyzőkönyvet. (Az államközi panaszról általánosságban is elmondható, hogy az államok gyakorta vonakodnak eljárást indítani más állam ellen, tudva, hogy az esetleg rontana a két állam közötti kapcsolatokon.) Az egyéni panasz eljárás során eddig kb. két tucat, a kisebbségeket érintő ügygel foglalkozott a testület, ezekben többnyire a 27. cikkhez kapcsolódó jogsértés képezte a vita tárgyát. Az Emberi Jogi Bizottság például a Lovelace-ügyben a követ-

²⁵ Így amikor végül elkötelezték magukat a kisebbségek nemzetközi védelme mellett, a nemzeti szócska használatát akkor is igyekeztek elkerülni. (Ma a nemzetközi jog egyik alapelvének tekintik a népeket és nemzeteket megillető önrendelkezés jogát, melyet Wilson 14 pontjára vezetnek vissza. Azt azonban, hogy mit kell a népen vagy a nemzeten érteni, azt nem határozzák meg.)

²⁷ Idézi Kardos Gábor: *Emberi jogok egy új korszak határán*; Budapest, 1995. 36. p.

kező, a kisebbséghez tartozást determináló szempontokat emelte ki: a születést, a nevelkedést, a kisebbségi közösséggel fenntartott kapcsolatokat és az ennek folytatására irányuló szándékot.²⁷ (A Lovelace-ügyben az Emberi Jogi Bizottság megállapította, hogy Kanada állam megsértette a 27. cikket. Az ügy előtörténete: egy indián nő nem indiánhoz ment férjhez, majd elvált, s nem térhetett vissza a rezervátumba. A rezervátumon kívül pedig nem létezett más hely, ahol csoportja más tagjaival együttesen saját kultúráját gyakorolhatta volna, vagy saját nyelvét használhatta volna.)²⁸

A Bizottság gyakorlata tette egyértelművé, hogy az Egyezségokmány által biztosított jogokat a kisebbségek valamennyi tagjának biztosítani kell, s azok nem csupán az adott állam polgárait illetik meg.²⁹ Ezzel szemben Európában azoknak az államoknak a többsége – akik a kisebbségek létét amúgy elismerik – a kisebbségi jogokat inkább csak a kisebbségekhez tartozó állampolgárookra alkalmazza, de a külföldiekre, menekültekre, hontalanokra nem terjed ki a hatálya.³⁰ Ez utóbbi szemlélet annál is problematikusabb, mivel a nemzetközi jog szabályainak értelmében viszont minden állam szuverén módon dönt arról, kiket vesz fel állampolgársági kötelékébe. Georg Brunner véleménye értelmében a kisebbségi státus megtagadása így talán csak abban az esetben lenne nemzetközi jogilag bírálható, ha az állam azt egy „öshonos” népcsoportjától tagadná meg.³¹ (Azt persze, hogy mit ért az „öshonos” kifejezésen az állam, gyakorlatilag kisebbségi politikájának függvényében szabadon határozza meg.)

Az Egyezségokmány elfogadását követően majd két évtizedet váratott magára a következő kisebbségi jogokkal foglalkozó ENSZ-dokumentum, a „**Nyilatkozat a nemzeti vagy etnikai, vallási vagy nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek jogairól**” (1992) megalkotása.³² A deklaráció a nemzetközi közösség első próbálkozása volt a tekintetben, hogy önálló dokumentumban tegyen hitet a kisebbségi jogok védelmének szükségessége mellett. (A Nyilatkozatot ENSZ közgyűlési határozat formájában, azaz jogi kötelező erővel nem rendelkező dokumentumként fogadták el.) A deklaráció összeköti a kisebbségek védelmét az emberi jogok védelmével, s hangsúlyozza a kisebbségvédelem fontosságát az államok politikai és társadalmi stabilitása szempontjából. A Nyilatkozat javasolja a kisebbségekhez tartozó személyek kulturális, társadalmi, vallási, gazdasági és közéletben való részvételéhez, a határokon átnyúló kapcsolattartáshoz, saját szervezetek létesítéséhez való jogának elismerését. Majd a „soft law” jellegű dokumentumokat jellemző nagyvonalúsággal fogalmazza meg a pozitív diszkrimináció elvét, amikor kijelenti: a dokumentumban

²⁸ A Kitok-ügyben a lapp közösség egy tagjától érkezett panasz alapján a bizottság megállapította, hogy ahol a gazdasági tevékenység szabályozása egy közösség kultúrájának döntő fontosságú része, annak az egyénnel szembeni alkalmazása a 27. cikk körébe tartozik.

²⁹ Ez a felfogás az Európán kívüli helyzetet is tükrözi, Kanadában például a bevándorolt, nem asszimilálódott népcsoportokat is kisebbségnek tekintik.

³⁰ Számos EU-tagállam pedig – köztük Franciaország és Görögország – még a kisebbségek létét sem ismeri el.

³¹ Ld. ezzel kapcsolatosan Georg Brunner: Az Európai Unió kisebbségpolitikája és a nemzetállami törvényhozás. Magyar Jog 2002/3 129–135. pp.

³² G. A. Resolution 47/135. Ld. a dokumentum szövegét magyarul Mavi Viktor (szerk.): *Nemzetközi okmányok gyűjteménye*; Emberi Jogok Magyar Központja, 1993. A dokumentummal foglalkozik például a következő munka. Phillips, A. – Rosas, A. (eds.):

foglalt jogok teljes és tényleges élvezetét kell biztosítani, s megfelelő feltételeket kell teremteni a kisebbségek önazonosságának és fejlődésének a biztosítása érdekében. Megemlíthető az amúgy is 'soft law' Nyilatkozat bizonytalan jogi tartalmú megfogalmazásai közül, hogy a területi állam a lehetőségek függvényében tesz megfelelő intézkedéseket az anyanyelvi oktatás biztosítására, és esetleg bátorítja azokat a kezdeményezéseket, melyek a kisebbségek történetének, hagyományának, kultúrájának a megőrzésére irányulnak.

A Nyilatkozat 2. cikkének 3. pontja említi a kisebbségekhez tartozó személyek autonómiához való jogát, ők a cikk értelmében jogosultak: „a nemzeti jogszabályokkal nem összeegyeztethetetlen módon hatékonyan részt venni a nemzeti és – megfelelő esetben – a regionális szintű döntésekben, amelyek arra a kisebbségre vonatkoznak, amelyhez tartoznak, illetve azokra a területekre, amelyen élnek.” E megfogalmazás viszont nem mond annál többet, minthogy elismeri a kisebbségekhez tartozó személyek autonómiához való jogát, ha ennek gyakorlását nemzeti jogszabályok amúgy már lehetővé tették. Az autonómiához való jog említéséből esetleg még az következhet, hogy annak a gyakorlatba történő átültetését a nemzetközi közösség bátorítja.

A dokumentum érdemének a pozitív állami szerepvállalásra utaló kitételeket tekintik, melyek értelmében a közhatalomnak bizonyos területeken a kisebbségek védelme érdekében be kell avatkoznia a társadalom működésébe.

A Nyilatkozat kapcsán említést érdemel az ENSZ Kisebbségi Munkacsoportjának a tevékenysége, mely bár a jogi kötelezettségvállalások hiányában nem tekinthető ellenőrző testületnek, mégis feladata a dokumentum sorsának nyomon követése, valamint a nemzeti, regionális vagy univerzális szinten elért eredmények és problémák figyelemmel kísérése.³³ A testület munkájában részt vevő államok delegáltjai általában a kisebbségekkel foglalkozó jogszabályait és egyéb intézkedéseiket ismertetik, az ott szintén megjelenő kisebbségi szervezetek képviselői pedig inkább a szabályozások hiányosságaira mutatnak rá.³⁴ (A Kisebbségi Munkacsoport létrehozását az Albizottság javaslatára az Emberi Jogok Bizottsága még 1995-ben engedélyezte.) E szervezet tevékenysége annál is inkább figyelemre méltó, mivel napjainkban ez az egyetlen olyan az ENSZ égisze alatt működő testület, melynek kizárólagos szerepe a kisebbségi jogok érvényesülésének a vizsgálata.

A kisebbségek védelmét támogató ENSZ-dokumentumokkal kapcsolatban megemlíthető az ENSZ egyik szakosított szervezetének a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet³⁵ 1989. évi **169. számú Egyezménye**, mely a független államokban élő őshonos és törzsi népek jogairól rendelkezik. (Az egyezmény feltehetően az önrendelkezési jogra utalva megállapítja: a „nép” fogalmát nem lehet oly módon értelmezni, hogy ahhoz a nemzetközi jog alapján jogok kapcsolódhatnak.) A dokumentum egyebek mellett megállapítja, hogy a honos népeknek részt kell venniük az őket közvetlenül érintő területfejlesztési politikák és tervek

³³ A Kisebbségi Munkacsoport szervezetileg az Albizottsághoz kapcsolódik, öt tagját, tekintettel a méltányos földrajzi megoszlás elvére, az Albizottság tagjai közül választják.

³⁴ Ld. a témával kapcsolatosan Böszörményi Jenő: Az ENSZ Kisebbségi Munkacsoportja. *Acta Humana* 44–45. sz. 30–43. p.

³⁵ A Nemzetközi Munkaügyi Szervezetet (ILO) még 1919-ben hozták létre a Nemzetek Szövetsége társult intézményeként. A szervezet túlélte a Nemzetek Szövetségét és egy 1946. évi egyezmény értelmében az ENSZ-szel társult viszonyban levő szakosított intézmény alakult át.

elkészítésében, illetve azokon a területeken, ahol hagyományosan élnek, rendelkezhetnek a természeti erőforrások és a föld tulajdona felett. (Utóbbit viszont az egyezmény – a puha jogi megfogalmazások miatt – gyakorlatilag az államok jóindulatától teszi függővé.)

Az eddig tárgyalt, a kisebbségek védelmét támogató nemzetközi dokumentumok jelentősége talán abban a felismerésben rejlik, hogy az univerzális nemzetközi jogban elfogadottá vált az a nézet, mely szerint a kisebbségeket érintő kérdésekkel a nemzetközi szintén foglalkozni kell. Ennek ellenére a kisebbségek nemzetközi jogi védelme egyelőre még inkább papíron létezik, mivel hiányoznak a konkrét kötelezettségvállalások és az azok kikényszerítéséhez szükséges hatékony végrehajtási rendszer. A hagyományos értelemben vett jogfelfogás pedig a jogalkotó hatalomtól nem csupán jogi normák elfogadását várja el, hanem azt is, hogy ha szükséges, érvényre juttassa akaratát. Ez utóbbi követelménynek a kisebbségeket védő jelenlegi nemzetközi szabályok aligha felelnek meg.

Zoltán András

A krakkói nyomdászat és a magyar művelődés

(Rola krakowskich drukarzy w kulturze węgierskiej – Die Rolle des krakauer Druckwesens in der ungarischen Kultur – A krakkói nyomdászat szerepe a magyar művelődésben. Wstęp napisala – Text – A tanulmányt írta V. Ecsedy Judit. Bibliografię opracowali – Bibliographie – A bibliográfiát összeállította P. Vásárhelyi Judit, Dörnyei Sándor, Kertész Balázs. Budapest, Balassi Kiadó, 2000. 400 + 16 p. [ill.]

A millennium évének maradandó értékei közé tartozik egy szép kiállítású háromnyelvű kötet, amelynek magyar címe: *A krakkói nyomdászat szerepe a magyar művelődésben*. A másik két nyelv, amelyen párhuzamosan olvasható az idevágó ismeretanyag, a lengyel és a német, így a közvetlenül érdekelt két kultúra mellett a szélesebb közép-európai olvasóközönség is tájékozódhat az európai művelődésnek arról a nem mindennapi epizódjáról, hogy a nyomtatott magyar szó születése a szomszédos Lengyelország akkori fővárosához, Krakóhoz kapcsolódik. A Balassi Kiadónál 2000-ben megjelent reprezentatív kötet létrejöttét a *Krakkó 2000* program keretében a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma támogatta, útját Kovács István költő és történész, az akkori krakkói magyar főkonzul egyengette.

A kötet bevezető írásként V. Ecsedy Judit *A krakkói nyomdászat szerepe a XVI. századi magyar művelődésben* című tanulmánya világítja meg azt a szerepet, amelyet a krakkói nyomdászat töltött be a XVI. századi magyar művelődésben. Itt jelent meg 1527-ben a két első, magyar nyelvű szöveget is tartalmazó nyomtatott könyv (latin nyelvű könyvek lengyel és magyar értelmezésekkel), majd 1533-ban az első teljes egészében magyar nyelvű nyomtatvány (Szent Pál levelei Komjáti Benedek fordításában). 1520 és 1550 között a legtöbb Magyarországra szánt könyv Krakkóban készült. A XVI. század folyamán mintegy kétszáz, magyar szerzőktől származó vagy magyar vonatkozású mű jelent meg Krakkóban, ezek közül harmincegy a részben vagy egészben magyar nyelvű, a többi zömmel latin, kisebb részt lengyel, héber, cseh, illetve német nyelven íródott. A tanulmány áttekinti a krakkói nyomdászat történetét, a magyar nyelvű és az egyéb nyelvű magyar vonatkozású krakkói nyomtatványokat, a nyomdászok, a mecénások körét, betűkészletüket és a könyvek díszítését. Külön kitér a krakkói nyomdászok és nyomtatványok közvetlen vagy közvetett hatására a magyarországi nyomdákra és a nyomtatványok hangjelölésére, díszítésére. Áttekinti a példányok sorsát is. A harmincegy magyar nyelvű könyv közül tizen-nyolcból maradt fenn teljes példány, négy töredékesen hagyományozódott ránk, kilencről csak régi leírásokból, említésekből tudunk. A tizennyolc teljes példánnyal ránk maradt kiadványból hét unikum, vagyis csak egy példányát ismerjük. A legtöbb példány – közel ötven – Székely István 1559-ben kiadott *Chronicájából* maradt fenn.

Ezekkel a művekkel ismerteti meg a kötet terjedelmének mintegy felét kitevő részletes bibliográfia (P. Vásárhelyi Judit, Dörnyei Sándor és Kertész Balázs munkája), amely három részből áll: külön tárgyalja a magyar nyelvű krakkói nyomtatványokat, a magyarországi szerzők más nyelveken Krakkóban kiadott munkáit, valamint azokat a magyar vonatkozású krakkói nyomtatványokat, amelyek megtalálhatók az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében. A magyar vonatkozású krakkói nyomtatványok időrendben és nyomdászok szerinti megosztásban csoportosítva is megtalálhatók a könyv függelékében, ugyanott névmutató teszi áttekinthetőbbé a bevezető tanulmány és a bibliográfia által érintett hatalmas művelődéstörténeti anyagot. Huszonkét fotokópia illusztrálja a könyvet, amely a lengyel–magyar művelődési kapcsolatoknak is jelentős dokumentuma.

A nagy gonddal készült és nyilván hosszú időre kézikönyvvé váló, tetszetős kiállítású kötet áttanulmányozása után minden elismerésünk mellett szóvá kell tennünk egy mű fáj-

dalmas hiányát. Oláh Miklós *Athila* című munkájáról van szó, amely Cyprian Bazylik lengyel fordításában 1574-ben jelent meg Krakkóban Maciej Wirzbięta nyomdájában.¹

Oláh Miklós (humanista nevén Nicolaus Olahus, 1493–1568), II. Lajos király, majd a mohácsi csata után Mária özvegy királyné titkára, később esztergomi érsek 1536-ban vagy 1537-ben Németsalföldön írta meg *Athila* című, a hun történetet humanista szellemben feldolgozó latin nyelvű munkáját, amelyet Zsámboky János (Johannes Sambucus) adott ki először Antonio Bonfini *Rerum Ungaricarum Decades* című nagy történeti munkájának 1568. évi bázeli kiadásába fűzve. Ha meggondoljuk, hogy hat évvel később már kiadják Krakkóban lengyelül, sőt néhány év múlva (1580 körül) a lengyel kiadás alapján egy kézirat osztrák nyelvű fordítás is készült, akkor Oláh Miklósnak ezt a munkáját a magyar humanista irodalom kelet-európai sikerdarabjának kell tekintenünk. Érdekes, hogy Oláh Miklós műve latin eredetiben többször is megjelent (legutóbb 1938-ban²), magyarul azonban csak 1977 óta – tehát mintegy négyszáz évvel a lengyel és a fehérorosz verzió elkészülte után – olvasható Kulcsár Péter fordításában.³

A műnek feltétlenül helyet kellett volna kapnia a fenti kötetben, mégpedig a bibliográfia második részében, amely magyar szerzők Krakkóban kiadott nem magyar nyelvű munkáit veszi számba. Hogyan kerülhette el éppen ez a korabeli magyar „bestseller” a krakkói magyar vonatkozású nyomtatványok kutatóinak a figyelmét?

Mentséget éppen lehet találni. Háríthatjuk a felelősséget egyenesen a XVI. századi lengyel fordítóra vagy krakkói kiadójára is, mivel a nyomtatványon elmulasztották feltüntetni a szerző nevét. (Igaz, ebben nem lehetünk teljesen biztosak, mert az 1574. évi lengyel kiadás egyetlen fennmaradt példánya – amelyet a Poznań melletti Kórnik könyvtárában őriznek – hiányos, ki van tépve belőle többek között az a két lap is, amelyen a lengyel fordító előszavának második fele volt, tehát elképzelhető, hogy ha a címlapon nem is, de ott, az előszó vége felé Cyprian Bazylik mégis megemlítette, hogy Oláh Miklós munkáját fordította le latinból.) Háríthatjuk a felelősséget a régi lengyel irodalomtörténészekre és bibliográfusokra is, akik tévesen úgy tartották, hogy Cyprian Bazylik lengyel szövege Callimachus Experiens olasz humanista (Filippo Buonaccorsi, 1437–1496) *Attila* című, először 1489-ben kiadott szintén latin nyelvű munkájának a fordítása lenne.⁴ Ennek per-

¹ [Címlap:] Historia / spraw Atyle / Krolá Węgier-/skiego. Z Łacińskiego języká ná / Polſki przeloýoná / przez Cyprianá / Bazyliká. *Cum gratia et priuilegio*. [Az utolsó lapon:] W Krákwie. / Drukował Máciey Wirzbięta, / Typograph Je^o K. M. Ro-/ku Páńſkiego, / 1574.

² Nicolaus Olahus, Hungaria – Athila. Ediderunt Colomannus Eperjessy et Ladislaus Juhász. Budapest. 1938 (= Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum Iosepho Fögel Moderante. Redigit Ladislaus Juhász, Saeculum XVI).

³ Humanista történetírók. Szerk. Kulcsár Péter. Budapest 1977 (= Magyar Remekírók), 379–390; Oláh Miklós, Hungária – Athila. Szerk. Kulcsár Péter. Budapest 2000, 55–99.

⁴ Így szerepel például az alábbi kézikönyvekben: Karol Estreicher, Bibliografia polska XIV, Kraków 1896, 21–22; Theodorus Wierzbowski, Bibliographia Polonica XV ac XVI ss. III. Varsaviae 1894, III, 130–131 [nr 2589]; Kazimierz Piekarski, Katalog Biblioteki Kórnickiej. Tom I: Polonica XVI-go wieku. Kraków 1929/30, 31, tabl. V [nr 162]; Polonia Typographica saeculi sedecimi – Tłocznie polskie XVI stulecia. Monografie i podobizny zasobów drukarskich. Fasc. XI: Maciej i Paweł Wirzbiętowie, Kraków 1555/7–1609. Opracowała ALODIA KAWECKA-GRYCZOWA. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1981, 57–58, tabl. 523 [nr 96].

szé semmiféle alapja sincs, a lengyel szöveg futólagos egybevetése a két különböző latin nyelvű munkával egyértelműen bizonyítja, hogy a lengyel fordítás Oláh Miklós és nem az olasz humanista művéből készült. Ennek ellenére ez a tekintélyes lengyel bibliográfiákban máig fel-felbukkanó melléfogás megtévesztett még egyes magyar filológusokat is, például a kitűnő Kardos Tibort, aki 1932-ben megjelent Callimachus-kiadásába átvette ezt a téves adatot.⁵ Ez a mentség azonban azért gyenge, mert Aleksander Brückner, a nagy lengyel filológus már 1886-ban minden kétséget kizáróan megállapította, hogy a Cyprian Bazylik-féle fordítás Oláh Miklós, nem pedig Callimachus hasonló című művének a fordítása.⁶ A tehetetlenségi erő folytán azonban továbbra is egyik bibliográfia a másik után ismételte a Callimachus szerzőségét hirdető korábbi légből kapott verziót. A XX. században ugyan olyan kiváló irodalomtörténészek foglalkoztak behatóan Oláh Miklós e művének lengyel (és fehérórosz) fordításával, mint például a lengyel Julian Krzyżanowski vagy az olasz Sante Graciotti, de úgy látszik, ezek az eredmények nem találtak még utat a hazai könyvészeti szakirodalomba.⁷

Oláh Miklós *Athilájának* mellőzése a XVI. századi lengyel–magyar művelődési kapcsolatok oly fontos területét bemutató kötetben fájdalmas azért is, mert e mű még egy szempontból nevezetes: ez tudniillik az első lengyelre fordított magyar irodalmi alkotás.⁸ Ugyancsak ez az első fehéróroszra fordított magyar mű is. Erről a magyar irodalomtörténet annyit tud, hogy az *Athilának* van egy „orosz” fordítása is.⁹ Cyprian Bazylik lengyel fordítását felhasználta – persze Oláh Miklós nevének említése nélkül – Maciej Stryj-

⁵ Callimachus Experiens, Attila. Accedunt opuscula Quintii Aemiliani Cimbriaci ad Attilam pertinentia. Edidit Tiberius Kardos. Lipsiae 1932 (= Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Redigit Ladislaus Juhász, Saeculum XV), I (1. lábjegyzet).

⁶ A. Brückner, Ein weissrussischer Codex miscellaneus der Gräfllich-Raczyński'schen Bibliothek in Posen: Archiv für slavische Philologie 9 (1186), 379–381.

⁷ Julian Krzyżanowski, Romans pseudohistoryczny w Polsce wieku XVI. Kraków 1926 (= Prace Historyczno-Literackie 25), 146–155; Sante Graciotti, L'«Athila» di Miklós Oláh fra la tradizione italiana e le filiazioni slave. – In: Venezia e Ungheria nel Rinascimento. A cura di Vittore Branca. Firenze, 1973, 275–316; vö. Zoltán András, Callimachus vagy Olahus? (Egy régi tévedés nyomában). – In: Hungaro-Slavica 2001. Studia in honorem Iani Bańcerowski. Adiuvantibus S. Ráduly, A. Zoltán et I. Kálmán editionem curante P. Pátrovics redigit István Nyomárkay. Budapest 2001, 318–321.

⁸ Vö. Jan Ślaski, Literatura staropolska a literatura starowęgierska. – In: Literatura staropolska w kontekście europejskim. Wrocław 1977, 187–188.

⁹ Stoll Béla, Varga Imre, V. Kovács Sándor, A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig. Budapest 1972, 324. Vö. még Kulcsár Péter kommentárját is, aki szerint az *Athilát* „1574-ben Krakkóban lengyelül tették közzé, és ebből orosz nyelvű változat is lett, amely kéziratban maradt” – az *Athilát* „1574-ben Krakkóban lengyelül tették közzé, és ebből orosz nyelvű változat is lett, amely kéziratban maradt” – Oláh Miklós, Hungária – Athila. Szerk. Kulcsár Péter. Budapest 2000, 143. A fehérórosz fordításról Magyarországon először Sonkoly Pál írt – In: Dissertationes Slavicae IX–X. Szeged, 1975, 207–217. Az újabb irodalomból vö. pl. Zoltán András, Oláh Miklós *Athilájának* lengyel és fehérórosz fordításáról. – In: Hungaro-Slavica 1997, Studia in honorem Stephani Nyomárkay. Adiuvantibus P. Milosevich, P. Stepanović, A. Zoltán editionem curante A. Hollós redigit Janusz Bańcerowski. Budapest, 1997, 354–357.

kowski 1582-ben Königsbergben megjelent lengyel–litván–rutén krónikájában. Ő az Attila-történet Oláh Miklós-féle változatát sajátos módon belekomponálta a litván eredetmondába.¹⁰ Strykowski krónikája később, a XVII. században rendkívül népszerű lett a keleti szlávoknál: több komplett és néhány részleges orosz és fehérorosz kézirat fordítása ismeretes, amelyek révén tovább terjedt keletre az Oláh Miklóstól kölcsönzött hun történet, s benne az Orsolya-legenda, amely szó szerinti átvétel Cyprian Bazylik lengyel fordításából, s így ezt a legendát nem csak a lengyel és a fehérorosz, hanem a XVII. századi orosz olvasó is Oláh Miklós megfogalmazásában ismerte meg.¹¹ A magyar szakirodalom részéről méltatlanul mellőzött 1574. évi krakkói nyomtatvány tehát kiindulópontul szolgált Oláh Miklós művének meglehetősen nagy (bár névtelenül befutott) kelet-európai karrierjéhez.

¹⁰ [...] Kronika Pol-Źka LitewŹka, ZmodŹka, y wByŹt-kiey RuŹi [...].Przez MACIEIA OSOSTEWICIVSA STRIY-/kowŹkiego dostatecznie năpifána. [...] Drukowano w Krolewcu v Gerzego Oterbergeră: / M. D. LXXXII. 51–53.

¹¹ Andras Zoltan, Legenda o szvjatoj Urszule v sztaroj polszkoj i vosztocsno-szlavszkoj piszmenosztyi (XVI-XVII vv.) – In: Studia Slavica Hung. 48 (2003) (megjelenés alatt).

A Pásztortűz elődje: az Erdélyi Szemle

1921-ben, 82 évvel ezelőtt jelent meg először a *Pásztortűz* Kolozsvárott, a romániai magyar folyóiratok közül az egyik leghosszabb életű.¹

A lap alapítói közé tartozott Grandpierre Emil, a volt kolozsvári törvényszéki bíró, aki Nagy Péter néven publikált. Az ő ötlete volt a *Pásztortűz* elnevezés, melyet Arany János *Toldijából* vett. Az első szám programadó cikkét is ő fogalmazta meg, mely aláírás nélkül jelent meg:² „Tenger pusztaságon, őszi éjszaka titokzatos homályába bevilágító pásztortűz mellett magyar pásztor virraszt. ... Nem álmodozik. Virraszt. Örökdik.”³

Kezdetben hetilap volt, majd kéthetente, illetve 1938-tól havonta adták ki. Mindvégig a konzervatív irányzatot képviselte mindvégig. Felelős szerkesztői, főszerkesztői többször változtak, de legmeghatározóbb egyénisége Reményik Sándor volt. A *Pásztortűz*ben a szépirodalmi műveken belül legnagyobb részt a magyar, illetve ezen belül az erdélyi magyar versek, regények, elbeszélések, tárcák foglalták el, de a különböző népek, így például angol, bolgár, dán, francia, olasz, román stb. műveit is közölték fordításban. Ugyanakkor nem mondtak le a tudomány eredményeinek népszerűsítéséről sem.

1921 januárjában a *Pásztortűz* első száma, mégis a 7. évfolyammal indult, mert az *Erdélyi Szemlét* tekintette elődjének, és annak az évfolyamszámozását is átvette. Tulajdonképpen a Szemle munkatársai vitték tovább a *Pásztortűz*et Reményik Sándor vezetésével. Az *Erdélyi Szemle* mint szépirodalmi folyóirat 1915 és 1944 között jelent meg Kolozsvárott, új évfolyamszámozással 1921 után indult újra.⁴

Az *Erdélyi Szemlé*nek is volt azonban előzménye. Tabéry Géza tévesen a „Haladás” folyóirat folytatásaként említi az *Erdélyi Szemlét*.⁵ Sütő-Nagy László szerint viszont a *Haladás* című lapot Bárd Oszkár indította 1911-ben, s ez a folyóirat alig néhány szám után meg is szűnt.⁶ Valójában az történt, hogy 1912-ben egyetemi és főiskolai hallgatók Kolozsvárott irodalmi kört szerveztek, és ez a kör indított el 1913-ban *Szemle* címmel folyóiratot. Szerkesztői Merész Károly és Nyíredy Géza lettek, a fővárosi szerkesztője pedig a szintén erdélyi származású Fülep Dezső. Munkatársai közül Kovács László, Moldován Pál, Walter Gyula és Sütő-Nagy László nevét emelem ki.⁷ A folyóirat a Deák Ferenc utcai Károlyi cukrászda egyik szobájában készült, és mindössze néhány száma jelent meg.⁸ Az I. világháború miatt a szerkesztők és munkatársak legtöbbjét behívták katonának, csak

¹ 1944-ben a 2. szám megjelenése után szűnt meg a folyóirat.

² Reményik Sándor: A *Pásztortűz* múltjáról és jövő terveiről. = *Láthatár*, 1934. 5. sz. 10–12. p.

³ [Grandpierre Emil]: *Pásztortűz*. = *Pásztortűz*, 1921. 1. sz. 1. p.

⁴ 1921-től 1944-ig többszöri szüneteltetés és névváltoztatás (Szemle, Krónikás könyv, Magyar Kisebbségi Szemle) mellett jelent meg az Erdélyi Szemle. Sütő-Nagy László személye jelentette az egyedüli állandóságot, aki mindvégig szerkesztette a folyóiratot.

⁵ Tabéry Géza: *Emlékkönyv*. Kolozsvár, Erdélyi Szépművés Céh, 1930. 18. p.

⁶ Sütő-Nagy László: Az Erdélyi Szemle történetéből. = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1971. 4. sz. 504. p.

⁷ Uo.

⁸ A folyóirat azért szűnt meg, mert a keletkező kis nyereséget áldomásra költötték a szerzők, szerkesztők és végül nemcsak a nyereséget, hanem az egész alaptőkét sikerült elkölteniük. Kovács László: Első emlékem a „Pásztortűz”-ről. = *Pásztortűz*, 1939. 12. sz. 543. p.

Moldován Pál és Sütő-Nagy László maradtak otthon, akik egy újabb folyóirat megindítását tervezték. 1915. szeptember 19-én indult ez az új szépirodalmi, társadalmi és színházi újság **Kolozsvári Szemle** címmel. Felelős szerkesztője Sütő-Nagy László lett. Egyre több író és művész csatlakozott a folyóirathoz, mely teret adott a magyar és egyetemes irodalmi, művészettörténeti, társadalom- és természettudományos közleményeknek. Ezért 1916. november 5-én az **Erdélyi Szemle** címet vették fel, a munkába ekkor kapcsolódott be Bárd Oszkár, Tavaszy Sándor és Reményik Sándor. A folyóiratban többek között Áprily Lajos, Berde Mária, Franyó Zoltán, Kádár Imre, Kós Károly, Makkai Sándor, Nyíró József, Olosz Lajos, Sipos Domokos, Szentimrei Jenő, Szombati-Szabó István versei, elbeszélései jelentek meg. A sorsfordító események miatt 1918 karácsonyától 1919 márciusáig nem jelenhetett meg a folyóirat.

Torday József, a közgazdaságtan tanára, aki az *Erdélyi Közgazdaság* című lapot szerkesztette és egyben munkatársa volt az *Erdélyi Szemlének* is intézte el, hogy a két folyóirat újból megjelenhessen. A Szentegyház utca 3. szám alatt Sütő-Nagy Lászlóval közösen egy könyvesboltot vásároltak. Itt az üzlet egyik részében kapott helyet az *Erdélyi Szemle* és az *Erdélyi Közgazdaság* közös szerkesztősége és kiadóhivatala, az üzleti részben működött a könyvesbolt, ahol saját könyveikből egy kölcsönkönyvtári részleget alakítottak ki, és ahol kiállításokat is rendeztek. Ács Ferenc, Daday Gerő, Gyimesi Lajos képeivel, Cholnoky Jenő rajzaival nyitották az első tárlatot. 1919. március 2-án jelent meg az *Erdélyi Szemle* ötödik évfolyamának első száma. Felelős szerkesztője ekkor Sütő-Nagy László, szerkesztő- és kiadótárs Torday József, helyettes szerkesztője Walter Gyula, főmunkatársa Reményik Sándor, belső munkatársai Bárd Oszkár, Kovács László voltak. Az *Erdélyi Közgazdaság* mellett kiadták még a *Riport Újságot* és a *Pharmacia* szaklapot is. Könyvkiadásra is vállalkoztak: 1919 augusztusában megjelentették Reményik Sándor Rilke versfordításait, majd 1920-ban *Erdélyi Évkönyv* címmel a munkatársak írásaiból jelentettek meg egy szerény kötetet.⁹

Ekkor Szentimrei Jenő megkereste Sütő-Nagy Lászlót a Lapkiadó Vállalat nevében, mivel a vállalat szerette volna átvenni az Erdélyi Szemlét. A *Keleti Újság*¹⁰ című napilap a Lapkiadó sikeres vállalkozása volt, a felmerülő igényeket szerették volna kielégíteni egy szépirodalmi folyóirat megindításával. Végül az *Erdélyi Szemlét* nem vette át a vállalat, hanem *Napkelet* címmel indított egy új szépirodalmi folyóiratot, mely 1920-tól három évfolyamot ért meg.

Az *Erdélyi Szemle* átvétele ügyében más sikertelen tárgyalások is folytak 1920 tavaszán. Erről Reményik Sándor számolt be Áprily Lajosnak 1920. április 20-án kelt levelében. „A Szemle tulajdonosaival múlt héten tárgyalásokat folytattunk, melyek eredménye azonban sajnos negatív. Arról volt szó, hogy S. Nagy visszavonulásával a Szemlét egy konzorcium vegye át terheivel együtt. Torday jöjjön át az új társaságba, S. Nagy pedig kapjon az őt illető tulajdonjognak megfelelő végkielégítést s tovább a laphoz semmi köze se legyen. Ez esetben elválasztottuk volna a Szemlét társvállalataitól úgyszintén a könyvesbolttól, s más helyiséget is kerestünk volna. A tervből semmi sem lett mert a megfelelő tőkét rendelkezésre bocsátani hivatottak Bartókot¹¹ úgy informálták, hogy az Erdélyi Szemléért nem érdemes magunkat exponálni s érte bármilyen nagyobb anyagi áldozatot hozni. Egy puszta címet vásárolnánk meg drága áron, amelyik, ha már szellemi-

⁹ Sütő-Nagy László: *i. m.* 504–508. p.

¹⁰ A *Keleti Újság* 1918 karácsonyán indult és 1944 őszén szűnt meg.

¹¹ Bartók György református teológusról van szó, aki rendszeresen publikált a *Pásztorújság*ban.

leg nem is, de anyagilag annál inkább kompromittált, a vezetőiben pedig nincs meg az a megbízhatóság, amelyre egy ily vállalatnál szükség volna. Ezek után Bartók és Makkai elhatározták, hogy a szerk.-bizt.ból kilépnek, nevüket a lapról leveszik, s magukat érte tovább semmiképp sem exponálják. A munkatársi viszonyt azonban nem szakítják meg, amíg jobb lap nem alakulhat.”¹²

Az *Erdélyi Szemle*t végül a Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt vette át. Aho-
gyan azt az 1920. december 25-i számban „Olvasóinkhoz” címmel be is jelentették. „A
kiadó változással együtt a lap szellemi részének vezetése is teljesen átalakul. A lap szer-
kesztésére sikerült Reményik Sándort a kiváló költőt megnyerni... A szerkesztőség min-
den erejével és igyekezetével azon lesz, hogy a lapot, mint az egyetemes magyar kultúra
egyik harcosát a magyar irodalom hagyományaihoz híven vezesse és fejlessze. Ennek a
szándékának kifejezésül választotta meg a lap új címét is, a Toldi előszavából vett ötlet
alapján „Pásztortűz” lesz a lap címe...”¹³

Az *Erdélyi Szemle* szerepét, jelentőségét az alábbiak szerint ítélték meg a kortársak és
a folyóirat munkatársai. Jancsó Elemér szerint a Szemle „egyetlen jelentősége a lázas író-
keresés és irodalomteremtés.”¹⁴ Ez viszont abban a korszakban nem is volt kevés.

„A legváltásosabb és lelkileg legziláltabb időben készítette elő az irodalmi kialaku-
lást Erdélyben az S. Nagy Lászlótól alapított és szerkesztett *Erdélyi Szemle*”.¹⁵ György
Lajosnak, a neves irodalomtörténésznek, bibliográfusnak és egyben a *Pásztortűz* egyik
felelős szerkesztőjének volt ez a véleménye az *Erdélyi Szemle*ről.

Walter Gyula így fogalmazta meg az *Erdélyi Szemle* ars poeticáját, amikor 1919-ben az ötö-
dik évben számvetést készítettek: „A művészség, a megalkuvástól mentes modern művészi-
ség: ez volt és lesz mindig az „Erdélyi Szemle” vezetőelve.”¹⁶ Néhány számmal később már
részletesebben kifejtette véleményét: „Ez az újság, ha csupán szerény viszonyok keretében is,
de minden erdélyit és így az egész magyarságot érintő kulturális, társadalmi érdekek megerő-
sítésén, kiépítésén munkált és fáradozott, irodalmi és művészeti életet igyekezett tisztá és ön-
zetlen eszközökkel teremteni, felépíteni, becsületes szándékkal és akarással lehetőíteni pró-
bálta magukra maradt, a nyilvánosságtól elzárt egyéniségek felszínre, tudatba kerülését és így
dolgozott nemzeti célokért és fejlődésért. Voltak hibái és tévedései, mint minden embernek és
emberi tetteknek, talán kelleténél több is, voltak irodalmi, művészeti, színvonali, tartalmi fogyat-
kozásai, melyekért kritika illethette és a bírálat jogos és objektív szava, de voltak nemes, érde-
mes tervei és cselekvései, akarásai, melyeket jelentőssé izzított egy-egy művészi, írói érzés,
egy-egy emberi elképzelés és álmódózás rajongása és hívő, a jövőre eszmélő vágya.”¹⁷

Sütő-Nagy László szerint „az erdélyi életakarásnak, az élni akaró lélek megnyilatko-
zásának ez a megmozdulás, ez a lap s e lap munkatársainak izgalma volt az első jele... Az
Erdélyi Szemle ezen időbeli és lélektani szerepe mellett elvitathatatlan e lap munkássá-
gának ténybeli jelentősége is. Az *Erdélyi Szemle* érdemes tevékenysége ugyanis csírája
az azóta kiterelbényesedett erdélyi magyar irodalomnak...”¹⁸

¹² Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár V 4142/351/3

¹³ Olvasóinkhoz. = *Erdélyi Szemle*, 1920. 47–48. sz. 623. p.

¹⁴ Jancsó Elemér: Erdély irodalmi élete 1918-tól napjainkig. = *Nyugat*, 1935. I. 285. p.

¹⁵ György Lajos: *Az erdélyi magyarság szellemi élete*. Bp. Pallas, 1926. 58. p.

¹⁶ Walter Gyula: Számvetés önmagunkkal. = *Erdélyi Szemle*, 1919. június 15. 275. p.

¹⁷ Walter Gyula: Jegyzetek az irodalomról. = *Erdélyi Szemle*, 1919. augusztus 24.
448–449. p.

¹⁸ Sütő-Nagy László: *Az erdélyi magyarság húsz esztendeje*. Bp. 1940. 7. p.

Ligeti Ernő visszaemlékező kötetében fontosnak tartotta, hogy az *Erdélyi Szemlének* „Egy könyvesbolt irodalmi szerepe” címmel külön fejezetet szenteljen. „A Szentegyház utca elején volt egy igen szerény könyvkereskedés. A háború után tulajdonosa eladta S. Nagy László írónak és Tordai József mariánumi tanárnak, akik az Erdélyi Szemle folyóiratot szerkesztették. Az impérium változás első hónapjaiban ez volt az egyetlen irodalmi lap Erdélyben. Külsejében fölötté szegényes, szerkesztése ötletszerű, de mint egy lobbogó máglyarakás körül guggoltak mindazok, akik a magyar szellemi élet számkivetettjei voltak. És ez a kis bolt is minden szegénysége ellenére is találkozóhelye lett az erdélyi irodalomnak... a könyvesbolt, a szerkesztőség és kiadóhivatali kapcsolt részekkel együtt állandóan tele volt jórészt a kolozsvári egyetemi élet kitűnőségeivel... lelki szükség volt idejönni... e folyóiratnak irodalmi jelentősége parányi volt, de ahogyan Gogoly „köpenyegé”-ből az egész modern orosz irodalom bújt ki, úgy ennek a jellegzetesen erdélyi lap elgondolásnak gyermeke a későbbi virágzó erdélyi folyóirat-irodalom. Ez volt a szerény kezdet, a tiszteletreméltó példamutatás.”¹⁹

E szép sorok talán túlzásnak tűnnek annyi év távlatából a mai kor emberének. Visszatekintve az *Erdélyi Szemle* legfőbb erényének és sikerének azt tekintem, hogy olyan alapot biztosított a *Pásztortűz*nek, amelynek révén a folyóirat huszonnégy éven át kisebb-nagyobb problémákkal küszködve, a megszűnés veszélyével dacolva folyamatosan megjelent.

¹⁹ Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma*. Kolozsvár, Fraternitás, 1941. 23–25. p.

Zoltán András

Szöveggyűjtemény a ruszin írásbeliség tanulmányozásához

(Udvari, Ĺŧvan: *Zbir'ka žerel pro studijrusins'kogo pisemstva I. Kirilicni ubbižniki mukacovs'kogo episkopa Andriā Bačins'kogo*. – Udvari István: *Szöveggyűjtemény a ruszin írásbeliség tanulmányozásához I. Bacsinszky András munkácsi megyéspüspök cirillbetűs körlevelei. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, 2002. 238 p. [= Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia 12.]*)

Udvari István az elmúlt szűk harminc évben könyvtárnyi irodalommal gazdagította a hazai ruszin filológiát. Monográfiák, tanulmányok, szövegkiadások hosszú sorával mutatta fel a „gens fidelissima” nyelvi és művelődési értékeit. Impozáns mennyiségű és vitathatatlan értékű, a nemzetközi ruszin filológiai kutatásban is megkerülhetetlen munkásságát kétkötetes bibliográfia segít áttekinteni.* Új kötetében a szerző elsősorban levéltári kutatásai során összegyűjtött szövegeket tesz közzé, de kísérő tanulmányaiban jelentős nyelv- és művelődéstörténeti megállapításokat is tesz. A kötet metanyelve általában a ruszin, de előszava – a ruszin mellett (7–8. p.) – magyar nyelvű is (5–6. p.), emellett részletes angol (206–215. p.), orosz (216–226. p.) és magyar nyelvű (227–236. p.) rezümé egészíti ki a könyvet, továbbá a közölt levéltári dokumentumok mindegyikét angol, orosz és magyar nyelvű tartalmi kivonat kíséri, tehát a könyv a nemzetközi kutatás számára is könnyen hozzáférhető. Ebben a tekintetben a könyv szerkesztését tekintve is a Kárpátaljai Tudományos Társaság (vö. Káprály Mihály könyvéről szóló ismertetésünket) legjobb hagyományait követi.

A könyv gerincét Bacsinszky András (1732–1809) cirill betűs körleveleinek publikálása alkotja (47–191. p.). Bacsinszky életét és munkásságát külön fejezetben mutatja be a szerző (9–46. p.), mivel a ruszin felvilágosodás e jelentős alakja nagy hatással volt korának ruszin művelődésére. Galiciából áttelepült nemesi családban született, az ungvári jezsuita gimnáziumban tanult, majd Nagyszombaton végezte el a teológiát. Tanulmányai végétével Hajdúdorogra került segédlelkésznek, majd lelkésznek. Életének ebben a szakaszában is nyelvi sokszínűség jellemzi. Az anyakönyveket egyházi szlávul vezeti, a város vezetésével magyarul levelez, az egyházi hatóságokkal latinul és ruszinul, a megyei hivatalokkal az akkor hivatalos latin nyelven érintkezik. 1772-ben lett munkácsi püspök, s ebbéli minőségében sokrétű kulturális és szervezőmunkát folytatott. Átszervezte a görög katolikus papnevelést, könyvtárat, levéltárat alapított, valamint nagy figyelmet szentelt a falusi papság és a nép anyagi és szellemi gyarapodásának. Megszervezte a teljes egyházi szláv nyelvű Biblia kiadását, amely 1804–1805-ben a budai Egyetemi Nyomdában készült.

A körlevelek tartalmilag két csoportra oszthatók. Az elsőbe azokat sorolja a szerző, amelyek a világi hatóságok rendeleteit közvetítik a papságon keresztül a hívek felé; ezek létrejötté Bacsinszky hivatali kötelességeivel függ össze. A másik csoportba tartozó leve-

* Szlavisztikai bibliográfia Udvari István munkássága alapján I. Adatok a hazai ukrainisztika és ruszinisztika bibliográfiájához (1974–1995). Szerk. Vraukóné Lukács Ilona. 2. kiad. [1. kiad.: 1995], Nyíregyháza, Móricz Zsigmond Megyei és Városi Könyvtár, 2002 (= Bibliográfiai füzetek 31); Szlavisztikai bibliográfia Udvari István munkássága alapján II. Adatok a hazai ukrainisztika és ruszinisztika bibliográfiájához (1995–2000) Szerkesztette Bajnok Lászlóné. Nyíregyháza, Móricz Zsigmond Megyei és Városi Könyvtár, 2001 (= Bibliográfiai füzetek 30)

lek a püspök saját kezdeményezésére íródtak, és ezekben nyilvánul meg igazán személyisége, itt érhető tetten a ruszin felvilágosodás nagy alakjának népnevelő törekvései, ezekből hámozható ki nézetrendszere. A szerző részletesen elemzi e körlevelek tartalmát, és megállapítja, hogy azokból egy olyan egységes program olvasható ki, amelynek kulcsszavai a papság, a nyelv, a nép, az egyház, a gyermekek és az ifjúság. Rámutat arra, hogy a felvilágosító buzgalom óhatatlanul nemzeti jelleget ölt. Mivel Bacsinszky úgy látta, hogy a ruszin nép és nyelv megőrzésének egyetlen letéteményese a papság, arra intette a lelkészeket, hogy feladatukat a nép érdekében rendszeresen és lelkiismeretesen lássák el. Kiállt a népiskolák mellett, elrendelte, hogy a gyermekek 6 és 14 éves koruk között hitoktatásban részesüljenek. Ennek elősegítésére kötelezte az egyházközségeket, hogy vásárolják meg Kutka János 1801-ben Budán kiadott katekizmusát.

A tartalom mellett azonban rendkívül fontos volt a körlevelek nyelve is, hiszen a püspök írásai nyelvi mintául szolgáltak a lelkészek számára, márpedig a ruszin értelmiséget ebben a korban gyakorlatilag a papok alkották. A körlevelet a papoknak el kellett olvasniuk, be kellett másolniuk a jegyzőkönyvbe, a hívekre tartozó részeket ki kellett hirdetniük a szószékről. Ezáltal a körlevelek az irodalmi nyelvi normát is jelentették a ruszinok körében. A ruszinoknál a XIX. században egyeduralkodóvá váló hibrid irodalmi nyelvi forma, az ún. *jazyčie* gyökerei Udvari szerint éppen Bacsinszky kancelláriájának nyelvi gyakorlatában keresendők.

A *jazyčie* eredetének a függelékben a szerző külön tanulmányt szentel (195–205. p.). Vitába száll azokkal a szerzőkkel, akik a *jazyčie*-ben valamiféle szervetlen, érthetetlen és zagyva keveréknyelvet látnak. Véleménye szerint Bacsinszky kancelláriája a felsőbb világi hatóság, a bécsi udvarban használt nyelvváltozatot tekintette mintának, tehát a *jazyčie* gyökerei a Mária Terézia korabeli bécsi udvari kancelláriai gyakorlatban keresendők. Ennek igazolására a szerző közöl két (nagy)orosz nyelvű, a császári és királyi hadvezetéstől származó, a szökött katonák számára közkegyelmet hirdető parancsot (*General-Pardon*, 1805-ből, illetve 1806-ból), mondván, hogy ezek nyelve teljesen meg egyezik Bacsinszky körleveleinek nyelvezetével. Ez a megfogalmazás így egy kissé sommásra sikerült. Annyi bizonyos, hogy a püspöki kancellária nyelvi gyakorlatát nem hagyhatta érintetlenül a bécsi orosz nyelvű iratok nyelvhasználata, de azonosságról azért nincs szó. A két „General-Pardon” ugyanis nagyorosz („muszka”) nyelvű, míg a Bacsinszky-körlevelek a nagyorosz nyelvi minták mellett bőségesen élnek az egyházi szlávnyak a korabeli orosz irodalmi nyelvbe át nem ment elemeivel és az örűtűn irodalmi nyelv, a *prosta mova* eszkűzeivel is. Ha tehát nem értűnk is teljesen egyet Udvari Istvánnak eme sarkítottan megfogalmazott tételével, mégis rendkűvűl figyelemreműltűnűk tartjuk a szerzőnek azt a megfigyelését, hogy a XVIII–XIX. század fordulóján a ruszin művelűdűst *via Vienna* érte jelentűs nagyorosz hatás.

A fenti kérdés további vizsgálatot igényel. Ehhez megbízható alapot jelent a Bacsinszky-szűvegek gondos közreadása, továbbá a kérdés megoldása felű vezetűt úton jó útmutatásul szolgálhatnak a szerzőnek a kísűrű tanulmányokban kifejtett gondolatai, különűsen e bécsi kancelláriai oroszszágnak a kutatásba való bevonása kecsegtet további, a ruszin művelűdűstörtűnet keretein messze túlmutatű eredműnyekkel.

S. Benedek András

Könyvek a „gens fidelissimáról” és Kárpátaljáról

Fél évszázad gyilkos csöndje után a Kárpátalján a magyarokkal együtt élő testvérnép, a ruszin megindította küzdelmes harcát e népcsoport legitimációjáért. A birodalom, de még utódja, az új ukrán állam sem volt hajlandó elfogadni e nemzetiség létezését. Segítségükre voltak – mint mindenhol – az érvényesülésért az identitásukat feláldozó helyi „történészek, szaktudósok”.

A kilencvenes évek végén, többéves, néha reménytelennek tűnő próbálkozások után, nemzetközi nyomásra Ukrajna engedélyezte a ruszin önmegnevezését, a tényleges kibontakozás elé azonban számtalan akadályt gördített. Nem véletlen, hogy a jelen ruszinjai elé példaképpen a múltat, a múlt értékeit állító tanulmányok, könyvek elsősorban külföldi támogatással és leggyakrabban külföldön jelennek meg. Ezek ismerete nemcsak a kárpátaljai ruszinok, de az együtt élő magyarok számára is fontos, hasznos és tanulságos lehet. Ezt kívánja elősegíteni az alábbi rövid összeállítás is.

A Haza

Manapság a csángók anyanyelvi küzdelmére gondolva alkothatunk csak képet arról, milyen helyzetben van ma a fél évszázadig nyelvétől, kultúrájától, történelmétől megfosztott testvérnép, a ruszin. Nagyszabású szépirodalmi és tudományos vállalkozások helyett így válhat létfontosságúvá például egy a vasárnapi iskolák számára kiadott **olvasókönyv**. Ezt az origót állítja elének a rövid beköszöntő is, amely hitet tesz a ruszinság csakazértis léte, hagyományai mellett.

Az iskolai segédkönyvként kiadott kötet egyszerre a ruszin irodalom antológiája s aféle 19. századi ’népolvasmány’, találós kérdésekkel, mesékkel, népdalokkal, műfordításokkal, rövid, a ruszinság történelmi sorsát meghatározó kronológiával s a szerzők nemzetiség, származás szerinti bemutatásával.

A történelmi mondák, történetek értelemszerűen a magyar–ruszin közös történelmi sorsot illusztrálják, ahogy a nyelvben is tetten érhető az évszázadok egymásra hatása.

A szerzők között ott vannak a ruszin írásbeliség legjobbjai (Hodinka Antal, Duhnovics Alekszander, Lucskaj Mihajlo, Markus Alekszander és Szlavko Szlobodan), nagyukrán, cseh és magyar szerzők fordításai.

A feladatához mértén gazdagon illusztrált kötet összeállítója Igor Kercsa. A hazai ruszin oktatás mellett elsősorban Kárpátalja iskolásainak szánt kiadvány kissé meglepő módon, mégis törvényszerűen a budapesti Józsefvárosi Ruszin Kisebbségi Önkormányzat támogatásával látott napvilágot.

(Utcujnyina. Csitanka pro negyilnyi skoli. Megjelent a Józsefvárosi Ruszin Kisebbségi Önkormányzat támogatásával. Bog-Art Design, Nyíregyháza, 2001.)

Ruszinok nyomában

Sasvári László eredeti fotókkal illusztrált kötete egy elsüllyedt világ dokumentumait gyűjti egybe. Előzménye az a *Térképkiegészítés* címmel megjelent közlemény, amely ko-

rábban a *Ruszyńszkij Zsivot* hasábjain jelent meg. Egyben folytatója is annak a munkának, amelynek során a kérdéskör egyik leglelkesebb követője, P. R. Magocsi összeállította a ruszinság etnikai és földrajzi térképét.

Dr. Sasvári László, dr. Popovics Tibor Miklós és Zelles László hosszas terepmunkát követően először a Magyar Rádió ruszin adásaiban számolt be az eredményekről, a ruszin görög katolikus hagyományok magyarországi „örhelyeiről”. Egy olyan letűnt világ emlékeit tárja elénk ez a könyv, amely tematikusan követi végig a ruszinok betelepülése utáni korszak magyarországi vármegyéit és azok ruszin kapcsolatait. Ez a könyv is bizonyítéka annak, hogy a ruszin nemzetiségnek kiterjedt közép-európai kapcsolatai voltak, szemléletében és életmódjában a közép-európai népek közösségébe tartozik, és évszázados együttélése a magyar és más népekkel hatással volt e multikulturális régió kulturális, gazdasági fejlődésére.

Igen értékes eleme a könyvnek az összehasonlító kutatások alkalmazása. A ruszin és szerb, ruszin és görög, ruszin és örmény kapcsolatok, e kultúrák egymásra hatása a kutatástörténet szinte ismeretlen terréniumait érinti.

A vallástörténeti anyag abból indul ki, hogy a ruszinság története elválaszthatatlan a görög katolikus egyház történetétől. Ez az az axioma, amelyből kiindulva megfelelő tükrökben látjuk-láthatjuk e népcsoport hagyományvilágát, néprajzi sajátosságait, fellelhető szokásait, kulturális értékrendjét stb.

A tanulmány lényegében egy sajátos magyarországi barangolásra hív, melynek során egy már-már elfelejtett népcsoport hétköznapijai tárulnak elénk, és a színes, leíró stílusnak köszönhetően megismerhetjük a ruszin embert, gazdag érzésvilágát, vendégszeretetét, természetközelségét és munkaszeretetét.

Nem kerülheti el a szerző a magyarországi ruszinság történetének egyik leglényegesebb kérdését: az asszimilációt. A több évszázados együttélés, a nyelvi elszigeteltség értelem szerűen hatással volt a ruszin nyelvi közösségekre. Így számos településen már csak a ruszinság tetten érhető nyomait tárhatják fel a kutatók. A ruszinság megmaradt képviselői számára ezek az utolsó pillanatok, hogy felmutassák kultúrájuk értékeit, és továbbörökítsék nyelvüket. A könyv kétnyelvűsége (magyar és ruszin) jól érzékelteti a megcélzott közönség kettősségét is.

(Sasvári László: *Ruszínok nyomában...* – Po sztopám rusziniv. Belváros-Lipótváros Ruszin Kisebbségi Önkormányzat, Budapest, 2001.)

Egestas Subcarpathica

Adalékok az Északkeleti-Felvidék és Kárpátalja XIX–XX. századi történetéhez – tájékoztató monografikus kiadvány alcíme. Adott esetben a többes szám három nagy témakört takar. Ez a három téma akár külön kötetben is megjelenhetett volna, hiszen az alapvető egyezésem, amely térben és időben nyilvánul meg, mind a tárgyalás, a téma megismertetésének felépítése tekintetében elkülöníthető egymástól.

Az első rész (Vasútépítés az Északkeleti-Felvidéken és a Tiszaháton [Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyéikben] 1872–1919) önálló közlekedéstörténeti kismonográfia.

A mai Kárpátalja vasútvonalai természetesen az ország s ezen túlmenően a monarchia gazdasági érdekeinek megfelelően épültek. A tervezés és részben a kivitelezés is még az abszolutizmus idején megindult, a kiegyezés után nagy lendületet kapott, majd egy általános gazdasági visszaesést követően Baross Gábor, a vasminiszter idején vált rendszerezetté és ami a legfontosabb: vasúthálózati rendszerré.

A fejlesztések alapvetően az Északkeleti Szárnyvonalhoz és a Debrecen–Sztarmárnémeti vonalhoz kapcsolódtak, és alapvetően külgazdasági, hadászati és iparfejlesztési érdekeket szolgálva három, Galíciába és Bukovinába csatlakozó vonalra koncentráltak (a Tisza, a Latorca és az Ung völgyében). Ezek közül a Munkács–Szolyván a határig húzódó vonal került előtérbe mind megépítésének idejét, mind fontosságát tekintve. Ezt a három elágazást kötötte össze az alföldi területen Sátoraljaújhelytől, illetve Ungvártól Királyházán és Halmin át Sztarmárnémetiig húzódó vonal, amely a vasútépítések során a magyar körvasút része lett. Azé a körvasúté, amelynek számos határ menti magyarlakta terület „köszönhetette” szerencsétlen sorsát Trianon után. (Lásd: a Kisantant közvetlen vasúti összeköttetése.) Kárpátalján ez a negatív hatás még hatványozottabban jelentkezett, hiszen a Prágának ítélt Ruszínföld e vasútvonal nélkül megközelíthetetlen lett volna a gyarmatosítók számára.

Az országos jelentőségű vasútvonalak mellett a mai Kárpátalja területén több helyiértékű vonal is épült. Ezek közül a legjelentősebbek az Ungvár–Antalóci, a Borzsavölgyi, a Taracsvölgyi vonalak, valamint a Máramarosi Sóvasút. Tudnunk kell azonban, hogy szinte mindenhol épültek kisebb vasutak, ahol az ipar vagy bányafejlesztés megindult. (Ezek közül a néprajzba is beépült a Viskről az Avason át vezető vonal. Ennek részletes leírása azonban nincs benne a kötetben.)

Az impériumváltásig megépült, igen szerteágazó és a mai Kárpátalja jelentős részét behálózó vasúthálózat kialakulásának történetét ismertetve a könyv szól a meg nem valósult vasúttervekről is. Nem épült meg a negyedik határon átvető vonal a Nagyág völgyében, amely a Toronyi hágón keresztül vezetett volna. Nem valósult meg a Nyíregyháza–Vásárosnamény–Beregszász vonal sem, amely Gáton át később Munkácsot is elérte volna. (Csak érdekességként: ez a 3-as út vonalvezetésének is egyik variánsa!) Munkács ugyanakkor a Hegyhát községein keresztül szeretett volna a Borzsavölgyi vasúttal s így Beregszásszal közvetlen kapcsolatot teremteni. (Talán ennek a megépítése menthette volna meg a beregszászi és kaszonyi járásokat az elcsatolástól!)

Zemplén–Ungban Nagymihály felől terveztek egy Ungvárra vezető normál nyomtávú vasutat, Ugocsában pedig egy Halmi–Tiszaújlak összeköttetést. Ezek mellett, elsősorban Máramarosban több feltáró iparvasutat is terveztek, ezek azonban a megyének Románia és Csehszlovákia közti felosztása után okafogyottá váltak.

Míg ez a fejezet alapvetően gazdaságtörténeti jellegű, az ugyancsak gazdasági kérdéseket érintő II. fejezet (A hegyvidéki akció. 1897–1919) óhatatlanul a kisebbségi lét lényegét érinti. A bécsi kamara és a Rákóczi-szabadságharc bukása után megjelenő külföldi nagybirtokosok gazdaságpolitikája megbontotta a törekény egyensúlyú hegyvidéki táj természetes gazdasági harmóniáját. Két évszázad alatt olyan nyomorba kényszerültek a ruszinok, amelyből nem volt kiút, s amely a hihetetlen méreteket öltő kivándorláshoz vezetett.

A 19. század utolsó negyedében ezt a közösség egyetlen képviselője, a görög katolikus egyház s maga a magyar állam is jól érzékelte, megoldást keresett az elmaradott tájegységek felkarolására.

Az állami szándék vezetett a hegyvidéki akció nagyszabású tervéhez, amely eredeti formájában a teljes kárpáti hegyvidékre kiterjedt, a Tátrától a Székelyföldig. A helyi erők, az északkeleti részen a már említett uniátus egyház, az Ungváron székelő Munkácsi Püspökség támogatása azonban lényegében csak a könyv által tárgyalt területen tette lehetővé a nagyszabású tervek kibontakoztatását.

Ez a kormányzat számára bizonyos fokig kényszer is volt. Firczak Gyula püspök ugyanis nem léphetett fel teljes energiával az államrezon számára konkurenciát jelentő Katolikus Néppárt ellen, amíg nem tapasztal határozott intézkedéseket népe nyomorának enyhítésé-

re. A Katolikus Néppárt ugyanis az ideológiai alapon elkülönülő pártstruktúrákkal szemben éppen az azokon túlmutató erkölcsi és szociális kérdésekre helyezte a hangsúlyt.

Az előzetes tárgyalásoknak megelőzően 1897 januárjában Firczak Gyula munkácsi püspök és a vidék 14 országgyűlési képviselője memorandumot nyújtott be a miniszterelnöknek (Emlékirat az északkeleti Kárpátok közt és alján lakó ruthén nép szellemi és anyagi viszonyainak elősegítése és felvirágoztatása tárgyában). Ennek az emlékiratnak a megállapításai, főbb pontjai nyomán indult meg a rutén segélyakció, amelynek irányítója Egán Ede lett, a Földművelésügyi Minisztérium egykori munkatársa, aki már közel egy évtizeddel korábban foglalkozott a kárpáti peremvidék gazdasági kérdéseivel, s éppen ez idő tájt tért vissza Németországból, ahol felesége birtokait igazgatta, illetve Svájc-ból, ahol a hegyvidéki gazdálkodást és állattenyésztést tanulmányozta.

Elsőként a munkácsi hegyvidéki kirendeltség alakult meg. Ezen belül a szolyvai járás volt a kísérleti terep. Az akció főbb pontjai (földbérlet, fajtanemesítés, hitelszövetkezet) már az első időben komoly eredményeket értek, ugyanakkor a ruszin népre rátelepedett uzsorások, korcsmabérlők stb. anyagi érdekeit veszélyeztették. Az érdekeltek összehangolt támadása hamarosan az általuk irányított sajtóban is megindult, olyannyira, hogy a lényegében a liberális oldalt támogató Ady Endre is kénytelen volt fellépni a rosszindulatú rágalmakkal szemben. Ady kiállása Egán Ede mellett bizonyosan nem lett volna elég, hiszen a szellem igazsága már akkor is elveszett az érdekek kaotikus tobzódásában, de töretlen volt a kormányzat bizalma is. Már az első lépések is határozott eredményeket hoztak, az agrár- és közgazdaság kiváló gyakorlati ismerője ugyanakkor igen alapos távlati terveket is felvázolt.

Egán eltávolítása tehát a szokott eszközökkel, vádakkal és sajtótámadásokkal nem sikerülhetett. Mivel azonban az érintetteknek mindenképpen meg kellett szabadulniuk a létezésük értelmét megkérdőjelező akció vezetőjétől, nem minden alapot feltételező gyanú övezte Egán Ede váratlan halálát. Munkács és Ungvár között, a Lázi dombon ugyanis 1901. szeptember 20-án halálos lövés érte. A szemtanúk s a helyszíni szemlét végző törvényszéki bizottság egyaránt kizárta az önkézséget, a negyedik napon azonban már Ung megye közgyűlésén balesetről esik szó, s a sajtó is balesetről vagy öngyilkosságról cikkezett. Reményi Ede hegedűművész tanítványa, a Nagyláz községben élő Plotényi Nándor hegedű- és zongoraművész, akihez vendégségbe indult Egán, valamint családtagjai, baráti köre is mindvégig gyilkosságról beszéltek, amelynek eltusolását bonyolult belpolitikai érdekek indokolták.

Akik azonban abban bíztak, hogy Egán Ede halálával a hegyvidéki akció is összeomlik, tévedtek. Utódja, Kazy József a megkezdett munka méltó folytatójának bizonyult.

Botlik József a miniszteri megbízott éves jelentéseit feldolgozva mutatja be azt a fejlődést, amit az alapvetően szövetkezeti jellegű, ugyanakkor a mai kifejezéssel a „családi gazdaságokra” építő központi segítség elért. Ez a tendencia folytatódott a más, külföldi megbízatást kapott Kazy József távozása után is, amikor Berzeviczy Zsigmond vette át az akció irányítását.

A hegyvidéki akció nemcsak a gazdaságfejlesztés mélységében, de területileg is fejlődött, alighanem a mai Kárpátalja egészének érintett járásait felölelte volna, ha nem következik be az első világháború, majd az azt követő impériumváltás. Amikor a terület rövid időre visszatért Magyarországhoz, az akció újraindult ugyan, de ez a néhány év kevés volt ahhoz, hogy a bekövetkező szovjet terrorral szemben egy felkészült mezőgazdasági réteg próbálja megóvni elemi létfeltételeit.

A példa azonban előttünk van. Okos mezőgazdasági politikával a Duna-medence földművesei talán még ma is képesek lennének kiemelkedni a nyomorból és belterjes gazdálkodásukkal a „Kertmagyarország” álmát új viszonyok közt is megvalósítani.

Ez azonban csak akkor sikerülhet, ha megértjük Egán Ede tragikus sorsának üzenetét, és a „szép, új világot” ígérő hamis szólamokkal szemben szembeállítjuk a parasztpolgár munkaszeretetét, hitét és emberi-közösségi büszkeségét.

A könyv harmadik része (amit a tartalomjegyzék III–V.-ik fejezetként vesz fel) lényegében egy újabb összefüggő kismonográfia, amely a helytörténeti irodalom talán leginkább hiányzó fejezetét tárgyalja: Kárpátalja Trianon utáni történetét.

A bevezető részek a helyi lakosság megkérdezése nélkül lefolytatott politikai alkukat s az ezek nyomán létrejött különös államalakulatot mutatják be. Ezt követően az ígért autonómia helyett kapott prágai gyarmati közigazgatást, az „új földesurak” érdekében megvalósított „földreformot” és a gazdasági kizsákmányolást, kulturális diszkriminációt tárgyalja.

Különös hangsúllyal szerepelnek a könyvben a Csehszlovákia 1938–1939-es szétválásával kapcsolatos események, az ismét Magyarországhoz tartozó területen folytatott gazdaságfejlesztő törekvések, a ruszin autonómia sajátosságai s az annak keretében a kulturális törekvések támogatása.

A szovjet megszállást követő terror, a megnehezedett kisebbségi sors és az utolsó (ukrán) évtized bemutatására a szerző lényegében már csak krónikaszerűen vállalkozik. Értethető ez, hiszen a negatív leltár így is igen beszédes. Nem panaszkönyv összeállítására törekedett ebben a részben Botlik József. Ennek bizonyítékául szolgál a záró oldalakon a kiút keresésének dokumentumanyaga, a lehetőségek feltérképezése.

Az igen hasznos, a szakmonográfiák, helyismereti tájékoztatók stb. összeállításában is felhasználható nem mindennapi monográfia-együtttest gazdag irodalomjegyzék és néhány, a megértést könnyítő térképvázlat teszi teljessé.

(Botlik József: *Egestas Subcarpathica. Adalékok az Északkeleti-Felvidék és Kárpátalja XIX–XX. századi történetéhez. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest 2000.*)

Egy falu a hadak útján

A száz magyar falu könyvesháza, a magyar állam millenniumára megjelent sorozat egyetlen kárpátaljai kötete a Beregszász és Munkács között félúton található Gát község monográfiája.

A kötet a falumonográfiák hagyományos szerkezeti felépítését és tárgyalását követi. A bevezető rész a község tájféldrajzi behatárolása, ahol a hegy-vízrajzi kérdéseken túl a hegyeket övező vásárvonalban betöltött fontos szerepéről is képet kapunk. Mivel a jubileumi monográfia leírási rendszere ezt nem követeli meg, s talán teherterhelés is lenne az általános bemutatás számára, ezért csak itt jegyezzük meg: ez a vásárvonal nem más, mint a több ezer éves hadiút, a Baltikumtól Lengyelországon és a Szepességen át Erdély felé irányuló kereskedelem talán egyetlen „útőre”. Ugyanígy csak a teljesség kedvéért jegyezzük meg, hogy a táj arculatát, vízrajzát történelmi távlatokban nem is oly régi tektonikus mozgások alakították (az utolsó mintegy négy évszázada), s ez kényszerítette ki az út mesterséges megerősítését, amelyre a község neve is utal.

A falut övező mocsárvilág XIX. század eleji állapotát, a lápi gazdálkodást igen érzéketlenül írja le a kötet, éppúgy, mint az ezt követő árvízszabályozási munkálatok nyomán bekövetkezett változásokat.

Ezt követően a monográfia a falu és környékének történelmét mutatja be, lehetőség szerint az általánosan elfogadott kronológiai határokhoz igazodva.

Bevezetőben a középkori okleveles említések gyér forrásaival ismerkedhetünk meg, majd a királyi–királynői birtokként létrejött s az egész megye további sorsát meghatározó

munkácsi váruradalom kialakulását, tulajdonosváltásait mutatja be a szerző. Míg azonban a központi hatalom gazdasági intézkedései elősegítették a városok-mezővárosok fejlődését, a „nagypolitika” hatalmi harcai végromlásba sodorták a területet. Különösen a mohácsi csatavesztés után az északkeleti megyék, így Bereg (és értelemszerűen Gát is) a hadak országújtjára került. Az egykorvolt jobb idők emlékezte állította később Rákóczi zászlai alá az elnyomott lakosságot. Ők voltak a szabadságharc leghűségesebb katonái, akik mindvégig kitartottak a nagy fejedelem mellett.

A Rákóczi-szabadságharc bukása után a Habsburgoknak nyújtott hitelek fejében a munkács–szentmiklósi domínium a mainzi érsek utódai, a Schönbornok tulajdonába került. A XVIII. század háborúkat nem hozott ugyan a gáti lakosok számára, e nyugalom fejében azonban minden gazdasági függetlenségükről le kellett mondaniuk. Az uradalmat, amelynek tulajdonosai legfeljebb csak vadászni látogattak el a Kárpátokba, csak a minél nagyobb haszon érdekelte, a Bécsben elbálozható aranyak száma.

Nem sokat enyhítettek a parasztság helyzetén (ne feledjük: Gát tipikus jobbágyközség, az egykori gyeptűzű falvak nemesi jogai nélkül!) Mária Terézia úrbéri rendeletei, mivel a tagosítások során a föld s az erdők túlnyomó része a domínium birtokába került.

Az ezt követő évtizedek, különösen az úthálózat és a posta kiépítésével valamivel mégis előrébb vitték a helyi lakosság sorsát. Az 1848–1849-es szabadságharc katonái közt ott szerepeltek a gáti nemzetőrök és honvéd önkéntesek is. E kérdéskört tárgyalva a szerző részletesen ír a szabadságharc helyi eseményeiről, különös tekintettel az oly kevés győztes csaták egyikére, a podheringi ütközetre.

A XIX. század második fele a viszonylagos béke és a lassú fejlődés jegyében telt el. Ezt szakította meg az impériumváltás, amikor a Párizs környéki térképrajzolók mondvasínált gazdasági indokokra hivatkozva a területet Csehszlovákiához csatolták.

Prága számos gyarmatosító intézkedésének leglátványosabb része a földreform volt, amelynek során Gát lakosai a hatalmas határból egyetlen hektárt sem kaptak, hivatkozással a lecsapolt mocsár csatornáinak központi karbantartására. A cseh földreform keretében Schönborn-Buchheim Frigyes Károly és fia ugyanis harmincöt millió koronáért eladta a munkács–szentmiklósi domíniumot a Latorica Gazdasági és Ipari Rt.-nek.

Lényegében ez a cég is Prágát, az ottani tőkét képviselte és lehetőséget teremtett jelentős számú cseh és szlovák alkalmazott ide telepítésére. A gyarmatosítás így az alapvető gazdasági haszon megszerzésén túl az etnikai kolonizációt is elősegítette.

A nehéz gazdasági körülmények megerősítették a vidék, így Gát község lakosainak balra tolódását. Ez a politikai elkötelezettség azonban a magyar uralom rövid ideig tartó restaurációja idején nem volt meghatározó, de azzá lett a szovjethatalom éveiben. Bár a felnőtt férfi lakosság elhurcolásakor számos kommunistát is táborokba küldtek, a későbbiek során számos középvezető került ki a faluból.

Az elkövetkező évek-évtizedek a látszat-jólét jegyében teltek. A pártszervek és a sajtó a mintagazdaságok közt tartotta számon a helyi kolhozot (és a párhuzamosan létező tenyészüzemet). Ma a község egyetlen gazdasága a Kárpáti Állami Tenyészüzem, amelynek földjét a fennálló rendelkezések szerint nem oszthatják fel a falu lakosai közt. A megélhetést a háztáji és a határon túl vállalt munka jelenti, igen behatárolt keretek közt. Nem véletlen, hogy a község demográfiai adatai is egyre romlanak.

A csak a lényegre koncentráló, ugyanakkor mégis szemléletes, életszerű történelmi összefoglalót a református egyház, az iskola és a műkedvelés ugyancsak történelmi áttekintést nyújtó bemutatása követi, majd a néprajzi szokások, a tárgyi néprajz és a népköltészet sajátosságaival ismerkedhetünk meg. Gát községnek éppen a Nagy Út melletti elhelyezkedése nem kedvezett a hagyományok konzerválódásának, fennmaradásának, fel-

találhatók azonban korabeli leírások és egyéb dokumentumok, amelyek segítségével rekonstruálható a jó száz évvel ezelőtti néprajzi közeg, hagyományos életforma.

A kötet befejező részét akár önálló kismonográfiának is nevezhetnénk. Ez a falu legismertebb szülöttjének, Kovács Vilmosnak az életútját és irodalmi munkásságát mutatja be. Kovács Vilmos költő valóban a kárpátaljai magyar kultúra emblematisztikus személyisége. A magyar kultúra egységes egészétől mesterséges eszközökkel elszakítva szinte egyedül kellett bejárnia azt az utat, amely a XVIII. századi ún. „nemzetietlen kortól” a modern magyar irodalomig ívelt. Tehetségének erejével azonban képes volt erre is, és a sajnálatosan korán bekövetkezett halála előtti évtizedben már a magyar irodalom fő vonulatához tartozott. Kovács Vilmos ugyanakkor a helyi közélet meghatározó személyisége is volt. Fodó Sándorral és Benedek Andrással együtt ő volt a mai szóval „polgárjogi mozgalomnak” nevezett küzdelem megindítója és egyik vezetője.

Kovács Vilmos hagyatéka immár másfél évtizede élő hagyomány Kárpátalján. Irodalmi Kör, kulturális díj, számos kiadás és a különböző ünnepi alkalmakon felhangzó versek is jelzik ezt, s a tanítványok, kortársak élő emlékezete.

A Gát-monográfiát közel tucatnyi szöveges dokumentum, számos fénykép, térképvázlat teszi teljessé és szemléletessé. Sokat köszönhet a kötet a szakmai lektor, Soós Kálmán munkájának is.

(Botlik József: *Gát. Száz magyar falu könyvesháza Kht., Budapest, é. n.*)

A szaktudományos megismerés felé

A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944. A Fedinec Csilla által készített szakmunka címét érdemes így, önmagában leírni. A hályogkovács bátorságával végzett eddigi önismereti, múltfeltáró munka már eddig is hozott kiemelkedő eredményeket. Punykó Mária, Móricz Kálmán és Fábián László és újabban Kovács Katalin jól ismert munkásságát komoly kiadványok dokumentálják, de hosszú lenne azoknak a sora, akik forrásközléseikkel, lokális kismonográfiáikkal hozzájárultak a helytörténet, helyismeret, néprajz és az ún. 'nagy' történelem helyi összefüggéseinek feltárásához. De látnunk kell azt is, hogy sok a megnyilvánulás kényszere által diktált, nem kellőképpen megalapozott és megírt munka is. Ez azt jelzi, hogy komoly alapművek, szakmai vezérfonalak nélkül nehezen szervezhető meg az egész területre kiterjedő helytörténeti tevékenység és ami a leglényegesebb: nehezen teremthető meg mindezek szintézise.

Ami a történeti kronológia kérdését illeti, ennek hiányát már a kezdet kezdetén érzékelték a helyi kutatók, s mintegy annak pótlásaként egyes általános ismertető munkákban mellékelten jelent meg egy-egy hosszabb-rövidebb áttekintés. Különösen a Dupka György által újjukra bocsátott kiadványokban találkozhattunk ilyen próbálkozásokkal. Ez a mostani azonban tudományos igénnyel és szakmai hozzáértéssel megszerkesztett kronológia.

A recenszens számára a legizgalmasabb a könyv Bevezetője, amely a kárpátaljai sajátosságokat tükröző, a kronológiaszerkesztés általános szabályaitól eltérő specifikus, csak másod- vagy igencsak elsődleges forrásokra támaszkodó munka „műhelytitkait” tárja fel. Itt tulajdonképpen a levéltári, gazdaságtörténeti, kultúrtörténeti, politikatörténeti, magyarságtörténeti stb. részmonográfiák hiánya az elsődleges, ami egyben a 22-es csapdája is. A most megjelent kronológia és a források szabad használata ugyanis e részmonográfiák megírásának alapja. Ezt a csapdát, amelyet maga a szerző problémakataszternek nevez, Fedinec Csilla a periferikus anyag életré keltésével lépi át.

A források megközelítésének e taktikus bemutatása mellett a bevezető tanulmány közli a régiónak a történelmi események függvényeként változó hivatalos elnevezéseit, elemzi a nagyobb történelmi sorsfordulókat, s mindehhez gazdag jegyzetanyagot társít. Ezt követi az igen alapos kronológia, amely időnként (például a népszámlálások időpont-jához kötve) adattár is.

Mindezt néhány értelmező térképvázlat, gazdag irodalomjegyzék, személynévmutató, tezaurszként is felfogható tárgymutató, helynévmutató és intézményi mutató, valamint angol nyelvű összefoglaló teszi teljessé. A bevezetőben megírt politikatörténeti dokumentumgyűjteménnyel együtt ez az igen alapos kronológia minden helytörténeti kutató alapvető segédkönyvévé válhat.

A kiadvány sorsa amúgy erősen duna-medencei. A szerző Pesten dolgozó kárpátaljai, akinek munkáját ösztöndíjak segítették, s könyve a Teleki László Intézet és a Fórum Társadalomtudományi Intézet közös kiadási programja keretében jelent meg, Galánta–Dunaszerdahely impresszummal.

(Lilium Aurum Könyvkiadó, Galánta–Dunaszerdahely 2002.)

Szép 'óvilág'

Kárpátalja kincse – ígéri a szép kiállítású könyv címe. S hogy ez ne csak hangzatos bonmot legyen, arról a két szerző, a kiadvány megvalósításában oroszlánrészt vállaló Horváth Zoltán György és az útikönyveiről már ismert Kovács Sándor gondoskodik. A Kárpátalja felbecsülhetetlen építészeti és képzőművészeti értékeinek bemutatását célzó kiadvány az eddig legszebb és legszakyszerűbb a maga nemében. A több mint félszáz helyszínen készült fényképanyag plasztikusan és az építészeti jellegzetességeket, „mondanivalót” mindenkor megragadó módon állítja eléink ezt a még ma is csak töredékesen ismert látványvilágot.

A könyv nem egy kort, egy építészeti stílust emel ki, hanem a legősibb emlékektől a 20. századig felvonultatja mindazt, amelynek látványa meghatározza a tájat és aminek kultúrtörténeti jelentősége van. Az elsők közt kell említenünk a címlapon is szereplő gerényi rotundát, a román kor egyedülálló emlékét, amely sajnos a barbár „helyreállításnak és modernizációnak” köszönhetően ma már csak retusált fényképeken dokumentálható. A romanika többi emléke nehezen fogható meg, a számtalan pusztítás, hadak és jó szándékú építők rombolásának köszönhetően. Ezért is támad némi hiányérzete a helytörténeti kutatóknak, amikor az egyik leglátványosabb román kori rom, a szerednyei donzson képét nem találja a könyvben. Valószínűleg ez is, valamint a beregszentmiklósi, eredetileg reneszánsz várkastély (amely egyszerre híres I. Rákóczi Ferenc kényszerlakhelyeként valamint Petróczi Kata Szidónia menedékeként) is megközelítésük nehézsége és időigénye miatt maradhatott ki a bemutatott értékek közül.

Itt vannak azonban azok az eredetileg átmeneti román–gót stílusban épült templomok, amelyeket csak megtíport, de végképp nem tudott elpusztítani az idő. Láthatjuk a beregszászvégarдай, a dédai, csepei, feketearдай, borzsovai, mezővári, nagymuzsalyi, nagyszőlősi, nagyberegí, nagybégányi, tiszaujhelyi kigyósi, técsői, viski stb. templomokat, amelyek számtalan, sokszor szakszerűtlen átépítés után is felismerhetően dokumentálják a középkort és a magyar kultúra jelenlétét ezen a sokat szenvedett vidéken.

Ami a szakszerűtlen átépítéseket illeti, ezek közül az első helyen a beregszászi nagytemplom áll, amely eredetileg román stílusban épült, gótikus elemekkel bővült a város virágkorában, amikor Lokiotek Erzsébet itt udvart tartott, és egy kolostor–templom–zárdamentemplom épületegyüttes részeként szolgálta a domonkos rend, a királyi udvar és a város hitéletét. A

Lubomirski herceg által vezetett lengyel betörést követően közel két évszázadig állta az idő ostromát, amikor a reformkor végén „helyreállították”, az egykori zárda kápolnájának bejáratát és a kismuzsalyi rom déli kapuját „felhasználva” nyerte el mai, centrálisnak tűnő alakját. A városban megpihenő Petőfi Sándor már csak ezt a külső látványt észlelte („van benne gót templom”). De nem tarthatjuk szerencsésnek a feketeardai templom igen szép déli kapujának elvakolását sem, éppúgy, mint a gerényi templom ’modernizálását’, aminek köszönhetően, ma a gázfűtés flexibilis elvezető csövei meredeznek a gótikus hajó ablakaiban.

Mindezt csak azért kellett elmondanunk, hogy felhívjuk a figyelmet: Kárpátalja műemlékvédelme – az utóbbi időben biztosított jelentős anyagi eszközök ellenére – korántsem mondható megnyugtatónak. Igazán csak annak a megőrzésében bízhatunk, ami még a föld alatt van (például a beregszászi ferences kolostor romjai!). A nagyszőlősi kolostor romjait ugyanis például szakszerűen feltárták, majd az impozáns romkeret kiosztották hétvégi telkeknek és hamarosan támfalak készültek a nyolc évszázados kövekből.

Az eddigiekben egyetlen kiadványban sem kaptunk ilyen pontos képet a templomi freskómaradványokról és a festett famennyezetekről. Igazi meglepetése a kötetnek a Pap Gábor által a técsői templom mennyezetének szimbolikájáról, művészettörténeti összefüggéseiről közölt, a szép példát tágabb összefüggéseibe helyező, a magyar kultúra egységét tükröző és annak időn és téren tülemlelkedő viszonyrendszerét bemutató, imponáló tanulmány.

A keserű példákat még idézhetnénk, de már eddig is eléggé eltértünk magától az ismertett könyvtől, amely a szakrális műemlékekből bemutatja még a legfontosabb ruszin fatemplomokat. Ízelítőt kapunk a háromosztatú keleti építészetből, a munkácsi uradalom területén elterjedt barokk stílusból és a máramarosi gótikus faépítészeti remekeiből, amelyek a maguk módján egyedülállóak az adott anyag és építési technika alkalmazásának területén.

Szerepelnek a könyvben a terület legfontosabb várai, kastélyai. Ez utóbbiak közt két igen jelentős műemlék mellett ott található egy tipikusan 19. századi vadászkastély, Beregvár. (Halvány hiányérzetet a már említett szentmiklósi mellett a beregszászi Bethlen-ház s tucatnyi kastélyjellegű udvarház – Beregszászvégárdó, Bégány, Tiszakeresztúr, Tiszaújhely, Farkasfalva stb. – főúri lakóhelyeinek dokumentálatlansága okoz.) Tartalmazza a kötet a magyar vonatkozású emlékműveket, szobrokat és azokat a történelmi jelentőségű tájakat, amelyek meghatározzák Kárpátalja összképét.

A szép kiadványt a szerzők szakmai „névjegye”, valamint német és angol nyelvű összefoglaló teszi teljessé.

(Masszi Kiadó – Romanika Kiadó, Budapest 2002.)

A „másik világ” kísértése

Kovács Katalin könyve (*Ha a lelkek... Lélekhiedelmek Salánkon*) a népi hiedelmek, a haldokláshoz és a halálhoz, a halál utáni léthez kapcsolódó rítusok különös világába enged betekintést egy etnikailag, vallásilag és geográfiai körülhatároltságában is tanulságos közösség, Salánk példáján. A magyar, ruszin és jelentős cigány lakosság – anélkül, hogy ellentétek feszülnének közöttük – mind lakóterületükben, mind hitvilágukban még ma is elkülönülnek, bár ez az utóbbi évtizedek mindent összemósó hatalmi politikájának következtében néhol már oldódott.

Magát a nyelvhatáron fekvő, kárpátaljai viszonyokhoz képest nagy lélekszámúnak mondható falu történetét a szerző külön fejezetben mutatja be. Ez a történeti ismertető a szakirodalom ismeretéről és biztos kezeléséről tanúskodik, egyben megalapozza a kuta-

tás kiindulópontjait, feltételeit. Még a legnagyobb szigorúsággal is csak néhány értelemzavaró sajtóhibára érdemes felhívni a figyelmet. A Rozsályi Kun család természetesen nem kun, ez a genus közös családnéve, így kisbetűs írása csak véletlen lehet. Valószínűleg már eleve öröklött elírás viszont az utolsó tatárjárás 1714-es említése. Az Ugocsa megye számára rendkívül tragikus és az etnikai átalakulást sokban befolyásoló ún. utolsó tatárjárás 1717-ben volt s bár Salánkról csak négy parasztgazdát hurcoltak el, a környezet, a megye viszonyainak átalakulása ezt a községet is érintette.

Ez a fejezet mutatja be Salánk etnikai és vallási viszonyait is. Itt is találkozhatunk az a kárpátaljai sajátossággal, hogy a nyelvváltás, az eredeti lakossághoz való nyelvi asszimilálódás sokkal elfogadottabb folyamat, mint a hitváltás. Közvetve ez a tény is alátámasztja azt a kutatói álláspontot, hogy a ruszinságot az évszázadok során a nagyobb szláv tömegbe való beolvadástól a görög katolikus vallás mentette meg, hiszen abban a viszonylatban a nyelvi közelség is motivációs eszközként van jelen. Külön értéke a könyvnek a cigány lakosság közösségként való megjelenítése, az azt romboló külső, az egykori szovjet birodalomhoz fűződő hatások bemutatása.

A szakirodalom áttekintése szerény címmel szereplő fejezet a kötet *szakmailag talán leg-színvonalasabb, legértékesebb része*. Ez a tanulmány a halálkultuszt történeti, társadalmi, gazdálkodástörténeti, vallási és „kültörténeti” hatások viszonyrendszerébe helyezi. A magyar nyelvterületen eléggé megkopott hagyományréteg határvidékén sorra veszi a szomszédos népek és a belső etnikai-vallási csoportok még többé-kevésbé élénken élő mítoszrétegét, szokásrendszerét. Joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy valamennyi hagyományréteg között ez a legállandóbb. A kereszténység felvétele előtti lélekhit sajátosságait éppúgy magába foglalja, mint a keresztény egyházak tanításait. Tegyük hozzá: mindez elképzelhetően egy még ősbib, elemibb hitvilág közegeben gyökerezik, s csak megnyilvánulási formái változtak a vallási ideológiák megjelenésével. Ez jellemző például a Mária-hit ősi gyökereire is.

Maga az elemzés az előjelek-haláljelek felsorakoztatása után bemutatja a lélek útját. Ebben a részben megjelenik a közösség racionalitása, az elkerülhetetlenbe való bele-nyugvás, ugyanakkor feltűnik a ma már kevésbé ismert túlvilág-kép, egy olyan világ, amely csak részben magyarázható az ember jobb, szebb iránti vágyával. Az észak-amerikai indiánok kettős világképétől mindez távol áll, de ezen a szinten is felismerhető a Kárpát-medencébe hozott hiedelemvilág néhány eleme. Különösen jellegzetes a boszorkányok, tudákosok halálával kapcsolatos adatanyag, amely – mint annyi más területen – itt is inkább a táltosok, mintsem a sámánok egykori tiszteletére utal. A halott túlvilági helykeresésének, a lélek vissza-visszatérésének igen sajátos dokumentuma a lisztszórás hagyománya, amely nem véletlenül szerepel elkülöníthető egységként a kötetben.

A kutatás hitelességét mutatja, egyben a hasonló bűvárkódások mintájaként is szolgálhat a három etnikai-vallási csoportból választott közel száz adatközlő felsorolása és a gyűjtött anyag tájélemeket tükröző, hiteles nyelvi közlése. A gazdag illusztrációs anyag, számos dokumentumértékű fotóval, Salánk lakosságának térbeli etnikai elhelyezkedésének vázlata, a gazdag hivatkozási anyag, irodalomjegyzék és a kevésbé ismert szavak szószeredete teszi a könyvet az utóbbi évek legszínvonalasabb kárpátaljai néprajzi monográfiájává, méltó társává Pynyó Mária, Vári Fábán László és Möricz Kálmán munkáinak.

Joggal írja a magyar népszokások, néphit egyik legjobb kutatója, Pócs Éva meleg hangú bevezetőjében, hogy a kötet joggal tarthat igényt mind a szakma, mind a szélesebb olvasóközönség érdeklődésére. Semmiképpen sem lehet egyszerű szakmai téma, ami egy szép, fiatal, képzett és okos nőt a thanatológia kutatására inspirál; a halál végső ölelésének kutatására az emberi életosztón legtermészetesebb reflexiói helyett.

(Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest 2002.)

KISEBBSÉGKUTATÁS SZEMLE

Állampolgárság és nemzeti identitás Európában

Schnapper, Dominique: Citizenship and national identity in Europe. = Nations and Nationalism, 2002. no. 8 (1) 1–14. p.

Ma, amikor az 'állampolgárság'-ról szóló vita minden hozzáfert érint szerte a világon, a kétféle, a francia Rousseau-tól eredeztetett és az angol Locke nevéhez kötődő 'állampolgárság'-fogalom még nem merítette ki minden rá jellemző értékét. A terminológia annyira eltérő, hogy néha nagyon nehézé teszi a párbeszédet.

A társadalomtudományi megközelítések közül Ernest Gellner művét emeli ki a szerző (Nations and Nationalism, 1983), mely elsősorban a közép-európai népek történelmét, az Ottomán, majd a Habsburg Birodalom alóli felszabadulást, politikai függetlenséget vizsgálja, illetve a német és az olasz egység kialakulását veszi figyelembe, valamint az európai zsidóság különös nacionalizmusát, mely Izrael állam megalakulásához vezetett. Schnapper szerint óhatatlanul valamennyi értekezés magában foglalja írójának személyes élményeit is. Ő a tudományos terminológia tisztázására tesz kísérletet, s nem a nacionalizmust, hanem a demokratikus nemzetállamot vizsgálja, mely korábban oly sok öntudatot adott a benne élőknek. Nemzet és liberalizmus összefüggésére hívja föl a figyelmet, mielőtt a nem nemzetállam alapú demokratikus társadalom építésére buzdít.

Politikai térre van szükség ahhoz, hogy a liberális demokratizmus érvényesüljön. Eddig ezt a politikai teret jelentette a nemzet. Gellner közvetve elismeri, hogy a nemzetnek pozitív szerepe van, amikor is az olvasókat a *Thought and Change* (Gondolkodás és változás) c. könyvében leírt világkormányzás veszélyeire figyelmezteti.

„A nacionalizmus legfőbb ajándéka, amelyet az emberiségnek adott, a „zárendszerből” adódó előny: a politikai. A tudatomban nem pusztán a nacionalizmus pszichológiai áldásai vannak, a méltóság, az önbecsülés, ami a másod, vagy ki tudja hanyad osztályú állampolgárság elvetéséből következik... Ha egy politikailag egységes világ menne keresztül az iparosodás szakaszán, ez az egységes világ nagyon hasonlítana a jelenlegi Dél-Afrika helyzetére. Alig lehet olyan bizalmat elképzelni, mint az európaiaké Európában, egybevetve az első telepések helyzetével – nincs más világ, ahová visszavonulhatnak, s az alámerülés veszélye áll fönn –, amelynél láthatóan jobb, mint amilyen most, vagy mint amilyen valaha is volt a gyarmatokon. A pluralizmus egyfajta biztosíték az önkényuralom és a politikai butaság ellen is.”

Egy politikailag egységes világ kollektív öntudat és politikai akarat nélküli képződmény lenne, és az etnikai feszültségeket nem tudnák többé kontrollálni a demokratikus intézmények. A történeti nemzetállamban a polgári elv olyan eszközként jelenik meg, mellyel az azonos politikai egységen belüli, különböző történeti közösségek konfliktusai megoldhatók. A nemzeti szolidaritást az erőforrások újraelosztása igazolta, és lehetővé tette a társadalmi egyenlőtlenséggel való bánásmódot a társadalmi igazságossággal összehangolva. Európában ezt így oldották meg. De erős politikai akaratra és az állampolgárok sok-sok idejére lesz szükség ahhoz, hogy az európai politikai intézményeket a saját nemzeti intézményeik legitimációjaként tekintsék. Európát föl kell építeni, mert az elszigetelt országok túl gyengék, viszont a nemzetet mint politikai entitást mindaddig nem szabad megszüntetni, amíg az igazi európai polgárság föl nem épül. A XX. században úgy gondolták, hogy a polgári józan ész és a demokratikus, politikai intézményrendszer ellenőrzése nélkül az emberiség etnikai érzelmei és az erőszak mindig kitörésre készen állnak.

A lengyelség megőrzése a magyarországi lengyel kolónia körében

Kaczmarek, Urszula: *Postrzeganie polskości w środowisku Polonii węgierskiej. = Rocznik wschodni 7. no. Rzeszów 2001. 128–135. p.*

A XIX. és XX. század fordulóján a lengyel kivándorlókat gondozók számára készült egy gyűjtemény, amely különböző figyelmeztetéseket tartalmaz. Egy, a könyvben található vers kiemelt fontosságot tulajdonít az emigrációban a vallás szerepének és az istenhitnek. A továbbiakban az ún. jó viselkedés kérdését érinti, az alkohol, a viták, a torzsalkodás elkerülésére hívja fel a figyelmet. Ezenkívül arra is figyelmezteti a lengyeleket, hogy mennyire fontos a nemzeti kultúra ápolása. Ezekből jól láthatjuk, hogy milyen nagy figyelmet fordítottak régebben a kivándorlókról való gondoskodásra. A törekvések hátterében a lengyelség iránti aggodalom húzódott meg. E rövid bevezető gondolatok után a szerző felteszi a kérdést: hogyan is gondolkodunk erről napjainkban.

A szerző úgy véli, hogy legelőször is meg kell határozni magának a *lengyelségnek* mint fogalomnak a konnotációját, a „lengyel nemzeti jellem” vagy „lengyel ethos” értelmezését. A lengyel történelemben voltak olyan korszakok, amikor jobban, míg máskor kevésbé voltak láthatók, jobban vagy kevésbé voltak fontosak ezek. Ezeknek a szerepe különösen manapság, a globalizáció és Európa egyesítésére való törekvés korszakában nőtt meg. Hiszen éppen a nemzetiségi és az etnikai csoportoknak lehet és van jelentős befolyásuk mindezekre a folyamatokra. Megjelentek különböző modellek az egy államon vagy régióon belül élő különböző csoportok számára. Itt a szerző a magyarországi gyakorlatot említi, ahol a nemzeti kisebbségek jogait az alkotmány tartalmazza, s amely lehetőséget ad a békés együttélésre. A posztkommunista országokban a demokratizáció két fontos folyamatot eredményezett. Az egyik, hogy nyilvánossá tették a köztük élő nemzeti kisebbségek létét. A másik pedig, hogy olyan intézményes formák jöttek létre, amelyek láthatóvá teszik a különböző kultúrákat, értékeket és a kulturális identitást. Ez ahhoz vezetett, hogy megnőtt a kisebbségi csoportok társadalmi-kulturális identitása. A magyar Alkotmány széles körben engedi meg a kulturális különbségek megmutatását. Kedvező társadalompolitikát folytat, mely a lehetőségek szerint figyelembe veszi a különböző csoportok érdekeit.

A következő részben a szerző az alábbi fogalmak tisztázásával foglalkozik: lengyelség, haza, a lengyelség szimbólumai.

Először arra keresi a választ, hogy mit is jelent a lengyelség, a lengyel identitás érzése? Megállapítja, hogy ebben a témakörben számos definíció létezik, amelyek lehetnek eltérőek, ugyanakkor mégis találunk bennük ismétlődő elemeket. Ezek az alábbiak:

A lengyel etnikai csoporthoz való tartozás érzése leggyakrabban a római katolikus egyházi közösséghez való tartozásban nyilvánul meg, a lengyel – katolikus.

A lengyel nyelv kiemelt fontossága, annak ismerete, családi körben való használata, s a törekvés arra, hogy gyermekeik is elsajátítsák azt.

A kultúra sajátossága, a kultúra, a normák alapvető értékeinek akceptálása, a lengyel hagyományok őrzése, ápolása.

Népszokások és különösen az egyházi évhez tartozó szertartások folytatása, ápolása. Közös történelmi sors, egy meghatározott területtel való azonosulás, közös sztereotípiák.

Kapcsolat az anyaországgal, érdeklődés a lengyelországi problémák és események iránt.

A lengyel szervezetekhez való tartozás, köteleességvállalás a lengyel csoportok tevékenységében.

A szerző a továbbiakban arra keresi a választ, hogy a Magyarországon élő lengyelek számára ezek fontos kérdések-e. A válasz egyértelműen igen, amit a szerző kutatásai támasztanak alá, melyeket a lengyel nemzeti csoporton belül végzett. A kutatások eredményei azt mutatják, hogy a megkérdezettek 75%-a érzi magát lengyelnek, mások azonos mértékben lengyelnek és magyarnak, magyar lengyelnek. A második vagy a még távolabbi nemzedékek képviselői pedig magyarnak érzik magukat. 1994 februárjától Magyarországon lehetővé vált a kettős állampolgárság megszerzése. Ezzel a lehetőséggel a nálunk élő lengyelek nagy része élt is.

Lengyelnek lenni a többség számára azt jelenti, hogy lengyel kultúrában nevelkedtek, lengyel gyökereik vannak, Lengyelországban születtek, az a hazájuk, a szülők vagy az egyik szülő lengyel. Elgondolkozva azon, hogy mi alakítja a népet, mi alkot belőle fennállásra és fejlődésre képes egységet, a többség úgy véli, hogy a kultúra, a hagyomány, a szokások, a nyelv, a közös sors, az átélte történelem, a vallás vagy a lakóhely. Amint látható, az általános gondolkodásban vezető szerepet tölt be a nyelv. A nemzeti csoporthoz való tartozás egyik alapkritériumaként tartják számon. Hiszen a nyelv segítségével lehet megismerni a nemzeti kultúrát, bevezet az univerzalizmusába, s művészi tevékenység anyaga is lehet. Az anyaországon kívül élés esetén leggyakrabban a szakmai életből szorul ki a használata, sokszor a mindennapi, sőt még a családi életből is. Néha csak ünnepi használatra marad meg a lengyel közösségekben és a templomban. Ezen nincs mit csodálkozni, hiszen a többségi társadalomban megkívánják magyar nyelv lehető leggyorsabb elsajátítását. A motiváció egyrészt kapcsolódik a munkavállaláshoz, másrészt pedig a többségi, jelen esetben a magyar társadalomba való beilleszkedéshez.

A második nagy kérdés, amivel a szerző foglalkozik, az a haza fogalma. Ez a fogalom sem egyértelmű. A lengyelek esetében idegenben ez gyakran összekapcsolódik a közeli emberekkel, családdal, barátokkal. Az értelmezés gyakran változik, s ezt maguk értékelték is észreveszik. A megkérdezett lengyelek többsége számára a haza az ősök országa, születési vagy esetleg neveltetési hely.

Hasonló jelenséget figyelhetünk meg az egyházi élethez való viszonyban is. A Magyarországra érkező lengyelek egy új, laicizáltabb társadalomba érkeztek, amely megosztotta az egyéneket. 1989 után megfigyelhető a lengyel közösségekben a vallásos megelevenedés, visszatérés a „lengyel” egyházhoz, a lengyel egyházközséghez. Ebben fontos szerepe van a magyarországi Lengyel Katolikusok Egyesületének. Jól megfigyelhető a két háború közötti helyzethez való kapcsolódás, amikor az egyház és a Lengyel Ház töltötte be a társadalmi-kulturális élet lengyel központjának a szerepét. Végül 1998. augusztus 24-én a Lengyel Ház visszakerült az Egyesülethez. Vallási hovatartozás szerint az itt élő lengyelek 88,8%-a katolikus (bár a megkérdezettek 50%-a vallotta magát hívőnek). A vallásosság és az egyházi szokások sok hagyományos formája fellelhető merült. A szerzőt érdeklő csoport esetében a vallásosság két síkon figyelhető meg:

1. Össznemzeti, amikor a nemzeti érték, a lengyel kultúra saját csoportjuk társadalmi életének integrációs tényezőjévé válik. Ezt a jelenséget a magyarok figyelték meg – számukra a római katolikus egyházhoz való tartozás úgy jelenik meg, mint a lengyelség egyik megnyilvánulása.
2. A mindennapi életben, amikor a hit mint az élet értelmét adó érték jelenik meg, amely segít átvészelni a nehéz pillanatokat.

Még az ateizálódott lengyelek is rengeteg elemet őriztek meg a lengyel katolikus hagyományokból, a sajátos szertartásosságát, a jellegzetes lengyel szentek tiszteletét, vagy a különös Istenanya (Matka Boska) kultuszát, amelyet a XVII. században valósággal a Lengyel Korona Királynőjeként fogadtak el.

Végezetül a szerző a lengyelség szimbólumaival ismerteti meg bennünket.

A lengyelek általában erősen fejlett öntudattal rendelkeznek, ami a másságukat, különállóságukat, sőt különlegességüket illeti. Gyakran hangsúlyozzák a legmélyebb lengyel értékek és szimbólumok eredeti jellegét. A Lengyelországgal, kultúrájával, hagyományaival való azonosulás szimbóluma legfőképpen a zászló, a fehér sas, a lengyel állam címe-re, május 3-a – a hazafiság szimbóluma, a kereszt, a częstochowai Istenanya képei – az egyházé.

Végezetül még néhány szó az ünnepekről. Az egyházi ünnepek közül a karácsonyt a megkérdezettek 79,5%-a ünnepli, a húsvétot 77,3%, megünneplik még a halottak napját. A nagy vallásszabadsággal egyidejűleg visszatértek néhány ünnephez, például megtartják az úrnapi körmenetet.

Befejezésképpen a szerző az alábbiakban foglalja össze megállapításait:

A lengyelség megőrzését nem tartja a határon túl élő lengyelek kötelességének, inkább egy globális társadalom etnikai jelenségeként fogja fel. Ha a lengyelek nem vetik el szokásaikat, a nyelv értékét, etnikai származásuk szimbólumait, és nem asszimilálódnak teljesen, akkor etnikai különállóságuk érzése nyilvánvalóan lengyelség tudatos vállalására támaszkodik. Ebben segítenek nekik a sokszor új profilú lengyel szervezetek, egyesületek, a szervezett lelkipásztori, illetve önkormányzati tevékenységek és a megélénkült tömegtájékoztatás. Ezzel egyidejűleg ők is – mint mi mindannyian – a tömegkultúra fogyasztóiként és vevőiként állnak a társadalmi kihívások előtt.

A cikk egy J. R. Nowak idézettel zárul, amely felteszi a kérdést, hogy sikerül-e a lengyeleknek megtartaniuk a hazafiság és a nemzeti kultúra erejét, nehogy a jövő Európája a kozmopolita bürokraták Európája és ne a „hazák Európája” legyen. Ez elsősorban a lengyel nemzeti öntudat erejétől függ.

Ráduly Zsuzsanna

Véleménycserék a Kelet-Európában előretörő jobboldali radikalizmusról

Umland, Andreas: Russischer Rechtsextremismus im Lichte der jüngeren theoretischen und empirischen Faschismusforschung. = Osteuropa. Vol. 52. 2002. Nr. 7. 901–913. p.

A folyóirat tematikus sorozata vitává duzzad az ingoványos és az érdemi kutatás elején tartó témában az előző számok egyikében közölt, alapozó igényű elméleti vázlat kapcsán. (T. Beichelt–M. Minkenberg: *Rechtsradikalismus in Transformationsgesellschaften*, 2002. 3. szám, lásd *Kisebbségkutatás*, 2002. 4. 1005. p.) Jelen szerző a korábbi publikáció legalább két nagy újdonságát abban látja, hogy (1) széles körű összehasonlító keretek közé tereli a témát, amit a további megszólalások sem mellőzhetnek többé, (2) a pártpolitikai mozgalmak mellett felfedezi az informális civil-radikális tendenciák súlyát, ennek is kellő figyelmet szentelve. Alapos igényt árul el a korábbi tanulmány egyébként a történeti levezetés áttekintésével és a jelenbeli változatokat illetően megkísérelt tipológiai rendszerezéssel, itt azonban olyan nehéz terepen mozog, hogy nem is elégíthet ki minden

igényt, próbálkozását sok homály és ellentmondás kíséri. Mindent összevéve, jelentőségét nem méltathatjuk eléggé, különösen az angolszász mögött évtizedek óta visszaszorult német kutatás szempontjából. Ezt a mellőzést kommentálva mindjárt rámutathatunk a náciizmusra összpontosult német kutatás túlságosan berögzült szempontjaira és közép-európai szemhatárára, amelyek hathatós meghaladása nélkül valóban nehezen versenyezhet a fiatalabb és rugalmasabb angol-amerikai kutatói energiák – épp a posztkommunista radikalizmusok mibenlétét vizsgáló – lendületével. (Itt főként W. Laqueur és R. D. Griffin nevével találkozunk a hivatkozásokban is.) A német kutatást illetően a szerző természetesen nem a marxista imperializmus-elméletre egyszerűsített fasizmus-értelmezésére utal, melynek tökéletesen használhatatlan, félrevezető voltát világosan érzékelteti.

A német nácizmus-, illetve fasizmus-kutatás eredményei, tapasztalatai sem avultak el természetesen, a különböző jelenkori radikalizmusokban és extrémizmusokban alapvetően ma is fasizoid jelenségekről van szó, csak éppen új, módosult formákban, amelyek az egyes társadalmak saját gyökerű, újszerű torzulási tartalmaival telítődnek. Emellett bármelyiket kapcsolatba lehet hozni Mussolinival, Hitlerrel vagy a román Vasgárdával; eme szálak kibontásában is releváns az összehasonlító módszer, méginkább a mai, szerteágazó, egymással rokon, ugyanakkor eltérő arculatú változatok értelmezésében. A jelenség leíró tipológiája azonnal beleütközik az érintkező fogalmak és szempontok sűrű hálójába: radikalizmus, extrémizmus, nacionalizmus, populizmus, fundamentalizmus, etnocentrizmus, rasszizmus stb. A homályt a témában csak a teljes fegyverzetével felvonultatott interdiszciplinaritás törheti át.

Az egyszerre elismert és bírált rendszerező vázlat kapcsán szerzünk az orosz Zsirinovszkij Oroszországi Liberális-demokrata Pártjának programját veszi szemügyre, hozzáfűzve a maga többnyire eltérő véleményét a másik cikkben elmondottakhoz. Egyik témája Zsirinovszkij állítólágosan világos és egyértelmű „etnocentrizmusa”, aminek kezdeti verbális kihangsúlyozásával a pártvezér jól ismert okokból (félzsidó származása miatt) korán felhagy, és (egyreszóval) egyes társadalmak kitartó etnonemzeti és biológiai-rasszista szövegeitől jól elkülöníthetően inkább a civilizált–barbár ellentétet állítja retorikája súlypontjába (ami egy észak–déli antagonizmus fedőneve). E váltás egy másik aspektusa egyébként Oroszország soknemzetiségű viszonyainak megértéséből is fakad. Zsirinovszkij zavaros mondanivalói, melyekben keveri a különböző felhangokat, persze bőszséggel szolgáltatnak okot a félreértésre. Hasonlóan zavaros, illetve változó Zsirinovszkij viszonya a cárizmushoz, amit – egyes fundamentalista orosz ideológiai képződményekkel ellentétben, hol szembeállít, hol pedig egybekacsol a sztálinizmussal, de soha nem tartotta alkotó örökségnek. A Zsirinovszkij-féle program vagy „tan” lényege és eredetisége talán abban rejlik, hogy éppenséggel gyökeresen új politikai erő akar képviselni, nem „újraszületést”, hanem „újraszületést” hirdet, és a történeti örökség különböző elemeihez (mint a cikk felsorolja: imperializmus, expanzionizmus, unitarizmus, centralizmus, eszkapizmus, messianizmus) csak analógiásan, az előzetekintés fogódzójaként, ennél fogva szelektív módon fordul. A részletelemek eltérő értékelésétől függetlenül azonban a bíráló és bíralt cikk konklúziója végül is azonos: Zsirinovszkij mozgalma a maga „fasiszta-autokratikus” vagy különféle más néven nevezendő karakterével a kelet-európai fasizoid törekvések egyik legmarkánsabb változatát jeleníti meg.

Komáromi Sándor

Etnikai osztódás után: Vita többségről – kisebbségről a posztkommunista Romániában és Szlovákiában

Csergő Zsuzsa: Beyond Ethnic Division: Majority-Minority Debate About the Postcommunist State in Romania and Slovakia. = East European Politics and Societies, 16. vol. 1. no. 1–29. p.

Közép- és Kelet-Európa több országában a posztkommunista intézményesítés folyamata összefonódott a többség – kisebbség konfliktusaival, talán nagyobb mértékben is, mint amit általában etnikai kérdésnek neveznek. Az etnikai tényező súlya megnövekedett a többnemzetiségű társadalmakban, melyek elfogadták a kisebbségi kultúra másságát, de ragaszkodtak ahhoz, hogy ez visszatükröződjék a politikai különállásban. Felvetődik a kérdés, vajon megnyugtatóan tükröződik-e vissza a többség – kisebbség etnikai hasadása egy jellegzetesen „kettévált társadalomban”?

A posztkommunista politikában Szlovákia és Románia nagy fontosságot tulajdonít az etnikai különválásnak. Mindenesetre Csehszlovákia nagyjából az etnikai határ mentén vált ketté Cseh Köztársaságra és Szlovákiára. A szlovák állam 1993-ban alakult független állammá. Az új Szlovákiában a szlovák többség és a magyar kisebbség konfliktusa központi kérdéssé vált a politikában. Romániában a jól szervezett magyar kisebbség egy-egy politikai szervezetként alapította meg a magyar pártot, az RMDSz-t 1989-ben, és ez a párt jelentékeny erő képvisel a román belpolitikában, intézményesen előterjesztett követeléseit ennek következtében hevesen támadták a román pártok.

A két ország kisebbség-politikájának elemzése azt mutatja, hogy nem pontos az a meghatározás, ami a posztkommunista társadalmakban a nemzeti többség és a kisebbség „etnikai szétválását” tükrözi. Mind Romániában, mind Szlovákiában szétválások és szövetkezések éppúgy előfordultak a többség pártjaiban, mint a kisebbségek körében.

Jelentős különbség a két államot tekintve az, hogy Szlovákia csak nemrég alakult új állam, míg Románia csupán újjá szerveződött régi határai között. A nemzeti elit Szlovákiában a klasszikus nemzetállam megteremtésére törekedett. A Ceausescu utáni román kormányzat pedig folytatta nemzetállami stratégiáját, amit az előző kommunista kormánnyal örökölt. Az alapvető kondíciók ellenére többség – kisebbség kérdésében az indíték mindkét országban azonos. A magyar pártok mindkét államban nem etnikai csoportot alkotnak, hanem a magyar közösség mint „nemzeti közösség” lépett fel, és bár békésen, de határozottan tagadta a nemzetállam létezését, és igényelte a magyar közösség államalapító státusát egy többnemzetiségű államban. Így tehát a meghatározó ellentét a nemzetállam ellenében többnemzetiségű állam értelmezésében és elfogadásában manifesztálódik.

A társadalom mind Romániában, mind Szlovákiában három nagy csoportra tagozódott: a nacionalistákra, a mérsékeltre és a magyar közösségre. A politikai csoportosulások különböző felfogásban közelednek az új, vagy az újjászervezett állam többségét és a nemzetet alkotó kisebbség együttélésének kérdéséhez. Mindkét ország nemzeti elitje hatalmi pozícióból teremtett konfliktusokat a magyar kisebbség elitjével. Intézményes intézkedésekkel idegenítették el az összmagyar kisebbséget, ami elősegítője lett egységes szervezetbe alakulásának. A nacionalista stratégia elemei: A magyar kisebbség területenkénti adminisztratív ellenőrzése, a többség nyelvének hegemoniája, valamint az etnikum „újratermelésének” akadályozása – a magyar nyelvű oktatás és kultúra visszaszorítása –, továbbá az önkormányzat és autonómia határozott elutasítása. Míg a nacionalisták és a magyar közösség csak néhány relációban tudott egyező álláspontot kialakítani, a mérsékelték és a magyar közösség a demokráciát megközelítő szellemben relatíve jelentős ered-

ménnyel végződő tárgyalásokat folytatott. A mérsékeltek szem előtt tartották Romániának az Európai Unióhoz csatlakozásáig teljesíteni szükséges feltételeket.

A mérsékelt többség koalíciós kormányt alakított a magyar közösség politikai képviselőjével, RMDSZ-szel. A megegyezésen alapuló időszak alatt tovább folyt a vita, a többség ragaszkodott a nemzetállami státushoz, míg a magyar közösség fenntartotta a többnemzetiségű államról alkotott véleményét.

A magyar közösségnek az intézményesített autonómiára irányuló igénye a többséget még mindig azzal a félelemmel tölti el, hogy végül ez az állam széthullásához vezet. A megegyezésre törekvő politikai irányzatú kormányzat igyekszik a többség – kisebbség vitáit demokratikus keretek között tartani és a régi intézményes struktúrák elhagyásával az országot mind a többség, mind a kisebbség számára „lakható” állapotba hozni.

Kádár József

Szlovák nemzeti/állami mitológia az ezredfordulón

Krekovičová, Eva: *Identity a mýty novej štátnosti na Slovensku. (Náčrt slovenskej mytológie na prelome tisícročia.)* = *Slovenký národopis*, 50. roč. 2002. 2. no. 147–170. p.

A kollektív emlékezet strukturálódását és funkcionálását leginkább a társadalmi-politikai-kulturális töréspontokon érdemes tanulmányozni: ezeken kerül ui. „mozgásba” – bővül új elemekkel, sorvadnak el avult rétegei – az egész jelenséghalmaz.

A Szlovák Köztársaság 1993. évi keletkezése a szlovák identitás alakulásával és a szlovák nemzeti történelem és mitológia (re)interpretációjával kapcsolatban egy sor problémát vet fel.

Nem elhanyagolandó sajátosság, hogy az új köztársaság „államalkotó” nemzete lényegében létezésének egész ideje alatt az etnikai/nemzeti kisebbség állapotába került és egzisztált. Ez a tény a szlovákok identitásának és mentalitásának elválaszthatatlan részét képezi. Mögötte ott található a kisebbségi optika, az önreflexió, amelynek lényeges eleme a külső megítélés az államiság hiányának stigmájával. Ugyanígy lényeges eleme a tolerancia is, amely különféle etnikumok és vallások hosszú idejű együttéléséhez szükséges. A szlovák történelmi emlékezet és mitológia ezért az európai népek többségével való összehasonlításban sokkal kisebb mértékben királyok, uralkodók, győztes csaták mitológiája. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nincsenek saját nemzeti hősei, jeles történelmi dátumai, nemzeti „őnfényképei” és sztereotípiái.

A szlovákok esetében ez a „kisebbségi pozíció” nem volt mindig transzparens: az az állítás, hogy a szlovákok ezer éves küzdelmet folytattak saját államiságukért, a valóságban bizonyítatlan és politikailag visszaélésekkel járó mítosz. A kisebbségtudat csupán a történelmi töréspontokon, a fenyegetettség tudatának kíséretében lépett fel. Ezek a történelmi Magyarország keretében 1848-hoz, a kiegyezés utáni magyarosítás évtizedeihez, Csehszlovákia keretében pedig 1918-hoz, 1938-hoz és 1939-hez, aztán 1946–1948-hoz, 1968-hoz és 1987-hez kötődnek. A kisebbségi lét egyébként nem jelentett folyamatos fenyegetettséget. Mindössze olyan realitás volt, amelyhez hozzá kellett igazítani a magatartást, a mentalitást és az identitást.

A szlovák mitológia jelenleg vajdódófélben van. Két történelmi tény határozza meg alakulásait. Egyfelől a kommunizmus bukása (valaki mondta: a kommunizmus a kollektív em-

lékezés frizsidere), másfelől az 1993. évi békés elválás, ami referendum nélkül következett be, az 1992. évi választás két győztes pártjának vezetői által véghezvitt faktumként.

A fentiekből következően napjainkban az a nemzeti-állami mitológia létrehozásának a célja, hogy részint „feledtesse” a kommunizmus mitológia-attrakcióit, részint pedig a most időszerű azonosságtudatot új mitológiák kialakításával, illetve régiek korszerűsítésével erősítse.

1993 után megtörtént a Szlovák Köztársaság állami ünnepeinek és szimbólumainak (címer, zászló, himnusz) jogi leírása az alkotmányban, ami nem jelenti azt, hogy mindmáig nem születnének javaslatok bizonyos módosításokra, illetve új értelmezésekre. A négy munkaszünettel járó állami ünnep (Cirill és Metód napja, a Szlovák alkotmány napja, a Szlovák Köztársaság megszületésének napja és a Szlovák nemzeti felkelés napja) közül például a legutóbbi értelmezése mindmáig labilis. Az emléknapi nem járnak munkaszünettel, de a nemzeti azonosságtudat erősítésében megvan a maguk szerepe. Az emléknapi között vannak keresztény és európai „ihletésűek”. Az ünnepek és emléknapi „környékén” kialakultak vagy kialakulóban vannak a sajátos rituálék, bár nem mindegyik ilyen szertartás (például a tábortűzugrás) ismert széles körben, és nem is terjed el.

A szlovák címeréről Krekovičová elmondja, hogy egyetlen olyan elem az állami mitológiában, amely a „magyar időkre” emlékeztet, de 1848-ban a kettős kereszt ezüst színű lett, a három halom pedig kék.

Az állami zászló eredetileg (akkor még mint nemzeti lobogó) piros-fehér-kék volt, de ugyancsak 1848-ban az akkori szlovák radikálisok, hogy teljesen elüssön a magyar lobogótól, fehér-kék-pirosra módosították. A kék színnek „szláv értelmezése” is volt és lehet. A volt Csehszlovák Köztársaság zászlajának középtű háromszögletű kék színű betoldását a csehek megtartották maguknak, holott az ő nemzeti zászlójuk eredetileg fehér-piros volt (mint a lengyel). A szlovákok hevesen tiltakoztak ez ellen a „csele” ellen.

A Szlovák Köztársaság mai himnusza népi dallamot emelt e magasztos szolgálatra, s mint ilyen változatos versenyt vívott egy másik dallamra írt szöveggel. (A Tiso-féle köztársaságnak pl. ez volt az állami himnusza.) A népi dallamban a szlovákság plebejus származásával kapcsolatos mítosz tükröződik.

A legkülönbözőbb kutatások, amelyek 1989 után indultak meg, egyértelműen dokumentálják: a szlovákok, ellentétben más európai népekkel, meggyengült nemzet tudattal rendelkeznek. A 19. századi nacionalizmus Szlovákiában csak az értelmiség egy szűkebb rétegének ügye volt, s korántsem érte el a másutt szokásos nemzeti mozgalmak méreteit. A szlovák lakosság azonosságtudatának jórészt regionális, mikroregionális, lokális jellege van, és e tekintetben jelentős szerepet játszik a család is. Ez a tény a politikában ugyancsak tükröződik.

A saját nemzeti azonosságtudat gyengesége a manipulálás lehetőségét vonja maga után, különösen ami az extrém populista politikusok „ellenségkép-gyártását” illeti („A magyar a szlovák nemzet elnyomója”, „a csehek irigyek”, és persze: a romák és a zsidók sem maradnak ki az ellenségek táborából).

A szlovák mitológia történeti gyökerei Samo birodalmáig (623–658) és Nagy-Moráviáig (833–906) nyúlnak vissza. A Samoig visszanyúló származás-mítoszt a valami-revaló szlovák historiográfia indokolatlannak tartja. Nagy-Moráviát illetően egy (erősebb) Svätopluk-hagyomány és egy (gyengébb) Cirill–Metód-hagyomány áll szemben egymással. Ki melyiket vallja, a csoporttudatok határozzák meg. Újabban az a helyzet, hogy az elit sem a magyarokkal, sem a csehekkel átélte történelemmel „nincs megelégedve”.

Nagy az egyetértés abban, hogy a szlovák plebejus, illetve földművelő-pásztor nemzet. Noha a szlovákok meghatározó arányban földművelők, mégis a pásztor áll (nyilván a romantikának köszönhetően) a mitológiák élén.

A nem hivatalos kollektív emlékezetben – néhány uralkodó társaságában (Korvin Mátyás, Mária Terézia, II. József, Ferenc József) – Juraj Jánošík nevű betyár áll az élen. A politikusok közül mint demokratát a népi emlékezés Štefánik, Masaryk, Havel, Dubček személyét emeli ki. Hlinka népszerűsége nem demokratizmusából fakad.

Annak ellenére, hogy a szlovák elit meglehetősen polarizált, van három olyan tennivaló, amelyet az országnak abszolválnia kell, úm. „debolsevizálás” és Európába tartás, a demokratikus nemzeti azonosságtudat megerősítése és lemondás a Kelet és a Nyugat közötti híd illúziójáról. Ez azt is jelenti, hogy

- a 19. századi típusú nemzetből a szlovákságnak – igen érzékeny politizálással – politikai nemzetté kell válnia,
- át kell dolgozni a szlovák mitológiát, azaz meghaladni a „szlovákok plebejus nemzet” eszméjét,
- ki kell a tudatból küszöbölni a „nép” kontra „felsőbbiség”, a „mi” kontra „mások-idegenek, rossz urak” ellentétpárokat.

Futala Tibor

A Milošević utáni Szerbia – Beszélgetés Zoran Đinđić-csel

Guez, Olivier [Rip.] : Serbie : l'après-Milosevic. Entretien avec Zoran Djindjic. = Politique internationale, 2002. 95. no. 315–328. p.

2000. október 5., Milošević bukása óta Szerbia a lehető leggyorsabban normalizálta kapcsolatait a Nyugattal, ugyanakkor politikai, katonai, közigazgatási tekintetben alapvetően miloševići módon működik. Szerbia szerkezetváltásra vállalkozott, melyhez a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank segítségét megkapták. A dinár stabilizálódott, és az inflációt visszaszorították (kivéve az energia és a telekommunikáció szektorait).

A szerb lakosság havi átlagfizetésén – kb. 100 Euro – még nem mutatkoznak meg a makrogazdaság jó irányú változásai. Belgrád tartózkodásait 2001 novemberében 66%-ban törölték, így külföldi beruházókat is fogadhat. 1,3 milliárd dollár segílyt szavaztak meg számára ugyanez év júniusában. A vajdasági magyarokat érintő törvények átdolgozásával hamar megnyíltak előtte az Európa Tanács ajtói. Leghatározottabban kinyilvánította szándékát, hogy az Európai Unió tagja legyen. Ennek mintegy feltételeként a szerb egykamarás parlamentben Szerbia és Montenegro elnökei is részt vesznek, egységes minisztertanácsban működnek, a két föderatív taggal közös a Legfelsőbb Bíróság intézménye.

A jelenlegi jugoszláv társadalom feszültségeinek egyik eredője a nacionalista, az ortodox egyházhoz közelálló jugoszláv elnök, Kostunica és a pragmatikus, Európa-barát miniszterelnök, Zoran Đinđić közötti rivalizálásban rejlik. Noha a lakosság nagy része „kívánczik Európába”, mégis valamiféle nemzetközi összeesküvést sejtene az elmúlt évtized őket sújtó, háborús eseményei mögött.

A hadsereg, a titkosszolgálatok és Kostunica elnök igencsak tartózkodók a hágai Büntető Törvénnyel való együttműködésben, míg Đinđićről ugyanez nem mondható el. Az őszi szövetségi parlamenti választások, illetve a téli szerb elnökválasztás várhatóan világos választ ad majd az olykor homályos, szerb belpolitikai helyzetre.

A tavaly február 5-én, Hágában kezdődött Milošević-per milyen hatással van a szerb népre? – hangzott Olivier Guez, a nemzetközi, „La Tribune” című napilap újságírójának kérdése Zoran Đinđićhez. Az október 5-i forradalom óta Milošević már csak történelem.

A szerbeknek azonban most a túlélés gondjaival kell megküzdeniük, nincs energiájuk a

fájdalmas múlttal foglalkozni. Előzőleg azt szerettem volna, ha a pert Belgrádban folytatják le, de rá kellett jönnöm, hogy Milošević társadalmunk gyengeségének a szimbóluma. Ez az időszak 1988–1996 között tartott. Ekkor fordulat következett: Milošević elvesztette támogatását, ettől kezdve a szerbek 80%-a számára világos lett, hogy bűnös.

Pontosan miben találják bűnösnek? – kérdezte a riporter. Igazság szerint Izetbegović bosnyák, és Tudjman horvát elnököknek is ott kellene ülniük a vádlottak padján – így lehet összefoglalni Đindić választát. Ratko Mladics tábornok és Radovan Karadžić kiadatásával kapcsolatban úgy vélekedik, hogy azokat az SFOR-nak könnyebb lett volna elfognia!

A több politikai párttal, egyebek közt Kostunicáéval kötött kormányzati koalíció, hogyan működik? – A 17 koalíciós párt közül egyedül Kostunicáéval (Szerbia Demokratikus Pártja) vannak bajok. 141 küldöttjével Đindić pártja mindenképpen többséget élvez a parlamentben, noha tíz hónappal ezelőtt még Kostunica örvendett a legnagyobb népszerűségnek. Saját összevetésében Đindić pártja (Demokratikus Párt) sokkal gyorsabb, határozottabb változásokat akar a gazdaságban, az társadalomban, mint Kostunicáé. Utóbbi lépcsőzetes reformokra törekszik, az Egyesült Államokhoz való viszonya nem elég világos. Konzervatív irányítása mellett vagy negyven évre lesz még szükség az európai csatlakozáshoz... Ugyancsak a riportalany véleménye, hogy 2000 októbere óta a radikális reformerek irányítják Szerbiát: a Nemzetközi Valutaalap, a Világbank, az Európai Unió legalábbis őket dicsérik a gazdaság gyors eredményeiért. A nemzeti adósságállomány, a GDP mindössze 1,3%-ára csökkent, az állam nem támogatja többé a vállalkozásokat, mérsékelte a szociális kiadásokat. Szerbiában, az elmúlt tíz évben elmaradtak a multik befektetései, tehát most bizonyos értelemben gazdasági adukkal rendelkezik. A helyzet a II. világháború utáni Németországhoz hasonló. Az ország geopolitikai helyzete igen kedvező, alkalmas a térségben kialakítandó szabad kereskedelmi zóna megvalósítására. Minden azt sejteti, hogy a legnagyobb fejlődés a közeljövőben itt várható Európában.

Horvátországgal nem túl intenzív az ország gazdasági kapcsolata, egyelőre vízumkényszer van érvényben a két állam között. Meglehet, a távolságot növeli, hogy Stipe Mesic elnöknek és pártjának nem túl jó az együttműködése a nacionalista pártokkal.

Koszovót, a szerb nemzet történelmi bölcsőjét 1999 óta ENSZ-csapatok felügyelik, és többségében albánok lakják. A távoli jövőre gondolva, már csak a 80 ezer ott élő szerb miatt is, Szerbia sosem fogadná el Koszovó függetlenségét. Kézenfekvő, hogy a lakosság mindennapi szükségleteit kell kielégíteni, és így föleleveníteni a régi kapcsolatokat a következő három évben. Ott most a mérsékeltbb erők kezében van a hatalom.

A Boszniai Szerb Köztársasággal ugyancsak hasonló a helyzet: függetlensége, hosszú távon nem lehetséges.

Szerbia arra számít, hogy az európai közösségekbeli tagságát 2004-ben komolyan napirendre tűzik. Az ún. technikai feltételek előtt most a politikaiakra összpontosít Đindić; a segélyprogramok egyébként lassan működnek. A háborús károk helyreállítására kevesebb mint 1 milliárd dollár segélyt kapott. (A belgrádi, lebombázott híd újjáépítéséhez 20 millió márkára lenne szükség, a tönkrement elektromos hálózat másfél milliárd dolláros kárt jelent.)

Európában Görögország társadalmi szerkezete, kultúrája áll legközelebb Đindić tetszéséhez. Tíz évi németországi tartózkodása során személyes jóbarátja lett Schröder kancellárnak. Norvégia pedig – 1996 óta – rendkívül intenzíven segíti Szerbiát.

Ideológiai szempontból balközépre helyezi magát Đindić; példaképe az 1992-es elnökválasztási kampány Bill Clintona, aki az emberek mindennapi gondjainak megoldására helyezte a hangsúlyt megértve, hogy egy ország legfőbb értékét nem a vállalkozásai, hanem az emberei jelentik.

A közösség mint heterogén együttes: Mostar és a multikulturalizmus

Coward, Martin: *Community as Heterogeneous Ensemble: Mostar and Multiculturalism*. = *Alternatives*, 2002. 27. no. 29–66. p.

(A szerző a nagy-britanniai Newcastle-upon-Tyne Egyetem Politika tanszékének munkatársa.)

A Neretva folyót Mostarnál több mint négyszáz éve átívelő Sztarij Moszt 1993. november 9-én, este 10 óra után aláhullott a folyóba. Egyszerre több mint 60 löveg érte. A híd elfoglalása és eleste az 1992–1995 között zajló boszniai háború példaértékű eseménye lett. Egyidejűleg jelezte a többetnikumú Bosznia fenntartására irányuló Nyugat tárgyalásainak kudarcát, illetve a bosnyák állam erőszakos megosztásának mértékét.

A szarajevói Nemzeti Könyvtár, a Keleti Intézet, a Nemzeti Múzeum romjai, valamint az országszerte lerobbantott mecsetek, katolikus templomok a multikulturális történelem fizikai nyomait igyekeztek zöld, illetve parkoló területté változtatni. De nemcsak a szimbolikusnak tartott épületek, hanem szinte valamennyi középület az 1992-ben kezdett etnikai tisztogatás kifejezői. A Neretva hídjait nem egyszerűen lerombolták, de a földdel tették egyenlővé...

Az etnikai tisztogatást – számos megfigyelő szerint – a boszniai szerbek és horvátok indították a bosnyákok ellen. A média által közvetített képek a politikai képzelőerőt egyszerre töltötték el a megértés, illetve a közbeavatkozás szükségességének gondolataival. Persze a boszniai közhalmazok inkább tanúskodtak genocídiumról vagy háborúról, semmint valami öntörvényű jelenségről. A városi környezet lerombolása legalább olyan súlyú lett, mint az emberi életé. A politikai tárgyalásoknak a multikulturális együttélésről kellett volna folyniuk, miközben a lerombolt városok az együttélés közös terét szüntették meg. A Sztarij Moszt aláhullása a rombolásnak ezt a drámai logikáját tette nyilvánvalóvá. A tanulmányíró szándéka éppen az együttélés, az együttélők lehetőségeire kérdezni.

Mostar '92 – Urbicidium, ezt a címet adta jelentésének egy építészcsoporthoz, mely a boszniai épületekben esett károk felmérését végezte. Tematikusan igyekezett ábrázolni a rombolás önmagában való jelentését. A cím 'urbicidium' kettős jelentést hordoz, a szociológiai értelmű, a vidékitől különböző életformára, ugyanakkor a lakókörnyezet építészeti jellegzetességére is utal, valamint kifejezi a heterogén körülmények lehetetlenné válását.

Hasonlóan a náci által előkészített genocídiumhoz 1944-ben, Raphael Lemkin megjegyezte, hogy definíciószerűen a „különféle cselekmények koordinált terve volt nemzeti csoportokat alapjukban lerombolni, a csoportok megszüntetésének céljával.” Míg a genocídium egy etnikum kiirtására irányul, addig az urbicidium a városi, heterogén közösség felszámolását célozta meg.

Ezzel korántsem az urbicidium logikus mivolta mellett kíván érvelni a szerző, hiszen logika és logikusság nem cserélhető össze, amennyiben elemek csoportjának koordináltságára irányulnak egy adott cél elérése érdekében. Az épületek lerombolása sokféle kontextusban megjelenhet. A boszniai háborúban a véletlenszerű események csoportja olyan módon fejeződött ki, ahogyan korábbi logika szerint soha. Koordinált támadás volt ez a javából mindenféle épület ellen. S ezen a ponton érdemes referenciaként a genocídiumot megvizsgálni; ott ugyanis egy etnikum mint entitás, egyes tagjai ellen irányultak a cse-

lekmények. Boszniában a tervszerű rombolás az épületek ellen, s rajtuk keresztül a városi lét feltételei ellen irányultak.

A városi lét feltétele persze nem a városiasságban rejlik, ám mindenképpen a heterogenitás jellemzi. A városi lét színtereit a legkülönbözőbb emberek közösen használják. S ha az ember politikussága éppen a kibékíthetetlennek tűnő ellentétek összebékítésére irányul, úgy a heterogén közeg erőszakos megszüntetése kizárja a politikusságot. Az urbidium logikájának kiderítésekor a politikai töltetű, megosztott terekhez jutunk. Természetesen csak akkor, ha a megosztott teret a városi heterogenitás jellemzi.

Az épületek nem egyszerűen a megosztott tér alkotói, de politikai következményeket is hordoznak. A Daytoni Béke értelmében „visszatérő kisebbségek” előtt vandál módon leromboltak számos épületet. Kirívó eset volt pl. a daruvári. Bizonyította, hogy az etnonacionalista azonosságtudat homogén teret kíván magának, melyben nincs helye a heterogenitásnak. Ez a „területfogaló” identitástudat a része Derrida 'ontológia' fogalmának is. S amennyiben az etnonacionalista azonosságtudat valamiféle homogén területhez kötődik, úgy az kizárja a heterogenitást.

A kisebbségek visszatérése a heterogénség visszatérését jelentette mindenütt, ahol etnikai tisztogatás történt. Ezzel a megosztott terek visszaállításának szükségességét is jelezték.

A városi épületek mindig is megosztott teret nyújtottak az ott lakó különböző embereknek. Ezt kifejezte már az építkezési mód is, valamint az elnevezések. Sőt, a városi megosztott terek már akkor létrejöttek, amikor nem fűződött elméleti-politikai, szegregációs, regulációs, vagy éppen destrukciós elképzelés hozzájuk. Vagyis, a heterogenitás megelőzte az elméleteket. Coward ezt a meggyőződését Martin Heidegger munkájával támasztja alá. A „Lét és idő” szerinte éppen ezt a preteoretikus voltát igazolja a heterogenitásnak.

A lét, ahhoz, hogy mindennapi tevékenységét kifejezhesse, mindig is teret igényelt. Még hozzá elérhető közelségben (angol fordításban: 'de-severed'). A tevékenységhez szükséges fölszereléshez pedig irányultság társult. Az eszközök egyes darabjai is meghatározott módon irányultak egymáshoz. Mindamellet nem pusztán a fölszerelés közelsége és irányultsága indokolják a lét terességét.

Ott van például a terület (Heideggernél 'Region'), ahol a lét zajlik és egymással kapcsolatba kerül. A teresség tehát valamiféle speciális tér, amelyben a lét megvalósul. A városi környezetet úgy is tekinthetjük, mint régiót, mint mindennel fölszerelt egységet. Míg az egyén különböző módokon veheti igénybe a várost, az épületek együttese preteoretikus módon mindenki számára elérhető. Másrészt viszont minden ember számára ugyanazon referenciapontok alapján érzékelhetők az épületek, a távolságok. S mindig adott a heterogenitás lehetősége.

Ezt pontosan érzékelték az urbidium végrehajtói, az etnonacionalisták. Azt, hogy a mostari Sztarij Moszt a város keleti és nyugati részét köti össze, hogy a híd maga nyilvános, megosztott tér, mely további tereket, a heterogén város két részét köti össze egymással.

A javak/környezet/épületek stb. megosztása történhet liberális-demokratikus egyenlőség-elv vagy hegeli-marxista, stb. részesülés-elv alapján. Vagy, ahogy a tanulmányíró, Martin Coward megkísérli, heideggeri értelemben: minthogy a terek már amúgy is megosztottak voltak, az ott élni készülőek adják egymás tudára ebbéli szándékukat. Azaz a 'világban lévő' ('Being-in-the-world') megéli a közösséget a többiekkel ('Being-with-others'). Vajon a liberális politika hogyan látja ezt? Empirikus tényként. Ugyanakkor a 'másokkal levést' emberi találmányként fogja fel. A liberális politika elmélete szerint a politikai szubjektum

mely hatással van a 'másokkal levésre' és a 'megosztásra' is. Amennyiben a politikai alany alapvetően szabad és szuverén egyén, a 'másokkal levés' első helyre kerül.

A liberális elmélet szerint, mely feltételezi a birtokló egyént, aki szabadon és önrendelkező módon 'létezik a világban', egy ponton megakadályoznak abban, hogy humán létét empirikusan megélje. Coward úgy véli viszont, hogy vagy azért vagyunk másokkal, mert az empirikus körülmények egyformán adottak azonos helyen számunkra, vagy mert azt választjuk, hogy a többiekkel együtt legyünk. A probléma az, ha a 'másokkal levés' koncepciójából hiányzik a heterogenitás lényege. Ha csak empirikus tényt tulajdonítunk neki – ahogy azt a liberálisok teszik –, a házak lerombolása nem azt a súlyt kapja, mint amit az urbicídium ténylegesen hordoz.

Márpedig a törvényhozás örökösen a liberális antropocentrikus megközelítésre megy vissza, amelyet még egy 1948-as ENSZ-konvenció úgy fogalmazott, hogy genocídium az, amely „szándékosan lerombol részben vagy egészben egy nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoportot”. A hangsúly, látjuk, a szándék meglétére terelődik. A szándékot kell bizonyítani, ami sokszor lehetetlen.

Coward tanulmánya az urbicídiummal kapcsolatban két fontos megállapítást tett. Először is, hogy az 1992–1995 között zajló boszniai háború nyilvánvalóan a heterogenitás lehetőségeinek megszüntetésére irányult. A városi környezet lerombolását önmagában is politikai kérdésnek foghatjuk fel, tekintet nélkül az egyébként meglévő emberi vonatkozásokra. Másodszor és a korábbiakból következően, rá szabad kérdeznünk a liberális politikai elemzés kizárólagosan antropocentrikus módjára. Amennyiben az urbicídium felfedi a lét alkotó heterogenitását, úgy az antropocentrizmus a maga független individuumával ennek a heterogenitásnak a tagadását jelenti. Mint olyan, az antropocentrikus hegemonia válasza a városrombolásra biztosítják, hogy az urbicídiummal kapcsolatos, a heterogenitásra vonatkozó kérdéseket mindig elhomályosítják majd a 'függetlenségről', 'döntésről' és 'szándékokról' szóló értekezések.

Kakasy Judit

Az ukrán identitás és a nyelvi valóság

Berezovenko, Antonina: Between nation and state: Ukrainian identity in today's language reality. = Ukradiš 'ka kul' tura v evropejs 'komu kontekstě– Ukrainische Kultur im europäischen Kontext. Herausgegeben von Rolf Göbner und Alexander Kratochvil. Greifswald 2002. 143–144. p.

Az állami és a nemzeti önazonosság kialakulási folyamata ugyan szorosan összefügg egymással, formájában és dinamikájában mégis különbözik egymástól. A nyelvi tényező mindkettőben fontos szerepet játszik. Egyrészt a nyelv szembevetendő vonása az identitásnak, másrészt olyan szemantikai mélységek megnyilvánulása, amelyekben a nemzetek sajátos nyelvi vilásképe megfogalmazódik. A nyelvet ezért tartják a különbözőség kulcsának, amelynek fogalmi apparátusa és jelentésrendszere strukturálja azt, amit és ahogy a világból látunk. Valószínűleg ez az oka annak, hogy a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején a nemzeti felbuzdulás szenvedélyes nyelvi viták formáját öltötte. Akkor úgy tűnt, hogy Ukrajna hamarosan ukránul kezd majd beszélni, és egy birodalmi provincia amorf népessége olyan nemzetté válik, amelynek saját identitása, történelme és természetesen saját nyelve lesz. A „peresztrojka” idejének és a függetlenség első éveinek nyelvi valósága menekülés volt a múltba. Az „ukránság” keresése a dolgok adott állásának a tagadását feltételezte és az „el Moszkvától” jelszó jegyében történt.

Más, hasonló helyzetű nemzetekhez hasonlóan az identitáskeresés az ukránoknál is a birodalmi központ (Oroszország) nyelvével szembeni intenzív purizmusban és a saját nyelv egységesítésére és normalizálására, valamint jogainak biztosítására való törekvésben öltött testet. A nyelv lett a nemzeti identitás legfőbb ismérve. Az ukrán nyelv az ukrán identitást, míg az orosz nyelv a szovjet identitást jelezte. Ez az azonosítás gyorsan felváltotta azt a régi közfelfogást, amely az ukrán nyelvet a falusi származással és a kulturátlansággal, az orosz nyelvet pedig a városi élettel és a kulturáltsággal azonosította.

Az ukrán identitás komponensei mára alaposan átértékelődtek. Ami fontos volt tegnap, mára már nem annyira fontos, s ez a nyelvre is vonatkozik. Míg a nyolcvanas évek végén a nyelvi viták álltak a közfigyelem centrumában, a függetlenség tíz éve után ma már a társadalom viszonylag kis szegmensét érintik. A nyelvészek szomorúan konstatálhatják, hogy a nyelvi témák nem keltenek már visszhangot a mai Ukrajna kultúrájában. Ez egyfelől nem szerencsés, másfelől azonban az, hogy az ukrán nyelv szerepe csökkent az ukrán identitás manifesztálásában, természetes, és bizonyos fokig reményt keltő is. Ma már az ukrán nyelv nem az „ukránság” egyedüli ismérve. Elmúltak azok az idők, amikor ha valaki ukránul beszélt, automatikusan az ukrán államiság hívének számított, ha viszont oroszul, akkor az ellenségének. A nyelvi kód jelző funkciója kiegészült az állami identitással és annak jeleivel. Az ukrán állam ténnyé vált, az itt lakók ennek kötelékében és ennek törvényei szerint élnek. A Dinamo Kijev és a Szpartak Moszkva futballmeccs előtt ukrán szurkolók csoportja sárga-kék ukrán zászlókat lobogatva oroszul kiabálta, hogy „halál a muszkákra”. Milyen alapon lehetne meghatározni ezeknek az identitását? A nyelvi forma vagy a jelentés szerint? Ha az orosz és az orosz érdekű ukrán tömegtájékoztató nem keltene hisztériát a nyelvi kérdés körül, az magától megoldódna. Megváltozott az ukrán nyelvhez való viszony is. Közvetlenül a Szovjetunió szétesése előtti időkben ukránul beszélni annyit jelentett, mint ellenzékinek lenni. Ma ez nem jelent mást, mint átlagos állampolgárnak, esetleg hivatalnoknak lenni, tehát alaposan megváltoztak az ukrán nyelv használatának társadalmi konnotációi. A szovjet identitás kialakított egy ukrán-orosz keveréknyelvet (*suržyk*), majd a nyolcvanas–kilencvenes évek ukrán identitása kialakított egy orosz-ukrán keveréknyelvet (ez mindkét esetben spontán nyelvi fejlemény volt), a mai nyelvi helyzetet a *suržyk* formalizálása és a két nyelv közötti tudatos választás jellemzi.

Így ma két nyelv és egy keveréknyelv szolgál ki egy nyelvi térséget. Ez nem jelenti azt, hogy a nyelvi kérdés a továbbiakban már nem játszik fontos szerepet az ukránok társadalmi tudatában, azonban a nyelvi kérdés depolitizálódik, és a jövőben nem vált ki olyan heves érzelmeket a társadalomban.

Zoltán András

Ukránok és az Ukrajna iránti érdeklődés Nyugaton

Sen 'kus', Roman: Oživiljuūt' svoŭ ukrains 'ku spadšinu. = Duklā, 50. rik. 2002. 6. no. 35–37. p.

Roman Sen 'kus' az Ukrán Tanulmányok Kanadai Intézetének kiadói program-igazgatója és az Encyclopedia of Ukraine angol nyelvű internetes lexikon felelős szerkesztője. Szlovákiában járta közben interjút adott a *Duklā* munkatársának, Ivan Āckaninnak.

Annak érdekében, hogy az Intézet látókörébe ne csak a Nyugatra szakadt honfitársak kerüljenek be, egyre tudatosabban fogadja tagjai-pártolói közé az ukrán témákkal foglal-

kozó nem ukránokat is. Nem is beszélve az Ukrainisták Nemzetközi Szövetségéről, amelynek elnöke – Marc von Hagen – sem ukrán.

Az ukrainisztikai kiadványok ugyancsak nyugati nyelveken, főleg angol nyelven jelennek meg. Az ország történelme, kultúrája és nyelve iránti érdeklődés még így is szerény, bár a függetlenség kivívása némileg fokozta a nyugatiak kíváncsiságát.

Ahhoz, hogy – legalábbis tudományos, kutatási szinten – nagyobb legyen az érdeklődés, az ukrán szakembereknek tudniuk kellene a világnyelveket, főként az angolt. Mint a jelenlegi helyzet is bizonyítja, e nélkül az ukrán tudományosság kimarad a párbeszédből, a vitákból.

Még a szakirodalomban is sok tévedés található Ukrajnával kapcsolatban. Hát még a publicisztikában, a köznap kommunikációban! Ezek szerint Ukrajna korrupt állam korrupt értelmiséggel, és mély erkölcsi és anyagi válságba került.

Az ukrán történelem is gyakorta torzítva jelenik meg a nyugati közvéleményben. Az ukránság második világháborúban játszott szerepét különösen kedvezőtlenül ítélik meg (pl. a Galícia SS-hadosztályét). Úgyhogy van és volna mit korrigálni e megítélésekkel kapcsolatban. Ehhez elvárható volna az anyaország intenzív segítsége, ha mással nem, helytálló információkkal.

Az említett Ukrajna-enciklopédia éppen a mérvadó informálás eszköze kíván lenni. Most készítik a szerkesztéshez szükséges programokat, és hozzáfogtak a munkatársak képzéséhez is. Az előkészítő munkálatok befejeztével kell a rendszert információkkal feltölteni.

Az Ukrán Tanulmányok Kanadai Intézete eddig 120 szakkönyvet és 65 kutatási jelentést publikált; évente 4-5 mű kiadására kerül általában sor. Ezek – természetesen – angol (és néha: más) nyelvű kiadványok. És felettébb kis példányszámban jelennek meg.

Hébe-hóba előfordul, hogy ukrán szépirodalmi művet fordítanak le (pl. Ūrij Andrukovič két regénye, Ūrij Vinnicuk novellái, Pavel Tičina versei, versantológia). E kiadásokra jellemző a kis példányszám, a nagyon szűk körű terjesztés. Sem a nyugati emberek még nem fedezték fel maguknak az ukrán szépirodalmat, de az emigráns ukránok sem érdeklődnek iránta. Szabadidejüket a tv, a számítógép és a mozi viszi el.

Futala Tibor

Fel-fellángoló viták a ruszin azonosságtudatról

Vološin, Avgustin: Rusini ěi ukraincy? = Duklá, 50. rik. 2002. 3. no. 84–85. p.

Kárpátalján és a környező államok ruszinok lakta régióiban időről-időre felújulnak a ruszinok azonosságtudatával kapcsolatos viták és torzsalkodások. Hol az emigráns ruszinok és híveik, hol a ruszofilek, hol pedig (a „hivatalosaknak” minősített) ukrán pártiak „kelemetlenkednek” a másik két csoportosulás egyikének, másikának vagy mindegyikének.

Ezúttal ruszofil agitátorok járvák a falvakat és a kultúrházakat, hogy orosz nyelvű tankönyvekre gyűjtsenek előfizetőket. Érvelésük a következő: „Mi ruszinok voltunk, továbbra is azoknak kell maradnunk, orosz nyelvű tankönyvekből tanultunk, továbbra is belőlük kell tanulnunk, nagyjaink: Duhnovič, Pavlovič, Popradov stb. ugyancsak ruszinok voltak, így hát nekünk is ruszinoknak kell maradnunk, s nem pedig holmi ukránoknak.”

Aki ruszin nem ért velük egyet, szocialistának, kommunistának, istentagadónak bélyegzik, az ukránságot pedig valóságos ördöggént, a ruszinság megnyomorítójaként és elpusztítójaként aposztrofálják.

Ukrán párti szerzőnk heves publicisztikájában megpróbál válaszolni a kérdésre: a kárpátaljaiak és a környező országokban élő nyelvrokonaik vajon ruszinok-e avagy ukránok. Mindenekelőtt leszögezi: „Kétségtelen, hogy mi ruszinok vagyunk. Ezt vallja valamilyen tudatos ember Kárpátalján, Galíciában, Bukovinában és Nagy-Ukrajnában.” E névnek történeti folytonossága van. A ruszinság nem is akarja elhagyni ezt a nevet. De: „Ha népünk neve mögé valamilyen tudatos vagy nem tudatos módon olyan kártevő férkőzik be, aki nyelvünket nem ismeri tökéletesen, nem rendelkezik népünk lelkiületével sem, csupán idegen érdekeket szolgál, azzal szemben második nevünket, az ukránt kell kiemelnünk, hogy még erőteljesebben hangsúlyozzuk elválaszthatatlan egységünket a nagy ukrán néppel, illetve hogy nincs semmiféle közösségünk azokkal, akik – miközben ruszinoknak mondják magukat – csak ködösítenek és elárulják nemzetünket.” Az írás – jellemzően – így végződik: „Hát akkor, ukránul öntudatos állampolgárok, munkára fel! Harcoljatok – győzni fogtok!”

Futala Tibor

Etnikum és egyenlőség a posztkommunista gazdaság átalakulásában: Tények az Orosz Köztársaságból

Bahry, Donna: Ethnicity and Equality in Post-communist Economic Transition: Evidence from Russia's Republics. = Europe-Asia Studies, 54. vol. 2002. 5. no. 673–699. p.

A kommunizmus összeomlása után egyre inkább láthatóvá válnak a gazdasági átalakulásból fakadó szociális ütközések. A privatizáció, a piacszemlélet átrajzolja az osztályhatárokat, aláássa a hagyományosan biztosított általános foglalkoztatást, és szétszakítja a régi szociális biztonság hálóját. Az eredmény a szegények és gazdagok közti szakadék szélesedése, különösen a szovjet tagköztársaságokban.

Az etnikailag tagolt társadalom, mint amilyen Oroszország, érzékeli az átalakulás struktúrára gyakorolt hatását, ami a régi Munkás Kultúrkörök (MKK) útján az orosz jelenlét megerősítését és egyes etnikai csoportok jutalmazását jelenti. Még teljesen tisztázatlan és beláthatatlan, hogyan hat majd az Orosz Föderáció különböző nemzetiségi csoportjaira az új piacszemlélet. Még léteznek a régi MKK-k, ezeknek még tagjai azok a nem orosz emberek is, akik a gazdaságilag tipikusan kevésbé fejlett területeken élnek, és alacsonyabb fizetésért dolgoznak. Az átalakulás folyamata felerősítheti az egyenlőtlenségeket. Az itt a kérdés, hogy ki viseli majd a gazdaság szétterülésének terheit és ki élvezi majd ennek előnyeit. Különösen figyelemre méltó e tekintetben Oroszország három köztársasága: Tatárország, Észak-Oszétia és Jakut-föld, azaz Sakha. Tatárország és Sakha jelentősen ki tudta terjeszteni a tagköztársaság jogait, olyan koncessziókat kapott a szövetségi kormánytól, ami nagyfokú függetlenséget biztosított számára (1991–1999). Mindkét köztársaság tekintélyes részt kap a helyi termelésből származó devizabevételből (Tatárország olajkitermelő, Sakha pedig gazdag arany-, olaj- és gázlelőhelyekben).

Észak-Oszétia nincs ilyen szerencsés helyzetben. Nincsenek nyersanyag-lelőhelyei mint Tatárországnak és Sakhának, de annál több a konfliktusa az észak-kaukázusi térségben. Gazdasági egyenlőtlenség és egyes népcsoportok elégedettsége egy időben észlel-

hető Oroszországban. Mindazonáltal a tagköztársaságokon belüli nemzetiségek helyzete legalábbis kétes. A vidéken lakók iskolázottsága alacsonyabb fokú, és ez okozza a szegénységet, ami elsődlegesen a nem orosz népcsoportokat érinti. Akik nem műszaki képzést kapnak, hátrányos helyzetbe kerülnek. Az orosz lakosság többsége mérnöki képesítést szerez. Ez természetesen anyagi előnyökkel jár. Észak-Oszétiaiban például az 1989-es népszámlálás azt mutatta, hogy abban az időben az oszétok többsége a mezőgazdaságban dolgozott, és csak sokkal kevesebben az iparban, különösen a gépiparban, ahol zömmel oroszokat alkalmaztak. Ugyanakkor Tatárországban és Sakhában végzett felmérések szerint az aránykülönbség még ennél is nagyobb volt az oroszok javára a jakutföldiekkel és a tatárokkal szemben.

A legtöbb oroszországi tagköztársaság elnöke nyugtalan a kisebbségek telepszerű elhelyezkedése miatt. Sokan hangsúlyozzák és befolyásolják a kisebbséget az állampolgárság értékelésére az eredeti etnikai hovatartozással szemben. Sokan elfogadják a nemzetiiségi nyelvet, de államnyelvként az orosz kötelező. Többen ellenzik a gazdasági átalakulást, és inkább szeretnék fenntartani az állami tulajdont és a biztos szociális hálót, ami a kommunista rendszerben volt, és érvényesítenék továbbra is az árak közvetlen vagy közvetett kontrollját. Ennek ésszerű logikai alapja a stabilitás fenntartása. A sokk-terápia erőltetése csak felerősíti az oroszok és a nemzetiségek közti konfliktusokat.

Tatárország, Észak-Oszétia és Sakha őslakossága a tagköztársaságuk területén többségben van, de a politikai rendszer következtében a gazdasági életben lényegesen nagyobb különbségek mutatkoznak a vezető pozíciók betöltésében. Még mindig az tapasztalható, hogy a vezető állások kiosztásánál a politikai hovatartozás dönt. Ez azt jelenti, hogy a gazdasági vezetők a legtöbb helyen oroszok. Ennek következtében könnyen átlátható, kik a gazdasági átalakulás teherviselői, illetve kedvezményezettjei. Az említett tagköztársaságokban az átalakulás két nyomon követhető: az őslakosság politikai dominanciára törekvése és a gazdasági fejlődés elkülönítése. A politika oldaláról nézve az őslakosság a múlthoz viszonyítva magasabb részesedést kap a választott és a nem választás útján betöltött hivatali munkahelyeken. Az átalakulás tehát erősíti a helyi politika konszolidálódását – de kiszámíthatatlan és előre nem látható a központi kormányzat kritikai reagálása. A gazdaság vonatkozásában sokkal összetettebb a kép. Nincs biztosítva a helyi lakosság folyamatos, állandó gazdasági emelkedése. Az eddigi tapasztalatok szerint a gazdasági átalakulás folyamata kedvezőbben alakulhatna, ha a régi MKK befolyásolná és ellensúlyozná az előnyök és hátrányok megoszlását az őslakosok és az oroszok között. A jelek szerint két tagköztársaság – Tatárország és Észak-Oszétia – nem törekszik arra, hogy a növekvő közösségi programokban, a kormányzatban, a felsőfokú oktatásban lakosai helyet kapjanak. Ettől eltér Sakha szándéka, ahol lényegesen nagyobb számban vesznek részt a helyi kormányzatban és még többen részesülnek felsőoktatásban. Az oroszok igyekeznek lassítani, akadályozni ezeket a törekvéseket. Tatárország és Sakha államelnöke osztja el az olaj- és gyémántexportból befolyt jövedelmet, de ennek ellenőrzésére nincs lehetőség. Nem vitatható, hogy az etnikumnak nincs beleszólása a döntésekbe.

Tatárországban az Akbar bank közös tatár és orosz irányítás alatt áll, és ez tekinthető a tagköztársaság központi bankjának. Sakhában megosztották a bányászatot, a gyémántki-termelés többnyire orosz, míg az új vállalkozások az olaj- és gáziparban jakut-földi irányítással működnek.

Végezetül a tények kérdésbe fordulnak: hogyan lehet a politika és a gazdaság eltérő irányzatát koordinálni? A politika hivatalai talán egyszerűbben ellenőrizhetők, mint a piaczgazdaságba fordulás folyamata. Egy másik nézőpontból tekintve: a gazdaság helyzete nem változik olyan gyorsan, mint az a politikában történik.

Mindenesetre a három tagköztársaságban mind a politika, mind a gazdaság arculata más és más képet mutat. Néhányan diszkrimináció áldozatának érzik magukat. A tagköztársaságokban élő oroszokat viszont pozitív diszkrimináltaknak tekintik, mert ők előnyben részesülnek az állami- és jó gazdasági állások betöltésénél.

Az irányított gazdasági átalakulás folyamata csökkentheti az etnikai rétegződés növekedésének kockázatát, és kisebb hatással lehet az egyenlőtlenség szubjektív érzetére.

Kádár József

Fehéroroszországi lengyelek: „leírt” nemzetiség?

Kruczkowski, Tadeusz: Polacy na Białorusi – terażniejszość i przyszłość. = Więź, 2002. 4. no. 113–121. p.

Kurkiewicz, Michał: Mitologia nie polityka. = Więź, 2002. 4. no. 122–132. p.

Kruczkowski, Tadeusz: Czy Polacy na Białorusi są spisani na straty? = Więź, 2003. 1. no. 166–171. p.

Kurkiewicz, Michał: Odpowiadam Przesowi. = Więź, 2003. 1. no. 172–173. p.

Borkowicz, Jacek: Od redakcji. = Więź, 2003. 1. no. 173. p.

Referátumunk címe alatt hivatkozott vitacikkek két dologról tanúskodnak a mostanában újra élénk és hangos lengyel politikai események felől:

1. Annak következtében, hogy igencsak közeleg Lengyelország belépése az Európai Unióba, a Fehéroroszországtól Kazahsztánig terjedő térségben szétszóródott ún. „keleti lengyelség” általában is aggódik az anyaországgal eddig fenntartott kapcsolatok nehezebbé válása miatt.
2. Különösen megnőtt a Fehéroroszországban élő lengyelek aggodalma, mivel a diktatórikus rezsim (nemegyszer orosz sugalmazásra) folyamatosan ambicionálja a lengyelség „eltüntetését” az ország népességéből.

Kruczkowski első megszólalását a *Więź*-ben ugyancsak ez az aggodalom hatja át (ld. a *Kisebbségkutatás* 2002. évi 3. számának 785. oldalát), amelyhez – mint az az időközben a Fehéroroszországi Lengyelek Egyesületének elnökévé avanszált szerzőről kiderül – jó adag kisebbségi érzékenység, sértődési hajlam társul.

Kruczkowski heves ellenérzéssel fogadta mindazokat a szelíden felsorolt korrekciókat, amelyeket Mihał Kurkiewicz fűzött az itt-ott túlzó és túl sötét beállításokhoz, és második megszólalásában igyekszik – lényegében sikertelenül – cáfolni őket. A tények ti. mást mutattak. A fehéroroszországi lengyelség létszáma is az, amit a hősies kisebbségi helytállásra hivatkozva sem lehet lebecsülni. (Erre hívja fel pl. a figyelmet a vita szerkesztőségi lezárása is, egyebek között mondván: „A fehérorosz parasztok 1921-ben a lengyel összeíró biztosok kérdésére nem tudták egymástól megkülönböztetni a nemzetiséget és az állampolgárságot, s tömegesen lengyelnek vallották magukat. Amikor az 1931. évi népszámláláskor a nemzetiség helyett az anyanyelvre [lengyeleknél: az anyanyelv] kérdeztek rá, mindjárt kiderült a többé-kevésbé reális nemzetiségi összetétel, amelynek következtében – s ezt nem veszi Kruczkowski figyelembe – a lengyelek száma négyszerte kisebb lett tíz év leforgása a l a t t . ”)

A fehéroroszországi lengyelek sorsára és kizárólag csak rá azért térünk itt vissza, mert Kruczkowski második megszólalásában kifejti, hogy milyennek kellene lennie a keleti „lengyelség-politikának”. Két megoldást vet fel. Az egyik a „Lengyel [ember] Kartája” (Karta Polaka), a másik a kettős állampolgárság. Ez egyfelől anyagi támogatást jelente-

ne, másfelől szabad vízumot Lengyelországba. Szerinte sem a Karta, sem a szabad vízum nem vonná maga után a lengyelek tömeges kitelepülését Fehéroroszországból. Ellenkezőleg: a lakosság meghatározó többsége továbbra is foggal és körömmel ragaszkodna ősei földjéhez. Visszaélni e ragaszkodással nem szabad, s nyomorban tengődni hagyni a nemzettársakat ugyancsak nem. (Fehéroroszországban az átlagos nyugdíj havi 20-30, az átlagkereset pedig 50-60 dollár.)

A lengyel állam ugyan választhat a Karta és a kettős állampolgárság között, de az egyik változatot meg kell valósítania. Cinizmus volna, ha veszteségként írná le a határon túli nemzetrészeket.

Kurkiewicz tiszte lett a vitában kimondani: a jelenlegi körülmények között mindkét javaslat tulajdonképpen „szent lehetetlenség”, ami nem jelenti azt, hogy a lengyel államnak nem kellene élnie azokkal az államközi támogatási formákkal, amelyek a rendelkezésre állnak a mai „világgyakorlat” keretében. És nem csak élnie, hanem jobban, hatékonyabban és nagyvonalúbb módon élnie.

Futala Tibor

Roma polgári társadalom Kelet-Közép-Európában: Történelmi kitekintés és a jelen problémái

Roditi-Rowlands, Ourania: Romani civil society in Central-Eastern Europe: Historical perspectives and contemporary issues. = Helsinki Monitor, 2002. 3. no. 247–259. p.

Különösen az újonnan alakult közép- és kelet-európai demokráciákban tapasztalható, hogy a romák kénytelenek szembenézni a kormányok és a társadalmi környezet zaklatásaival és megbélyegző viselkedésével, de az erősödő rasszizmus kirekesztő törekvéssel is. Úgy látszik, hogy a történelmi és társadalmi beidegződések ellenére az iskolázott, képzett roma szélesebb érvényesülési lehetőséget kap napjainkban mind a politikai, mind a társadalmi életben. A romák növekvő jelenléte a politikában még nem különbözteti meg őket őseiktől, de határozott jelenlétükkel és nyilvánvaló polgári felelősségtudattal beilleszkednek a polgári társadalomba, ami új jelenséggént tűnik fel a romák történelmében. Ez a kettősség tapasztalható Magyarországon, Romániában, a Cseh Köztársaságban és Szlovákiában is.

Magyarországon az alkotmány biztosítja a nemzetiségek és kisebbségek jogait. Az 1993-ban hatályba lépett, a nemzetiségek jogait tartalmazó törvény megerősíti ezt, felsorolja többek közt a diszkrimináció tilalmát, az esélyegyenlőséget, a nemzetiségi iskolák támogatását és a kisebbségi önkormányzatok választhatóságát. Horváth Aladár azonban 1992-ben parlamenti felszólalásában jelezte, hogy a kormány „teljesen figyelmen kívül hagyja a roma kisebbség érdekeit, és politikája nyilvánvalóan mélyíti a romák nyomorúságát”.

Románia alkotmányát 1991-ben hirdették ki, ami garantálja és elismeri a kisebbségek jogait. A Romániai Romák Demokratikus Unióját 1990-ben alapították, és az első roma újság a *Satra Libera* 1991-ben jelent meg. Mégis a társadalmi és oktatási kizártság, valamint a romák ellen végrehajtott támadások miatt 1990-ben 35 ezer roma menekült legálisan Németországba. Románia és Németország között 1992-ben megkötött egyezmény alapján 50 ezer román állampolgárt telepítettek vissza Németországból, ezek nagyobb része cigány származású volt. A Nemzetközi Roma Unió tiltakozott a visszatelepítés ellen.

A Cseh Köztársaságban és Szlovákiában 1990–1991-ben lépett hatályba a „kisebbség státusára, jogára és védelmére” vonatkozó törvény. Ennek kellene érvényesülni a roma ki-

sebbséget illetően is. Bár a törvény kihirdetését követően szaporodtak a roma szervezetek, és a prágai Károly Egyetemen megnyílt a roma fakultás, Nyitrán pedig a roma pedagógusképzés, a kirekesztés, a gyűlölködő beszédek, a többségnek juttatott javak elérhetetlensége, a roma–nem roma gyerek különválasztása szinte naponta sújtja a roma kisebbséget.

A problémák Közép- és Kelet-Európa valamennyi országában hasonlóak a romákat illetően. Az asszimiláció, de még a társadalmi beilleszkedés is nagyon nehéz.

A roma kisebbség oktatásának megszervezésére több alapítvány vállalkozott. Hosszú távon az látszik a beilleszkedést elősegítő legjobb megoldásnak, ha a romák lehetőséget kapnak a tanulásra, és ezt ők igénybe is veszik.

Annak ellenére, hogy a romák szűkében vannak a saját jól képzett elitnek, és vezetőik is általában széthúzó, azonban vannak soraikban karizmatikus egyéniségek, akik képesek kifejezni és kifejtetni a roma népesség jogos igényeit. Ezek az egyéniségek képesek lennének akár az egyes országok kormányzati munkájában is aktívan működni és képviselni ott a roma kisebbséget. Nem zárható ki az sem, hogy az egyre erősödő Nemzetközi Roma Szövetség olyan súlyú lesz, hogy egyes országok kormánya figyelembe veszi majd észrevételeit.

Kádár József

Kisebbségek és az állam – az arab világban

Bengio, Ofra–Ben-Dor, Gabriel (szerk.): Minorities and the State – in the Arab World. = Lynne Rienner Publishers, Boulder London, 224 p.

Az arab világ szövevényes politikájának mindig része volt az identitás és az etnikum kérdése. A közelmúltban ezek megjelenése a médiában a közfigyelmet e kérdéscsoport felé irányította. Az arab térség etnikai és kisebbségi politikájának átfogó ismertetése méltán kelti fel a téma iránt érdeklődők figyelmét.

A fő konklúzió – ami levonható az arab világ kisebbségeinek vizsgálatából – visszatérően és kiemelkedően: a demokratizálódás és központosítás, valamint a szövetség és az egységesítésre törekvő vezetés elvének ütközése.

A többség – kisebbség kapcsolatának elemzése során fontos megjegyezni, hogy a kisebbség különböző módon él, vagy kénytelen élni a többséggel. Különböző a többség magatartása, viselkedése és ugyanígy különböznek egymástól a kisebbségek is. Továbbá a kisebbség átformálásának, a többségbe beolvasztásának folyamata többé-kevésbé szociális struktúrákat érint. Ennek a folyamatnak feltételei és körülményei országonként változnak.

Néhány esetben – ilyen a kurdoké Irakban – a kisebbség muzulmán, de nem arab. Más helyen, mint Szíriában, az alavik arabok, de nem muzulmánok. Egészen eltérő a helyzet Szudánban, ahol a kisebbség sem nem arab, sem nem muzulmán.

Ha a kisebbség arab, de nem muzulmán, a természetes irányzat az, hogy kényszerítsék őket az arab nacionalizmus táborába. Ha ez nemzetközi tiltakozás miatt nem hajtható végre, az „egy ország egy nemzet” hazafias jelszó kerül előtérbe, mint ahogy ez Egyiptomban tapasztalható, ahol a kopt keresztények nagyszámú kisebbséget alkotnak, de kétségkívül éppen olyan arabok, mint bármely más egyiptomi. Ilyen helyzetben előfordulhat, hogy a hazafias érzelmek adott esetben felerősödik, és ez megoszthatja a kisebbség egységét. A kisebbséget általában a társadalom egy csoportjának tekintik csupán, úgy mint a nemzet nagy családjának egyik közösségét.

Más a képlet, ha a kisebbség muzulmán, de nem arab, amint ez az iraki kurdok és az algériai berberok esetében fennáll. Ilyen esetben a logika az állam iszlám jellegének ki-domborítását feltételezné, hogy ez tartsa össze a népet. A dolog azonban nem ilyen egyszerű, mert az iszlám motiváció nem minden esetben alkalmazható. Például Algériában sem, ahol a keményvonalas, erőszakos ütközések a kormányzó rezsim és a militáns iszlám fundamentalisták között esnek meg: arab muzulmán a muzulmán arab ellen. Nem alkalmazható azért sem, mert az egyházi vagyonok államosítása Algéria társadalmának széles rétegeit kedvezően érintette. Az alkalmazott kényszerintézkedések következtében nem hivatkozhatnak az iszlámra mint az ország társadalmát összefogó eszmére. Nyilvánvaló, hogy Algériában arab nacionalizmus nem létezik, nem is található ott ilyen, de létezik és működik az algériai lokális nacionalizmus.

Az egyiptomi kopt keresztények helyzete hasonlatos az algériai berberkéhez. Általánosságban úgy tűnik, hogy a berberok a politikai fejlődésben a múltba tekintő öntudatos-ság elvét alkalmazzák éppúgy, mint a kopt kisebbség Egyiptomban. Nem lehet tudni, meddig tart majd a berberok jelenlegi passzív politikai magatartása. A válasz természetesen inkább politikai szerencsétől, mint tudatos mozgalomtól függ. Mindenesetre az 1990-es zavargások és ütközések a társadalom valamennyi csoportját politizálásra serkentették, ami feltehetően okozója az algériai társadalom hasadásának.

Libanonban, ahol a maronita keresztények szemben állnak a különböző muzulmán csoportokkal és a drúzokkal, egymás ellen uszítják őket, így a helyzet teljesen tisztázatlan. Egyik csoportnak sincs döntő többsége, és egyik sem reménykedhet belátható időn belül ennek elérésére. Nincs tovább Libanonban olyan központi szervezet, amely képes lenne a csoportok közötti ellentéteket nemzeti egységbe rendezni. A muzulmánok sem tudják az iszlám különböző csoportjait egységesíteni az összetett és állandóan változó vallási irányzatok és felfogások miatt. Az ellentétek élesek és szinte áthidalhatatlanok a shiták (a legnagyobb csoport Libanonban a muzulmánok táborában), valamint a szunniták (szervezetileg a legerősebbek) és a drúzok között, akik szigorúan véve nem is muzulmánok, mert tradicionálisan támogatják a maronita keresztényeket. Ezek az ellentétek nem teszik lehetővé egy markáns többség kialakulását.

Szudánban különleges esete tapasztalható az etnikailag azonos – arab – többség belső konfliktusának. A muzulmánok északon tömörülnek, a nem muzulmánok délen. Nem meglepő, hogy a két csoport szembenállása a legélesebb valamennyi arab ország között és a legerőszakosabb is, ideértve a véres polgárháborút, ami már több éve tart. A kormánynak még nem sikerült megtalálni az egységesítés alapelveit az arab és iszlám eszmék világában. A szudáni nemzeti jelszavak nem nagyon hihetőek, mert az uralkodó rezsim oly közel áll az iszlám fundamentalista irányzatához, hogy a teljes szudáni népesség nemzeti egységének még eszmei tartalma sem tisztázható. A csoportok különállása miatt Szudánt csak földrajzilag lehet egységnek tekinteni.

Az iszlám belső konfliktusai fékezhetetlenek és nagyon nehéz kezelni a reálpolitika zűrzavarában. A bahreini példa elemzése kifejezetten a shita – szunnita ellentétre utal. Ugyanilyen ellentét mutatkozik Irakban is, aminek nagyobb a jelentősége és ezt még a kurdok jelenléte és mozgalma is nehezíti. Ilyen és hasonló ellentétek mindenhol jelen vannak az arab világban, különös tekintettel a perzsa muzulmánok iráni forradalmára és ennek kihatásaira, amelyben a shiták politikai öntudata konkrét politikai irányvonal meghatározásában nyilvánul meg.

Bahreinben shita többség található, mégis a hatalom kizárólag a szunnita elit kezében van – és Irakban ugyanez a helyzet. Nem az itt a kérdés, hogy ki van hatalmon, hanem az, hogy ki mit tesz az életkörülmények javítása érdekében. Valóban, az iszlám belső tagolt-sága visszatükröződik a szociális viszonyokban. A shiták az alsóbb és a munkásosztály-

hoz tartoznak, ők kevésbé részesülnek egészségügyi ellátásban és oktatásban. Tapasztalat szerint a társadalmi rétegek ilyen jellegű megkülönböztetése robbanékony helyzet kialakulásához vezethet, az elnyomottak, kizsákmányoltak tűréshatára egyszer eléri az elkeseredett cselekvés kritikus küszöbét.

A bahreini elemzés azt mutatja, hogy az uralkodó elit mozgásteret meglehetősen korlátozott. A múlt tapasztalatai szerint a régi, jól bevált stratégia: az ellenzék „megvásárlása” által okozott zűrzavar viszonylagosan olcsó és politikailag jelentéktelen módszer már a közeljövőben nem alkalmazható. Úgy látszik, csak két lehetőség között lehet választani: reform vagy forradalom. Bármelyik a kettő közül szerkezeti változást eredményez, és jelentősen javítja a shita esélyeit arra, hogy a politika alakításában részt vegyenek, és kedvezőbb szociális körülmények között éljenek.

A jövőben, ha Irak visszatér a normális politikai formációba, megszűnik az embargó, feloldódik a regionális gyűlölködés, az ország várhatóan drámai változássorozat színhelye lesz.

Jordánia helyzetének jellemzése és logikai tipológiába illesztése még nehezebb. A megbomlott nemzeti, egység tagoltsága folytán az arab szunnita muzulmánok inkább – paradox módon – nemzeti, mint etnikai alapon állnak szemben egymással, vagyis a honos jordánok konfrontálódnak az odamenekült palesztinokkal. A különbség köztük nyilvánvaló és közvetett, valamint közvetlen politikai jelentőségük érzékelhető az ország jelenlegi állapotán. Volt egy korábbi időszak, amikor elképzelhető volt, hogy a palesztinok az idők során beolvadnak Jordánia népességébe. Ez azonban eddig nem történt meg, és egyre valószínűtlenebb, hogy a két nép egyesüljön és egységessé váljék.

Mindenesetre azért nem zárható ki annak lehetősége, hogy a jordán törekvések egyszer majd bizonyítják a két politikai folyamat fontosságát, és szövetségi rendszerben találják meg a kisebbség problémáinak megoldását, melynek lényege a demokratizálódás és a társadalmi fejlődés. A szövetségi megoldás azonban nem népszerű az arab világban. Ez ideig még nem valósult meg, bár több ország kísérletezett vele (Egyiptom – Szíria, Líbia – Egyiptom stb.). Egyetlen kivétel volt: az Egyesült Arab Emírátsok, ez a szövetségi állam azonban nem játszik meghatározó szerepet az arab politikában. Számos más megoldásváltozat volna lehetséges a többség-kisebbség problémáinak enyhítésére, de az uralkodó rezsimek többségét egyetlen személy vagy csoport (junta) vezényli, így a politika tömegbefolyással nem rendelkezik. A vezető réteg vagy a junta kulcsembereinek leváltása, eltávolítása a demokratizálódás folyamatát indíthatja el, ami a kisebbségek helyzetét kedvezően befolyásolhatja.

Az imperializmus és a cionizmus elleni küzdelem feszültsége áttérrelődött az össz-arab belpolitika területére. Ezek a belpolitikai csatározások aláássák az egyes államok rezsimjeinek uralkodó legitimitációját. Az ideológia körüli viták nem hagyják érintetlenül a kisebbségeket sem, mert az arab világban a kisebbség fogalmába az etnikáin kívül a vallási is beletartozik. Ezért a terminológia inkább a „közösség” vagy „csoport” kifejezést használja a „kisebbség” helyett. Ez Egyiptomban figyelhető meg legjobban az arab kopotok esetében.

Mindezek ellenére az arab államok erősek, de kisebbségi problémákkal terheltek. Szüddánban évek óta tart a polgárháború, az állam mégis intakt maradt. Libanon még mindig létezik mint állam, pedig többség nélkül csak kisebbségek csoportosulnak a szír hadsereg felügyelete alatt és az izraeliek által megszállva tartott ütköző „biztonsági zónában”.

Az iraki rezsimet nem csak a kurd kisebbség gondja terheli, hanem a shita többség egyre fenyegetőbb fellépése, valamint a nemzetközi rendelkezések, embargó stb. A rezsim fő törekvése, hogy a kisebbséget kizárja a hatalomból. Lokalizált területre szorítják a kur-

dokat, bár korábban kísérleteztek egy-egy kurd vezetőt az állami adminisztráció perifériáján alkalmazni, de ez a megoldás nem bizonyult maradandónak.

Az arab világ kisebbségei könnyebben manipulálhatók, mert a kisebbségeken belül is egymás ellen működő frakciók léteznek. Elkeseredett küzdelem folyik a frakciók és vezetőik között a kisebbségi közösségeken belül. Ha az arab világ kisebbségei valóban érvényesíteni kívánják jogaikat, be kell szüntetniük az egymás elleni harcot – amit esetleg a többség arra illetékes szervezetei tudatosan szítanak.

Kádár József

A közép-európai himnuszok jellegzetességei

Zajac, Peter: *Stredoeurópske hymny. = Slovenský národopis, 50. roč. 2002. 2. no. 194–200. p.*

Magyarországon elsősorban Kiss Gy. Csaba foglalkozott a közép-európai himnuszok jellegzetességeivel és összehasonlításával – egyebek között a *Kisebbségkutatás* hasábjain (ld. a lap 1996. 3. számában a magyar szerző Honalapítási mítoszok Közép-Kelet-Európából című tanulmányát). Ezúttal a szlovák szerző részben az ő dolgozatát, részben egyéb szakirodalmakat, továbbá a berlini Humboldt Egyetem bohemisztikai és szlovakisztikai tanszékén keletkezett szemináriumi dolgozatokat is hasznosítva újólag szemügyre veszi ezeket a végső soron szimbólumoknak és sanctumnak tekinthető alkotásokat.

A nemzeti himnuszok születése a modern politikai nemzetek kialakulásához, a „népek tavaszához” kötődik. Állami himnuszokká esetenként keletkezésük idejétől jóval elmaradva „magasztosultak”, s váltak ezáltal az állami rituálék elmaradhatatlan ünnepi kellékeivé Különösen válsághelyzetben gyakori a nemzeti himnusz éneklése, minthogy alkalmasak a nemzeti identitás intenzív kifejezésére. A himnuszok a kultúra és a politika közötti közös mezőben helyezkednek el.

A himnuszok nem a népből-néptől erednek, hanem az elitek konstruálják és terjesztik őket. A közép-európai himnuszokban és környékükön mítoszok keletkeznek, amelyek felettébb szívesen és rengeteg túlzással idézik fel a „régii dicsőséget”, a szlovákoknál a Nagy-Morva birodalmat (holott annak lakossága nem volt mai értelemben vett szlovák), a szlovéneknél a Nagy-Karintiát, a lengyeleknél a lengyel–litván nemesi államot, a magyaroknál Mátyás királyságát stb. (a példa árulkodóan kilóg a sorból: Mátyás birodalma – a többi felsorolt példával ellentétben – valóságos képződmény volt. Kiss Gy. Csaba ezzel szemben Hunniát említi mint az ősi juss valónak vélt fundamentumát – a szerk.). És – persze – a folyvást fájdó nagy „nemzeti gyásztereket” is, Mohácsot, Rigómezőt, Fehér-he-

A himnusz-kronológián túlmenően a nemzeti pantheonok „teremtése” is erre a „néptavaszi” időszakra esik. Benne szent uralkodók (Vencel, Adalbert, István, Szaniszló, Száva stb.) és védőszentek (Patrona Hungariae, Regina Poloniae, Szlovákok védő asszonya) mellett vértanúk (Husz János, Zrínyi Miklós, Poniatowski, a tizenhárom aradi vértanú stb.), nemzeti költők (Hviezdoslav, Petőfi, Vrchlický, Mickiewicz stb.), sőt nemzeti betyárok (Jánošík, Baba Novac, Rózsa Sándor, Grassl stb.) is szerepelnek.

A létrejött himnuszok keletkezésük idején nem szükségszerűen voltak „egyeduralkodók”. Szlovákiában a nemzeti himnusz rangjára Samuel Tomášik *Hej, szlávok*, Karol Kuzmány *Aki az igazságért ég*, Janko Matuška *A Tátra fölött villámlik*, Peter Kellner *Hadd ömöljék a dicsőség*, sőt még a cseh himnusz szlovák változata is aspirált.

A lengyeleknél a nemzeti himnusz funkcióit Józef Wybicki mazurkája, a *Nem veszett még Lengyelország* (1797) és Alojzy Feliński *Isten, ki Lengyelhont* c. himnikus éneke egyaránt betöltötte. (Ez utóbbi I. Sándor orosz cár lengyel királlyá koronázására keletkezett.)

Magyarországon legkorábban a *Rákóczi induló*, majd 1823-tól Kölcsey *Himnusa*, 1844-től Vörösmarty *Szózata* szerepelt himnuszként. Az utóbbi kettő a második világháború végéig szinte párhuzamosan.

Az ausztriai himnuszváltozatok különösen hosszú sort tesznek ki:

- 1797–1835 – Isten, óvd meg nekünk Ferenc császárt,
- 1736–1848 – Áldás Ausztriának fenséges fiára, a mi Ferdinánd császárukra,
- 1848-tól – visszatér az eredeti szöveg, 1854-től azonban kimarad belőle a név említése,

- 1920–1929 – Karl Renner Német Ausztria, csodálatos ország kezdetű verse,
- 1929-től – Ottokar Kernstock szerezte Osztrák hazafias dal,
- 1946-tól – Pauly von Preradovic Hegyek országa, folyóvizek országa c. költeménye.

A közép-európai himnuszok szövege és/vagy zenéje nemegyszer az egyik országból a másikba vándorol: a *Hej, szlávok* 1860-ig a szlovének himnuszaként szolgált, majd 1964-ben a jugoszláv himnusz része lett. A *Nem veszett még Lengyelország* némi változtatásokkal az ukrán himnuszban és a legutolsó jugoszláv himnuszban bukkant fel. Haydn császári himnusza lett a német himnusz dallama.

A himnusz, a himnikus ének ősrégi műfaj: már a sumér-akkád világban azonosították, ismerték az ószövetségben, az antik Görögországban, görög minták nyomán Rómában is. A kereszténység liturgiáiban zsoltár formájában éltek tovább a himnuszok. A humanizmus és a barokk korában ismét világiasodni kezdett e műfaj.

Kant szerint a himnuszok a „magasztos” kategóriájába tartoznak, s abban különböznek az „esztétikumtól”, hogy „határtalanok”. A „határtalan” csak a „végtelenhez” és a „roppanthoz” illeszthető. A „roppant” jelzőt ugyanakkor hol vonzónak, hol pedig taszítónak tartják.

A himnuszok magasztossága a zene és a szöveg magától értetődő tartozéka. Ebbe a magasztosságukba a himnuszok később mintegy „belefágytak”, s az esztétika szférájából átkerültek az „állami-politikai” szférába. Eközben megőrizték magukban a monumentális („roppantság”) jegyeit.

Míg a francia és az amerikai himnusz a nemzeti magátólértetődés és politikai öntudat, az individuális szabadság és állami szuverenitás megnyilvánulása, addig a közép-európai himnuszok a kollektív identitás iránti vágyat tematizálják. Bennük a tények és a vágyak közötti ellentmondás érhető tetten. A cseh és a szlovák himnusznak, de a lengyelnek és a magyarnak is, egyaránt jellemzője a bizonytalanság. A cseh himnuszban ez a lelegejétől fogva kifejeződik („Hol a hazám?”), a szlovák himnusból pedig azt sem lehet megtudni, hogy ki ellen irányul a benne levő buzdítás, a villámok ellen-e (ony) vagy bizonyos ellenség ellen (oni).

Futala Tibor

A szlovákiai romisztika áttekintése

Mann, Arne B.: Prehl'ad romistiky na Slovensku. = Slovenský národopis, 50. roč. 2002. 3–4. no. 421–430. p.

Szlovákia lakosságának 5,7%-a roma, ami több mint 300 ezer főt jelent. Vannak azonban, akik kétségbe vonják ezt a hivatalos adatot, négy usque ötszázezerre teszik a számukat. A romák a szlovákokhoz és a többi nemzetiség tagjaihoz képest is – antropológiai jegyekkel, nyelvükkel és társadalmi státusukkal (marginális voltukkal) egyaránt – a „másság” kategóriájába tartoznak. A törzslakosság bizalmatlan velük szemben, ha ugyan nem (általában rejtett módon) ellenséges.

A szlovákiai romisztikai irodalom (a róluk és az általuk létrehozott szépirodalomon kívül) meglehetősen gazdag. Róla két bibliográfia is tájékoztat, úm.:

Pellar, Ruben: Bibliografie romistické literatury. [A romisztikai irodalom bibliográfiája.] Olomouc, 1994, Univerzita Palackého. 139 p.

Farah, Valéria: Rómovia v literatúre (1945–1999). Výberová bibliografia. [Romák az irodalomban: 1945–1999. Válogatott bibliográfia.] Košice, 2000. Krajská štátna knižnica. 128 p.

Ezek a bibliográfiák teszik lehetővé, hogy az alábbi áttekintésben eltekintsünk a fellemlített címek eredetiben való közlésétől, illetve hogy csak a majdnem 250 éves termés legjelentősebb szerzőire és műveire hívjuk fel a figyelmet.

Sokáig azt hitték, hogy a romák Egyiptomból származnak, mivel „kis Egyiptom hercegeinek” adták ki magukat. Váli István, a Révkomárom melletti Almás község tiszteletese szógyűjtéséből kiindulva H. M. G. Grellmann (1787) mutatott rá indiai eredetükre. Ő eközben a Wiener Anzeigen 1763. évfolyamára is forrásként utal, amelyben Samuel Augustini ab Hortis szepességi evangélikus tiszteletes 39 folytatásban tudósított a magyarországi cigányokról. (Sokáig lappangott ez a folyóirat, a 90-es évek elején a pozsonyi Egyetemi Könyvtárban Viera Urbancová találta rá. Azóta német–szlovák változatban ki is adták, s mint ilyen mai kutatók számára is fontos forrásul szolgál.)

Az 1893. évi magyarországi cigányösszeírás természetesen Szlovákia mai területén élt cigányságot is felölelte; adatgazdagsága folytán ugyancsak megőrizte forrásértékét. A 19. században főleg nyelvészeti kutatásokat végeztek a romisztika területén (Ihnátkó György, Antoine Kalina, Pavol Lichner, Rudolf von Sowa, József főherceg), amelyek a két világháború között sem maradtak abba. Ekkor a néprajzi kutatások is mindinkább polgárjogot nyertek.

1945 után újult érdeklődés nyilvánult meg a romák iránt. A kommunista párt uralta állam azonban deformálta ezt az érdeklődést azzal, hogy a népcsoportot szociális problémaként kezelte, nem vagy alig ismerte el sajátos különvalóságát, s mindenáron integrálni akarta a törzslakosságba, aminek igazi eredménye nem lett.

A kutatók kényszerűségéből, nemegyszer erőszaktól tartva vették csak át a hatalom romapolitikai parancsolatait, s megpróbálták legalább „kendőzve” elmondani az igazságot, azt ti., hogy a romák külön etnikai csoport, amelynek külön nyelve, szokásrendszere, életvitele stb. van. Így járt a korszak legjelesebb kutatója, Emília Horváthová-Čajánková (1931–1996) is, aki 21 évesen elsőként végzett a romák vonatkozásában néprajzi-szociológiai kutatómunkát. Az ő tanulmányait a hivatalos kritika ledorongoló módon fogadta, úgyhogy 1964-ben kiadott – *Cigányok Szlovákiában* című – monográfiájában kénytelen volt bizonyos következtetéseket a hatalom szájaizéhez igazítani. Rajta kívül ebből az időszakból Zdenka Jamnická-Šmergllovát, Anna Jurovát, Eva Davidovát, Tíbor Nečast kell megemlíteni azzal, hogy az ő munkásságuk átnyúlik a „bársonyos forradalom” utáni időszakra is.

A kommunista Csehszlovákiában „új utakra” készülődve a romakutató szakemberek újra és újra kísérletet tettek a problematika érdemi felvetésére és kezelésére (Prága, illetve Východná 1986, ahol Viliam Gruška először mondta ki nyilvánosan, hogy a romák önálló etnikumot alkotnak, s ennek az etnikumnak saját története, nyelve és kultúrája van).

1988-ban a *Slovenský národopis* első száma több mint 20 romisztikai közleményt publikált. Itt, akárcsak az 1992. évi, *Ismeretlen romák* c. gyűjteményes kötetben gyakorlatilag mindenki szerepelt, akinek romisztikai érdeklődése elérte a tudományosság szintjét.

Örvendetes, hogy az Akadémia néprajzi, társadalomtudományi és történeti intézetében, valamint szlovákiai és cseh egyetemeken azóta is intenzívebbé vált a romakutatás, megindultak a szótár- és a tankönyvkiadási munkálatok. Ennek ellenére nem valamennyi publikációt fogadott elismerés. Például A. B. Mann *Roma történelem* (2000) c. tankönyve volt az első olyan könyv, amelyet a Szlovák Köztársaságban betiltottak nem mindenkinek tetsző szemlélete és önkényesnek tartott adatközlése miatt. (A cseh nyelvű változat tal nem esett meg ez a kellemetlenség.)

Az egyházi szláv nyelv Északkelet-Magyarországon

Szöke Lajos: *A liturgikus egyházi szláv nyelv Északkelet-Magyarországon (XVI–XIX. század)*. Eger, Molnár és Társa „2001” Nyomda és Kiadó Kft., 2002. 200 p.

Szöke Lajos újabb könyve* eredetileg doktori (PhD) értekezésnek készült, s ennek megfelelően szigorúan szaktudományos nyelvészeti munka. Mivel azonban tárgyánál fogva a történeti Magyarország északkeleti részén (a mai Kelet-Szlovákia, Kárpátalja és Északkelet-Magyarország) élő ruszinság művelődésének alapvető kérdéseit érinti, indokoltnak tűnik, hogy megjelenése e helyütt is publicitást kapjon. Ismertetésünkben ezért elsősorban a könyv művelődéstörténeti vonatkozásaira kívánjuk felhívni a figyelmet.

Az egyházi szláv nyelv a keleti rítusú (előbb ortodox, később görög katolikus) ruszinoknál a tárgyalt korszakban istentiszteleti nyelvként funkcionált. A *ruszin* fogalmát a szerző – a források nyelvhasználatának megfelelően – a XVIII. századtól kezdve nem annyira népnévként, mint inkább felekezeti elnevezésként használja. Vizsgálatának tárgyát a nyomtatott liturgikus könyvek képezik, amelyeknek négy nagy gyűjteményében kutattott: 1) az Ungvári Görög Katolikus Püspökség Könyvtára (ma: Ungvár, Egyetemi Könyvtár), 2) az Eperjesi Görög Katolikus Püspökség Könyvtára, 3) a Máriapócsi Bazilita Rend Könyvtára (ma: Debrecen, Egyetemi Könyvtár és Nyíregyháza, Görög Katolikus Teológiai Főiskola Könyvtára), 4) Eger, Főegyházmegyei Könyvtár.

Az előzmények ismertetésénél a szerző szól arról a jelenségről, hogy a könyvnyomtatás elterjedése után még jó ideig tovább használták a kéziratok liturgikus könyveket is, sőt a kéziratok száma messze meghaladta a nyomtatottakét. Ennek oka Északkelet-Magyarország XV–XVI. századi gazdasági helyzetében keresendő, továbbá abban, hogy Kárpátalján nem volt nyomda, ezért a külföldről (elsősorban a Lengyel–Litván Államból) behozott könyvek igen drágának bizonyultak. A kéziratok többsége délszláv szerkesztésű volt, amely nem adott helyt a keleti szláv helyi sajátosságoknak. Az első nyomtatott cirill betűs liturgikus könyvek, amelyek a XV. század utolsó évtizedében jelentek meg Krakkóban, illetve a montenegrói Cetinjében, nem találhatók meg a fenti könyvgyűjteményekben, így nagy valószínűséggel magas árak miatt nem került belőlük példány a ruszinokhoz. A XVI. századi velencei nyomtatványokból már jutott legalábbis a püspöki székhelyre. Ezek is délszláv szerkesztésűek, hasonlóképpen délszláv (egymástól alig megkülönböztethető középbolgár és szerb) szerkesztésű könyvek kerültek ki a szerb és a román nyomdákban. A XVI. század végén a török magyarországi előnyomulása és a szerb nyomdák megszűnése miatt Északkelet-Magyarországon megjelennek a keleti szláv területről származó liturgikus könyvek. A legnagyobb hatást az egyházi szláv nyelv alakulására az első teljes Biblia gyakorolta, amely 1581-ben jelent meg az ukrán nyelvterületen fekvő (akkor Lengyelországhoz tartozó) Osztrogban. A XVII. században ez az Osztrogi Biblia lett a nyelvi minta az ukrán szerkesztésű egyházi szláv nyelvű könyvek számára. Az ukrán szerkesztésű könyvek nyelve fokozatosan elkülönül a moszkvaiakétól, majd érdekes kölcsönhatásba lép velük. Moszkvában ugyanis a XVII. század közepén könyvrevíziót hajtottak végre. A liturgikus szövegeknek a Nyikon pátriárka nevéhez fűződő megújítása során (ami egyébként szakadáshoz vezetett az orosz egyházon belül)

* Korábbi könyvéről vö. ismertetésünket: *Kisebbségkutatás* 2002. 3. sz. 835–837. p.

a javításhoz ukrán szerkesztésű könyveket használtak, ami közelítette az orosz szerkesztést az ukránhoz, de nem számolta fel teljesen a két változat közötti különbségeket.

Kárpátalján a XVII. században meglehetősen tarkaság uralkodott a liturgikus könyvek terén, mert a régi (velencei és erdélyi) délszláv szerkesztésű könyvek mellett jelen voltak az ukrán szerkesztésű kiadványok, sőt a kétféle (a Nyikon-féle könyvrevízió előtti és utáni) orosz szerkesztésű példányok is. A század folyamán az ukrán szerkesztés dominált, de különösen a század vége felé megnőtt az orosz szerkesztésű könyvek száma. A XVII. században orosz fennhatóság alá kerülő ukrán területeken az ukrán szerkesztésű egyházi szlávot felszámolták.

A liturgikus könyvek mellett a szerző áttekinti az egyházi szláv nyelv megértését, el-sajátítását elősegítő könyveket (ábécéskönyvek és nyelvtanok). Az első ruszinoknak szánt ábécéskönyv 1699-ben jelent meg Nagyszombatban, ez ukrán mintát követett. A következő (1746) viszont már orosz mintán alapult. A legjelentősebb Kutka János 1797-től kezdve sok kiadásban megjelent ábécéskönyve volt, amelyben az orosz és az ukrán szerkesztés elemei is megtalálhatók.

A XVIII. században fokozatosan előtérbe kerül az orosz szerkesztésű egyházi szláv, amelyet az 1773. évi püspöki konferencián a ruszinok számára nyomtatandó könyvek nyelvül kijelöltek. Orosz szerkesztésű az 1804-ben a Budai Kir. Egyetemi Nyomdában megjelent ötkötetes Bacsinszky Biblia is, hasonlóképpen egyértelműen orosz szerkesztésűek az ugyanitt a XIX. században ezután megjelent liturgikus könyvek is.

Szőke Lajos alapos nyelvi elemzése rámutat egyebek mellett arra, hogy a XVIII. század utolsó harmadától erősödik az orosz hatás a kárpátaljai ruszinok liturgikus nyelvére, az egyházi szlávra. „Az orosz szerkesztés kárpátaljai térhódítása a későbbiekben politikai, ideológiai következményekhez is vezetett. Bizonyára nem kis szerepe volt a ruszozofilizmus kialakulásában vagy a pánszláv eszmék kárpátaljai térnyerésében” – zárja a szerző könyvét, amely a nyelvészeken kívül a kárpátaljai ruszinok művelődéstörténete iránt érdeklődőknek is megkerülhetetlen olvasmány.

Zoltán András

A Szovjetunió és a posztszovjet térség etnolingvisztikai problémái

Isaev, M. I.: *Ėtnolingviszticheskie problemy v SSSR i na postsovetkom prostranstve. = Voprosy ázykoznanija*, 6. no. 2002. 101–117. p.

A Szovjetunióban folytatott nyelvpolitikát („nyelvi tervezést”) három szakaszra szokás bontani: 1) a régi írásbeliséggel rendelkező nyelvek írásreformja; 2) a legtöbb nyelv írásbeliségének latinizálása; 3) a legtöbb nyelv írásbeliségének cirillizálása. A szerző szerint azonban árnyaltabb képet kapunk, ha hat periódust különböztetünk meg.

1. Az első szakasz a forradalom utáni néhány évet foglalja magában, fő jellemzője a meglévő írott nyelvek helyesírásának tökéletesítése.

Az ország 130 nemzetiségéből csak mintegy két tucat rendelkezett többé-kevésbé megszilárdult írásbeliséggel. Saját „nemzeti” írásbelisége csak az oroszoknak, az ukránoknak, az örményeknek és a grúzoknak volt. Körülbelül tizenöt muzulmán nép (köztük olyan viszonylag népesek is, mint az özbegek, a tatárok, a kazakok, az azeriek és a tádzsikok)* az

* A nyelvek magyar elnevezésében a következő munkát tekintettük irányadónak: *A világ nyelvei*. Főszerk. Fodor István. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999.

arab írást használta. Az írás-olvasás ismeretének tömeges elterjedését szorgalmazó állami politika hatására ebben az első szakaszban módosításokat hajtottak végre a meglévő írott nyelvek helyesírásában, így például megreformálták számos török nyelv arab alapú helyesírását. Ide sorolja a szerző a szovjet kormány által már 1917. december 23-án rendeleti úton bevezetett orosz helyesírási reformot is. A reform meghirdetett célja az orosz helyesírás egyszerűsítése volt az analfabetizmus gyors ütemű felszámolásának megkönnyítése érdekében.

2. A második szakasz (1920–1930-as évek) során a kormányzat tudós szakemberek segítségével több tíz nyelv írásbeliségét latinizálta. Ennek oka az volt, hogy a korábbi reformok ellenére az arab és az ujjur-mongol írást használó nyelvek helyesírása továbbra is igen bonyolult maradt, ami akadályozta az analfabetizmus felszámolását. Ebben az uniós szinten vezérelt akcióban olyan neves nyelvészek vettek részt, mint például A. A. Reformatskij, E. D. Polivanov, N. K. Dmitriev, V. I. Lytkin, V. I. Abaev vagy N. Á. Marr. A konkrét lépések terén az azerbajdzsáni értelmiség járt elől, mert már 1922-ben kidolgozta a latin betűs azeri helyesírás tervezetét, amit a helyi kormány el is fogadott. 1925-ben az észak-kaukázusi népek oktatási konferenciáján döntöttek az ingus, a kabard, a karacsaj, az adigei és a csecsen latinizálásáról, 1926-ban pedig a bakui szövetségi turkológiai konferencián alakult meg az új török ábécétet kidolgozó bizottság, amely az eddig arab betűkkel író török nyelvek mellett megalkotta a kisebb létszámú népek által beszélt, eddig saját írásbeliséggel nem rendelkező nyelvek latin betűs ábécéjét. Ezeket az 1920-as évek végén, az 1930-as évek elején mindenütt be is vezették.

A reformot az utókor általában pozitívan értékeli, bár megjegyzi, hogy bevezetése totalitárius módszerekkel történt. Nem kétséges, hogy ki nem mondott céljai között szerepelt az iszlám befolyásának csökkentése is. A kor uralkodó ideológiájának megfelelően mindent „osztályszempontból” értékelték. A reform sikeréhez a kiváló szakemberek közreműködése mellett az is hozzájárult, hogy a „világforradalomra” készülő hivatalos ideológia fényében latin írás az eljövendő „világkommunizmus” írásának presztízsével is rendelkezett.

3. A nyelvi tervezés harmadik szakaszának tekinti a szerző a korábban írásbeliséggel nem rendelkező népek írásrendszereinek a kidolgozását, ami időben ugyan egybeesett az előző szakasszal (1920–1930-as évek), de más volt a tartalma. Elsősorban az északi és a távol-keleti őshonos kis népek nyelveinek írásbeliségét alkották meg. Ezek a népek kis létszámuk ellenére hatalmas területen elszórva élnek. Az orosz tudományosság már a forradalom előtt is érdeklődött nyelvük, történetük, néprajzuk iránt. A forradalom után először e nemzetiségek egyes képviselőit kellett kiképezni arra, hogy képesek legyenek anyanyelvük írásrendszerét megalkotni. Ez a munka 1926-tól a leningrádi egyetem „északi fakultásán” folyt. Először az evenki, majd 1930-ra a többi fontosabb nyelv számára is kidolgozták a latin betűs helyesírást. A központi kezdeményezésű akciók mellett sok helyütt a helyi tanítók alkottak és sokszorosítottak ábécéskönyveket tanítványaik számára, így jött létre az első nanaj, even és korjak olvasókönyv. Az ez irányú tevékenység összehangolására 1932-ben összehívták az északi népek nyelvvel és írásbeliséggel foglalkozó konferenciát, amely 14 nemzeti irodalmi nyelv létrehozásáról döntött. Ezek között volt a számi (lapp), a nyenyec (jurák-szamojéd), a manysi (vogul), a hanti (osztják), a szelkup (osztják-szamojéd), a ket, az evenki, az even, a nanaj, az ude, a csukcs, a korjak, a nyivh (giljak) és a jupik (eszkimó). Megindult e nyelveken a megfelelő általános és főiskolai tankönyvek kidolgozása és az anyanyelvi oktatás megszervezése.

A kis nyelvek írásbeliségének megteremtésére irányuló hatalmas munka sok tekintetben hiábavalónak bizonyult. Ennek részben objektív okai voltak: az amúgy is kis létszám-

mú népek hatalmas területen elszórtan éltek, nyelvük számos dialektusra tagolódott. Emellett nagy kárt okoztak a szubjektív okok is, elsősorban az, hogy az 1930-as évek végén az alighogy bontakozó latin betűs írásbeliséget cirill betűsre változtatták és ezáltal szétzilálták. Egyes népek (az itelmenek, a számik, az udék, a sórok) e „reform” során teljesen el is veszítették írásbeliségüket.

4. A negyedik szakasz a cirill írásra való áttérés. Míg az 1920-as években a „világforradalomra” számítottak, az 1930-as években a kommunizmus egy államban való felépítésének a jelszava került előtérbe, ami a centralizálás és az egységesítés irányába tolta a totalitárius államgépézetet. Míg korábban a latinizálás a legjobb szakemberek bevonásával történt, a cirillizálást a hatóságok hajtották végre. 1936-ban mintegy a központból érkező intérsre egyre-másra nyilvánították ki az egyes tagköztársaságok és autonóm területek vezetői, hogy a módosított orosz ábécé „az összes testvéri szovjet nép írásbeliségének az alapja”. Arra a kérdésre, hogy alig tíz évvel korábban miért nem tértek át egyből a cirill írásra, rendszerint az volt a válasz, hogy az 1920-as években a nép még analfabéta volt, az ellenség pedig úgy értelmezhetné volna akkor a cirill írás előnyben részesítését, mint a cári rendszer oroszosító politikájának a folytatását; most azonban a latin írás úgymond elvégezte a maga feladatát, s immár akadályává vált annak, hogy a Szovjetunió többi nyelve közeledjék az oroszhoz.

5. Az ötödik szakaszt (1940–1989) a szerző szerint a Szovjetunió népeinek és nyelveinek az egymáshoz való közeledése, aktív kölcsönhatása jellemzi. Ez minden soknemzetiségű országban spontán is lejátszódó folyamat, itt azonban az állami vezetés ezt a folyamatot a maga eszközeivel gyorsítani is próbálta. Az orosz nyelv hatása a különböző szovjetunióbeli nyelvekre eltérő mértékű volt. Azok a nyelvek, amelyek viszonylag régi írásbeliséggel rendelkeztek, és már a forradalom (illetve a Szovjetunióhoz való csatlolásuk) előtt fejlett saját terminológiával rendelkeztek (például az örmény, a grúz, a tádzsik, az azeri, a lett, a litván és az észt), kevésbé voltak ráutalva az orosz terminológia átvételére, mint a már csak a szovjet időkben írott nyelvvé előlépett nyelvek (például az avar, a baszkir, a lezg, a kabard, a cssecsen, az ingus, a karacsáj, az adigei, a karakalpak, a hakas), amelyek ezerszámra vették át a társadalmi, politikai, gazdasági, közlekedési stb. terminusokat az oroszból.

6. A hatodik szakasz „a fordulat éveitől” (1989–1995) számítódik, amikor a nyelvi kérdés a szuverenitásra törekvő köztársaságokban az egyik legfontosabb, leggyakoribb vitatémává lépett elő.

Mint ismeretes, az egykori Szovjetunióknak nem volt törvényben lefektetett államnyelve. Noha ténylegesen az orosz volt az államnyelv, nem nevezték annak, hanem legfeljebb „a nemzetek közötti érintkezés nyelvének”. Ezt a képet némileg csak az „csúfította”, hogy két szovjet tagköztársaság – Örményország és Grúzia – alkotmányában hagyományosan az szerepelt, hogy ezeknek a köztársaságoknak az államnyelve az örmény, illetve a grúz. A nyelvpolitika azonban itt sem volt más, mint a Szovjetunió más részein, és e tekintetben teljes volt a nyugalom egészen addig, míg az 1970-es évek második felében nem kezdtek el „felülvizsgálni” a tagköztársaságok alkotmányait. Ebből kerekedett aztán a nagy „nyelvészeti vihar”, amelynek első széllekezeit Grúziában lehetett megérezni 1978 tavaszán, amikor nyilvánosságra hozták a megreformált alkotmány tervezetét. A régi alkotmány 75. paragrafusa kimondta, hogy a grúz nyelv a Grúz Szovjet Szocialista Köztársaság államnyelve. Az új tervezetben helyett az szerepelt, hogy a Grúz SZSZK az állami és társadalmi szervezetekben, a kulturális és más intézményekben biztosítja a grúz nyelv használatát és minden eszközzel gondoskodik fejlődéséről, de az egyenlőség jegyében minden intézményben és szervezetben szabadon használható az orosz nyelv és

minden olyan nyelv, amelyet a lakosság használ. A 75. paragrafus illetően való megfogalmazása valóságos vihart okozott a diákság körében, akik a tanárok egy részének és a kulturális élet szereplőinek a támogatását is élvezték. A grúz legfelső tanács 1978. április 18-ára tűzte ki az alkotmánytervezet vitáját; az ezt megelőző napon a diákság hatalmas, tízezres tüntetést szervezett az épület előtt, áttörte a rendőrkordont és a kormányépület elé vonult az anyanyelv védelmének jelszavával. Bonyolult és kemény tárgyalások után a grúz vezetés meghátrált, és a 75. paragrafus változatlan formában került át az új alkotmányba. A grúziai események hatására az örmények is felléptek nyelvük államnyelvi státusának védelmében, de nekik már nem kellett külön megküzdeniük ezért, sőt a szomszédos Azerbajdzsán alkotmányában – ahol ez korábban nem szerepelt – szintén megjelent egy passzus, miszerint a köztársaság államnyelve az azeri.

Mindez csak előjátéka volt nyelvi törvények sorozatának, amely tíz évvel később, 1989-ben kezdődött a Baltikumban. Elsőként 1989. január 18-án az Észt (akkor még) SZSZK-ban, január 25-én a Litván SZSZK-ban, május 5-én a Lett SZSZK-ban születik olyan nyelvtörvény, amely államnyelvvé nyilvánítja e köztársaságok névadó nemzeteinek nyelvét. Még ugyanebben az évben hasonló nyelvtörvények születnek Tádzsikisztánban, Moldáviában, Kazakisztánban, Kirgizisztánban, Özbegisztánban és Ukrajnában, 1990-ben pedig Fehéroroszországban és Türkmenisztánban. Ezek hatására később hasonló nyelvtörvények születtek az Orosz Föderáció számos tagállamában.

Zoltán András

Az ukrainai nyelvi helyzet napjainkban

Dzúba, Ivan: Počinajmo z povagi do sebe. Sučasna movna situaciá v Ukraini. = Duklá, 50. rik. 2002. 6. no. 26–31. p.

A szerző – bevezetésként – a nemzet és az állam egymáshoz való viszonyát lényegében a „nyelvében él a nemzet” gondolkörében fejtegeti, s korántsem számolhat be örvendes jelenségekről napjaink Ukrajnájában.

Nyilvánvaló, hogy az ukrán nyelvnek Ukrajnában kellene élnie természetes életét. Ezzel szemben az ország legszámosabb nemzetének a nyelve korántsem érvényesül maradéktalanul a társadalom életében. Az ukrán nyelv leszűkült használata egyszermind a nemzeti lét kibontakozásához rendelkezésre álló teret is leszűkíti.

Az uralkodó körök, ahol csak tehetik, az orosz nyelvet, az orosz kultúrát preferálják. A nyelvpolitikában elveszett az a lendület, amely jellemző volt a függetlenség visszaszerzésének időszakában.

A nyelvtörvény végrehajtása abbamaradt, az ukrán nyelv támogatásával senki nem törődik. Ennek financiai, technikai és szervezési akadályai vannak, ám a legfőbb akadály az állami akarat hiánya.

Sürgetően szükséges volna, hogy a tudomány emberei, a politológusok, kultúrakutatók, szociológusok és a szociolingvisták olyan cselekvési rendszerre tegyenek javaslatot, amely a realitás elemzéséből indul ki, és a várható jövő felvázolásával végződik. Fel kell tárni a vigasztalan nyelvi helyzet történeti gyökereit, informálni kell a lakosságot azokról a retorziókról, amelyeket a cári és a szovjet imperializmus foganatosított az ukrán nemzet legalábbis egy részének asszimilálását célul kitűzve.

Paradox helyzet: jelenleg a független Ukrajnában politikai tényezők, tömegközlési eszközök, sajtóorgánumok, sőt: képzett emberek is beállnak az oroszpartí propaganda szol-

gálatába, és azt hirdetik: az oroszok részéről az ukrán nemzetet, nyelvet soha semmiféle sérelem nem érte.

A piac állítólagos kívánalmaira hivatkozva könyvkiadók, hírlapszerkesztők soha nem tapasztalt arányban tesznek közzé orosz nyelvű kiadványokat. Kijevben pl. az orosz nyelvű nyomtatott szó majdnem hogy teljesen kiszorította az ukránt.

Politikai és gazdasági manipulációk sorába tartozik az „orosznyelvű lakosság” és a „kétnyelvű ukránok” fogalmával való visszaélés is. Mindkét fogalmat az ukrán nyelv terjedésének-terjesztésének megakadályozására-lassítására lehet felhasználni. Még szerencse, hogy a lakosság mind nagyobb hányada vallja magát ukránnak, mégha nem is beszéli jól az ukrán nyelvet. Viszont megköveteli: legyenek jó ukrán tannyelvű iskolák, ahol gyerekeik anyanyelvi szinten sajátíthatják el az államnyelvet.

Ukrajnában hívei vannak annak is, hogy az orosz nyelvet nevezzék meg második államnyelvnek. Szerzőnk szerint ezt nem szabad addig megtenni, amíg az ukrán nem válik formálisan deklarált államnyelvből tényleges államnyelvvé. S ez még odább van.

Az ukrán, noha államnyelv, esetenként rosszabb helyzetben van, mint némely ukrainai kisebbség nyelve. Itt azokról a kisebbségekről, nevezetesen a magyarokról, lengyelekről, moldvaiakról és románokról, zsidókról van szó, amelyek önszerveződési képességekkel rendelkeznek, és támogatásban részesülnek anyanemzetüktől is.

Nem ilyen jó, sőt kimondottan rossz azoknak a kisebbségeknek nyelvéllapota, amelyek belsőleg nem szervezettek, külsőleg pedig nem támogatottak. Ide tartoznak az azovi görögök, a gagauzok és a krími tatárok.

A helyzet kulcsa: az országban következetesen és teljes mértékben normalizálni kell az ukrán nyelv helyzetét.

Futala Tibor

Hasonlóságok felmérése: Az oroszok ellenállnak a nyelvészeti ukránosításnak Közép- és Kelet-Ukrajnában

Fournier, Anna: Mapping Identities: Russian Resistance to Linguistic Ukrainisation in Central and Eastern Ukraine. = Europe-Asia Studies, 54. vol. 2002. 3. no. 415–433. p.

A legtöbb, Ukrajnával foglalkozó tudós egyetért azzal, hogy nincs durva polgári diszkrimináció az oroszokkal mint kisebbséggel szemben. Az oroszok tiltakozása az ukránosítás ellen nem az etnikumot érinti, hanem kizárólag nyelvi jellegű, vagyis az „oroszul beszélők” nagy csoportjának ellenállásáról van szó.

A Közép- és Kelet-Ukrajnában megjelenő újságokban közölt orosz tiltakozások olyan kiterjedt közösség nézetét tartalmazzák, melynek ukrán tagjai is vannak, és feltételezett nyelvi és kulturális megoszláson alapulnak. Mindenesetre azt a gondolatot terjesztik, hogy az „egyenlő emberek” is hierarchiába rendeződnek. Az újságcikkekben az olvasható, hogy az ukrán nyelv és kultúra alacsonyabb rendű, mint az orosz. Ez a megfogalmazás nem utal vissza szovjet „szláv testvériség” kifejezésre. Az „oroszul beszélők” meghatározás új keletű, csak a szovjet összeomlás után került használatba. Az „oroszul beszélők” meghatározást russzofon ukránok kisajátították, és ez úgy hat, mint egy szórványosan előforduló, régi nyelvtani alakzatot használó csoport. (Megjegyzendő, hogy ezt az „oroszul beszélők” kifejezést az ukránosítással foglalkozó hivatalos orosz tanulmányok alkalmazzák.) Mindamellett vitatható, hogy az ukrán állam ennek az etnikailag vegyes

csoporthoz a fel nem ismerése folytán kezeli úgy a tiltakozás különböző formáját, mint a nemzetépítés megszilárdítóját.

Az ukránosítás elleni tiltakozás mélyebb elemzése az orosz önismeret különböző variációjának jelenlétét tárja fel. Például, az orosz ellenállás Nyugat-Ukrajnában vagy a Krimben e kevert csoport nagyobb megértésével találkozunk. Lehetséges, hogy a nyelvi vita Ukrajnában előjele egy mélyebb félreértésen alapuló identitásnak. A tudósoknak valóban figyelniük kellene ilyen félreértések más formátumú megjelenésére, például a vallás szférájában. Az identitás és az ellenállás közti kapcsolat megérdemelne egy tanulmányt, miután a „háború és béke” sem érthető meg, ha az identitás meghatározó jelentőségét nem ismerik fel vagy negligálják.

Kádár József

Hazai délszláv nyelvű urbáriumok

Udvari István: *A Mária Terézia-féle úrbérrendezés forrásai magyarországi délszláv népek nyelvén I. Nyomtatványok. Az előszót írta Nyomárkay István, Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, 2003. 326 p. (= Dimensiones Culturales et Urbariales Regni Hungariae 2.)*

Udvari István legújabb könyve fordulatot jelent a szerző már eddig is rendkívül gazdag életművében. A korábban elsősorban ruszin filológusként ismert szerző érdeklődése most a hazai délszláv népek XVIII. századi nyelvi emlékei felé fordult. Ha a kutatásba bevont nyelvek és nyelvváltozatok tekintetében valóban új területre lépett is a szerző, a most érdeklődési körébe került nyelvelmékek tematikailag szervesen kapcsolódnak a Mária Terézia korabeli úrbérrendezés korábban szlovák és ruszin nyelvű anyagon vizsgált történetéhez.*

A Mária Terézia-féle úrbérrendezés társadalomtörténeti jelentőségén túl művelődéstörténeti szempontból is jelentős esemény volt, mivel – amint erre Nyomárkay István is rámutat előszavában (7. p.) – a közoktatás szabályozásához hasonlóan az úrbéri viszonyok szabályozása során is szerephez jutottak a soknemzetiségű Habsburg-monarchia helyi nyelvei, mégpedig hivatalos iratokban, ami megkövetelte bizonyos fokú egységesítésüket és a hivatalos nyelvnek (latin) való megfeleltetésüket. Így aztán ezek a korántsem irodalmi jellegű iratok fontos forrássá lépnek elő a történelmi Magyarország korabeli irodalmi (standard) nyelveinek a vonatkozásában.

A bevezetőben (8–10. p.) a szerző utal arra, hogy a saját nyelv használatát a királyi pápens (1766) azzal indokolja, hogy senki se hivatkozhasson nyelvi nehézségekre a végrehajtás során. A „Magyarország – Európa kicsinyben” című fejezet (11–13. p.) megvilágítja az ország nyelvi sokszínűségét, ami az úrbérrendezés során keletkezett dokumentumokban is tükröződik, s ezáltal ezek értékes forrásul szolgálnak az érintett nyelvek történeti szempontú kutatása számára is. Az úrbérrendezésre vonatkozó általános információk (13–17. p.) után a szerző részletesebben is kitér az ügy nyelvészeti vonatkozásaira (17–20. p.).

Az ezt követő fejezetekben maguk az Udvari István levéltári kutatásai során feltárt nyelvelmékek következnek a szükséges tárgyi és nyelvi kommentárokkal. Az úrbéri pátensek (20–36. p.) közül elsőként az 1766. április 26-i pápens *kaj*-horvát nyelvű szövegét olvashatjuk átiratban és fakszimilében, majd az 1766. június 14-i pápens három *i-ző* *što*-horvát változata következik. Hasonlóképpen lefordították az ország különböző nyelveire az úgynevezett általános tiltó pontokat, amelyekben Mária Terézia rendeletileg tiltotta el a földesurakat a jobbágyok sorsát nehezítő visszaélésektől. Ezek közül egy *kaj*-horvát/szlovén és egy *što*-horvát nyelvűt olvashatunk a következő fejezetben (37–54. p.) átiratban, illetve több változatot fakszimilében is.

A könyv legterjedelmesebb részét (55–258. p.) természetesen a nyomtatott urbárium és mellékletei délszláv nyelvű változatainak bemutatása teszi ki. A szerző tizenegy különböző délszláv nyelvű nyomtatott urbáriumot azonosított. A szövegek tanulmányozása nyelvészeti szempontból rendkívül tanulságos már csak azért is, mert a korabeli nyelvi

* Vö. Udvari István: *A Mária Terézia korabeli úrbérrendezés szlovák nyelvű kéziratok forrásai: Szepes és Zemplén vármegyék*. Nyíregyháza, 1996 (= Vasvári Pál Társaság Füzetek 15); UdvarĕĖstvan: *Rusyns 'ki žerela urbarskodĕreformy MarĕĖ TereĕĖ* – A Mária Terézia-féle úrbérrendezés ruszin nyelvű forrásai. Nyíregyháza 1999 (= Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia 6).

standardok különböztek a maiaktól. A tizenegy változat között a szerző meghatározása szerint van két szlovén/horvát, négy *kaj*-horvát, két tengeremléki *ije*-ző *što*-horvát, két szlavóniai *i*-ző *što*-horvát és egy latin betűs horvát/szerb nyelvű. Amint a szerző is felhívja rá a figyelmet, a közreadott anyag segítségével öt XVIII. századi hazai délszláv regionális nyelvi standard (a Rába-menti szlovén, a *kaj*-horvát, kétféle *što*-horvát és a latin betűs szerb) tanulmányozható azonos időszakból származó azonos tartalmú anyagon. Minden változatban közös, hogy helyesírásukat a korabeli magyar helyesírás nagyban befolyásolta, elsősorban a mássalhangzók jelölése terén, pl. a *c* hang jelölésére szinte minden változatban a korabeli magyar helyesírásban is szokásos *cz* vagy *tz* betűkapcsolatot használják, a *d* hangot – *dj*, *gi*, *gj* stb. mellett – több változatban gyakran magyar mintára a *gy* betűkombinációval jelölik, s egyáltalán az *y*-t használják „diakritikus betűként” sok helyütt a *ly*, *ny*, *ty* kapcsolatokban a hasonlóan jelölt magyar mássalhangzók analógiájára. A magyaron kívül természetesen a különböző vidékeken más nyelvek (német, olasz) is hatottak a helyesírásra. A magyar hatás a szókincsben is tetten érhető. Igen szemléletes a szókincs jellegzetes elemeit összehasonlító táblázat (259–271. p.), amelyben az urbáriumban előforduló fontosabb terminusok az öt délszláv standard nyelvváltozaton a magyarral összevetve tanulmányozható.

A kötet mellékletében (276–287. p.) a szerző közöl egy eddig ismeretlen ruszin nyelvű iratot is, amely tematikailag ugyan idetartozik, de nyelvi szempontból nem, ráadásul e rész metanyelve is ruszin, aminek következtében egy kissé kilóg a sorból. Feltételezem, hogy az új felfedezés pátosza – meg persze rutenisztikai indíttatása – készítette a szerzőt arra, hogy ezt az anyagot is fölvegye ebbe a könyvbe, noha nem illeszkedik szervesen a délszláv témába. A kötetet részletes angol nyelvű rezümé és tartalomjegyzék (289–326. p.) zárja.

Úttörő munka Udvari Istvánnak ez a kötete (is). Az illetékes szaktudományok (történelem, nyelvészet) művelőin kívül hazai délszláv kisebbségeink szellemi munkásainak is figyelmébe ajánlható.

Zoltán András

A Kárpátaljai Tudományos Társaság (1941–1944) kiadványai

Kapral', M.: Puckarpats 'koe obšestvo nauk. Publikacii: 1941–1944. – Káprály M.: Kárpátaljai Tudományos Társaság. Kiadványok: 1941–1944. Speredstvo i redakcii Istvana Udvaré Ugorod, Pol'Próni, 2002. 172 p.

A Kárpátaljai Tudományos Társaság (KTT) 1941. január 26-án Ungváron alakult meg társadalmi szervezatként az akkor ismét Magyarországhoz tartozó Kárpátalján „a kárpátaljai és rutén népi kulturális érdekek és értékek tudományos szolgálatára és védelmére” a magyar állam hathatós anyagi és szervezeti támogatásával. A 35 tagú társaság első elnökéül az országosan ismert kiváló történészt, a ruszin származású Hodinka Antal választották, ügyvezető igazgatója pedig Harajda János lett. A társaság igen eredményes és sokrétű munkája folyóiratokban és könyvekben öltött testet. Amint arra Udvari István is rámutat ruszin (4–5. p.) és magyar (6–7. p.) nyelvű előszavában, a szovjet időkben a már korábban, a magyar fennhatóság alatt is működő tudósok többségét meghurcolták, műveik tilalmas olvasmányokká váltak, ezért rendkívül értékes munkát végzett Káprály Mihály azzal, hogy elkészítette és e kötetben közreadta a KTT kiadványainak teljes bibliográfiáját.

Káprály Mihály ruszin nyelvű bevezető tanulmányában kitér arra, hogy 1939 és 1944 között Kárpátalján több mint húsz, változatos tartalmú, ruszin, magyar és orosz nyelvű újság és folyóirat jelent meg számos egyéb, nem rendszeresen megjelenő időszakos kiadvány mellett. A csehszlovák időszakban az orosz nyelvet favorizáló russzofil és az ukrán nyelv használatáért síkra szálló ukrainofil irányzat harca uralta a kárpátaljai értelmiségi közvéleményt, most egy harmadik erő, a helyi ruszin nép nyelvi és kulturális önállósága mellett lándzsát törő ruszinofil irányzat került előtérbe, amely Kozma Miklós kormányzói biztos személyén keresztül a hivatalos magyar politika támogatását is élvezte. A russzofilok ezt az irányzatot azért kárhoztatták, mert azt szerintük csak egy lépés választotta el az általuk annyira gyűlölt ukránpártiságtól, míg az ukrainofilek a magyarosítás eszközét látták benne. Ennek ellenére és a háborús idők dacára Ivan Harajda irányításával hatalmas nemzetépítő munka folyt a ruszinok körében, amelyből a KTT kiadványai révén komolyan kivette a maga részét. A kiadványok magyar és ruszin nyelvűek voltak, „mert a cél nem csak az, hogy a rutén nyelv kultiváltassék, hanem az is, hogy a művelt magyar közönség értesülve lehessen Kárpátalja művelődési törekvéseiről, és figyelemmel és szeretettel tudja kísérni a rutén nép kulturális munkáját” (Kozma Miklós beszédéből, 148. p.).

A KTT három periodikát adott ki. *A Zorja – Hajnal* tudományos folyóirat volt, amelynek minden anyagát három nyelvű rezümé tett hozzáférhetővé a szélesebb szakmai közönség számára (ha a tanulmány ruszinul jelent meg, akkor magyar, német és francia nyelvű tartalmi összefoglalás kísérte). Három évfolyama jelent meg négy darabban (1941/1–2, 1942/1–2 és 3–4, 1943/1–4). A *Literaturna Nedelâ* (Irodalmi Vasárnap) című irodalmi lap havi két alkalommal jelent meg, így a két teljes évben (1942 és 1943) 24–24, 1941-ben 16, 1944-ben pedig 20 számot sikerült kiadni. A *Rus 'ka Molodez'* (Rutén Ifjúság) a diákságnak szólt, irodalmi és népszerű tudományos anyagokat tartalmazott, máig jelentősek a helyi folklórral foglalkozó írásai. Havi rendszerességgel jelent meg, tanévenként 10 száma volt (még az 1944/45. tanévben is megjelent egy száma).

A KTT minden évben kiadta a maga kalendáriumát, amely nagy népszerűségnek örvendett nemcsak Kárpátalján, hanem a bácskai ruszinok között is, akik most rövid időre egy államba kerültek a kárpátaljaiakkal. A kalendáriumokhoz külön bácskai ruszin nyelvű melléklet is készült (Kárpátalján többnyire enélkül terjesztették a példányokat).

A periodikák és a kalendáriumok mellett a KTT könyvkiadással is foglalkozott. Az alig több mint három év alatt a Tudományos és Irodalmi Könyvtár elnevezésű sorozatban 42, a Népkönyvtárban 32, a Gyermekkönyvtárban 12, az Iskolai Könyvtárban 3, sorozaton kívül további 3 kötet jelent meg. E termés áttekintése után Káprály jogosan állapítja meg, hogy „a ruszin irodalmi nyelv funkcionálásának és fejlődésének e rövid korszaka a KTT idején a nehéz háborús idők ellenére a legsikeresebbnek tekinthető azóta, hogy a XVIII. század második felében először próbálták meg céltudatosan irodalmi nyelvként használni” (22. p.).

A továbbiakban a szerző az említett folyóiratok teljes repertóriumát és az önálló kiadványok bibliográfiáját adja összesen 1521 tételben (25–122. p.). A bibliográfiában való eligazodást név- (123–134. p.) és álnévmutató (135–137. p.) könnyíti meg. Igen hasznos megoldás, hogy a szerző közreadja a folyóiratok szerkesztői beközönlőit, illetve a szerkesztői célkitűzéseket bemutató dokumentumokat (138–161. p.). *A Zorja–Hajnal* tudatosan vállalt soknyelvűségének hagyományát követve Káprály ruszin nyelvű könyvét magyar (162–163. p.), ukrán (164. p.), német (166–167. p.) és orosz (168–169. p.) nyelvű rezümé zárja.

A bibliográfiát lapozgatva és a névmutatókat böngészve sok olyan szerzőre bukkanunk, akik nem csupán helyi szinten jelentősek. Számos érdekességgel is szolgál a kötet.

Kiderül belőle például, hogy Balezky Emil (1919–1981), a későbbi jeles budapesti szlavista – és ebben a minőségében e sorok írójának tanítómestere – korántsem csak tudományos munkákat publikált ezekben az években, hanem – többnyire O. Vesak álneven – lírai költeményeket is.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Káprály Mihály ezzel a könyvével nem csak a ruszin művelődési hagyományok egyik legfontosabb korszakát mutatta fel, hanem a magyar művelődéstörténet számára is kiváló szolgálatot tett.

Zoltán András

Mai házasságkötés egy bánáti szlovák faluban

Stoličná, Rastislava: Súčasná podoba svadby v obci Jánošík v Juhošlávii. = Slovenský národopis, 50. roč. 2002. 1. no. 79–85. p.

A dél-európai szlovák kisebbségek hagyományos kultúráját feltáró VEGA-projekt keretében került sor a bánáti szlovák Jánošík falu mai házasságkötési szokásainak feltérására. A helyszín kiválasztását indokolta, hogy a falu viszonylag zárt, s így kevésbé és csak újabban érintik a hagyományos szokásokat eltorzító változások.

Jánošík szlovák falut magyar telepesek alapították gróf Sándor Fülöp salétrom-kitermelő bérllőiként 1810-ben. Ekkor Sándorfalvának hívták. 1823-ban Nyitra és Nógrád megyéből evangélikus szlovákok is megtelepedtek a faluban, akiket 1841-ben – másodlagos áttelepüléssel Romániából – katolikus szlovákok követtek. A századfordulón kb. ezer fős településből lassan elköltöztek a magyarok, úgyhogy 1921-re már majdnem tisztán szlovák falu lett belőle. Ekkor Slovenský Alexandrovacnak nevezték, 1947-ben lett Jánošík. A falu szocialista modernizációja a 60-as és 80-as évek között ment végbe.

A házasságkötés a faluban a legfontosabb szertartások egyike volt és maradt. Az esküvők napja a szombat (korábban szerda vagy csütörtök volt). Két-két vőfély járja a falut, és a népet pálinkával kínálja. A 200 fős lagzi egyáltalán nem ritkaság. Pénteken hordják össze a két lakodalmas házba a másnapi ételt-italt vagy annak nyersanyagát. A szombati lakodalmi ebéd mind a vőlegény, mind a menyasszony otthonában egyforma ételekből áll. A menü: tyúkhúsleves grízgaluskával, főtt tyúkhús paradicsom mártással és rizzsel (macsanka), rántott csirke dinsztelt burgonyával és főtt aszaltszilvával, rántott sertéskaraj kenyérrel és káposzta salátával, édességek. Aperitifként pálinkával koccintanak, közben bort vagy inkább sört isznak (ez újabb divat). Minden fogás előtt a vőfély (aki nő is lehet) rigmussal kedveskedik.

Ebéd után a menyasszony vőfélyei – rigmus kíséretében – egy tollat adnak át a vőlegénynek, majd a községházára indul a menet a vőlegény otthonából. Ott már a menyasszony és lakodalmas népe vár rá. A polgári esküvő után következik a templomi, ahonnan az ifjú pár mindkét tagja saját otthonába megy vissza. Ezt követően a vőlegény násznagya a násznép (az anyós) ajándékozó kíséretében elmegy a menyasszonyért, majd a „kétoldali” társaság egyesülve a vőlegény házába indul nagy hejehujával. A menyasszony násznagya karácsonyfa-szerűen feldíszített zöld fécskát tart a kezében és rigmussal köszönt. Megint ajándékozásra kerül sor, minek utána leülnek vacsorázni. Általában (új divatként) szármát (káposztalevélbe burkolt darált húst és paradicsommártást), valamint csuftát (fasírtot) szolgálnak fel. Az édességek asztalra tétele után kezdődik a tánc. 1995-ig a falunak saját tamburásai voltak, olykor pedig a szomszéd falu magyar fúvósai szolgáltatták a talpalávalót. Mostanában a gépzene járja.

Zeneszünetben a lagzi főzőasszonyai gyűjtenek a maguk számára, bepólyázott kezükre mutatván: leforráztuk a kezünket. Éjfél tájban a menyasszony főkötő alá kerülését megelőzően három gyertyát tartva a menyasszony vőfélye táncot jár, és az elvesztett pártáról énekel. A menyasszonyi csokrot a lányok közé dobja, hogy mielőbb ők is férjhez menjenek. Mihelyst befejezte, a menyasszonyt egy másik szobába vezetik, ahol szalagos főkötőt kap. A menyasszony az anyós ajándékozta ruhába öltözik át. Következik (az újabban mindinkább) pénzért vagy (az öregek szokása szerinti) ajándékért járt menyasszonytánc, amelynek végeztével az ifjú pár eltávozik. A menyasszonyt közben hátba veregetik, hogy fiút szüljön majd. A násznép táncol tovább, hajnal felé pedig „gácsérezni” kezd, ami utalás a nászra. A kulturáltabb családoknál rendszerint eltekintenek ettől.

Egy hétre rá vasárnap az ifiasszony rokonsága az ifjú férj otthonában, majd további egy hét múlva az ifjú férj rokonsága az ifiasszony családjánál ebédel, ahol – többek között – elfogyasztják a lagzi maradékait.

A szerző többször megemlíti, hogy az esküvői „koreográfia” bizonyos pontjain az elmúlt egy-két évtizedben kisebb-nagyobb módosulások mentek végbe. Ennek ellenére mindmáig fennmaradt a szertartásrend java része. Különösen öröndetes, hogy ma is „élnek” a régi rigmusok, versek és énekek, holott többségük eddig nem is volt lejegyezve. Kétségtelen, hogy ez a hagyomány a nyelv mellett a Jánošíkban élő szlovákok legfontosabb nemzetazonosító tulajdona.

Futala Tibor

Viliam Figuš-Bystrý (1875–1937) szlovák zeneszerző etnikai tudatának alakulása

Šipka, Miloš: *Etnické povedomie hornouhorského intelektuála. = Slovenský národopis, 50. roč. 2002. 2. no. 201–208. p.*

Egyes zenetörténeteszek rendületlenül törekszenek arra, hogy Viliam Figuš-Bystrý életének a történeti Magyarországon töltött szakaszában is töretlen szlováknak állítsák be. 2000-ben még konferenciát is rendeztek ennek bizonyítására. A dolog azonban nem ilyen egyszerű és egyértelmű. Erről Figuš-Bystrý 1889. augusztus 28-tól vezetett naplója vall, amelyet a szerző magyar nyelven írt.

Figuš-Bystrý Besztercebányán szlovák családban született: apja jónevű szíjgyártómes-ter volt. Szlovák tannyelvű evangélikus elemibe járt, ahol a német nyelv alapjait is elsajátította. Apja, tudván, hogy azokban az időkben csak magyarul lehet érvényesülni, Pásztóra küldte a magyar nyelv elsajátítására. Elvégezvén a besztercebányai tanítóképzőt, első állomáshelye Pilis község lett (1892), majd 1904-ig 26 pályázatot írt jobban fizető tanítói állások elnyerésére, de csak számos faluban eltöltött rövid idejű tanítóskodása után sikerült szülővárosában, az akkor főleg német–magyar nyelvű Besztercebányán tanítói állás-hoz jutnia.

Közben családot alapított, s lassan-lassan zeneszerzőként is ismerni kezdték. Előbb magyar nyelvű verseket zenésített meg, később szlovák népzenei motívumok szőtték át műveit. Nagy sikert ért el Liptószentmiklóson Hvizdoslav szövegére írt kantátájával, amellyel az ottani énekkar alapításának 10. évfordulóját ünnepelték. Ekkor szerepelt először Bystrý néven, amelyet később eredeti nevébe integrált.

Naplója tanúsítja: Figuš-Bystrý életének egyes szakaszait sokkal inkább a jólét felé törekvés határozta meg, mint az etnikai tudattal kapcsolatos állásfoglalások megfogalmazása.

Ennek ellenére a napló különféle helyein tetemes mennyiségű olyan megjegyzés található, amelyből egyértelműen kitűnik, hogy Figuš-Bystrý, bár szlovák származását és anyanyelvét sohasem tagadta le, igencsak kedvében járt az akkori magyarító kurzusnak, s abban az értelemben magyarnak vallotta magát, mint Magyarország állampolgára. A magyar nyelvet szükségszerűen „lingua francának” értelmezte, s tulajdonképpen fel volt háborodva azon, aki ezt nem látta be.

Hungarus etnikai tudatát tiszta szlovák környezetben is megőrizte-ápolta, ami olykor „hősies” magatartás volt, mivel minden princípálisa, felesége és annak családja öntudatos szlováknak tartotta magát. Figuš-Bystrý szívesen titulálta pánszlávoknak ezt az előjárói és rokon körét.

„Szlovákabb” belátásra Bosznia annektálása, lipcsei kántáta-sikere és a világháború kitörése készítette. És bizonyára hatottak rá a szlovák közélet nevesebb képviselői is, akikkel felesége révén került kapcsolatba. Eközben azonban felettébb óvatos volt: félt attól, hogy előbb-utóbb őt is pánszlávizmusban marasztalják el.

A „prevrat”, azaz Csehszlovákia megalakulásához vezető államfordulat forratagában nagyon fürgén sorolta be magát az újonnan alakuló elitbe. 1920-ban konzervatóriumi tanárrá nevezik ki. Ekkorra etnikai azonosságtudata szlovákká alakult, és fokozatosan a szlovák autonomizmus hívévé vált. Ennek groteszk megnyilvánulása, hogy 1928-ban a Gyömbéren megnyílt turistaházban földhöz vágta azt az emlékkönyvet, amelyet Prágából a Csehszlovák Turisták Központja ajándékozott, mégpedig cseh nyelvű dedikációval, az intézménynek. Az ügyet a sajtó felfújta, ami nem használt Figuš-Bystrý további karrierjének. Meglehet, hogy emiatt sorolták be őt a prevrat előtt a „langyos” hazafiak csoportjába.

Futala Tibor

Orosz–ukrán közeledés 2001-ben: Lehetséges?

Moshes, Arkady: Russian-Ukrainian Rapprochement of 2001: How Viable? = Security Dialogue, 33. vol. 2002. 2. no. 157–170. p.

Vladimir Putyin elnökségének első két éve, de különösen az első 18 hónap példa nélküli aktivitást mutat az orosz–ukrán kapcsolatokban. Számos komoly probléma megoldásával foglalkoztak, ezek közül is elsődleges Ukrajna ki nem egyenlített gázzsámláiból származó adósság megfizetése volt. Ezzel egy időben azonban nem lehetett tisztán látni, hogy az új együttműködés dinamizmusa elősegíti vagy akadályozza az 1990-es évek konfliktus-örökségének rendezését. Az orosz–ukrán kapcsolatok folyamatos javulása és látható depolitizálása, az államközi tárgyalások eredménye óvatos optimizmust gerjeszt. Ez nem jelenti azonban a felgyülemlett ellentmondások elsimitását, mert a kompromisszumban mindegyik fél a másik engedményére vár. Ha mindkét fővárosban pragmatikusan közelítették volna meg a vitás kérdéseket, már régen körvonalazódtak volna legalább a megegyezés feltételei. A pragmatizmus a jelenségek újragondolását teszi szükségessé mindkét fél számára. Oroszországnak fel kellene adni az „idősebb testvér” komplexumát, mert ez már idejét múlta, és ezt nem helyettesítették az egyenlő tárgyaló felek vezérelvével. Az „idősebb testvér” kifejezés nem akar Oroszországnak Ukrajna irányába kifejtett politikájára vonatkozóan sem birodalmi elnyomást, sem kényszert sugallni. Ez csak egy speciális paternalizmust jelez, ami negligálja az ukrán kultúrát, történelmet és politikai igényeket, de egyben Oroszország gazdasági segítőkészségét is jelenti, még térítésmentes szolgáltatásokkal is. Ez a folyamat nem vezetett igazán eredményre, mert egyrésztől támadta a lehetséges partner érzékenységet, de másrésztől fokozta annak élősdiségét. A függetlenség tíz éve bizonyítja, hogy Ukrajna önállóan és ügyesebben képes irányítani politikáját, gazdaságát, és olyan eredményeket ér el, melyeket az orosz beavatkozás nem tett volna lehetővé. Következésképpen ideje lenne, ha Oroszország megértene végre, hogy a kompromisszum csak akkor életképes, ha az mindkét félre nézve előnyös, és szükségtelen engedmények, követelések támasztása olyan politikai hiba, ami nem találkozhat az elvárt eredményekkel.

Ukrajnának viszont több vonatkozásban is szükséges lenne átgondolni külpolitikájának főbb alapelveit, két okból is. Először: kérdés, helyes és főleg hasznos volt-e szorgalmazni a távolságtartást Oroszországtól, mert ez csak kissé hozta Ukrajnát közelebb Európához. A közeledés annak függvénye, milyen mértékben képes Ukrajna átvenni és alkalmazni az európai demokrácia és gazdaság normáit. Másodszor: az a tétel, hogy Ukrajnának választania kell Oroszország és Európa között, már egyre kevésbé fontos, mert Putyin elnök Oroszországa mindinkább sürgeti saját kooperációját és lehetőleg csatlakozását Európához. Különösen az ominózus szeptember 11. után erősödött fel az Egyesült Államok közeledési szándéka. Ennek következtében csökkentek Ukrajna esélyei arra, hogy Oroszország előtt lépjen be Európába, különösen akkor, ha nem hagy fel oroszellenes deklarációival. A nagy segélyek és támogatások kora lejárt. Kijevnek most nem arra kell gondolnia, hogyan lehet stratégiai partnere Oroszországnak ebben a magas verseny-szemléletű világ gazdaságában.

Kádár József

Mit lehet tenni a saját történelemmel? A lengyel–ukrán megbékélés esélyei

Marynowicz, Myrosław: Co robić z własną historią? = Więź, 45. rok. 2003. 1. no. 97–103. p.

2002. november elsején az 1918. évi lembergi lengyel–ukrán csaták emléknapiján a város (a maga nemében első, II. János Pál által felavatott) katolikus egyetemén konferenciát rendeztek a lengyel–ukrán megbékélés kilátásairól. A konferencia résztvevői istentiszteleteken vettek részt, és megkoszorúzták a harcok nyomán keletkezett mindkét katonatemetőt. A konferencián Myrosław Marynowicz, az egyetem prorektora tézisek formájában szólt arról, hogy megbékélésük érdekében mit kellene tenniük a lengyeleknek és az ukránoknak.

Marynowicz abból indul ki, hogy a múlt legyen az Istené, de amikor az emberi lelkek a múltat Istennek ajándékozzák, akkor korántsem érvényesülnek e gesztusban az aritmetika elvei. A jóakarátú emberek siettetetik-e ennek az átadásnak eljöttét – kérdi a szerző. A válasza: csak részben, de a megbékélésnek mindenképpen hosszú és rögös útja lesz.

A személyiségnek belülről kell megváltoznia. A görögül metanoiának nevezett változás jelentős mértékben semlegesíti majd az objektív tényezők közrehatását, hatástalanná teszi a bennük található rosszat. A lengyelek és az ukránok egyelőre képtelenek közös történelmük egyértelmű és teljes mértékben azonos képének kiküzdésére. A közös történelem nem egységesített történelem: az előbbi a történelem beszédessé tétele, a robbanó töltetektől való megszabadítása és méregtelenítése.

Ez persze ne jelentse a történeti fájdalom elhagyását, tudatalattiba szorítását. Ellenkezőleg: a történelmi fájdalmat fel kell hozni a tudatalattiból, a lélek új állapotában elemezni kell, s ezáltal elérni a történelmi emlékezés kigyógyulását.

Jogos követelmény, hogy a lengyelek és az ukránok vegyenek példát a francia–német, sőt a lengyel–német megbékélésről, azt azonban tudni kell: a körülmények sajátosságától nem szabad eltekinteni.

A jelenlegi viszonyok nem vetíthetők vissza a múltba, a harmincas-negyvenes évek erőcentrikus Európájába. Ehelyett olyan megértésre van szükség, amelyben az elődöket megértik az utódok. A múltat meg kell bocsátani és a nevében megbocsátást kérni. A történelem csak ebben az esetben tárja fel számunkra a maga valóságát, teljességét.

Napjainkra mindkét nemzet vonatkozásában megváltozott a geopolitikai helyzet. Ukrajna belső és külső okokból meggyengült: az oroszok többször „visszatérési” helyzetet készítettek elő számára. Ezzel szemben Lengyelország a NATO és az EU garantált védelmével számolhat. Így mindkét állam más-más geopolitikai feltételek között egzisztál, ami új veszélyeket rejt magában. Hogy ezeket el lehessen kerülni, a lengyeleket és az ukránokat az együttműködés szálaival kell folyamatosan összekötni. E tekintetben vannak próbálkozások, kezdeti sikerek is, miközben a lengyelek gyorsabbak és invenciózusabbak.

Marynowicz hangsúlyozza: azt szeretné, ha a lengyel–ukrán kapcsolatok stabilak lennének, de óv attól, hogy az ukránok ismét elfogadják a „közös ellenségről” szóló orosz sugalmazásokat. A „közös ellenség” helyett „közös Istenre” volna szükség.

2002-ben és 2003-ban az UPA-nak (az Ukrán Felkelő Hadseregnek) és a lengyel Honi Hadseregnek (Armija Krajowának) különböző évfordulóit készülnek megünnepelni, ami mindkét vonatkozásban újólag kiélezheti a helyzetet. Az általános pszichológiai atmoszféra nem kedvez a katarzisnak. Még akkor sem, hogy az immár aggastyán-korú volt UPA- és Honi Hadseregbeli katonáknak egyre intenzívebb lelkiismeret-furdalásaik vannak az általuk elkövetett kegyetlenkedések miatt. A hivatalosság mindenesetre ellenzi a

bűnbánat nyilvános kinyilatkoztatását az akkori eseményekkel kapcsolatban, s ebben álnokul felhasználja az elpusztult bajtársak emlékére való hivatkozás motívumát is.

Az orosz, ukrán és lengyel történészeknek az volna a dolga, hogy ezt az itt is és ott is differenciálatlan egységként kezelt „masszát” részeire bontsák, rámutassanak egyes vonatkozásainak ellentmondásaira. E tekintetben nem lehet más az emberi megoldás, mint a komoly önvizsgálat mindkét nép részéről, amely nem csak a saját nemzet történelmének revíziója volna, hanem egyszersmind jövőképe is. Az ukránok csupán ezáltal találnának méltó helyet maguk számára a történelemben, a lengyelek pedig biztosan nem tévednének vissza a rossz útra.

Marynowicz a következőkkel fejezi be gondolatmenetét: „Meg vagyok győződve róla, hogy Ukrajnában és Lengyelországban egyaránt sok tisztességes ember található, akinek szíve a jóságra van ráhangolva. Közös feladatunk, hogy az ő baráti érzelmeiket – a sztereotípiák áttörésére alapozva – jószomszédi kapcsolataink normájává tegyük. Voltak idők, amikor az ukránok azért könyörögtek ugyancsak az Istenhez, hogy óvja meg őket a lengyelektől, a lengyelek pedig azért könyörögtek ugyancsak az Istenhez, hogy megvédje őket az ukránoktól. Most elérkezett az az idő, hogy közösen imádkozzunk a Szentlélekhez, hogy ’tisztítsa meg szíveinket és szellemünket’. Egyikünkét és a másikunkét is.”

Futala Tibor

A litván „Dalos Forradalom” identitás-szerkezete: Miért nem volt konfliktus a nemzetiségek között?

*Ginkel, John: Identity Construction in Latvia's „Singing Revolution”:
Why Inter-Ethnic conflict Failed to Occur. = Nationalities Papers, 30. vol. 2002. 3. no. 403–433. p.*

Az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején végbement kelet-európai nemzeti forradalmak közül Litvánia viszonylag barátságos elszakadási folyamatban vált le a Szovjetunióról. Számítalan tanulmány foglalkozott ezzel a jelenséggel. Annak megértéséhez, hogy a „Dalos Forradalom” miért nem vezetett heves összecsapásokra a litvánok és oroszok között, szükséges áttekinteni Litvánia 20. századi szerencsétlen történelmét.

1939. augusztus 23-án Németország és a Szovjetunió megemeltámadási szerződést kötött, közismert nevén a Molotov–Ribbentrop-paktumot. Titkos jegyzőkönyvben rögzítették, hogy a balti államok szovjet befolyási övezetbe kerülnek. Ennek alapján a Szovjetunió 1940 júniusában megszállta Litvániát, és új kormányt helyezett az akkor még látszólag független állam élére. Az új kormány választási csalás útján válogatott személyeket juttatott a parlamentbe. Az első szavazás eredménye már követelte a teljes körű csatlakozást a Szovjetunióhoz.

A csatlakozást követően azonnal eltávolították a köztisztviselőket, és felszámolták a korábbi litván állam teljes irányító szervezetét, és 1941 júniusában megkezdtek a leginkább veszélyesnek tartott társadalmi csoportok – a gazdasági élet vezetői, ügyvédek, a klérus tagjai és más értelmiségiek – deportálását Szibériába. Június 13. és 14. éjjelén több mint 15 ezer embert telepítettek ki.

A további kitelepítéseket a szeptemberben megindult német támadás szakította félbe, de amikor 1944-ben a Szovjetunió visszafoglalta Litvániát, a deportálások második hulláma és a kivégzések sorozata kezdődött. Becslések szerint 70 ezer embert öltek meg vagy telepítettek ki. A harmadik és egyben utolsó hullám 1949-ben vitt Szibériába 50 ezer litván parasztot a szovjet mezőgazdaság kolhozaiba.

A kitelepítés a Litván Köztársaság teljes szovjetizálását célozta, amit az eloroszosítás programja követett. A litván kommunista párt taglétszáma 1940-ben csupán ezer fő volt. Mivel Moszkvának politikai dominanciára volt szüksége, ezért 1945 és 1951 között 9 ezer orosz párttagot telepítettek át litván területre.

Az új kommunista „import” tagjai foglalták el a helyi kommunista párt valamennyi döntéshozó fontos pozícióját. Ahol csak lehetett, a balti államokba azokat telepítették vissza, akik a Szovjetunió belsejében váltak felnőtté, ott részesültek „pártszerű” oktatásban, és már eloroszosodtak. A helyi lakosság soha nem fogadta be ezeket a visszatelepített embereket, hiába tartoztak etnikailag a balti országok valamelyikéhez. A szovjet politika kötelezővé tette az orosz nyelv ismeretét és használatát. Az első világháború után 1918-ban alapított Litvánia soha nem volt etnikailag homogén, a lakosság 76%-a volt litván, de az ország hivatalos nyelve természetesen a litván volt.

A litván kommunista párt első titkára 1959-ben egy visszatelepített „elvtárs” lett, és 1970-re a 13 tagú politikai bizottságnak mindössze 3 litván származású tagja maradt. A kommunista párttagok Litvániába telepítését követően megindult a Moszkva által támogatott orosz bevándorlás. A 40 éves szovjet uralom ideje alatt Litvánia lakossága 700 ezerrel növekedett. A betelepültek közül sokan Fehérorosz Köztársaságból és Ukrajnából érkeztek.

Az erőszakos oroszosítás háttérbe szorította a litván nyelv használatát. Gúnyolták és kirekesztették azt, aki anyanyelvén beszélt. A litvánok és nem litvánok különállása sok tekintetben okozott zűrzavart a Szovjetunió nemzetiségi politikájában. Hruscsov idejére odáig fajultak a dolgok, hogy „lefásisztázták” azt, aki litvánul beszélt.

Mire a Gorbacsov korszak elérkezett, jeges bizalmatlanság uralkodott litvánok és oroszok között. A litvánok kijelentették, hogy a nem litvánok ellopták országukat, és ezzel megkezdődött az ország lakosságának öntudatra ébredése. Mozgalmuknak kedvezett a szovjet gazdaság stagnálása, majd teljes csődje.

A valós erőviszonyok egyelőre nem fenyegették a szovjet uralmat, ennek megfelelően a vezetés – más gondja nem lévén – nem fordított figyelmet az 1976-ban kezdődött és Helmi Stalts által kezdeményezett litván nyelvű népi ének- és tánc-mozgalomra. Mondható, hogy a „folklor” indította el a litván kultúra és nemzeti öntudat ébredését. Ezt követték a környezetvédelmi megmozdulások, és ezek kombinációja mintegy mély álom-ból ébresztette fel a litván társadalmat.

Rigában 1988. június 14-én tüntetést szerveztek az 1941-ben elhurcolt 15 ezer litván emlékezetére. Ezt követően hamarosan megalakult a Litván Népfront (LNF), ami a peresztrojkára támaszkodva helyet követelt magának a szovjetek által irányított helyi politikában, a Szovjetunió kommunista pártja XXVII. kongresszusának alapelvei szerint. A következő két évben az LNF széles körű népi támogatást kapott, és megkezdte Moszkvától távolodó stratégiájának végrehajtását. Moszkvában az 1989-ben tartott Népi Küldöttek Kongresszusán résztvevő litván delegáció többségét már az LNF tagjai alkották. A kongresszus után az LNF a rigai parlamentben is többségbe került. Itt nem voltak hangzatos tiltakozások, vagy harsogó beszédek, csak csendben kinyilvánították Litvánia teljes körű függetlenségét.

Mindenesetre érdemes megfigyelni, hogy a függetlenség elnyerése után, az állam konszolidálásával párhuzamosan rendezték a litván identitás fogalmát. Az új törvények körülírták, hogy kik lehetnek litván állampolgárok, és ezzel kizárták a nem litván populációt az állampolgárság automatikus megszerzésének lehetőségéből. Az országban tartózkodásukat – mint idegen állampolgárokat – elfogadták. Az állampolgárság megszerzésére nehéz feltételeket szabtak.

A folklór dalaival indított függetlenség békés megszerzését kemény intézkedések követték. Arthur Waldorn szerint: „Nincs igazán jó elmélet arra, ami segítené megérteni, és megmagyarázná mind a békés, mind az erőszakos nemzeti mozgalmak indítékait.”

Kádár József

A politikai vagy az etnikai nemzetfogalom határozta-e meg az első csehszlovák államot?

Broklová, Eva: *Politický nebo etnický národ*. = *Český časopis historický*, 100. roč. 2002. 2. no. 379–394. p.

A legrégebbi cseh történettudományi folyóirat, a *Český časopis historický* oldalain vita folyik az első csehszlovák államban (1918–1938) uralkodó és kodifikált nemzetfelfogásról. A korántsem könnyen értelmezhető problémát Jaroslav Kučera vetette fel 2001-ben a folyóirat 550–568. oldalán (*Politický či přirozený národ?*).

Eva Broklová meglehetősen szigorúan fogalmazó és nagy apparátust felvonultató reflexiójában generálisan azzal marasztalja el Kučerát, hogy a közép-európai csehszlovákiz-

mus eszméin nevelkedvén szakmailag elmaradt a fejlődésben, munkájában a „német nemzetfelfogásnak hódolt be”.

Broklová szerint a problémák az alábbi tézisek talaján állva leplezhetők le Kučera következtetetlen premisszái, illetve a belőlük levont hamis következtetések:

1. A demokráciákban érvényes szuverenitás-definícióból vezették le az ország alkotmányában és alkotmányos gyakorlatában a szuverenitás politikai nemzetként való értelmezését. Az első Csehszlovákiában a felnőtt lakosság egésze általános és egyenlő szavazati jog alapján választotta meg képviselőit a Nemzetgyűlésbe, amely törvényhozó hatalmát az ország egész területén gyakorolta. Az összlakosság választási eredményei alapján a felségterület egészére szóló illetékességgel alakultak meg a kormányzatok.
2. Az állami nyelv rendszeresítését a Saint-Germain-i szerződés tette lehetővé. Ez egyértelműen csak a más nyelven beszélő csehszlovák állampolgárokról tud, és szót sem ejt semmiféle nemzetiségekről. Az államnyelvet a kisebbségi szavazatok számához képest jelölték ki, miközben a kisebbségek széles körű nyelvi jogosítványokkal rendelkeztek. (Pl. az ország németjeinek 92%-a minden ügyes-bajos dolgot anyanyelvén tudta elintézni.)
3. A csehszlovák nyelv konstrukciója lehetővé tette, hogy Szlovákiában a szlovákok használják állami, illetve hivatalos nyelvként.
4. Csehszlovákia valamennyi lakosa, tekintet nélkül arra, hogy egyes elképzelések szerint a csehek és a szlovákok egyetlen etnikai nemzet két ágát képezik, mások szerint pedig két nemzetet alkotnak, egyként tagja volt a csehszlovák állami politikai nemzethez. A politikai állam korszerű koncepciója annak a korábbi (Ausztriában, az osztrák tartományokban és a történeti Magyarországon érvényesült) koncepciónak a felváltását hozta magával, miszerint a nemzet a vér, a nyelv és a kultúra kötelékével összetartott személyek csoportja volna. A hajdani etnikai nemzethez való tartozást az első Csehszlovák Köztársaságban a népszámlálások alkalmával az anyanyelv révén kifejezett nemzetiségi hovatartozással váltották fel.

A vita, tartalmáról egészen nyíltan szólva, oda konkludál, hogy az első Csehszlovákiát sehol, semmiféle szerződésben, törvényben és egyéb jogszabályban nem definiálták nemzeti államként. Az államnak az etnikai nemzet értelmében vett enyhén nemzeti jellegét az a tény határozta meg, hogy benne a csehek és a szlovákok többséget képeztek.

Futala Tibor

A káspi-tengeri olaj szállítása és a régió stabilizációja

Kasim, Kamer: The transportation of Caspian oil and regional stability. = Journal of Southern Europe and the Balkans, 4. vol. 2002. 1. no. 37–45. p.

(A cikket író Kamer Kasim adjunktus a törökországi Abant Izzet Baysal egyetem Nemzetközi Kapcsolatok tanszékén.)

A káspi körzet gazdag energiakészleteinek kiaknázása a Szovjetunió felbomlása után új erőre kapott. Az olaj és gáz szállításáért harc indult a helyi hatalmasságok között. Törökor-

szág, de Irán is részesülni szeretett volna a területén átszállított olajból. A piacért folytatott küzdelmek a térségben élők közötti etnikai konfliktusok kiéleződését vonták magukkal.

Az övezet területi integritása került veszélybe, és lelassította a gázkitermelésre, szállításra készült tervek megvalósítását. A legkiélezettebb konfliktus 1988-ban kezdődött az azerik és az örmények között, s csak az 1994-es tűzszünettel ért véget. Ezt követte nagyságrendben a grúziai abház kisebbség mozgolódása. S végül a csecsen válság rendítette meg a régió stabilitását.

Azerbajdzsán olajkészletei partmentiek, a kazak és a türkmén olajmezők 30–40%-a part közeli; a régió bizonyítható összkészlete mintegy 18–35 milliárd hordó. A becsült teljes készlet ennél több, 252–270 milliárd hordó. A legnagyobb készletek Azerbajdzsán és Kazahsztán alatt húzódnak. De a káspi régió természetes gázokban is bővelkedik, készleteit minimálisan 236–337 trillió köblábra (1 köbláb = 28,3 l) tartják.

Törökország – eredetileg – egy 1450 km-es, Bakutól Ceyhanig futó vezetéken keresztül tervezte az olaj szállítását. A meglévő orosz vezeték ez tehermentesíthette volna, és csökkentette volna a fekete-tengeri tankerbalesetek számát is. Az orosz és az iráni megoldási javaslatok azonban olcsóbbak tűntek.

Oroszország azeri és kazak olajat is kívánt szállítani a fekete-tengeri Novorosszijszkból. Addig 1500 km-es cső vezet Bakuból a csecsen fővároson, Groznijon keresztül. Ez az ún. „északi útvonal” még a szovjet időkben kiépült. Közismert hátránya, hogy a fekete-tengeri kikötőből évente átlagban 70 nap lehetetlen kihajózni a bizonytalan időjárás-hajózási viszonyok miatt. De a kaukázusi iszlám felkelő csoportok is veszélyeztetik a szállítást. Az orosz alternatív javaslat szerint az útvonal Törökországon átvihetett volna, ám a török kormány a Boszporusz rendkívüli zsúfoltságára, a környezetszennyezés veszélyeire hivatkozva ezt elutasította.

Irán mint szállító két megoldást is kidolgozott. Az olajat vagy egy Irán területén áthúzódó, a Perzsa-öbölíig tartó vezetéken exportálná, vagy káspi-tengeri kikötőiből maga szállítaná azt vonaton, tankerrel, vezetéken észak-iráni finomítókbá.

Számos más elképzelés is napvilágot látott az olajszállítással kapcsolatban. Meg kell említeni az 1996-ban aláírt kazak–iráni olajcserére vonatkozó szerződést, melynek legfőbb akadálya az Egyesült Államok volt, aki semmiféle, Iránon keresztül húzódó olajvezetékéről nem akart tudni, és megtiltotta az amerikai cégeknek, hogy Iránnal olajkereskedelmet folytassanak; valamint az 1996-os Irán–Libia szankciós paktum, mely ugyancsak óva intett a nagyobb iráni gáz- és olajberuházásoktól.

A helyi etnikai konfliktusokat Oroszország befolyása növelésére használta föl, és arra, hogy megakadályozza külső befektetőknek, például az amerikaiaknak, hogy olajvezeteket építsenek ki a káspi készlet szállítására. Három etnikai konfliktus is segítségére volt ebben. A grúziai abházoké, a hegyi karabahok és örmények közötti, valamint a véget érni nem akaró csecsen–orosz ellentét. A török Baku–Ceyhan vezeték kiépítéséhez békés grúziai terepre lett volna szükség. Hiszen másfelől az azerik folyamatosan akadályozták az örmény területeken áthaladó olajvezeték megépítését. Grúziában viszont orosz csapatok állomásoztak az azerik megfékezésének ürügyén. Azonban a ceyhani vezeték építését így sem tették lehetővé! Miután a szorongatott grúzok kifejezték a FÁK-hoz való csatlakozási szándékukat, a szükséges oroszok 4000 katonát rendelték a török s további 11 ezer katonát a fekete-tengeri grúz határokra. Ezt követően azonban a samtse-javakheti örmények kezdtek autonómiát követelni Grúziától. Mondani sem kell, hogy ez a terület is a törökök által tervezett olajút nyomvonalába esett.

A Kaukázusban a hegyi karabahok és azerik közötti véres konfliktus jelentett másik hátráltató körülményt az olaj útjában. Az 1988–1994 között zajló ütközetek Hegyi-

Karabahért folytak. Végül Azerbajdzsán 20%-a került örmény fennhatóság alá, s ezzel összefüggésben 1 millió azerit (az összes 14%-a) internáltak. Elcsibej rövid azeri elnöksége idején az oroszok az örményeket támogatták.

Törökországot, Oroszországot és Iránt további destabilizáló hatások is érték. 1992 májusában drámai módon Törökország az azeriknak nyújtott önkéntes segítsége következtében valójában Oroszországgal került szembe, amely éppen az örményeket támogatta aktívan. Egy Taskentben kötött szerződés értelmében ugyanis, ha a szerződő felek bármelyikét – Oroszországot vagy Örményországot, illetve további államokat – támadás éri, úgy az valamennyi szerződő fél elleni agressziónak számít. Vagyis Törökország ott állt a harmadik világháború kirobbantásának küszöbén. Ez volt a nakhicsevani krízis, melyből végül is az azerik kihátráltak.

Heydar Alijev azerbajdzsáni elnök megpróbálta az orosz viszonyt rendezni. Gyorsan csatlakoztak a FÁK-hoz, valamint 10% részesedést ajánlották föl az orosz LUKOIL társaságnak a káspi–azeri olajmezőkből származó haszonból. S végül tűzszünetet kötött Örményországgal is. 1994 szeptemberében létrejött „az évszázad olajjegyzménye”, melyet 8 milliárd USA-dollár értékben kötött az azerbajdzsán kormány.

Az 1994 decemberében kirobbant első, majd az 1999 októberében kezdődő második csecsen konfliktus már a nyugati hatalmak szemében is rossz fényben tüntette föl Oroszországot. A Szovjetunió bukását követően a csecsenek bejelentették függetlenségüket, amit az orosz vezetés nem fogadott el. Jelcin 1994-ben fegyvereseket küldött oda; a főváros, Groznij bombázása következtében 100 ezer lakos hagyta el otthonát. A véres háborúnak 12-13 ezer katona esett áldozatul. A rövid – öt éves – tűzszünet vége előtt, 1999-ben kiújultak a harcok. Clinton hiába figyelmeztette az orosz vezetést az EBESZ isztambuli csúcsertekezletén.

A bizonyos „évszázad üzetét” követően Azerbajdzsán külpolitikája a Baku–Ceyhan olajvezeték kiépítését kezdte támogatni, amihez persze nagy, nemzetközi cégek finanszírozása is szükséges.

Oroszország célja a kazahsztáni Tengizből a Fekete-tengerhez vivő olajvezeték befejezése lett. A vezetéket 2001. március 26-án megnyitották. Ezzel a Boszporuszon átszállított kőolaj mennyisége évente 25%-kal megnőtt, s vele Törökország gondjai is. A térségbeli kisebb országok kimaradtak a részesedésből. A két nagy állam között további megállapodás született a káspi-tengeri földgáz kivitelére, az ún. „Kék Folyam” beruházás keretében. Az orosz Gazprom 2200 m hosszú vezetéket épít ehhez a Fekete-tenger alatt a török Samsun városáig.

Kakasy Judit

Irány Astana: Nacionalista indítékok Kazahsztán új fővárosának építésében

Wolfel, Richard L.: *North to Astana: Nationalistic Motives for the Movement of the Kazakh(stani) Capital.* = *Nationalities Papers*, 30. vol. 2002. 3. no. 485–506. p.

A Szovjetunió összeomlása után felgyorsult a térségben függetlenné vált népek nemzeti öntudatra ébredése. A Szovjetunió meghatározó politikai jelenlétének visszafejlődését követően Kazahsztánban egy „megfeneklett diaszpóra” képződött, egy oroszul beszélő népcsoport, mely elszigetelődött az orosz államtól. Ez a diaszpóra befolyásos tényezője

lett a függetlenné vált országban fellépő konfliktusoknak. Egyrészt azért, mert igen nagy távolságra kerültek a fővárostól – Alma Atától –, másrészt mert az orosz–kazah határ nem követi a nemzetiségek települési vonalát.

Kazahsztánt két nagy népcsoport foglalja el.* Ezek egymástól földrajzilag elkülönülve élnek. Az oroszul beszélők az ország északi, a kazahok a déli részében helyezkednek el. Az oroszok inkább városlakók, a kazahok főleg vidékre települtek. Az elszigeteltség egyfajta etno-regionális indíték kifejlődéséhez és irredentizmushoz vezetett az északi térségben. Ennek következtében a nemzeti egység létrehozásának folyamata nehéz feladatnak bizonyul.

A szovjet rezsim idején a kazahok mezőgazdaságának „kollektivizálása” sok áldozatot követelt és ennek emlékei még ma is befolyásolják az ország belpolitikáját. Kazahsztán többnemzetiségű államot örökölt. A nemzetiségi ütközések elkerülése érdekében az állam vezetői úgy döntöttek, hogy az orosz többségű északi területre helyezik át az ország fővárosát. Alma Atából Astanába, melynek régi neve Akmola volt. A kazah társadalom nem fogadta örömmel ezt az elhatározást, annál kevésbé, mert az áthelyezés költségei az ő adójukat terheli. A főváros áthelyezése már Hruscsov „szűzföld” kampánya idején is felvetődött.

A főváros áttelepítésével kapcsolatban több kérdésre kell választ találni. Először: Elősegíti-e az új főváros az egységes kazah nép, azaz az összlakosság egységes nemzetté válását? Ez különleges feladat, különleges politikai, gazdasági, kulturális megközelítést igényel. Két népcsoport földrajzi elkülönültsége nehezíti egymás meg- és elismerését. Másodsor: A főváros áthelyezése megosztja-e a kazah klánokat, melyek hatalma befolyásolja a kormányzatot, és kiépített állásaik Alma Atában vannak. A klán-szerkezet fontos szerepet tölt be a kazah politikában. Harmadsor: Csökken-e a szegregáció oroszok és kazahok között? Mivel a kormányzat, és csatolt részei többségben kazah, Astana demográfiai összetétele megváltozik. Lehet, hogy a főváros kazah sziget lesz az orosz többségű északi térségben? Végül negyedszer: Mit szólnak mindehhez az oroszok? Nem lesznek már távol a fővárostól, vagy legalábbis éppen annyira, mint az ország déli felében élő kazahok. Ebben a nagy nemzetépítő programban az lesz az oroszok problémája, hogyan őrizték meg „oroszságukat”?

A főváros áthelyezése voltaképpen lehetetlenné teszi az orosz autonóm terület megvalósítását, mert a kazah kormány soha nem működhet orosz autonóm területen, és Astana odatartozik. Ez viszont további problémákat vet fel: asszimilálódik-e az orosz etnikum, vagy visszamegy Oroszországba? Valószínűleg egyik út sem járható.

Új főváros építése nem egyedülálló, példa ilyenre: Brazília és Iszlamabad. Ha a kazah akarat elég erős, Astana is felépíthető. Hogy milyen hatással lesz Kazahsztán politikai életére, azt majd a jövő hozza a világ tudomására.

Kádár József

Kisebbségvédelem a pluralista demokráciában

Göllner, Ralf Thomas: *Pluralistische Demokratie und Minderheitenschutz.* = *Südosteuropa.* 50. Jg. 2001. 7–9. H. 386–402. p.

A szerző a posztoszocialista fiatal, törékeny demokráciák adottságaira tekintettel gondolja át a kisebbségvédelem kérdését, két állam kisebbségi politikáján illusztrálva a kívánalmakat és lehetőségeket. Ez a két állam: Németország és Románia; előbbit nyilván nem az új demokráciák közé kell számítani, még ha integrált is egy rendszerváltó alakulatot, hiszen a régi NSZK hagyományosan fejlettebb gyakorlatát adaptálta a német keleti tartományokra. Kiinduló tétele egyébként: a polgári demokráciának mint uralmi formának sem „veleszületett” gyakorlata a kisebbségvédelem, az új demokráciáknak tehát van mit tanulniuk a régebbiektől. Ami nem jelenti azt, hogy a régi, fejlettebb demokráciáktól ezen a téren mindazt eltanulhatnak, „átvehetnék”, amire adott, saját kisebbségi viszonyaik kezeléséhez ténylegesen szükségük van. A kisebbségi politika demokrácia-elemeit minden esetben az adott környezet termeli ki az igények megjelenítése és érdekérvényesítése útján. Ezt a környezetet az igencsak kevert népességű újdemokratikus övezetben a rendszerváltás pillanatában eléggé sajátosnak, helyenként problematikusnak és robbanékonyan ismertük meg.

Az ellentmondás gyökere: a „demokrácia” keret-jellegű történeti fogalma, amit működtetése érdekében mindenkor először fel kell tölteni valódi tartalommal. Az etimológiai fogalmában („a nép uralma”) bennefoglaltatott „többségi” elv (és a közfelfogás általában idáig jut el): verbálisan éppenséggel minden kisebbségi szempont tagadása, gépies rendszer, mint a piacgazdaság „szabad” működése, amin felül a társadalom boldogulásához még sok más finom eszköz szükséges. A demokrácia-felfogás kapcsán is többre van szükség, s ebben segít a demokrácia-elmélet. Tudni kell: a demokratikus „többség” az *egynemű tömeg* irányítását érintő, technikai közeg, amely közömbösíti a partikularitást. Az irányítás során, miután a számaránya e szerepbe juttatta (mely akár elenyésző is lehet), a politikai „igazságosság” jegyében a „kisebbség” minden, nem-partikuláris érdekét is képviselnie kell, amennyiben nem a többség diktatúrájában gondolkodik (amivel megszünteti önmagát mint „demokráciát”). A demokrácia „üzemmódja” ilyen szempontból: az érdekegyeztetés, a részt vevő felek jóhiszemű együttműködésével. Hatványozottan áll ez az etnikai-kulturális tekintetben *különnemű tömeg* kisebbségi környezetére. Kulcsszó: az *együttműködés*. Célszerű tisztázni ennek főbb – (1) „viszonylati”, illetőleg (2) „szerkezeti” (relációnális, strukturális) – feltételeit:

- (1): teljes körű részvétel az alapfunkciókban (vélemény-, akaratnyilvánítás); esélyegyenlőség a részvétel lehetőségét tekintve akármely szintű funkcióban; az egyéni szabadságjogok érvényesülési esélye – hozzárendelt önkorlátozással;
- (2): csoporttudatú, artikulációképes közösség megléte (területi vagy hagyományellen); kollektív önszerveződés.

E feltételek biztosítása sok elemében az informális, öntevékeny állampolgári, honfitársi aktivitás szintjén is megközelíthető. De nélkülözhetetlen ez az aktivitás a jogi szabályozások megalapozásához is. Mindkét szinten a demokratikus viszonyok elemi morális feladata, hogy a normarendszer kialakuljon és folyamatosan fejlődjen. A szerző elhárítja, hogy tanulmányát a kisebbségi vonatkozású demokrácia-elmélethez való hozzájárul-

lasként értelmezzük, bőséggel hivatkozik más, avatott forrásokra, ugyanakkor a tárgyban ritka lényegre törő és világos eszmemenetet kapunk. De nézzük, hogy is alakul a kisebbségi jogi helyzet példának okáért a keleti tartományokkal kibővült Német Szövetségi Köztársaságban, valamint Romániában.

Az NSZK a maga föderális felállásával (ami a névadó etnikum eltérő területi hagyományainak ápolását is messzemenően segíti) igen szerencsés adottság a kisebbségvédelem regionális szintű (tartományi), egyedi kisebbségekre szabott, a gyakorlati érvényesülés szempontjából előnyös szabályozása számára. A kérdésben három tartomány érdekelt: Schleswig-Holstein (ez a régi NSZK szempontunkból hagyományosan rendezett övezete), illetőleg Szászország és Brandenburg (egy-egy volt keleti tartomány). Schleswig-Holstein tartományi kormánya a roppant kényelmetlen kétoldali villongások, határmódosítási követelések lezárásaképpen eredetileg 1949-ben ismerte el a dél-schleswigi dán kisebbség jogait. Ügyszintén, viszonyosan Koppenhága a dán határ menti németekét; az egyezséget német részről természetesen a szövetségi kormány tárgyalta és garantálta. Ezt követően célirányos belpolitikai erőként léphetett fel a dán kisebbségi pártalakulat, méginkább a Dél-schleswigi Választási Szövetség, amely a dán kisebbség mellett a frizeket is képviseli máig. Az alkotó politikai részvételt elősegítette a választási küszöb feloldása 1955-ben. Az 1990-es tartományi alkotmány szögezi le érdemben a két kisebbségi csoport védelmét (anyanyelvhasználat, oktatás, kulturális intézmények) és többségi támogatását, amikor garantálja részvételük lehetőségét a helyi önkormányzatok, önkormányzati szövetségek szintjén, illetve a tartományi parlamentben. Szászország, illetve Brandenburg a két tartományra kiterjedő sorb kisebbség (Felső- és Alsó-Lausitz) körében látja el kisebbségvédelmi feladatait, felváltva a volt NDK központi formális politikáját, 1990 óta. Tevékenységében a schleswigi mintát követhették, mindenekelőtt az alkotmányozásban (1992). A brandenburgi cikkelyek kiternek a nyilvános feliratok kérdéseire is, rögzítik a sorb zászló (!) használatának jogát. A szász alkotmányban (ugyancsak 1992-ből) szót kap a sorbok tartományközi kapcsolatrendszerre. Az új tartományokban még fejlődőben van a napi kisebbségvédelmi gyakorlat. A schleswig-holsteini példa azonban szemlélteti a „pozitív egyenlőtlenség” és „pozitív diszkrimináció” lehetőségét és hatékony működését, amire a plurális „többségi” demokrácia az etnikai kisebbségek szempontjából módot ad, és csakis a plurális demokrácia adhat módot.

A román kisebbségi politika a némettel szemben a központosító, egyszersmind hajthatatlanul az etnonemzeti elgondoláshoz kötődő demokrácia-törekvés példája, nagy közegellenállással a kisebbségvédelemben. A többségi elv keretszerű felfogása, tekintet nélkül az etnikai megoszlásra, hasonló az 1918 előtti „*natio hungarica*” elvhez a magyar demokrácia idején, amit akkor támadtak, és azóta is ezt emlegetik fel. Amit a kisebbségek formailag elértek a rendszerváltással: a nyílt diszkrimináció felszámolása és a parlamenti, illetve helyi, körzeti politikai képviselet kiépülése. Megszerveződött etnikumonként 1-1 képviselőnek a választási küszöbtől függetlenül jut hely a parlamentben. Ez sem jelentene keveset, ha a kisebbségeket érintő ügyekben e képviselők álláspontját vennék alapul, ám korántsem ez a helyzet. A többségi politikai közvélemény és pártképviseletei egyaránt zömmel a személyi jogok körében pártfogolják (ha egyáltalán) a jogi kodifikálást, ami távlatban egyenlő a csoportidentitás létezésének tagadásával, hallgatólagos törvényen kívüli helyezésével. A demokrácia elve tekintetben azzal sérül (s a demokráciaelmélet ma ezt már világosan látja), hogy a többség a személyi „szabadságot” nem bontja le az identitások szintjére („*identitási függetlenség*”). Ehelyett igyekszik a kisebbségi sajátosságot a magánéleti „szokások”, az egyéni „hobbi” társadalmilag közömbös, jogfüggetlen privát szférájába bezárni. Romániában érdemben hiányzik (még) a többség és a kisebbségek tár-

sadalmi kooperációja. Remélhetőleg ez a jövőben fokozatosan megszűnő hiányossága az ország társadalmi-politikai életének.

Komáromi Sándor

Afrikai államok, állampolgárság és háború: esettanulmány

Mamdani, Mahmood: African states, citizenship and war: a case-study. = International Affairs, 78, 3. 2002. 493–506. p.

Az afrikai államok az 1970-es és 1980-as években a politikai gazdaságtan bűvkörében éltek. Ennek megfelelően szembesültek válsághelyzetekkel, majd fel kellett deríteniük: milyen tényezők és kapcsolatok hatására keletkeznek újra a krízisek. A kihívásokkal szembenézve három kérdés köré csoportosították a problémákat: az első az állampolgárság helyzete a térségben. Az ilyen típusú krízist nem az erőforrások hiánya okozza, de mégis kapcsolódik ehhez, mert úgy gondolták, hogy a forrásokat hozzáférhetővé kell tenni. Az állampolgárság még önmagában nem jogosít fel senkit a források birtoklására. Ezt a képletet úgy értelmezték, hogy az emberiség világszerte küzd az erőforrások birtoklásáért. Az Egyesült Államokban a rabszolgák gyermekeinek küzdeni kellett azért, hogy elismerjék őket amerikaiaknak – afro-amerikaiaknak. Az Egyesült Királyságban a gyarmatokról bevándoroltak gyermekei igényelték, hogy ismerjék el őket fekete briteknek. Napjainkban ez a folyamat fordított előjellel megy végbe Dél-Afrikában: A kivételezett „bevándorlók” gyermekei – a tegnapi gyarmatosítók – most felismerik, hogy csak az lehet „afrikai”, akit feljogosítanak az ország erőforrásaiért folytatott küzdelemre, és most ők igénylik: ismerjék el őket is afrikaiaknak. A demokrácia – ebben a felfogásban – az állampolgárság elismerése és kiterjesztése. Aki az állampolgárság kérdésével foglalkozik ebben a térségben, vizsgálnia kell a gyarmati uralom örökségét, és fel kell tenni a kérdést önmagának: ki az őslakos, és ki a bevándorló? Milyen jogok érvényesüljenek a telepésekre a politikai közösségben? Hogyan kell megreformálni az országot, ha a lakosság telepésekre és őslakosokra oszlik, és megkülönböztetik az őslakosokat a bevándorlóktól, és ez határozza meg a jogalkotást?

A második az a kérdéskör, melyben szent tehénként tisztelik a polgári társadalmat és a demokráciát. A demokrácia és a polgári társadalom idealizálása helyett határozottan el kell vetni azokat az antidemokratikus, a többség által nem érdemesített folyamatokat, mint a ruandai forradalom volt 1959-ben, az ugandai gerillák győzelmét Luweróban, a kongói eseményeket és a ruandai népiertást 1994-ben.

A gyarmatosítóktól örökölt állam jogrendjét vizsgálva megállapítható, hogy az nem tartalmaz törvényt a kisebbségekre vonatkozóan, nincsenek tehát jogok, melyeket érvényesíteni lehetne egy politikai közösségre vonatkozóan, és ami előírja, hogy a többségnek nincs joga elnyomni a kisebbséget. A kérdés mélyebb vizsgálata felszínre hozza: ha valaki intézményesen felbomlaszt egy régen volt gyarmati országot – mint ahogy ez megtörtént Luweróban – és ő határozza meg újra, ki az őslakos, és ki a betolakodó, a helyett, hogy állampolgár és nem állampolgár definíciót használna, akkor nem jut messzebb annál, mint aki nem kodifikálja a kisebbség jogait.

Kádár József

Magyarok nyomai a rzeszówi régióban

Sokolowska, Justyna: Węgierskie ślady na Rzeszowszczyźnie. = Rocznik wschodni. no. 7. Rzeszów 2001. 145–152. p.

Justyna Sokolowska a magyarok nyomait kutatja Délkelet-Lengyelországban, amelyek egészen a lengyel és a magyar államiság kezdetéig nyúlnak vissza. Mint ismeretes, a két ország története az évszázadok folyamán szorosan összefonódott. A rokonsági kapcsolatok, a közös harci tevékenységek, a kereskedelem fejlődése kötötte össze ezt a két, egymástól etnikailag és nyelviileg is oly távoli népet. Ez azt eredményezte, hogy a lengyelek és a magyarok különös szimpátiát éreztek egymás iránt. Valószínű, hogy a lengyelek és a magyarok lelkiülete is hasonló volt, egy kicsit örült és merész, s hajlamosak voltak a dicsőséges, de nem mindig megfontolt cselekedetekre. Tény az, hogy a történelem folyamán gyakran találkoztunk magyarokkal Lengyelországban, s nemcsak a királyi trónon, hanem úgy is mint átlagos polgár vagy nemes, akik Dél-Lengyelország hegyes vidékein éltek. Így pl. Dębńóban, nem messze Tarnówtól telepedett le az ismert magyar Wesselényi család. Ők karolták fel a reneszánsz kor nagy magyar költőjét, Balassi Bálintot, aki politikai okok miatt kénytelen volt elhagyni Magyarországot, s Lengyelországban keresett menedéket. Ő volt az, aki Lengyelországba hívta Báthori István erdélyi fejedelmet, aki később király lett. Jól ismertek a magyar nemesi családi birtokok is, mint pl. a nedeci vár (Niedzica) (jelenleg itt magyar múzeum van) vagy Baligród (a XV. században alapította a Bál család).

A kereskedelem is összekapcsolta a két népet, hiszen már a középkortól a Kárpátokon keresztül Magyarországról (illetve Itáliából) kereskedelmi útvonal vezetett a Baltikumba. A magyarok nagy részt vállaltak Lengyelország külkereskedelmében, a két állam gazdasági együttműködését a politikai kapcsolatok is támogatták.

Nagy Károly uralkodása idején a déli Kárpátokban oláh törzsek telepedtek le, amelyek erős rutén hatás alatt voltak, s ezek alkották a későbbi lem és bojók etnikai csoportot. A ma használt ukrán dialektus tele van magyar eredetű szavakkal. Létezik olyan elmélet is, mely szerint ezek a törzsek magyar törzsektől származnak, s a X. században vándoroltak be a mai Magyarország területére.

Visszatérve a családi kapcsolatokhoz, Nagy Kázmér halála után I. Lajos kerül a trónra, aki 1382-ig uralkodott. Ebben a korszakban különösen virágzott a kereskedelem, a lengyel és magyar polgárok gyakran utaztak a két ország között, a legszorosabb kapcsolat Felső-Magyarország és Krakkó között volt. Kassáig és tovább délre vándorolt az ólom, a só, a posztó, cserébe a lengyelek rezet, vasat és bort kaptak. Legtöbbet ebből az italból a XVI–XVII. században vittek be Lengyelországba. Ebben az időszakban zsidó kereskedők utaztak érte Rzeszówból, Sanokból, Rymanówból, Lesekből és Samborból. Nagy népszerűségnek örvendtek a vásárok, különösen Bártfán, Sanokban, Krosnóban és Rzeszówban a XV. századtól. 1633-ban Rzeszów a szejm által megerősített jogot kapott a magyar hal és bor tárolására. A város a kereskedelemről nagy haszonra tett szert, s ezáltal lakossága is gazdagodott. Łañcut 1600-ból származó adófizetői listáján tipikusan magyar vezetékneveket találunk: Joannes *Koszuth*, Martin *Kosut*. Ez a *Kossuth* név lengyelesített változata. Ez a vezetéknev Lengyelországban már a XVII. század elején megjelenik.

Ebben a korszakban a két országot a felsőfokú oktatás is összekötötte. A XV. századtól kezdődően sok magyar egyetemista érkezett Krakkóba, hogy képesítést szerezzen. A XV. században a Krakkói Egyetemnek 2297 beiratkozott magyar hallgatója volt. Sok magyar származású tanár oktatott, s működött a magyar diákközhöz is. A magyar és lengyel diá-

kok közös nyelve a latin volt. A magyarok ritkán voltak képesek elsajátítani a lengyel nyelvet. A magyar nyelvtudás viszont Lengyelországban nem volt ritkaság. A viszonylag jól képzett lengyelek a szerző szerint abban az időben könnyedén használták a latint, a németet, az olaszt, s nagyon gyakran a magyart is.

A lengyel–magyar kapcsolatok azonban nem mindig voltak békések. A legjobb példa erre I. Rákóczi György 1657-es lengyelországi hadjárata. A lengyelek sem maradtak adósak, 1702-ben Hieronim Lubomirski fejedelem sikertelenül próbálta megszerezni a magyar koronát saját maga vagy legidősebb fia, Jerzy Ignacy számára.

A viszonylag közeli múlt történetét vizsgálva azt állapíthatjuk meg, hogy a magyarok befolyása Lengyelország délkeleti területein az Osztrák–Magyar Monarchia idejére esik, amelynek viszonylag önálló része volt Galícia. A XIX. század 70–80-as éveire tehető az európai városok fejlődésének korszaka. Ebben az időszakban alakult Bécs, Budapest, Párizs, Krakkó, s ezek között a világvárosok között – saját mértéke szerint – Rzeszów, az akkori körzet fővárosa. A galíciai hivatali és katonai káderek egy része osztrák, illetve magyar származású volt (köztük germanizálódott magyarok is voltak). A rzeszówi polgármesterek és a város polgárai gyakran viseltek német vezetéknévet (Holzer, Praschill, Geisler, Neugebauer, Schott, Aichmüller, Poh, Schaitter, Knendich). Manapság ezekkel a vezetéknévvel Rzeszówban csak a régi temető síremlékein találkozhatunk.

A szerző azt is megemlíti, hogy a XIX. században Rzeszów Kelet-Közép-Európában a haszidizmus legfőbb központja volt.

Végezetül a magyar vonatkozások közül a szerző kiemeli a hadsereg szerepét. Ebben az időszakban a rzeszówi kaszárnyákban magyar huszárok állomásoztak. A XIX. század 70-es és 80-as éveinek fordulóján a 12. huszárezred vezérkarának Rzeszówban volt a székhelye, míg a kiegészítő csapat Gyöngyösön állomásozott. Przemyśl, a legnagyobb osztrák–magyar vár legénysége szintén magyar volt (tiszteletükre Budapesten áll egy emlékmű). Nemrégiben egy ottani ház padlója alatt találtak egy levélgyűjteményt, s korabeli eseményekről való feljegyzéseket. Ezek egy Molnár nevű ezredes tulajdonát képezték.

A rzeszówi polgári és nemesi családok Jan Danielski érdeklődési köréhez tartoztak, aki 1884-ben született Krakkóban. Biológianár volt egy rzeszówi gimnáziumban, s műkedvelő genealógus. A 20-as években összeállított egy kartotékot a híres rzeszówi polgári és nemesi családokról. A kartoték plébániai dokumentumok, sírfeliratok s a sajtó feljegyzései alapján készült. Ez a valóban nagyon imponáló kartoték ma az egyik rzeszówi múzeumban található.

A cikk szerzője 18 olyan rzeszówi nemesi családot mutat be, amelyek Magyarországról származnak. Azt is hozzáteszi, hogy természetesen a kartotékban nem szerepel minden Rzeszówban élő magyar nemesi család, a továbbiak felkutatása hatalmas méretű feladat lenne. A szerzőnek néhány évvel ezelőtt sikerült megállapítania a Salamon név pontos eredetét Rzeszówban. Ez a család a nemességet Mária Teréziától kapta, a róluk szóló első magyarországi feljegyzések a XVII. századból valók. A kartoték viszont ezt a nevet nem tartalmazza.

A szerző bemutatja a Danielski kartoték azon neveit, melyek Magyarországról származnak, illetve hangzásuk erre utal:

Arvay: nincs ugyan dokumentálva, hogy a család Magyarországról származik, de kapcsolatba hozható a magyar *árva* szóval, valamint az Orawa helynév magyar nevével: Árva.

Czabinay: a szó kiejtése *cabinaj* lehetett, a magyarban a *cz* betűkapcsolat ejtése *c*, ma már csak nevekből fordul elő.

Eger: az eredethez semmi kétség nem fér, hiszen Magyarországon található ma is egy azonos nevű város.

Goray: a kartoték csak minimális információt tartalmaz.

Hegedűs de Tiszavölgy: a rzeszóvi 14. lovasbrigád parancsnoka volt.

Hegedus: ez a Magyarországon nagyon népszerű *Hegedűs* név helyi változata.

Kadyi: négy személy viselte ezt a nevet.

Kalman: Magyarországon nagyon népszerű név, gyakran előfordul férfi keresztnévként is.

Koloszvary, Kolosvary: az erdélyi *Kolozsvár* város nevéből származik.

Melicher: a család származása nincs tisztázva, valószínű, hogy Magyarország felől Ausztrián keresztül érkeztek Lengyelországba.

Medina: nem fér kétség hozzá, hogy magyar volt, hivatalnokként dolgozott, valószínűleg a monarchia belsejéből érkezett Galíciába.

Medvey: evangélikus család.

Misky (Miszky, Miskey): a neveket sírfeliratokon találták meg.

Nemethy: a család Magyarországról származik, később Alsó-Ausztriában telepedett le, majd továbbvándorolt Rzeszówba.

Papp: a szerző megmagyarázza a magyar *pap* szó jelentését, s hozzáteszi, hogy a nevekben leggyakrabban Papp formában fordul elő.

Szalay: a név ugyan szerepel a kartotékban, de nem áll kapcsolatban Rzeszówval.

Wessely: a rzeszóvi bank vezetője volt.

A szerző azzal zárja cikkét, hogy a fentebb felsoroltak ugyan csak száraz tények, de ezek egy esetleges későbbi, sokoldalú kutatás kiindulási pontjai lehetnek.

Ráduly Zsuzsanna

Mátyás, a ruszinok királya

Matáš, korol' Rusinov. Materéal ubrav, ušoriv, zastaciv vlastnyma statámi, komentarěami i slovníkom Ėgor Kerča. Speredstvo napisav i obsu redakceŭ mav Ėštvan Udvarě. Užgorod, PolěPrěnt, 2001. 160 p. (= Eděcěa Pudkarpatěa, 3. sšitok)

Mátyás király jelentős szerepet tölt be a kárpátaljai ruszinok folklórjában is. Igor Kercsa ungvári kutató könyve csaknem egyidejűleg jelent meg Lukács István munkájával, amely a szlovén néphagyományban vizsgálta Mátyás király alakját,* mintegy emlékeztetve arra, hogy Hunyadi Mátyás ma is összekötő kapocs a kárpát-medencei népek között. Ezt hangsúlyozza magyar (3–5. p.) és ruszin (6–8. p.) nyelvű előszavában Udvari István nyíregyházi egyetemi tanár, a ruszin filológia legkiválóbb hazai művelője is.

Ezzel indítja ruszin nyelvű bevezető tanulmányát (6–20. p.) Igor Kercsa is. Megállapítja, hogy ma a ruszinok inkább a néphagyományból ismerik Mátyás királyt, mint a történelemből: mesék, közmondások, balladák, anekdoták hőse ő itt is, akárcsak a történelmi Magyarország más népeinél. Egyetlen más uralkodó sem vetekedhet népszerűségben

* Lukács István: *A megváltó Mátyás király színeváltozásai a szlovén néphagyományban és szépirodalomban. A világ archetipikus víziója*. Budapest, Lucidus Kiadó, 2001. (= Kisebbségkutatás Könyvek)

vele. A szerző nyomon követi a Mátyás királyról szóló anekdotikus történetek sorsát. Többnek ezek közül ma már inkább csak az emléke él szólások, közmondások alakjában.

Mátyás király alakja a XIX. század végétől kezd felbukkanni az ukrán folklórgyűjteményekben, mégpedig nem csak a Kárpátok magyar oldalán, hanem Galíciában is feljegyeztek ilyen történeteket. A ruszinok Mátyás király-meséi közel állnak a magyar és a szlovák mesékhez. A szlovákoknál igen régi időkre nyúlik vissza Mátyás népszerűsége. A róla szóló néphagyomány a XVI. századig nyúlik vissza. A kárpátaljai ruszinok az igazságos Mátyás király képét őrizték meg, aki megvédte az egyszerű népet a fölbirtokosok zaklatásától, és biztosította a nyugodt gazdálkodás feltételeit. Teljességgel hiányoznak a szerelmi történetek, amelyek a szlovákoknál megvannak. A magyar történetekhez való általános hasonlóság mellett jellemző vonásuk a kárpátaljai ruszin Mátyás-történeteknek a sok babonás elem. A más népeknél nem található motívumok között kiemelkedik a Mátyás királyról és a pogány leányról szóló mese, amelyben a király táltos lovon üldözi a boszorkányt. Így a Mátyás-motívum összefonódik a ruszin népi hiedelemvilág elemeivel.

A ruszin mesék szűkszavúbbak általában, mint a magyarok. További jellemzőjük, hogy Mátyás királyból az ő vallásukat követő, közéjük tartozó, ruszin hőst csinálnak. A szerző kitér a szomszédos területeken – Bukovinában, Galíciában – lejegyzett történetekre is.

A szovjet korszakban a Mátyás királyról szóló történetek sem kerültek el az ideológiai átértékelést. Először is eltűntek a publikációkból a *ruszin* népnévre való utalások, majd Mátyás királyt is megfosztották történelmi valóságától, különösen azt hallgatták el, hogy magyar király volt. Összességében a szovjet időkben alig-alig jelent meg valami a Mátyás királyról szóló folklóranyagból.

Kercsa ezt kívánta most pótolni a könyve gerincét alkotó „Mátyás király a kárpátaljai népmesében” című fejezetében (21–92. p.), amelyben kereken negyven meseszöveget ad közre. Ezek a szövegek korábbi néprajzi gyűjteményekben már megjelentek, kisebb részben a Kárpátok túloldalán jegyezték le őket, illetve a ruszinokkal szomszédos magyar és szlovák falvakban gyűjtötték. A meséket Kercsa nyelviileg egységesítve, az ún. u-zó kárpátaljai dialektuson alapuló ruszin irodalmi nyelven közli, így mintegy beemeli őket a formálódó ruszin irodalmi kánonba. A szövegek első, illetve korábbi megjelenéséről, ismert változatairól a kommentárokból (136–140. p.) tájékozódhatunk, amit a források jegyzéke (141–143. p.) egészít ki. A szövegek megértését egy kis ruszin–orosz szójegyzék (144–147. p.) könnyíti meg. A könyv használatát földrajzinév-mutató (148–150. p.) és néhány térkép (151–153. p.), valamint angol, orosz, cseh és magyar nyelvű rezümé (154–157. p.) segíti. Kercsa fontosnak tartotta, hogy a népmesei hős mellett a történelmi Mátyás királyt és korát is bemutassa a ruszin olvasónak, ezért jelentős helyet szentel saját és más szerzők tollából származó, Mátyás királyra és a Felvidékhez, illetve Kárpátaljához fűződő viszonyára vonatkozó tanulmányoknak (93–134. p.). Ezek részben fordítások, de ruszin nyelven való újraközlésük az eredeti szövegek nehezen hozzáférhető volta miatt feltétlenül indokolt.

Zoltán András

A ruszin történelemről – ruszinul

Š. Benedek, Andraš: *Rusiny, gens fidelissima. Užgorod, PolďPránt, 2002. 176 p.*

S. Benedek András ruszinul, Igor Kercsa szakavatott fordításában megjelent könyve röviden, népszerűen tekinti át a kárpátaljai ruszinság egész történetét a kezdetektől napjaink

kig, kitérve művelődéstörténetükre is. Előszavában a szerző megállapítja, hogy a magyarokkal sok évszázadon keresztül együtt élő ruszinok sosem alkottak államot. Nemzeti identitásukat görög katolikus vallásuk, egymáshoz közelálló nyelvjárásaik, néprajzi egységük, valamint a magyar–ruszin együttélésben gyökerező történeti tudatuk határozza meg. Sorsukat nagymértékben befolyásolta az a nagyorosz birodalmi törekvés, amely a kisebb-nagyobb szláv népeket a pánszlávizmus ideológiájával orosz érdekkörbe kívánta vonni. A nemzetté válás folyamatát az orosz befolyás hamar megakasztotta, a szovjet ideológia pedig még meglévő elemeit is lerombolta, mivel a ruszin nép létét egyenesen tagadta. Ma Kijev vonja kétségbe a ruszin entitás tényét. A kis ruszin népnek most vissza kell találnia hagyományaihoz, gyökereihez – véli a szerző, s nyilván e cél érdekében született meg a könyv is.

A kárpátaljai ruszin nép lakhelyének, természetföldrajzi viszonyainak bemutatásával indítja munkáját a szerző, majd áttér a ruszin etnogenezis problémájára. E téren történetileg három koncepció vitázott egymással, nem mindig tudományos igénnyel. Az egyik elmélet szerint a ruszinok alkotják e terület autochton lakosságát. Ez Anatolij Kralickij 1863-ban megjelent romantikus legendájában öltött testet először, amely arról szól, hogy a magyar honfoglalás előtt egy *Laborec* nevű ruszin fejedelem székelt Ungvár várában, akit a beözönlő magyarok legyőztek, majd menekülés közben egy folyó mellett megöltek, s a folyó róla kapta *Laborec* (magyarul *Laborec*) nevét. Ezen az ártatlan koholmányon kívül azonban politikai indíttatásból is állítják egyesek mind a mai napig, hogy az itteni lakosság a kijevi székhelyű keleti szláv állam (a Kijevi Rusz) része volt. Ezt az államot a honfoglaló magyarok megerőlték, majd később, amikor megerősödtek, a XII. században elhódították a kijevi államtól ezt a területet. Megjegyzem, hogy a 2002-ben kiadott orosz középiskolás történelmi atlasz Kárpátalját – Uzsgorod székhellyel – a Kijevi Rusz XI. századi határain belül ábrázolja. A másik romantikus elmélet szerint a ruszinok a honfoglaló magyarokkal együtt érkeztek, és a középkorban valamiféle külön örgörfságuk is volt. Mindez azonban önkényesen kiragadott adatokra épülő, könnyen cáfolható kombináció. A harmadik koncepció – a későbbi betelepülés – felel meg a történelmi tényeknek, bár ennek is vannak romantikus hajtásai, elsősorban a Korjátovics Tódor litván eredetű podóliai fejedelem kultusza, amely bármennyire nélkülöz is minden reális alapot, a ruszin legendárium szerves része lett. (A szerző a 30. lapon valamilyen okból pogánynak nevezi Korjátovicsot, ami már csak a neve miatt – Fedor – sem lehet igaz.) A tudományos kutatás is a későbbi betelepülés mellett foglal állást (Hodinka Antal, Bonkáló Sándor és mások munkáiban), csak azt nem egyszeri akciónak tekinti, hanem a gyepűrendszer felszámolása után megindult folyamatnak, amelynek eredményeképpen a Kárpátok túloldaláról érkező telepések kezdték benépesíteni a korábban tudatosan lakatlanul hagyott gyepűvidéket.

A romantikusok hiába próbálták hősökkel ékesíteni a ruszin történelmet, azt lényegében a falusi lakosság társadalom- és gazdaságtörténete alkotja. Ezért ezt tárgyalja a szerző részletesen a „Ruszin évszázadok” című hosszabb fejezetben. Külön fejezet foglalkozik az egyháztörténettel. Az eredetileg ortodox vallású ruszinok 1646-ban léptek unióra a római egyházzal, s görög katolikus vallásuk nemzeti jeggé vált.

Az egyházzal szoros összefüggésben alakult a ruszin művelődés: egyházi jellegű volt kezdetben az irodalom, de papok művelték többnyire a ruszin nyelvű hivatalos írásbeliséget is. A felvilágosodás és a reformkor a ruszin művelődésben is fellendülést hozott, megindult a ruszin irodalmi nyelv kialakulásának a folyamata, amely azonban hamar meg is akad, mert a XIX. század második felében a ruszozofil irányzat kerekedik felül, amely a ruszin népnyelvvvel szemben a nagyorosz irodalmi nyelvet használta és terjesztette. A XIX. század végén azonban megkezdődik a folklór gyűjtése és a népi kultúra felfedezése.

A könyv utolsó fejezetei a XX. századi történelemmel foglalkoznak, amely a ruszinok számára különösen mozgalmasnak bizonyult, mert sokszor kerültek más ország fennhatósága alá. A ruszin nyelv és művelődés szempontjából különösen termékenynek bizonyult az 1938–1944 közötti időszak, amikor a terület ismét Magyarországhoz került. A szovjet korszak nem ismerte el a ruszin etnikumot, a görög katolikus egyházat üldözte, így 1989 után, amikor szabadabb szelek kezdtek fújni Kárpátalján is, sok mindent újra kellett kezdeni, például a ruszin irodalmi nyelv kodifikálását is. A ruszinság eme legújabb nemzeti újjászületése már napjainkban zajlik.

Zoltán András

A német lakosság internálása Szlovákiában 1945 és 1946 folyamán

Gabzdilová, Soňa – Olejník, Milan: Proces internácie nemeckého obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1945–1946. = Historický časopis, 50. roč. 2002. 3. no. 423–438. p.

A Szlovákiában élő németeknek 1945 és 1946 folyamán igen nehéz időket kellett átvészelniük. Szerzőink levéltári iratok feldolgozása alapján mutatják be a nemzetiségi lét e felettebb viszontagságos, emberségben megalázó időszakát.

Ebben az időben Szlovákia területén kb. 57 ezer német élt, amely populáció úgy alakult ki, hogy miközben a front vonulását csak igen kevés német élhette meg eredeti lakóhelyén, mert a német szervezetek kényszerevakuálást rendeltek el, addig a békés állapotok beköszönte számos németet visszatérésre ösztönzött 1945 áprilisától kezdve. Ők, mivel nem vétekett semmi és senki ellen, bíztak a velük való humánus bánásmódban. Naivak voltak.

A Szlovák Nemzeti Tanács már korábban, 1945 februárjában két rendeletet is közzétett a megürrült német és magyar porták (házak, lakások) háborús károkat szenvedett (kibombázott, szétlőtt lakású) szlovákokkal való betelepítésének engedélyezéséről. Ezek az intézkedések mintegy „beköszöntőjét” jelentették az ún. Kassai kormányprogram kihirdetése (1945. április 5.) után kibontakoztatott módszeres, a cseh és szlovák lakosság hivatalos szításával kísért német- és magyarüldözésnek. (Vö. a Beneš-dekrétumokkal és a belőlük „eredeztetett” kisebbségellenes intézkedésekkel.

A helyi nemzeti bizottságok (tanácsok) a visszatérő németek portaújrafoglalási próbálkozásait látván, illetve csak a szlovákok beköltözéseit tartván jogosnak, a helyzetet spontán internálással próbálták rendezni. Ezért a különböző települések eljárásait egységesítendő, a Megbízotti Hivatal Elnöksége (Prezídium Povereníctva Slovenskej národnej rady) 1945. június 11-én internálási irányelveket tett közzé, s megbízta a Nemzetbiztonsági Főparancsnokság (Hlavné veliteľstvo národnej bezpečnosti) VI. ügyosztályát a hazatérő németek internálásának szervezésével és irányításával. 1946-ban, amikor már a kitelepítés került sorra, a tennivalókat a Főparancsnokság V. ügyosztálya vette át, amihez az említett elnökség új irányelveket adott ki.

Az internálási akciók keretében háromféle tábor létesült, ún. gyűjtőtábor, munkatábor és kitelepítési tábor. A büntetőtáborokat esetenként munkatáboroknak hívták.

A táborok kezdetben szinte kizárólagosan gyűjtőtáborok voltak. Gyakorlatilag minden olyan járásra jutott belőlük, amelyekben korábban németek éltek. Az első ilyen táborot Felkán (Vel'ká) alakították ki 1945. április 26-án. Pozsonyligetfalun (Petržalka) a táborba gyűjtötteket megpróbálták kizsuppolni Ausztriába, ami csak sokadik próbálkozásra sikerült a szlovák szerveknek. (Ekkor még nem születtek meg a potsdami határozatok.)

A nagyhirtelen létesült táborokban (kb. 50 ilyen intézményt hoztak létre) nem álltak rendelkezésre a minimális lét-, azaz lakás-, ételmezési, ruházkodási, egészségügyi feltételek. Egyes helyeken járványok törtek ki (a leggyakrabban a rüh, a tifusz, a diftéria, a hasmenés szedte az áldozatait), amelyeket csak nehezen fékeztek meg. Elég sok haláleset is előfordult (Pozsonyligetfaluban pl. 26-an haltak meg 1945 augusztusáig).

Mivel a táborokat (már csak a primitív körülmények miatt is) hermetikusan nem lehetett elzárni a civil környezettől, a fogvatartóknak is érdekük volt az elhelyezési, ruházkodási, ételmezési és tisztálkodási körülmények javítása, az öregek és a gyerekek külön kezelésének megoldása, jobb körülményekhez való juttatása (a Vöröskereszt segítségével).

A legnépesebb tábor Nyitra novákon (Nováky) létesült: annak idején a Szlovák Állam ide koncentrált a zsidókat. Az itteni körülményeket az rontotta le, hogy „túlnépesítették” (5300 foglya volt). Mivel a tábor környezetében bőven akadt munkaalkalom, ezért ez a „történelmi létesítmény” – néhány más táborral együtt – mindinkább munkatáborként fungált. 1945 decemberétől az az internált, aki dolgozott (eufóniásan őket „koncentrátnak” nevezték), munkabérének egyharmadát is megtarthatta, amennyiben egyedülálló volt, ha pedig családost, akkor kétharmadát.

Mint láthattuk, 1945 és 1946 folyamán Szlovákia lakosságának mindössze 0,17%-át tették ki a németek (más kérdés, hogy voltak szépszámmal olyanok, akik „álcázták” magukat szlovákoknak), viszont az összes akkori internált 82–85%-a közülük került ki, ami 17–18 ezer főt jelentett. (A magyarok kb. 9–12%-át tették ki az összes internáltnak, azaz 2000–2500 főt. A szlovákok az internáltak között 5–6%-kal, kb. ezer fővel szerepeltek. Míg az internált magyarok és szlovákok száma 1945 októbere és 1946 márciusa között csökkent, a németeké hónapról hónapra nőtt.)

A kitelepítési táborok (1946 áprilisában–májusában jelölték ki őket) a következők voltak: Pozsonyligetfalu–Köpcseny, Nyitra novák, Poprád és Korompa. A korompai tábor később Kassára „költözött”. Innen vitték ki vasúton Németország amerikai vagy szovjet zónájába az ország németiségének szinte egészét.

Ellentétben a csehországi helyzettel, Szlovákiában nem tört fel elemi németgyűlölet, s hiányoztak azok a represszáliák is, amelyek Cseh- és Morvaországban a „vad” kitelepítésnek nevezett első időszakban előfordultak. Sőt: a lakosság egy része kendőzetlen ellenszenvvel kísérte a hivatalos szervek németekkel való bánásmódját. Néhány esetben az üldözöttek melletti rokonszenv megnyilvánulásáig is eljutott ez az ellenszenv.

Ennek ellenére történelmi tény: a németekkel való bánásmód, konkrétan ez az internálási akciósorozat is a kollektív bűnösség elvét érvényesítette, amelyet a hatalom azzal indokolt, hogy az első Csehszlovák Köztársaság németek által történt szétverésének, általában a fasiszmus németek általi kibontakoztatásának következménye ez.

Alig mentség, hogy eközben a szlovákiai németek nem lettek tömeges „pogromok” érintettjei, miközben nem tagadható: a táborok nem voltak mentesek a jogtalan (saját elnyomó szabályaikhoz képest is jogtalan) eljárásoktól. „A kitelepítés ’előjátékaként’ bekövetkezett internálást akként kell megítélni, hogy a társadalom jogi konszolidáltságának gyöngítésében az első lépések egyike volt, s végső következményében a kommunista totalitás uralomra juttatásához vezetett”.

Futala Tibor

Csehszlovák–lengyel kapcsolatok a nyugati emigrációban 1939 októbere és 1940 szeptembere között

Němeček, Jan: Československo-polské vztahy na počátku 2. světové války: složitá cesta jednání o konfederaci. = Český časopis historický, 100. roč. 2002. 2. no. 335–377. p.

Csehszlovákia és Lengyelország egyaránt áldozata lett a náci Németország keleti terjeszkedésének. Nyugaton mindkét országnak erőteljes politikai emigrációja alakult ki, s mindkét emigráció célja is közös volt: visszaállítani az elveszett államiságokat. Ezért – a kezdeti időszakban (1939 őszén) főként Franciaországban – nekiláttak az érintett hadseregek emigráns haderővé szervezésének, mintegy súlyt adva a politikai megnyilatkozásoknak, illetve a háború befejezése utáni tennivalók tervezésének.

Elég korán kiderült, hogy a két politikai emigráció élén a végrehajtó hatalmat Edvard Beneš volt csehszlovák miniszterelnök és Władysław Sikorski tényleges lengyel miniszterelnök ragadja majd magához. Az iménti megfogalmazás elárulja: Sikorski közjogi státusa érintetlen maradt, Beneš viszont nem, aminek következtében neki sokkal nehezebb volt Nyugaton legitimmé válnia. Sikorski egy legitim emigráns kormány élén állt, Beneš sokáig csupán az 1939. november 17-én francia elismerést nyert Csehszlovák Nemzeti Tanács élén.

A lengyel politikai emigráció egyébként nem szívelte Beneš a két világháború között tanúsított lengyelelles politikája és szovjetpártisága miatt, s inkább szeretett volna Lev Prchala tábornokkal és a szlovák származású volt miniszterelnökkel, Milan Hodžával kooperálni, de a politikai realitások mégis Benešt fogadtatták el velük.

Beneš és Sikorski első találkozója az emigrációban 1939. október 12-én esett meg a „régi szép időkre” való emlékezés és egy ködös együttműködési fogadkozás jegyében. Mégis: pontosan egy hónappal rá a két emigráció vezetőjének újabb találkozásánál – Sikorski kezdeményezésére és valószínűleg nyugati óhajra – már a csehszlovák–lengyel konföderációról folyt eszmecsere. Sikorski ezt az eszmét úgy indokolta, hogy Hitler legyőzése korántsem lehet az egyetlen és végső cél, mivel a háború befejeztével biztonságos Közép-Európára van szükség. Ez pedig csak úgy érhető el, ha lengyel vezetéssel a Balti-, a Fekete- és az Adriai-tenger határolta térségben konföderatív államalakulat jön létre. Ez egyfelől blokkolná Németország, másfelől pedig a Szovjetunió ambícióit. Lengyelország német és szovjet leigázása után egy ilyen konföderáció szükségessége senki előtt kétséges nem lehet.

Amint a csehszlovák és lengyel emigráns politikusok különböző szinteken és helyszíneken nekiláttak a konföderáció politikai–jogi meghatározásának, sorra-rendre előjöttek a két állam két világháború közötti nézetkülönbségei, s újabb ellentétek is keletkeztek.

Ezek mindenekelőtt a sziléziai és észak-szlovákiai csehszlovák–lengyel határvonal vezetése, s a két fél közötti új tehertételként Szlovákia és a szlovákok ügye.

A feszültséget az okozta, hogy az akkor még létező Lengyel Köztársaság elismerte a Tiso-féle Szlovákiát. Az emigrációban pedig Sikorskiék kevesellték a szlovák reprezentációt, amely egyébként sok „borsot tört” Benešék orra alá (pl. 1939. november 22-én külön Szlovák Nemzeti Tanács alakult Párizsban).

Mondhatni: a csehszlovák és a lengyel fél között a konföderáció dolgában és a vele kapcsolatos dolgokban (pl. az egyes államok háború utáni más és más megítélésében, így elsősorban a lengyel ügyet segítő Magyarorszáგében) „sine fine folyt a per”. A lengyelek eközben nem akarták elismerni a Csehszlovák Nemzeti Tanács kompetenciáját, mint-hogy erőteljesebb államvezetési jogosítványokat láttak volna indokoltnak a testületben.

A szövetségesek franciaországi veresége 1940 nyarán az addig főként Franciaországban székelő emigráns szervezeteket Nagy-Britanniába helyezte át. A britek – annyi visszaautasítás és „macska–egér játék” után – 1940. július 24-én végre elismerték Beneš ideiglenes emigráns kormányát, s így a csehszlovák politika további fellépéseiben megszabadulhatott kisebbségi érzéseitől, illetve ezeket kompenzáló prepotenciáitól. Az 1940 szeptemberében elfogadott csehszlovák külpolitikai irányelvek kimondják: „Lengyelországgal kapcsolatban a pozitív együttműködésért kell sikra szállni, nem szabad dolgaikba beavatkozni, és ezt kell tőlük is elvárunk a mi dolgainkat illetően. Egyelőre nem szabad vitatkozni velük a problematikus ügyekben. Az események majd maguk segítenek a megoldásban...”

Lengyel részről, még ha a csehszlovák állásfoglalásban ott is volt az „egyelőre” szócska – végtére megfelelő akarat nyilvánult meg a kölcsönösség és a tárgyalások iránt. A soron következő hónapok bizonyították, hogy a kapcsolatok 1940 második felében olyan szintre jutottak, amilyenek 1919 nyara, a csehszlovák–lengyel diplomáciai kapcsolatfelvétel óta nem voltak. Véget ért mindkét fél lavírozása, amelyet a Csehszlovák Nemzeti Tanács elismerésének lengyel részről történt állandó halogatása idézett elő. Így megnyílt az út a háború utáni csehszlovák–lengyel konföderáció előkészítését célzó tárgyalások előtt.

Futala Tibor

A Divéky nemzetség nemzetisége

Roszkowski, Jerzy M.: *Rod Divékych – Węrzy, czy Slowacy? = Historické štúdie 41. Bratislava, 2000. 151–161. p.*

A tanulmány lengyel nemzetiségű szerzője mintegy „okafogyottá” minősíti azt az időnként fel-feléledő magyar–szlovák vitát, amely a Divéky nemzetség etnicitását próbálja meghatározni, amikor kijelenti, sőt: hangsúlyozza, hogy „Lengyelországban és a történelmi Magyarországon a nemesség nemzettudata egyaránt osztályszolidaritásának és közös érdekeinek végkifejlete volt. Ennek következtében a nemesi családok között az életmódban, a nyelvhasználatban és nemzetiségi hovatartozásban meglévő különbségek fokozatosan elhalványultak, és ezért eshetett meg, hogy – tekintet nélkül eredetükre – ezek a családok Lengyelországban lengyelnek, a szentistváni korona királyságában (Horvátország kivételével) pedig magyarnak érezték magukat”.

Ezt a konklúziót szerzőnknl az alábbi tényközlés készíti elő, illetve alapozza meg:

A Divéky nemzetség a történelmi Magyarország egyik legősibb nemzetsége. Létezéséről már 13. századbéli írásos emlékek tanúskodnak: a nemzetségalapító Csorba Tamásról az első feljegyzés 1278-ból való. A nemzetség tagjai ekkor Visegrád és Nyitra környéki birtokaikon élnek. Akadt közöttük vicepalatinus (Barlev) és várnagy. Tamás (1380–1398) a bajmóci, Péter (1477–1509) a trencsényi várban töltötte be ezt a tisztséget. Két Salamon nevű tagjuk révén a 15. században a lengyel nemesség soraiban is fölbukkantak. (A magyar és a lengyel nemesség közötti „átjárás” korántsem volt ritka: pl. a 239 idegen provenienciájú, legtöbbször németre visszavezethető lengyel nemesi címer között 22 volt magyarhoni.)

A 16. és a 17. században a Divéky nemzetség elszegényedett, politikai súlya is csökkent. Egyik ága Árva megyébe költözött. Mindenesetre nemzetségüknek mindmáig élnek leszármazottai.

A magyar szakirodalom azt állítja, hogy a nemzetség magyar eredetű, sőt egyesek szerint őse a honfoglalókkal érkezett a Kárpát-medencébe. Ezzel szemben a szlovák fél a szlo-

vák eredet mellett érvel. Legalábbis azt valószínűsíti, hogy a Divékyek a Hont–Pázmány nemzetségből váltak ki, akárcsak sok más történetileg jelentős család (Újfalussyak, Besznakok, Bossányiak, Majthényiek, Rudnayak, Turcsányiak). A Hont–Pázmány nemzetség pedig szláv, konkrétan szlovák volt, s abba a szlovák elitbe tartozott, amely a honfoglalás után is megőrizte, sőt: növelte politikai és vagyoni befolyását.

Olyan forrás természetesen nem maradt fenn, amely a Divékyek nemzetiségéről szólna, vagy belőle legalább következtetni lehetne rá. Még áttételesen se nagyon (így pl. szlovák nyelven „rod Diviakovcov” néven emlegeti a Divékyeket, de címerükben nem „diviak”, azaz vaddisznó, hanem lépegető medve található).

A lengyel szerző ezen a ponton jut el odáig, hogy egy efféle egzakt nemzetiség-meghatározásra nincs is szükség, nem lehet mit kezdeni vele. A lényeg az, hogy a különböző nációkból származott nemességnek közös tudata volt a Magyar királysághoz való tartozás. Ebben nagyon hasonlatos a lengyel nemességhez, amelybe a lengyelen kívül a litván, az orosz és a német eredet-ág is beletartozott.

Egyébként szerzőnk a magyar és a lengyel nemesség kialakulásának és „történelmi pályafutásának” összehasonlítására nagy gondot fordít, s eközben kitűnnek azok az „olykor kísérteties” hasonlóságok, amelyek ezt a két elitet jellemezték.

Futala Tibor

A macedóniai szláv lakosság nemzeti öntudata a XX. század elején

Isaeva, N. O.: Nacional'noe samosoznanie slavjanskogo naseleniâ Makedonii v načale XX veka (po svidetel'stvam rossijskikh konsulov). = Slavjanovedenie, 3. no. 2002. 50–56. p.

A szerző az egykori macedóniai orosz konzuloknak az orosz külügyi levéltárban őrzött jelentései alapján vázolja a macedóniai nemzetiségi küzdelmeket az 1903. évi felkelés elfojtása után, amikor a béketeremtés ügyén beavatkozó két nagyhatalom, Ausztria–Magyarország és Oroszország kieszközölte, hogy a koszovói, a monasztíri és a szaloniki vilajetben – ezeket hívták összefoglaló néven Macedóniának – 1905-ben népszámlálást tartsanak a lakosság nemzeti és a vallási hovatartozásának pontosabb meghatározása érdekében.

A vallások, nyelvek és kultúrák bonyolult szövevényében élő konkrét embernek nem volt könnyű megválaszolnia azt a kérdést, hogy milyen nemzetiségű. Ezért gyakran fordultak a konzulokhoz azzal a kérdéssel, hogy mik is ennek a kritériumai. Ráadásul minden érdekelt fél a számára kedvező mutatók mellett tört lándzsát. A görögök például minden olyan keresztyént hellénnek tartottak, aki a konstantinápolyi pátriárka alá tartozott, ezért azt akarták, hogy a népszámlálásnál csak a vallást vegyék figyelembe. A szerbek és a (macedo-, illetve megleno)románok, akik vallási tekintetben a konstantinápolyi pátriárka alá voltak rendelve, azt akarták elérni, hogy csak a nemzetiség iránt érdeklődjenek, a vallást ne is firtassák. A bolgárok leginkább abban voltak érdekeltek, hogy a nyelv iránt érdeklődjenek. Azt akarták elérni, hogy a népszámláláskor ne is a férfiakat kérdezzék, akik rendszerint több nyelven is beszéltek, hanem az asszonyokat, akik általában csak az anyanyelvüket ismerték. Az egyik orosz konzul szerint „a bolgárok abban bíztak, hogy számos, a pátriárka egyházi fennhatósága alá tartozó falut így majd bolgárnak fognak elismerni, mivel az asszonyok ott valóban csak a macedón nyelvjárást beszélik, amit ők bolgárnak tartanak”. A török kormány, miután 1905 őszére kitűzte a népszavazást, a kérdőíveken végül szerepeltette mind a vallást, mind pedig a nemzetiséget.

A szomszédos balkáni országok meg voltak győződve arról, hogy elkerülhetetlen Macedónia felosztása etnográfiai alapon, ezért minden érdekelt fél lehetőleg minél nagyobb területet akart biztosítani magának. Korábban csak a keresztyén iskolák és templomok támogatására szorítkozott a propaganda, most azonban fegyveres alakulatok szerveződtek a nemzeti propaganda terjesztésére. A hivatásos tisztek által vezetett, külföldről küldött osztagok mellé helyi tanítók és papok által vezetett felkelők is szerveződtek. Macedóniát előntötte a szeparatizmus hulláma.

Az orosz konzulok már 1904-től kezdve jelzik különböző nemzetiségű különítmények és felkelő csoportok tevékenységét, amelyek már nem a török hatóságok ellen küzdenek, hanem fenyegetéssel és erőszakkal próbálják az egyes etnokonfesszionális csoportok létszámát növelni. Macedónia felosztására készülve a bolgár osztagok arra kényszerítették a patriarchátus híveit, hogy lépjenek át a bolgár exarchátus fennhatósága alá. A görög szabadcsapatok viszont azért rohanták le az exarchátus alá tartozó falvakat, hogy visszakényszerítsék őket a pátriárka fennhatósága alá. A bolgár és a görög szabadcsapatok között a legelkeseredettebb harcok Macedónia középső részén folytak, ahol tömeggyilkosságokra és tömeges erőszakra is sor került. A befolyási övezetekért folytatott harcban a szerbek is részt vettek, az ő összeütközéseik a bolgárokkal a kosovói vilajetben Üszkübtől (ma Szkopje) délre és a monasztiri vilajet északi részén játszódtak le. A román propaganda kapcsolódott be legkésőbb a küzdelembe. Azt akarta elérni, hogy a vlachokat (macedo- és meglenorománokat) külön nemzetiségnek és a patriarchátustól függetlennek ismerjék el. A román kormány nem jelentős anyagi áldozatot hozott az iskolaügy és az egyház támogatására, mert a vlach közösségeket „cserealapnak” tekintette, amelyért majd területi ellentételezést követelhet attól az államtól, amelynek javára Macedónia felosztása után Románia „le fog mondani”.

A szembenállás a népszámlálás idején érte el csúcspontját, amikor a halottak és a sebesültek száma több százra rúgott, s a lakosság kénytelen volt hol görögnek, hol bolgárnak, hol szerbnek, hol vlachnak vallani magát attól függően, hogy éppen melyik szabadcsapat tartotta ellenőrzés alatt a környéket. Az orosz konzul azt írja ebben az időszakban: „Itt sokan nem tudják, hogy milyen nemzetiségűek, mások nem mondják meg, megint mások tudatosan eltitkolják a fenyegetésektől és az erőszaktól való félelmükben.” Példaként említ egy Prilep környéki falut, amelynek lakói egyöntetűen megtagadták valódi nemzetiségük megvallását, és töröknek írták be magukat, mert tudták, ha bolgárnak vagy szerbnek vallják magukat, lemészárolja őket az egyik vagy a másik szabadcsapat.

1906-ban V. Kal' orosz konzul hosszabb utazást tett a monasztiri vilajet északi részén, aminek a vidék részletes leírását köszönhetjük. Megállapítása szerint Krusevo városán kívül, amely vlach központ, a lakosság mindenütt szláv. A nemzeti tudat szempontjából a szlávokon belül élesen elkülönül a városi és a falusi lakosság. A városokban sok az olyan lángoló bolgár hazafi, aki Bulgáriában tanult, és a gyermekeit maga is oda küldi tanulni. A falusi lakoságnak viszont a konzul szerint nincs semmiféle nemzeti tudata, számára teljesen közömbös, hogy szerbnek vagy bolgárnak vallja-e magát. Vannak olyan családok, ahol az egyik fiú szerbnek, a másik bolgárnak vallja magát. Bolgárnak a falusiak a bandáktól való félelmükben vallják magukat, szerbnek meg anyagi előnyökért, mert a szerb propagandistáktól ezért pénzt kapnak. Emellett szempont még az is, hogy a török hatóságok a szerbekkel elnézőbbek, mint a bolgárokkal szemben.

A szerb propaganda ezekkel a módszerekkel jelentős sikereket ért el, számos falu tért vissza a patriarchátus fennhatósága alá úgy, hogy közben szerbnek nyilvánította magát. A bolgárok kénytelenek voltak felismerni, hogy nem a görög, hanem éppen ez a rokoni szláv propaganda a legveszélyesebb a számukra, ezért aktivizálták szabadcsapataikat a

szerb befolyás alatt álló körzetekben. A szerb propaganda is belátta, hogy a halálfélelem nagyobb úr, mint a haszonlesés, ezért ők is szabadcsapatokat vetettek be. Ezeknek az volt a módszere, hogy a falvakban túsul ejtettek néhány tekintélyes parasztot, akiket csak akkor engedtek szabadon, ha a falu szerbnek nyilvánította magát, különben kivégezték a szerencsétleneket.

A görög, a bolgár és a szerb nyomás a macedóniai szláv lakosságot ellenállásra készítette, és segített felismerni saját különállóságát. A lakosság belefáradt a nemzetiségi küzdelembe, és az egyik orosz konzul 1907-ből származó beszámolója szerint a kasztoriai járásban egyes parasztok nem hajlandók semmiféle népnevet használni magukra, hanem makacsul csak macedónoknak hívják magukat, s körükben kezd kialakulni valamiféle külön macedón öntudat. Egy másik járásban hét falu azt kérte, hogy nyilvánítsák őket „macedóniai szlávoknak”. A macedón nemzeti tudat csírái mellett a konzulok nyelvi megfigyeléseiket is továbbították. Az egyik orosz konzul például megfogalmazza, hogy a helyi nyelv annyira sajátos, hogy önálló szláv nyelvnek minősülhet.

Az 1912–1913. évi balkáni háborúk ezt az éppen csak elkezdődő nemzetté válási folyamatot megakasztották, mert a három részre szabdalt Macedóniában folytatódott a helyi szláv lakosság elgörögösítése, elszerbesítése, illetve elbolgárosítása, ami erőszakos áttelepítésekkel és hatalmas menekültáradattal párosult.

Zoltán András

Csehek Oroszországban

Gerčikova, I. A.: Čehi v Rusii: istoriâ prodolžaetsâ. = Slávánovedenie, 5. no. 2002. 66–72. p.

1867-ben került sor a csehek moszkvai „zarándoklatára”, amikor a néprajzi kiállításra érkező cseheket II. Sándor cár kihallgatáson fogadta. Hamarosan ezután az orosz kormányzat megteremtette annak a lehetőségét, hogy cseh telepesek jelentős kedvezményeket élvezve vándoroljanak be Oroszországba. A gazdasági válság által sújtott Osztrák–Magyar Monarchiából ebben az időszakban igen sok cseh települt át olyan országokba, ahol sok volt a szabad föld: az Amerikai Egyesült Államok és Brazília mellett Oroszországba is. Több mint 30 ezer cseh – többségében föld nélküli paraszt – települ át ekkor Észak-Kaukázusba, Volhíniába és Oroszország más vidékeire. Dél-Oroszország mellett népes cseh kolónia alakul ki Moszkvában, Szentpétervárott és Kijevben is. Sorsuk szorosan összefonódott Oroszországgal, maradandó nyomot hagyva annak kultúrájában, tudományos és politikai életében. A XIX–XX. század fordulóján csehek újabb áradata indul Oroszországba. Ezek többnyire megőrizték osztrák–magyar állampolgárságukat. Számuk több tízezerre tehető, s köztük már nem csak parasztok, hanem vállalkozók és műszaki közép-káderek is voltak.

A XX. század 90-es éveiben megfordult a vándorlás iránya: 1995–1999 között a volhíniai, a kazahsztáni, a grúziai és a volt Szovjetunió más vidékein élő csehek utódai gyakorlatilag mind visszaköltöznek őseik földjére. Túl sokat kellett megélniük a XX. században: a külakldözést, a deportálásokat, a koncentrációs táborokat, a polgárháborút és a két világháborút, így nem csoda, hogy mihelyt alkalom adódott, csehül már nem beszélő, csehországi kapcsolatokkal már nem rendelkező, eloroszosodott utódaik gondolkodás nélkül a Csehországba való áttelepülés lehetőségét választották.

Maradtak azonban még csehek Oroszországban. A szerző a novorosszijszki határterületen működő cseh egyesület példáján mutatja be sorsukat. A szovjet korszakban mindent

elkövettek azért, hogy a csehek elfelejtsék származásukat. A szerző szerint valószínűleg a nyelvrokonság is közrejátszott abban, hogy a csehek itt nehezebben őrizték meg anyanyelvüket, mint az Egyesült Államokban. Az első telepéseket egyébként erőszakkal áttértették az ortodox vallásra.

Az első cseh telepések – 360 család – 1869-ben érkeztek Novorosszijszk kikötőjébe. Első településeiknek a Kirillovka, Mefogyijevka, Vlagyimirovka, Glebovka nevet adták, amelyek máig fennmaradtak. Két év múlva újabb telepések érkeztek, ezek közül sok család egyénileg utazott, sok hónapot töltve úton lovas kocsikon. 1874 után a betelepülés megszűnt, mivel a cseh földművesek kedvezményeit megszüntették. Az 1897. évi népszámlálás adatai szerint a volhiniai kormányzóságban 28 ezer cseh lakott, aki több mint 30 ezer hektár földet birtokolt. 1901-ben a 23 ezer lakosú Novorosszijszkban 270, a környező falvakban további 619 cseh élt, 1906-ra számuk 305-re, illetve 1148-ra emelkedett. Volhinia után a mai Krasznodari határterületen volt a legnagyobb kompakt cseh lakosság Oroszországban. A Csernomorszki járásban 1926-ban 2600 cseh élt, és 7 cseh iskola működött.

A telepések nehéz körülmények között kezdtek hozzá a föld termővé tételéhez: eleinte földbe vájt viskókban laktak, amelyek télen hidegek voltak és nedvesek, nyáron pedig a kigyók, a muslicák és a vaddisznók ellen kellett védekezni. Közösén irtották az erdőt, kerítették be a földeket, óvták a termést. Szorgalmas munkájuk eredményeként hamarosan megszédtek magukat. Malmokat építettek, sok újítást vezettek be. Különösen a szőlészetben, a gyümölcs- és zöldségtermesztésben jeleskedtek, de még a dohánytermesztésben is maguk után utasították az e téren nagy szakembereknek tartott görögöket is. Sokat tettek az ipar fejlesztéséért is, különösen az élelmiszer- és a söripar terén. Mefogyijevkában az egész környéken híres kolbászüzemet létesítettek, ugyanott 1899-ben sörgyár épült, amely egészen az 1960-as évekig működött.

A mezőgazdaságon és az iparon kívül nagyban hozzájárultak a csehek a Kubany-vidék kulturális életéhez is. Más telepésekhez képest nagy figyelmet fordítottak a zenére és a sportra. Minden faluban volt amatőr zenekar, általános volt a gyermekek zenei oktatása.

Az I. világháború kitörésekor az oroszországi csehek nem engedelmeskedtek az osztrák–magyar konzulátusok felhívásának, hanem Oroszországban maradtak. Azok, akik orosz állampolgárok lettek, az orosz hadseregbe vonultak be, a többiek önkéntes cseh alakulatokat hoztak létre, amelyekből 1917-ben megalakul a csehszlovák hadtest, amely kezdetben az orosz parancsnokság alá tartozott, majd önállósította magát. 1918 májusában Trockij parancsot ad a hadtest lefegyverzésére és feloszlására. Egyes katonák átállnak a vörösökhöz, de a többség megtagadja a feloszlást és a bolsevikok ellen harcol. Az utolsó cseh légionáriusok csak 1920 végére érnek haza.

Az I. világháború és a polgárháború után Novorosszijszkban még több száz cseh család maradt. Akkor még nem tudták, hogy mi vár rájuk. 1927-ben felszámolták a Csehszlovák Társaságot, amely sikeresen védte a Kubany-vidéki csehek érdekeit és segítette fenntartani kultúrájukat. Ezzel párhuzamosan szűnnek meg az iskoláik, templomaikban komszomol-sejtek vernek tanyát. A II. világháború idejére egyre kevesebb cseh marad ezen a vidéken. Mivel többségük időközben módos gazda lett, az elsők között esnek áldozatul a kuláktalanításnak. Oroszország belsejébe és Szibériába deportálják őket. Nem került el a cseheket sem a terrorhullám, sokukat kémnek nyilvánították. A II. világháború éveiben sokan harcoltak a Vörös Hadseregben és Ludvik Svoboda tábornok hadtestében, amely részt vett Csehszlovákia felszabadításában is, akik ez utóbbi alakulatban szolgáltak, a háború után Csehszlovákiában maradtak, és később a családjukat is elvitték. Novorosszijszk környéke egy időre német megszállás alatt volt, a németek helyreállított

ták a templomokat, amelyekből később kultúrház lett. Sokakat Németországba vittek munkára, ezek közül a túlélők mind Nyugaton maradtak. Így aztán a cseh diaszpóra létszáma a Kubany-vidéken a minimálisra csökkent.

A II. világháború után a fiatalok többsége már vegyes házasságban élt, a nyelvet nem beszélték, asszimilálódtak. A nyelvet csak az idősebbek őrzik. Házaik jó minőségűek, gondozottak. A cseh falvakba manapság egyre több kaukázusi, tatár, csecsen család települ be, demográfiai okokból ezek kerülnek túlsúlyba a csehek leszármazottaival szemben. Az utóbbi időben azonban felébredt az érdeklődésük a cseh nyelv és az óhaza iránt, megalakították egyesületüket, felvették a kapcsolatot hazájuk oroszországi nagykövetségével. Nincsenek sokan, de jellegzetes színfoltját képezik Novorosszijszk történetének és remélhetőleg jövőjének is.

Zoltán András

Bug-parti „hollandusok” Volhíniában

Bütow, Eduard: *Bug-Holländer in Wolhynien*. = *Ukrađis'ka kul'tura v evropejs'komu kontekstě – Ukrainische Kultur im europäischen Kontext*. Herausgegeben von Rolf Göbner und Alexander Kratochvil. Greifswald 2002. 169–180. p.

Az északnyugat-ukrajnai Volhínia területén, a Bug folyó mentén élt 1945-ig egy német nyelven beszélő népcsoport, amelyet „hollandusoknak” neveztek. Az ismertett tanulmány szerzője – maga is e kisebbség tagjaként született 1932-ben – könyvben dolgozta fel az eredetükről és sorsukról összegyűjtött ismereteket.* Az itt ismertett tanulmány ennek a könyvnek a rövid szerzői összefoglalása.

A Bug-parti „hollandusok” ősei egykor valóban a Németalföldről indultak el, eredetileg frízek, hollandok és flamandok voltak. Az 1520 után bekövetkezett németalföldi protestánsüldözések elől menekülve telepedtek le a lengyel királyság fennhatósága alá tartozó porosz területeken. Ide többnyire tengeri úton érkeztek, mivel Amsterdam, Enkuizen és Hoorn kikötői élénk forgalmat bonyolítottak a nyugat-porosz Danckával (Danzig, Gdańsk) és a kelet-porosz Königsberggel. Származási országuk nyomán új hazájukban egységesen „hollandusoknak” nevezték őket, sőt maguk is ezt használták önelnevezésükként (a latin nyelvű okmányokban *Hollandi* vagy *Batavi* néven szerepelnek).

A telepesek a lengyel király oltalma alatt álltak. I. Zsigmond (1506–1548) és II. Zsigmond Ágost (1548–1572) uralkodása idején vallásszabadság uralkodott, a protestáns telepeseket a katolikus püspökök is szívesen látták birtokaikon, annál is inkább, mivel a „hollandusok” más telepeseknek is tanítómestereik voltak az erdők, a mocsarak és a lápok meghódításában. Új településformát honosítottak meg, amelyben a szétdarabolt szántóföldekkel jellemzett lengyel halmazfalutól (*wieś*) eltérően minden gazda a saját egy tagban kimért földje közepén lakott (lengyelül *holendry* ~ *olendry* – éppen a „hollandusok” nevéből). Házaik stílusa is jellegzetes volt, a lakó- és a gazdasági épületek közös fedél alatt álltak.

Szorgalmas, igénytelen parasztok voltak, rövid idő alatt elérték, sőt meghaladták az őslakosok terméseredményeit, noha az értéktelenebb föld lett az övék. A „hollandusok”

* Bütow, Eduard: *Bug-Holländer in Wolhynien. Spuren und Geschichte*. Verlag „Wolin”, Shitomir / Ukraine, 2002.

sok olyan műszaki berendezést és tapasztalatot hoztak magukkal eredeti hazájukból, amelyek magasabb színvonalú vízelvezetést és talajmegmunkálást tettek lehetővé. Ők honosították meg például a hármás vetésforgót és a trágyázást, a fekete-fehér szarvasmarhafajtát, ők honosították meg Lengyelországban és Ukrajnában a burgonyát.

A XVII. és a XVIII. században tovább terjedtek a Visztulán felfelé a „hollandus” települések, elérték Plockot és Varsót is. A telepesek már nem kizárólag hollandok voltak, hanem Pomerániából, Poroszországból, Brandenburgól és más német vidékekről származtak, de továbbra is a holland jog alapján álltak, ami az öngazgatáson alapult. Szabad telepesközösségek testületileg álltak szerződéses viszonyban a földbirtokossal. Az együttélés szabályait a falu alkotmánya rendezte, amelyet nem a földbirtokos adományozott a falunak, hanem a közösség maga alkotott meg. Ezt követte a földbérleti szerződés megkötése a földesúrral, amelyet minden egyes telepes aláírt. Az örökölhető bérleti jog 10-től 50 évig terjedő időtartamra szólt. Szabad parasztok voltak a telepesek, fizették a bérleti díjat, de robottal vagy más szolgálattal nem tartoztak. A falusi bírót és a rendszerint két tanácsost maguk közül választották egy-egy évre. Jogaikat – különösen a szabad vallásgyakorláshoz, a templomépítéshez, lelkész és/vagy kántor alkalmazásához való jogukat – írásban rögzítették.

A volhíniai „hollandusok” elődei először a nyugat-poroszországi Graudenz (ma Grudziądz, Lengyelország) környékén alapítottak falvakat. Először 1564-ben adott bérletbe földeket hollandoknak. A fennmaradt okmányokból kiviláglik, hogy ezek ténylegesen Hollandiából származtak. Vallási tekintetben a „hollandusok” fele-fele arányban tartoztak a lutheránus és a mennonita felekezetekhez. A két felekezet igen jó kapcsolatban volt egymással, mert sok tekintetben nagyon hasonlítottak egymásra, különösen a szigorúan erényes életvitel, a jámborság, a példás gazdálkodás és a más vallásúkkal szembeni türelem tekintetében. Több helyen közös templomot, imaházat tartottak fenn, vagy közösen alkalmaztak kántort. Mindkét csoport a környező szláv népességtől elzárkózva élt.

III. Zsigmond (1587–1632) megválasztásával véget ért a vallási türelem időszaka Lengyelországban. A király svédországi trónigényével hosszú pusztító háborúba sodorta Lengyelországot, amelynek színterei többnyire Nyugat-Poroszország és a vele határos lengyellakta területek voltak. Nem csoda, hogy a telepesek a protestáns Leszczyński gróf ajánlatát elfogadva 1617-ben útra keltek, és kelet felé vándorolva a Bug partján, Bresztől déli irányban mintegy 20 kilométerre telepedtek le ismét. Első településük nevét – Neudorf – korábbi Graudenz/Grudziądz melletti lakóhelyükről hozták magukkal. Innen kirajzottak, és több új települést hoztak létre a környéken. „Hollandus” hagyományaikat továbbra is őrizték, szorosan zárt közösséget alkottak. Szláv környezetben és távol a német településektől eredeti alnémet nyelvüket a XVIII. század derekán felnémetre cserélték, de evangélikus vallásukat és „hollandus” elnevezésüket sajátos életmódjukkal és gazdálkodási szokásaikkal együtt megtartották.

Lengyelország felosztásai után vallásuk miatt az orosz fennhatóság idején hátrányos megkülönböztetésben volt részük. A szaporodó népesség földigényét helyben nem lehetett kielégíteni, így 1911 és 1915 között 36 család önkéntesen kivándorolt Szibériába, ahol Irkutszk környékén három falut alapítottak.

Német (immár felnémet) nyelvüket a XIX. század elejéig tartották meg, majd áttértek a lengyelre. Evangélikus ima- és énekeskönyveiket a nyelvcsere után továbbra is gót betűkkel nyomtatták. Az I. világháború alatt az orosz, majd a lengyel hatóságok elismerték holland származásukat, ezért megmenekültek a deportálástól. Az új lengyel államban az immár ellengyelesedett „hollandusok” evangélikus vallásuk miatt szenvedtek hátrányt. Az anyatelepülést, *Neudorf*-ot 1928-ban akaratuk ellenére átkeresztelték: Mościcki elnök tiszteletére *Mościce* lett belőle.

A II. világháború elején, Lengyelországnak a Hitler–Sztálin-paktum értelmében történt újrafelosztása után a németek a „Heim ins Reich” akció keretében a Bug-parti „hollandusokat” áttelepítették a Poznań/Posen központtal kialakított Warthegau területére. Az áttelepített 2280 „hollandust” más áttelepített németekkel vegyesen helyezték el a lengyelek lakta vidéken, amivel a náciknak az volt a célja, hogy a több mint 300 éve összefonódott közösségüket szétverjék. A német–szovjet háború kitörése után régi lakhelyük hadszíntér lett. A helyben maradt (többnyire baptista vallású) „hollandusokat” 1943. augusztus 29-én ukrán nacionalista partizánok mészárolták le.

A Warthegauban letelepített „hollandusok” 1945-ben a front közeledtével Németország belseje felé menekültek tovább. Az összeomlás a szovjet megszállási zónában érte őket, így legtöbbször az NDK-ban rekedtek, ahol Brandenburgban és Sachsen-Anhaltban kaptak földet, és alapítottak falvakat. Németországban azonban hamarosan feloldódtak a helyi és a más vidékekről menekült lakosságban. Utódaik ma egész Németországban elszórtan élnek, de megtalálhatók Lengyelországban, Ukrajnában, Oroszországban és a tengerentúli országokban is.

Zoltán András

Idegenek, bevándorlók és hajadonok: nyilvános értekezés az írek bevándorlásáról Nagy-Britanniába 1937-ben

Ryan, Louise Aliens: Migrants and Maids: Public Discourses on Irish Immigration to Britain in 1937. Immigrants and Minorities, 20. vol. 2001. 3. no. 25–42. p.

Az írek 1937. évi Britanniába településével két forrás is foglalkozott: a „Liverpool press” és egy tárcaközi bizottság. Annak ellenére, hogy a bevándorlók többsége nő volt, a két tanulmány szinte kizárólag a tengerésznek beálló férfiakkal foglalkozik. A nőket csak mint gyári „munkaslányokat” említi, holott a bevándorló nők nagy része családoknál háztartási alkalmazottként dolgozott. Róluk a tanulmány – véletlenül vagy szándékosan – nem tesz említést.

Habár számtalan vizsgálódás készült 1920 és 1930 között, úgy látszik az angol központi kormány vonatkozott az ír bevándorlók „darázsfészekét” felkavarni. A vizsgálódások megállapították, hogy az ír bevándorlók a brit állampolgárok között teljesen elkülönült egységet alkottak. Azt lehet mondani: sem idegenek, sem állampolgárok nem voltak. Az ír bevándorlók státusának bármilyen változtatása nemcsak rengeteg adminisztrációt zúdított volna a kormányzatra és gátolta volna a Brit Nemzetközösség egységét, de ami talán még ennél is fontosabb volt, felszámolt volna egy igen értékes gazdasági forrást: az olcsó munkaerőt. A brit kormány folyamatosan egyensúlyozott az ír tartalék munkástömeg és más alacsonyabb rendű idegenek problémái között.

Az 1937-ben készült dokumentumokból megállapítható, hogy a központi kormányzat két lehetőséget látott az ír problémák feszültségének hatástalanítására. Az egyik szerint a problémát vissza kell szorítani az írek lakókörzetére. A Liverpool press a lokális zavargásokra és feszültségekre összpontosítva az ír bevándorlók problémáját nemzeti kérdésnek tekintette, és a központi kormány intézkedéseit szorgalmazta. Vallási vezetők és politikusok Liverpoolban követelték az írek bevándorlásának leállítását. Ennek ellenére a kormány tagadta, hogy ír ügyekben illetékes lenne, és ez a kérdés politikai figyelmet igényelne. A tárcaközi bizottság 1937-es jelentése szerint a bevándorlás problémái specifikusak,

helyhez kötődnek, Liverpoolban éppúgy, mint Glasgowban, ahol ír gettók alakultak. Ez a jelenség nemcsak mentesítette a központi kormányzatot, de az a helyi vezetést hibáztatja a konfliktusokért és feszültségekért. Ezen túlmenően a felelősséget az írekre hárítja. A későbbiekben a már hosszabb idő óta Angliába bevándorolt és letelepült írek és az újonnan érkezők ügyét a többi idegen bevándorlóéval azonos elbírálás alá vették.

A másik megítélés szerint a központi kormányzat abból a szempontból kívánta megvizsgálni az ír bevándorlók problémáját, hogy jelenlétük milyen mértékben terheli a közös költségeket. A tárcaközi bizottság erre a kérdésre koncentrált. Megállapították, hogy az írek dolgozni jöttek Angliába, nem pedig munkanélküli segélyért, így nem is terheltek a központi költségkeretet. Mint ahogy tárcaközi levelezésekből kiderül, a brit dolgozók munkanélküliségének kérdését nagy figyelemmel kísérték. Ha ír dolgozók jelentkeznek munkára, úgymond elvonják a munkaalkalmat a brit munkások elől. Ezt a potenciális konfliktust úgy oldották fel, hogy széles körben hangsúlyozták: az ír munkások nem veszik el a kenyeret a britek elől. Az írek olyan álláshelyeket kaptak, amilyeneket a britek nem kerestek. Így az írek a gazdaság meghatározott területén kaptak munkát, és nem veszélyeztették a brit munkások elhelyezkedését. Ez a jelenség leginkább a férfi bevándorlókra volt jellemző.

Bár a hivatalos jelentéseken a nők bevándorlásának elemzése nem szerepel, ez mégis fontos tényező. Az ír háztartási alkalmazottakra nagy szükség volt, de nem fenyegették a helyi munkavállalókat, és a brit magánszektor vette fel őket. Annak ellenére, hogy a hivatalos jelentésekből hiányzik a magánszektor felmérése, megállapítható, a magányos nők, hajadonok nagy számban álltak a brit háztartások szolgálatában. A férfiak többségét a tengerészet alkalmazta az 1930-as felmérés szerint. Írországból a múlt század harmincas éveiben alig volt munkaalkalom, ezért sokan igyekeztek Angliában elhelyezkedni, ahol sem az éghajlat, sem a nyelv nem különbözött a megszokottól és ismerttől.

Kádár József

A KISEBBSÉGGUTATÁS KÖNYVEK

megjelent kötetei

Bulla Béla–Mendöl Tibor: **A Kárpát-medence földrajza**

Tóth János: **Szentpéterfa**

Kniezsa István: **Magyarország népei a XI. században**

Trianon. A magyar békeküldöttség tevékenysége 1920-ban
(szerk. Pomogáts Béla, Ádám Magda, Cholnoky Győző) (elfogyott)

Pukánszky Béla: **Német polgárság magyar földön**

Rácz Kálmán: **A pánszlávizmus története**

A magyarság és a szlávok (szerk. Szekfű Gyula)

**Schengen. A magyar–magyar kapcsolatok az uniós
vízumrendszer árnyékában**
(szerk. Tóth Judit)

Petőfi a szomszéd és rokon népek nyelvén (szerk. Gulya János és Kerényi Ferenc)

Kniezsa István: **Kelet-Magyarország helynevei**

Kárpát-medencei önismeret (szerk. Cholnoky Győző)

Pomogáts Béla: **Változó Erdély**

Eckhardt Sándor: **A francia forradalom eszméi
Magyarországon**

Lukács István: **A megváltó Mátyás király színeváltozásai a
szlovén néphagyományban és szépirodalomban**

Niederhauser Emil: **Nemzet és kisebbség**

Barna Gábor: **Búcsújárók**

Szekfű Gyula: **Állam és nemzet**

A történeti Erdély (szerk. Asztalos Miklós)

**Saint Stephen and His Country. A Newborn Kingdom in
Central Europe: Hungary**
(szerk. Zsoldos Attila)

Mályusz Elemér: **A középkori magyarság település-
és nemzetiség-politikája**

Nyomárkay István: **Anyanyelvi ébredés és hagyomány
nálunk és szomszédainknál**

Kalász M.–Kovács J. L.–Balogh F. A.–Komáromi S.: **Fejezetek
a magyarországi német irodalom történetéből**

Lőkös István: **Nemzettudat, nyelv és irodalom**

Fried István: **A közép-európai szöveguniverzum**

Fehérvári Győző: **„Dálnak új utat mutattam...”**

**A KALEVALA és a KALEVIPOEG összehasonlító elemzése,
magyarországi fogadtatása és hatása**

Köpeczi Béla: **Erdélyi történetek**

**Kisebbségi lét és érvényesülés. A magyar lakosság
munkaerő-piaci kihívásai a Kárpát-medencében**
(szerk. Fábri István)

Kniezsa István: **Helynév- és családnév-vizsgálatok**

**Merre visz az út? A romák politikai és emberi jogai
a változó világban** (szerk. Majtényi Balázs)

Megjelenés előtt

Niederhauser Emil: **Magyarok és Európa**

Makkai Béla: **Végvár vagy hídfő?**

Moravcsik Gyula: **Bizánc és a magyarság**

Kristó Gyula: **A korai Erdély** (angol nyelvű)

Kovács József László: **Sopron–Ödenburg: 700 év irodalma
két nyelv vonzásában**

Kristó Gyula: **Nem magyar népek a középkori
Magyarországon**

Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása
(ford. és szerk. Moravcsik Gyula)

KISEBBSÉG- KUTATÁS

MINORITIES STUDIES AND REVIEWS

12. évfolyam 1. szám

Alapító és főszerkesztő: *Cholnoky Győző*

Szerkesztőbizottság: *Niederhauser Emil* (elnök), *Pomogáts Béla*, *Szarka László*, *Tóth Ágnes*, *Bruhács János*, *Doncsev Tosó*, *Péntek János*, *Gyurcsik Iván*, *Kocsis Károly*, *Tóth Pál Péter*. Kiadja a Lucidus Kiadó, 1192 Budapest, Zoltán utca 14. Telefon: 282-2250. Főmunkatárs: *Cholnoky Olga*. Szerkesztőségi titkár: *Vágó Pálné*. Grafikai tervező: *Szabó János*. Számítógépes előkészítés: *Gombár Szeréna*. Tördelő: *Korpás István*. Korrektor: *Papp Zsuzsanna*. Szerkesztőség: 1014 Budapest, Uri u. 53. fsz. 45. Telefon/fax: 212-9527. A lap megjelenik negyedévenként. Éves előfizetési ár 2600 Ft (ÁFÁ-val), külföldön 24 USD+12 USD (postaköltség tengerentúlra), illetve +8 USD (postaköltség Európába).

Előfizethető a kiadónál a Monor és Vidéke Takarékszövetkezet 65100118–10025640 számláján.

Nyomás és kötés: Oliton Kft. 1104 Budapest, Kada utca 149. Felelős vezető: *Balogh Antal*.

Internet: <http://www.hhrf.org/kisebbségkutatás>

HU ISSN 1215–2684

A lap megjelenését
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
és az Illyés Közalapítvány támogatja.

Válogatásunk kiadványai

Alternatives (Hollandia)
Český časopis historický (Csehország)
Duklá (Szlovákia)
East European Politics and Societies (USA)
Egestas Subcarpathica: Adalékok az Északkeleti-Felvidék és Kárpátalja XIX–XX. századi történetéhez (Magyarország)
Europe-Asia Studies (Anglia)
Ha a lelkek... Lélekhiedelmek Salánkon (Ukrajna)
Helsinki Monitor (Hollandia)
Historické štúdie (Szlovákia)
Historický časopis (Szlovákia)
Immigrants and Minorities (Anglia)
International Affairs (Anglia)
Journal of Southern Europe and the Balkans (USA)
Kárpátalja kincse (Magyarország)

A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944 (Szlovákia)
A liturgikus egyházi szláv nyelv Északkelet-Magyarországon (Magyarország)
A Mária Terézia-féle úrbérrendezés forrásai magyarországi délszláv népek nyelvén (Magyarország)
Matâș, korol' Rusinov (Ukrajna)
Minorities and the State – in the Arab World (Anglia)
Nationalities Papers (USA)
Nations and Nationalism (Anglia)
Osteuropa (Németország)
Politique internationale (Franciaország)
Pudkarpats'koe obsestvo nauk. Publikacšd': 1941–1944. – Káprály M.: Kárpátaljai Tudományos Társaság. Kiadványok: 1941–1944 (Ukrajna)

Rocznik wschodni (Lengyelország)	Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia (Magyarország)
Rola krakowskich drukarzy w kulturze węgierskiej – Die Rolle des krakauer Druckwesens in der ungarischen Kultur – A krakkói nyomdászat sze- repe a magyar művelődésben. (Magyarország)	Südosteuropa (Németország)
Rusiny, gens fidelissima (Ukrajna)	Száz magyar falu könyvesháza (Magyarország)
Ruszinok nyomában... – Po sztopám rusziniv (Magyarország)	Ukraďns'ka kul'tura v ěvropejs'komu kontekstě Ukrainische Kultur im europäischen Kontext (Németország)
Security Dialogue (USA)	Utcjuznyina. Csítanka pro negyilnyi skoli (Ma- gyarország)
Slavânovedenie (Csehország)	Voprosy âzykoznanîâ (Ukrajna)
Slovenký národopis (Szlovákia)	Więz (Lengyelország)